ऋग्वेदः सूक्तं ३.१

ऋग्वेदः - मण्डल ३
सूक्तं ३.१ सूक्तं ३.२ →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थ विदथे यजध्यै ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥१॥

प्राञ्चं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्भिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥२॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविन्दन्नु दर्शतमप्स्वन्तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥३॥

अवर्धयन्सुभगं सप्त यह्वीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥४॥

शुक्रेभिरङ्गै रज आततन्वान्क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥५॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यह्वीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥६॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।

अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥७॥

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौद्दधानः शुक्रा रभसा वपूंषि ।

श्चोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥८॥

पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यह्वीभिर्न गुहा बभूव ॥९॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धू उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥१०॥

उरौ महाँ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयद्दमूना जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् ॥११॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः ।

उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः ॥१२॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपम् ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥१३॥

बृहन्त इद्भानवो भाऋजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥१४॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥१५॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि ष्याम पृतनायूँरदेवान् ॥१६॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ताँ अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥१७॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥१८॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयिं बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥१९॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्व्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सवना कृतेमा जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदाः ॥२०॥

जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥२१॥

इमं यज्ञं सहसावन्त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।

प्र यंसि होतर्बृहतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥२२॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥२३॥

सायणभाष्यम्

वैश्वामित्रे तृतीये पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ' सोमस्य मा ' इति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं-' सोमस्य त्र्यधिका ' इति । अस्य मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । ' मण्डलादिष्वाग्नेयम् ' इति परिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं-' सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ।।

सोमं॑स्य मा त॒वस॒ं वक्ष्यं॑ग्ने॒ वह्निं॑ चकर्थ वि॒दथे॒ यजं॑ध्यै ।

दे॒वाँ अच्छा॒ दीद्यं॑द्यु॒ञ्जे अद्रिं॑ शमा॒ये अं॑ग्ने त॒न्वं॑ जुषस्व ॥१

सोमं॑स्य । मा॒ । त॒वसं॑म् । वक्षिं॑ । अ॒ग्ने॒ । वह्निं॑म् । च॒क॒र्थ॒ । वि॒दथें॑ । यजं॑ध्यै ।

दे॒वान् । अच्छं । दीद्यंत् । यु॒ञ्जे । अद्रिंम् । श॒म्ऽआ॒ये । अ॒ग्ने॒ । त॒न्वंम् । जु॒ष॒स्व॒ ॥१

सोमंस्य । मा। तवसं । वक्षि । अग्ने। वह्निं । चकर्थ। विदथे । यजध्यै।।

देवान् । अच्छ। दीद्यत् । युंजे । अद्रिं । शंऽआये। अग्ने। तन्वं । जुषस्व ॥१॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्यै यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थ कृतवानसि। तं मां तवसं तवस्विनं बलिनं वक्षि । कामयस्व । किंच हे अग्ने देवानच्छाभि दीद्यत् दीप्यमानोऽहमद्रिं ग्रावाणं युंजे । अभिषवणाय युनज्मि । शमाये। शाम्यामि च । तथा च मंत्रांतरं। ऋतेन देवः सविता शमायते । ऋग्वे० ८. ८६.५.। इति । यद्वा शमाये । स्तौमि । शशमानो जरतीति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मंत्रांतरं । सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः । ऋग्वे°

६.१.९.। इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व । रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वंतं मां सेवस्वेत्यर्थः

प्राञ्चं॑ य॒ज्ञं च॑कृम॒ वर्ध॑तां॒ गीः स॒मिद्भिं॑र॒ग्निं नम॑सा दुवस्यन् ।

दि॒वः शं॑शासुर्वि॒दथा॑ कवी॒नां गृत्सा॑य चित्त॒वसे॑ गा॒तुमी॑षुः ॥ २

प्राञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । च॒कृ॒म॒ । वर्ध॑ताम् । गीः । स॒मित्ऽभिः॑ । अ॒ग्निम् । नम॑सा । दु॒व॒स्य॒न् ।

दि॒वः । श॒शा॒सु॒ः । वि॒दथा॑ । क॒वी॒नाम् । गृत्सा॑य । चि॒त् । त॒वसे॑ । गा॒तुम् । ई॒षु॒ः ॥२

प्रांचं । यज्ञं । चकृम। वर्धतां । गीः । समित्ऽभिः। अग्निं । नमसा । दुवस्यन्।

दिवः । शशासुः । विदथा। कवीनां । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुं । ईषुः ॥२॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं चकृम । अकार्ष्म । गीर्मदीया स्तुतिर्वर्धतां । एधतां । अग्निं समिद्भिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवो द्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतॄणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं रूपं । स्तोतव्यायामग्नये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुमीषुश्चित् । स्तोतार इच्छंति च । चिदिति चार्थे ॥

मयो॑ दधे॒ मेधि॑रः पू॒तद॑क्षो दि॒वः सु॒बन्धु॑र्ज॒नुषा॑ पृथि॒व्याः ।

अवि॑न्दन्नु दर्श॒तम॒प्स्व१॒॑न्तर्दे॒वासो॑ अ॒ग्निम॒पसि॒ स्वसॄ॑णाम्
॥३

मयः॑ । द॒धे॒ । मेधि॑रः । पू॒तऽद॑क्षः । दि॒वः । सु॒ऽबन्धुः॑ । ज॒नुषा॑ । पृ॒थि॒व्याः ।

अवि॑न्दन् । ऊं॒ इति॑ । द॒र्श॒तम् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । अ॒पसि॑ । स्वसॄ॑णाम् ॥३

मयः। दधे। मेधिरः। पूतऽदक्षः। दिवः। सुऽबंधुः । जनुषा। पृथिव्याः ।।

अविंदन्। ऊं इति। दर्शतं । अप्ऽसु। अंतः। देवासः। अग्निं । अपसि। स्वसॄणां ॥३॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलो जनुषा जन्ममात्रेण सुबंधुः शोभनबंधुः । स्वत एव बंधुरिति यावत् । योऽग्निर्दिवो द्युलोकस्य पृथिव्या भूमेश्च मयः सुखं दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वसॄणां

सरणशीलानां नदीनामप्स्वंतर्गूढं स्थितमपसि
यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ उ इति पूरणः ॥ अविंदन्
। लब्धवंतः ॥

अव॑र्धयन्सु॒भग॑ं स॒प्त य॒ह्वीः श्वे॒तं ज॑ज्ञा॒नम॑रु॒षं म॑हि॒त्वा ।

शिशुं॒ न जा॒तम॒भ्या॑रु॒रश्वा॑ दे॒वासो॑ अ॒ग्निं जनि॑मन्वपुष्यन् ॥
४

अव॑र्धयन् । सु॒ऽभग॑म् । स॒प्त । य॒ह्वीः । श्वे॒तम् । ज॒ज्ञा॒नम्
। अ॒रु॒षम् । म॒हि॒ऽत्वा ।

शिशु॑म् । न । जा॒तम् । अ॒भि । आ॒रुः॒ । अश्वाः॑ । दे॒वासः॑ ।
अ॒ग्निम् । जनि॑मन् । व॒पु॒ष्य॒न् ॥४

अवर्धयन्। सुऽभगं । सप्त। यह्वीः। श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं
। महिऽत्वा ।

शिशुं । न। जातं । अभि। आरुः। अश्वाः । देवासः। अग्निं । जनिमन्। वपुष्यन् ॥४॥

सप्त सर्पणशीला यह्वीर्यह्व्यो महत्यो नद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतं शुभं जज्ञानं जातं महित्वा महत्त्वेनारुषमारोचमानमप्सु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयंत्यबिंधनत्वात्तस्य । किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्यारुः । अभिगच्छंति । तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं जनिमन् जन्मन्युदके वा वपुष्यन् । वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ।

शु॒क्रेभि॒रङ्गै॒ रज॑ आतत॒न्वान्क्रतु॑ पुना॒नः क॒विभिः॑ प॒वित्रैः॑ ।

शो॒चिर्वसा॑न॒ः पर्यायु॑र॒पां श्रियो॑ मिमीते बृह॒तीरनू॑नाः ॥५

शु॒क्रेभिः॑ । अङ्गैः॑ । रजः॑ । आ॒ऽत॒त॒न्वान् । क्रतु॑म् । पु॒ना॒नः । क॒विऽभिः॑ । प॒वित्रैः॑ ।

शो॒चिः । वसा॑नः । परि॑ । आयुः॑ । अ॒पाम् । श्रियः॑ । मि॒मी॒ते॒ । बृ॒ह॒तीः । अनू॑नाः ॥५

शुक्रेभिः । अंगैः। रजः । आऽततन्वान्। क्रतुं । पुनानः। कविऽभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि। आयुः । अपां। श्रियः। मिमीते। बृहतीः । अनूनाः ॥५॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोंऽतरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः क्रांतप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो वसान आच्छादयन् अपामपस्यतां कर्मवतामायुरन्नं बृहतीः

प्रभूता अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते । करोति ॥
॥१३॥

व॒व्राजा॑ सी॒मनं॑दती॒रदं॑ब्धा दि॒वो य॒ह्वीरवं॑साना॒ अनं॑ग्नाः ।

सना॒ अत्रं॑ युव॒तय॒ः सयों॑नी॒रेकं॒ गर्भं॑ दधिरे स॒प्त वाणीः॑ ॥
६

व॒व्राजं । सी॒म् । अनं॑दतीः । अदं॑ब्धाः । दि॒वः । य॒ह्वीः ।
अवं॑सानाः । अनं॑ग्नाः ।

सनाः॑ । अत्रं॑ । यु॒व॒तयः॑ । सऽयों॑नीः । एकं॑म् । गर्भं॑म् ।
द॒धि॒रे॒ । स॒प्त । वाणीः॑ ॥६

वव्राज। सीं । अनदतीः । अदब्धाः। दिवः। यह्वीः।
अवसानाः । अनग्नाः।

सनाः । अत्र । युवतयः । सऽयोनीः । एकं। गर्भं । दधिरे । सप्त। वाणीः ॥६॥

अनदतीरभक्षयंतीरदब्धा अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः सीं सर्वतो वव्राज। व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयंति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । दिवो यह्वीः । अंतरिक्षस्यापत्यभूताः । अवसानाः । वस्त्रमनाच्छादयंत्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानग्नाः । किंच ता अपि सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतरुण्यः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमंतरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीर्नद्य एकमग्निं गर्भं गर्भस्थं दधिरे । दधते ॥

स्ती॒र्णा अं॑स्य सं॒हतो॑ वि॒श्वरू॑पा घृ॒तस्य॒ योनौ॑ स्र॒वथे॒ मधू॑नाम् ।

अस्थुरत्रं धे॒नव॒ः पिन्वंमाना म॒ही द॒स्मस्यं मा॒तरां समी॒ची ॥७

स्ती॒र्णाः । अ॒स्य॒ । स॒म्ऽहतः॑ । वि॒श्वऽरूंपाः । घृ॒तस्यं । योनौं । स्र॒वथें । मधूंनाम् ।

अस्थुः॑ । अत्रं । धे॒नवः॑ । पिन्वंमानाः । म॒ही इतिं । द॒स्मस्यं । मा॒तरां । स॒मी॒ची इतिं स॒म्ऽई॒ची ॥७

स्तीर्णाः । अस्य। संऽहतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनां ।

अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा। समीची इति संऽईची ॥७॥

घृतस्योदकस्य योनौ गर्भस्थानेंऽतरिक्षे संहतः पुंजीभूताः ॥ हन्तेः क्विप् ॥ विश्वरुपा नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृता अस्याग्ने रश्मयो मधूनामुदकानां स्रवथे स्रवणे

सत्यस्थुः । तिष्ठंति ! पिन्वमानाः पूर्यमाणा अत्राग्नावापो धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्र्यो ऽभवन् । समीची समंचंत्यो शोभमाने मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ दस्मस्य दर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरो भवतः ॥

ब॒भ्रा॒णः सू॑नो सहसो॒ व्य॑द्यौ॒द्दधा॑नः शु॒क्रा र॑भ॒सा वपूं॑षि ।

श्चोत॑न्ति॒ धारा॒ मधु॑नो घृ॒तस्य॒ वृषा॒ यत्र॑ वावृ॒धे काव्ये॑न ॥८

ब॒भ्रा॒णः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । वि । अ॒द्यौ॒त् । दधा॑नः । शु॒क्रा । र॒भ॒सा । वपूं॑षि ।

श्चोत॑न्ति । धाराः॑ । मधु॑नः । घृ॒तस्य॑ । वृषा॑ । यत्र॑ । व॒वृ॒धे । काव्ये॑न ॥८

बभ्राणः । सूनो इति। सहसः । वि। अद्यौत् । दधानः । शुक्रा। रभसा । वपूंषि।

श्चोतंति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे। काव्येन ॥८॥

हे सहसः सूनो सहसस्पुत्र बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि भास्वराणि रभसा वेगवति वपूंष्यर्चींषि दधानः धारयंस्त्वं व्यद्योत् । विद्योतसे । वृषाभिर्यत्र यस्मिन्यजमाने काव्येन स्तोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधुनोऽत्यंतं मधुरस्य घृतस्योदकस्य धाराः श्चोतंति । स्रवंते । यदा यजमान स्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पि॒तुश्चि॒दूध॑र्ज॒नुषा॑ विवेद॒ व्य॑स्य॒ धारा॑ असृज॒द्वि धेना॑ः ।

गुहा॒ चर॑न्तं॒ सखि॑भिः शि॒वेभि॑र्दि॒वो य॒ह्वीभि॒र्न गुहा॑ बभूव ॥ ९

पि॒तुः । चि॒त् । ऊधः॑ । ज॒नुषा॑ । वि॒वे॒द॒ । वि । अ॒स्य॒ । धाराः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । वि । धेनाः॑ ।

गुहा॑ । चर॑न्तम् । सखि॑ऽभिः । शि॒वेभिः॑ । दि॒वः । य॒ह्वीभिः॑ । न । गुहा॑ । ब॒भू॒व॒ ॥९

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा। विवेद। वि। अस्य। धाराः । असृजत् । वि। धेनाः ।

गुहा। चरंतं । सखिऽभिः । शिवेभिः । विः । यह्वीभिः । न। गुहा। बभूव ॥९॥

पितुरंतरिक्षस्योधरूधः स्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निर्जनुषा स्वयमेव विवेद । जानाति । किंचायमग्निरस्योधसः संबंधिन्यो धाराः पयोधारा व्यसृजत् । धेना माध्यमिका वाचश्च विसृजति । शिवेभिः शिवकरैः सखिभिरात्मनः सखिभूतैर्वायुभिर्दिवो

यह्वीभिरंतरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह गुहा गुहायां चरंतं वर्तमानमेनमग्निं गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पि॒तुश्च॒ गर्भं॑ जनि॒तुश्च॑ बभ्रे पू॒र्वीरेको॑ अधय॒त्पीप्या॑नाः ।

वृष्णे॑ स॒पत्नी॒ शुच॑ये॒ सब॑न्धू उ॒भे अ॑स्मै मनु॒ष्ये॒३॒ नि पा॑हि ॥१०

पि॒तुः । च॒ । गर्भ॑म् । ज॒नि॒तुः । च॒ । ब॒भ्रे॒ । पू॒र्वीः । एकः॑ । अ॒ध॒य॒त् । पीप्या॑नाः ।

वृष्णे॑ । स॒पत्नी॒ इति॑ स॒ऽपत्नी॑ । शुच॑ये । सब॑न्धू॒ इति॒ सऽब॑न्धू । उ॒भे इति॑ । अ॒स्मै॒ । म॒नु॒ष्ये॒३॒ इति॑ । नि । पा॒हि॒ ॥१०

पितुः । च । गर्भं। जनितुः । च। बभ्रे। पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।

वृष्णे। सपत्नी इति सऽपत्नी। शुचये। सबंधू इति सऽबंधू । उभे इति । अस्मै । मनुष्ये३इति । नि। पाहि ॥१०॥

अयमग्निः पितुश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकमोषध्यादिकं बभ्रे । बिभर्ति । एक एवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता औषधीरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे द्यावापृथिवी वृष्णे वर्षित्रेऽस्मै शुचयेऽग्नये सबंधू भवतः । अनयोरग्निरेव बंधुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते द्यावापृथिवी नि पाहि । नितरां रक्ष ॥ ॥१४॥

उ॒रौ म॒हाँ अंनिबा॒धे वंव॒र्धापों अ॒ग्निं य॒शस॒ः सं हि पू॒र्वीः ।

ऋ॒तस्य॒ योनां॑वशय॒द्दमूं॑ना जामी॒नाम॒ग्निर॒पसि॒ स्वसृं॑णाम् ॥
११

उ॒रौ । म॒हान् । अ॒नि॒ऽबा॒धे । व॒व॒र्ध॒ । आपः॑ । अ॒ग्निम् ।
य॒शसः॑ । सम् । हि । पू॒र्वीः ।

ऋ॒तस्यं । योनौं । अ॒श॒य॒त् । दमूं॑नाः । जा॒मी॒नाम् । अ॒ग्निः
। अ॒पसिं । स्वसृं॑णाम् ॥११

उरौ। महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध। आपः । अग्निं ।
यशसः । सं। हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः। जामीनां। अग्निः ।
अपसि। स्वसृणां ॥११॥

महानयमग्निरनिबाधेऽसंबाध उरौ विस्तीर्णेऽतरिक्ष ववर्ध ।
वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । हि
यस्मात्कारणात्पूर्वीर्बह्व्यो यशसो । यशोऽन्नं । तद्वत्य

आपोऽग्निं संवर्धयंति । एवमद्भिर्वृद्धिं प्राप्तोऽग्निर्ऋतस्योदकस्य योनौ स्थानेंऽतरिक्षे स्थितः स्वसॄणां स्वतः सरंतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूतेऽपसि पयसि दमूना दांतमनाः सन् अशयत् । शेते ॥

अ॒क्रो न ब॒भ्रिः सं॑मि॒थे म॒हीनां॑ दि॒दृ॒क्षेयः॑ सू॒नवे॒ भाऋ॑जीकः ।

उ॒दु॒स्रिया॒ जनि॑ता॒ यो ज॒जाना॒पां गर्भो॒ नृत॑मो य॒ह्वो अ॒ग्निः ॥१२

अ॒क्रः । न । ब॒भ्रिः । स॒म्ऽइ॒थे । म॒हीना॑म् । दि॒दृ॒क्षेयः॑ । सू॒नवे॑ । भाःऽऋ॑जीकः ।

उत् । उ॒स्रियाः॑ । जनि॑ता । यः । ज॒जान॑ । अ॒पाम् । गर्भः॑ । नृऽत॑मः । य॒ह्वः । अ॒ग्निः ॥१२

अक्रः । न। बभ्रिः । संऽइथे। महीनां। दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऽऋजीकः ।

उत्। उस्रियाः । जनिता। यः। जजान। अपां। गर्भः।
नृऽतमः। यह्वः। अग्निः ॥१२॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपामुदकानां गर्भो गर्भरूपो नृतमो नेतृतमोऽतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता यह्वो महान् योऽग्निरक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा ॥ नेति पादपूरणः ॥ समिथे संग्रामे महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिर्भर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयो भाऋजीकः स्वदीप्त्या प्रकाशमानः सोऽग्निः सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थमुस्रिया अप उज्जजान । उदजनयत् ॥ सूनवे । षू प्रेरण इत्यस्माद्धातोरौणादिको नुप्रत्ययः ॥

अ॒पां गर्भं॑ दर्श॒तमोष॑धीना॒ं वना॑ जजान सु॒भगा॒ विरू॑पम् ।

दे॒वास॑श्चि॒न्मन॑सा॒ सं हि ज॒ग्मुः पनि॑ष्ठं जा॒तं त॒वसं॑ दुवस्यन्
॥१३

अ॒पाम् । गर्भ॑म् । द॒र्श॒तम् । ओष॑धीनाम् । वना॑ । ज॒जा॒न॒ ।
सु॒ऽभगा॑ । विऽरू॑पम् ।

दे॒वासः॑ । चि॒त् । मन॑सा । सम् । हि । ज॒ग्मुः । पनि॑ष्ठम् ।
जा॒तम् । त॒वसं॑म् । दु॒व॒स्य॒न् ॥१३

अपां। गर्भं। दर्शतं । ओषधीनां । वना। जजान ।
सुऽभगा। विऽरूपं ।

देवासः । चित् । मनसा। सं। हि। जग्मुः । पनिष्ठं । जातं ।
तवसं । दुवस्यन् ॥१३॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीयारणिर्दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपमपामोषधीनां च गर्भमग्निं जजान अजनयत् । देवासश्चित् सर्वे देवा अपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसा स्तुत्या संजग्मुः । उपागच्छन् । हीति पूरणः । त एव दुवस्यन् । पर्यचरन् ॥

बृ॒हन्त॒ इद्भा॒नवो॒ भाऋ॑जीकम॒ग्निं सं॑चन्त वि॒द्युतो॒ न शु॒क्राः ।

गुहे॑व वृ॒द्धं सद॑सि॒ स्वे अ॒न्तर॑पा॒र ऊ॒र्वे अ॒मृतं॒ दुहा॑नाः ॥१४

बृ॒हन्तः॑ । इत् । भा॒नवः॑ । भाःऽऋ॑जीकम् । अ॒ग्निम् । स॒च॒न्त॒ । वि॒ऽद्युतः॑ । न । शु॒क्राः ।

गुहा॑ऽइव । वृ॒द्धम् । सद॑सि । स्वे । अ॒न्तः । अ॒पा॒रे । ऊ॒र्वे । अ॒मृत॑म् । दुहा॑नाः ॥१४

बृहंतः । इत्। भानवः। भाःऽऋजीजीकं । अग्निं। सचंत । विद्युतः। न। शुक्राः ।।

गुहाऽइव। वृद्धं। सदसि । स्वे। अंतः । अपारे। ऊर्वे । अमृतं । दुहानाः ॥१४॥

अपारेऽगाध ऊर्वे समुद्रेंऽतर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः चरंतो बृहंत इद्भानवो महांतः सूर्या एव शुक्रा दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि सदनेंऽतरिक्ष गुहेव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाऋजीकं प्रभया दीप्यमानमग्निं सचंत । आश्रयंति ॥

ईळें च त्वा॒ यजं॑मानो ह॒विर्भि॒रीळें सखि॒त्वं सुं॒म॒तिं निकां॑मः ।

दे॒वैरवों मिमीहि॒ सं जं॑रि॒त्रे रक्षां॑ च नो॒ दम्यें॑भि॒रनीं॑कैः ॥१५

ईळे॑ । च॒ । त्वा॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभिः॑ । ईळे॑ ।
स॒खि॒ऽत्वम् । सु॒ऽम॒तिम् । निऽका॑मः ।

दे॒वैः । अवः॑ । मि॒मी॒हि॒ । सम् । ज॒रि॒त्रे । रक्ष॑ । च॒ । नः॒ ।
दम्ये॑भिः । अनी॑कैः ॥१५

ईळे। च। त्वा । यजमानः । हविःऽभिः। ईळे। सखिऽत्वं ।
सुऽमतिं । निऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सं । जरित्रे। रक्ष । च । नः ।
दम्येभिः । अनीकैः ॥१५॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनैस्त्वा त्वामीळे च ।
पश्वादिलक्षणं धनं च याचे । सुमतिं शोभनां मतिं
धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह
सखित्वमीळे। याचे । त्वं देवैः सह जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्रं
कुर्वते मह्यमस्मदर्थमवः पश्वादिविषयां रक्षां मिमीहि ।

कुरु । दम्येभिर्दमनीयैर्नियंतव्यैः ।
प्रयत्ननियंतव्यतयोच्छृंखलतोक्ता ।
अनीकैस्तेजोभिर्नोऽस्मान् रक्ष च ॥ ॥ १५॥

उ॒प॒क्षे॒तार॒स्तव॑ सुप्रणी॒तेऽग्ने॒ विश्वा॑नि॒ धन्या॒ दधा॑नाः ।

सु॒रेत॑सा॒ श्रव॑सा॒ तुञ्ज॑माना अ॒भि ष्या॑म पृतना॒यूँरदे॑वान् ॥
१६

उ॒प॒ऽक्षे॒तारः॑ । तव॑ । सु॒ऽप्र॒नी॒ते॒ । अ॒ग्ने॒ । विश्वा॑नि । धन्या॑ ।
दधा॑नाः ।

सु॒ऽरेत॑सा । श्रव॑सा । तुञ्ज॑मानाः । अ॒भि । स्या॒म॒ ।
पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अदे॑वान् ॥१६

उपऽक्षेतारः । तव । सुऽप्रनीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या ।
दधानाः ।

सुऽरेतसा। श्रवसा । तुंजमानाः। अभि। स्याम।
पृतनाऽयून्। अदेवान् ॥१६॥

हे सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वंतस्तुंजमाना हवींषि प्रयच्छंतो वयं सुरेतसा शोभनवीर्येण श्रवसा त्वत्कृतेनान्नेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यंते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान्पृतनायूंश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चाभिष्याम । अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनिति योज्यं ॥ ।

आ दे॒वाना॑मभवः के॒तुर॑ग्ने म॒न्द्रो विश्वा॑नि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ।

प्रति मर्तौं अवासयो दमूंना अनुं देवान्रंथिरो यांसि साधंन्
॥१७

आ । देवानांम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वांनि
। काव्यांनि । विद्वान् ।

प्रतिं । मर्तान् । अवासयः । दमूंनाः । अनुं । देवान् ।
रथिरः । यासि । साधंन् ॥१७

आ। देवानां । अभवः । केतुः । अग्ने। मंद्रः। विश्वानि ।
काव्यानि । विद्वान्।

प्रति । मर्तान्। अवासयः । दमूनाः । अनु। देवान्। रथिरः।
यासि । साधन ॥१७॥

हे अग्ने मंद्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषु देवानां
प्रज्ञापकस्त्वमाभवः। आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको
भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि

यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतॄन स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रथिरो रथी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अनुगच्छसि च ।।

नि दु॑रो॒णे अ॒मृतो॒ मर्त्यी॑ना॒ं राजा॑ ससाद वि॒दथा॑नि॒ साध॑न् ।

घृ॒तप्र॑तीक उर्वि॒या व्य॑द्यौद॒ग्निर्विश्वा॑नि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ॥ १८

नि । दु॒रो॒णे । अ॒मृतः॑ । मर्त्या॑नाम् । राजा॑ । स॒सा॒द॒ ।
वि॒दथा॑नि । साध॑न् ।

घृ॒तऽप्र॑तीकः । उ॒र्वि॒या । वि । अ॒द्यौ॒त् । अ॒ग्निः । विश्वा॑नि । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ॥१८

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानां । राजा । ससाद ।
विदथानि । साधन् ।

घृतऽप्रतीकः । उर्विया।वि। अद्यौत्। अग्निः। विश्वानि।
काव्यनि। विद्वान् ॥१८॥

अमृतो नित्यो राजा राजमानो योऽग्निर्विदथानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामग्निहोत्रिणां दुरोणे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संधुक्षितावयव उर्विया विस्तीर्णः सोऽग्निर्व्यद्यौत् । विद्योतते ॥

आ नों गहि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभि॑र्म॒हान्म॒हीभि॑रू॒तिभिः॑
सर॒ण्यन् ।

अ॒स्मे र॒यिं ब॑हु॒लं संत॑रुत्रं सु॒वाचं॑ भा॒गं य॒शसं॑ कृधी नः ॥
१९

आ । न॒ः । ग॒हि॒ । स॒ख्येभिः॑ । शि॒वेभिः॑ । म॒हान् । म॒हीभिः॑
। ऊ॒तिऽभिः॑ । स॒र॒ण्यन् ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । ब॒हु॒लम् । सम्ऽत॑रुत्रम् । सु॒ऽवाचं॑म् ।
भा॒गम् । य॒शसं॑म् । कृ॒धि॒ । न॒ः ॥१९

आ। नः। गहि। सख्येभिः। शिवेभिः। महान्। महीभिः।
ऊतिऽभिः। सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिं । बहुलं । संऽतरुत्रं । सुऽवाचं । भागं ।
यशसं । कृधि । नः ॥१९॥

सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः
शिवंकरैः सख्येभिः सख्यैः
सखिकर्मभिर्महीभिर्महतीभिरूतिभी रक्षाभिश्च

नोऽस्मान्प्रति आ गहि । आगच्छ । अस्मे अस्मभ्यं बहुलं विस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वैर्भजनीयं यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं कृधि । देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थं ॥

ए॒ता तें अग्ने॒ जनिंमा॒ सनांनि॒ प्र पू॒र्व्याय॒ नूतंनानि वोचम् ।

म॒हान्ति॒ वृष्णे॒ सवंना कृ॒तेमा जन्मंञ्जन्म॒न्निहिंतो जा॒तवेंदाः ॥२०

ए॒ता । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । जनिंम । सनांनि । प्र । पू॒र्व्यायं । नूतंनानि । वो॒च॒म् ।

म॒हान्तिं । वृष्णें । सवंना । कृ॒ता । इ॒मा । जन्मंन्ऽजन्मन् । निऽहिंतः । जा॒तऽवेंदाः ॥२०

एता। ते। अग्ने। जनिम । सनानि । प्र। पूर्व्याय ।
नूतनानि। वोचं ।।

महांति । वृष्णे। सवना।कृता। इमा। जन्मन्जन्मन् ।
निऽहितः। जातऽवेदाः॥२०॥

हे अग्ने पूर्व्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा नूतनान्यन्येष्वविद्यमानानाद्यतनानि वैतैतानि जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्रवोचं । जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन् जन्मन् । जायंत इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु निहितो यागार्थं । तस्मै वृष्णे संपदां वर्षित्रेऽग्नय इमेमानि सवना सवनानि कृता । कृतानि ॥

जन्मंञ्जन्मन्निहिंतो जातवेंदा विश्वामिंत्रेभिरिध्यते अजंस्रः

।

तस्यं व॒यं सुंम॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापिं भ॒द्रे सौंमन॒से स्यांम ॥२१

जन्मंन्ऽजन्मन् । निऽहिंतः । जा॒तऽवेंदाः । वि॒श्वामिंत्रेभिः । इ॒ध्य॒ते॒ । अजंस्रः ।

तस्यं । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञियंस्य । अपिं । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥२१

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः। इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयं । सुऽमतौ। यज्ञियंस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥२१॥

जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिर्विश्वामित्रैः । पूजायां बहुवचनं । महर्षिणा

विश्वामित्रेण यो जातवेदा अजस्रोऽजस्रमनवरतमिध्यते । दीप्यते । सुमतौ वर्तमाना वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावेऽनुग्रहबुद्धावपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् ॥

इ॒मं य॒ज्ञं स॑हसाव॒न्त्वं नो॑ देव॒त्रा धे॑हि सुक्रतो॒ ररा॑णः ।

प्र यं॑सि होतर्बृह॒तीरिषो॒ नोऽग्ने॒ महि॒ द्रवि॑ण॒मा यं॑जस्व ॥
२२

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । त्वम् । न॒ः । दे॒व॒ऽत्रा । धे॒हि॒ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । ररा॑णः ।

प्र । यं॒सि॒ । हो॒त॒ः । बृ॒ह॒तीः । इष॑ः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । महि॑ । द्रवि॑णम् । आ । य॒ज॒स्व॒ ॥२२

इमं । यज्ञं। सहसाऽवन्। त्वं । नः । देवऽत्रा। धेहि। सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः।

प्र। यंसि । होतः। बृहतीः । इषः । नः । अग्ने। महि। द्रविणं । आ । यजस्व ॥२२॥

हे सहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतो शोभनकर्मन् हे अग्ने रराणः सर्वदा रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा त्वं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवत्रा देवेषु धेहि । निधेहि । हे होतर्देवानामाह्वातः बृहतीरिषोऽन्नानि नो ऽस्मभ्यं प्रयंसि । प्रयच्छ । हे अग्ने महि महद्द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनमायजस्व । प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मा ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।

स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥२३

इळांम् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंसंम् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हवंमानाय । सा॒ध॒ ।

स्यात् । न॒ः । सू॒नुः । तनंयः । वि॒जाऽवां । अ॒ग्ने॒ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इतिं ॥२३

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवंमानाय । साध।

स्यात्। नः। सूनुः। तनयः। विजाऽवा। अग्ने। सा। ते। सुऽमतिः। भूतु। अस्मे इति ॥२३॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूत्र्यते हि । इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृत इति । आ॰३. ५.॥

हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्माणं गोर्गवां सनिं प्रदात्रीमिळां भूमिं हवमानाय स्तुवते मह्यं शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा साध । साधय । नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः संतानस्य विस्तारयिता विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते सुमतिस्त्वदीयानुग्रहबुद्धिरस्मे अस्मासु भूतु । भवतु ॥ ॥ १६॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.१ सूक्तं ३.२ सूक्तं ३.३ →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. वैश्वानरोऽग्निः। जगती

पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते वैश्वानराय धिषणाम् इति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तम्(आ.श्रौ. ७.७)

वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न पूतमग्नये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥१॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥२॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्नुप ब्रुवे ॥३॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्रयं वाजमृग्मियम् ।

रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥४॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।

यतस्रुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् ॥५॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतर्यज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।

अग्ने दुव इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥६॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥७॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।

रथीरृतस्य बृहतो विचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥८॥

तिस्रो यह्वस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥९॥

विशां कविं विश्पतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्वतो निवतो याति वेविषत्स गर्भमेषु भुवनेषु दीधरत् ॥१०॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्वृषा चित्रेषु नानदन्न सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥११॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्दिवस्पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥१२॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम् ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥१३॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधम् ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कुतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥१४॥

मन्द्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥१५॥

सायणभाष्यम्

' वैश्वानराय ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं- वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ' इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निर्देवता ।। पृष्ठयाभिप्लविकयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते ' वैश्वानराय धिषणाम् ' इति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तम् । ' तृतीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितं-' वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ।।

वै॒श्वा॒न॒राय॑ धि॒षणा॑मृता॒वृधे॑ घृ॒तं न पू॒तम॒ग्नये॑ जनामसि ।

द्वि॒ता होता॑रं॒ मनु॑षश्च वा॒घतो॑ धि॒या रथं॒ न कुलि॑श॒ः समृ॑ण्वति ॥१

वै॒श्वा॒न॒राय॑ । धि॒षणा॑म् । ऋ॒त॒ऽवृधे॑ । घृ॒तम् । न । पू॒तम् । अ॒ग्नये॑ । ज॒ना॒म॒सि॒ ।

द्वि॒ता । होता॑रम् । मनु॑षः । च॒ । वा॒घतः॑ । धि॒या । रथ॑म् । न । कुलि॑शः । सम् । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥१

वैश्वानराय । धिषणां। ऋतऽवृधे । घृतं । न। पूतं । अग्नये । जनामसि ।

द्विता। होतारं। मनुषः। च । वाघतः। धिया। रथं।न। कुलिशः। सं। ऋण्वति ॥१॥

ऋतावृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे वैश्वानराय। वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वानरान्नयति विश्व एनं नरा नयंतीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति । नि० ७. २१.। इति । तस्मै पूतं घृतं न घृतमिव धिषणां स्तुतिं जनामसि । जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमीत्यर्थः । द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं होतारं

देवानामाह्वातारमग्निं मनुषो मनुष्या वाघतश्च ऋत्विजश्च धिया कर्मणा कुलिशो वास्यादी रथं न रथमिव समृण्वति । संस्कुर्वंति ॥

स रोंचयज्ज॒नुषा॒ रोदंसी उ॒भे स मा॒त्रोरंभवत्पु॒त्र ईड्यः॑ ।

ह॒व्य॒वाळ॒ग्निर॒जर॒श्चनोंहितो दू॒ळभों वि॒शामतिंथिर्वि॒भावंसुः ॥२

सः । रो॒च॒य॒त् । ज॒नुषां । रोदंसी॒ इतिं । उ॒भे इतिं । सः । मा॒त्रोः । अ॒भ॒व॒त् । पु॒त्रः । ईड्यः॑ ।

ह॒व्य॒ऽवाट् । अ॒ग्निः । अ॒जरः॑ । चनः॑ऽहितः । दुः॒ऽदभः॑ । वि॒शाम् । अतिंथिः । वि॒भाऽवंसुः ॥२

सः। रोचयत् । जनुष। रोदसी इति। उभे इति । सः। मात्रोः। अभवत् । पुत्रः। ईड्यः।

हव्यवाट्। अग्निः। अजरः।चनःऽहितः। दुःऽदभः।विशां। अतिथिः। विभाऽवसुः॥२॥

सोऽग्निर्जनुषा जन्मनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् । अरोचयत् । प्रकाशयति । स मात्रोर्द्यावापृथिव्योरीड्यः स्तुत्यः पुत्रोऽभवत् । हव्यवाड् हव्यानां वोढाग्निरंगनादिगुणयुक्तोऽजरो जरारहितः । चनो ऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ चनोहितः । दूळभो हिंसितुमशक्यः सोऽयं विभावसुः प्रभाधनो विशां मनुष्याणामतिथिरिव पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य॒ तरु॑षो॒ विध॑र्मणि दे॒वासो॑ अ॒ग्निं ज॑नयन्त॒ चित्ति॑भिः ।

रु॒रु॒चा॒नं भा॒नुना॒ ज्योति॑षा म॒हाम॑त्यं॒ न वाजं॑ सनि॒ष्यन्नुप॑ ब्रुवे ॥३

क्रत्वा॑ । दक्ष॑स्य । तरु॑षः । विऽध॑र्मणि । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । ज॒न॒य॒न्त॒ । चित्ति॑ऽभिः ।

रु॒रु॒चा॒नम् । भा॒नुना॑ । ज्योति॑षा । म॒हाम् । अत्य॑म् । न । वाज॑म् । स॒नि॒ष्यन् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ ॥३

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयंत । चित्तिऽभिः ।।

रुरुचानं। भानुना। ज्योतिषा। महां। अत्यं । न। वाजं। सनिष्यन्। उप। ब्रुवे ॥३॥

चित्तिभिर्ज्ञानैरुपलक्षिता देवासो देवास्तरुषो व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारके यज्ञेऽग्निं जनयंत । अजनयन्। भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुरुचानं रोचमानं महां

महांतमग्निमत्यं न भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन्
लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥ ।

आ म॒न्द्रस्य॑ सनि॒ष्यन्तो॒ वरे॑ण्यं वृणी॒महे॒ अह्र॑यं॒
वाज॑मृ॒ग्मिय॑म् ।

रा॒तिं भृगू॑णामु॒शिजं॑ क॒विक्र॑तुम॒ग्निं राज॑न्तं दि॒व्येन॑
शो॒चिषा॑ ॥४

आ । म॒न्द्रस्य॑ । स॒नि॒ष्यन्तः॑ । वरे॑ण्यम् । वृ॒णी॒महे॑ ।
अह्र॑यम् । वाज॑म् । ऋ॒ग्मिय॑म् ।

रा॒तिम् । भृगू॑णाम् । उ॒शिज॑म् । क॒विऽक्र॑तुम् । अ॒ग्निम् ।
राज॑न्तम् । दि॒व्येन॑ । शो॒चिषा॑ ॥४

आ। मंद्रस्य । सनिष्यंतः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्रयं ।
वाजं । ऋग्मियं ।

रातिं । भृगूणां । उशिजं । कविऽक्रतुं । अग्निं । राजंतं ।
दिव्येन । शोचिषा ॥४॥

मंद्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबंधिनं वरेण्यं वरणीयमह्रयमलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्यं वाजमन्नं सनिष्यंतो लिप्समाना वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिलषितार्थप्रदातारमुशिजमभिलष्यंतं कविक्रतुं क्रांतप्रज्ञं दिव्येन दिविभवेन शोचिषा रोचिषा राजंतं भ्राजमानमग्निमावृणीमहे । संभजामहे

अ॒ग्निं सु॒म्नायं दधिरे पु॒रो जना॒ वाजंश्रवसमि॒ह वृ॒क्तबंर्हिषः ।

य॒तस्रुंचः सु॒रुचं वि॒श्वदेंव्यं रु॒द्रं य॒ज्ञानां॒ साधंदिष्टिम॒पसांम् ॥ ५

अ॒ग्निम् । सु॒म्नाय॑ । द॒धि॒रे॒ । पु॒रः । जना॑ः । वाज॑ऽश्रवसम्
। इ॒ह । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

य॒तऽस्रु॑चः । सु॒ऽरुच॑म् । वि॒श्वऽदे॑व्यम् । रु॒द्रम् । य॒ज्ञाना॑म् ।
साध॑त्ऽइष्टिम् । अ॒पसा॑म् ॥५

अग्निं । सुम्नाय । दधिरे। पुरः । जनः । वाजऽश्रवसं ।
इह। वृक्तऽबर्हिषः ।

यतऽस्रुचः । सुऽरुचं । विश्वऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां। साधत्
ऽइष्टिं। अपसां ॥५॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यतस्रुचः प्राप्तस्रुच ऋत्विजः
सुम्नाय सुखार्थं वाजश्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं
प्रशस्तदीप्तिमंतं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं रुद्रं
दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां । यजंतीति यज्ञा

यजमानाः । तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे। स्तुवंति ॥ ॥१७॥

पाव॑कशोचे॒ तव॒ हि क्षय॒ं परि॒ होत॑र्य॒ज्ञेषु॑ वृ॒क्तब॑र्हिषो॒ नर॑ः ।

अग्ने॒ दुव॑ इ॒च्छमा॑नास॒ आप्य॒मुपा॑सते॒ द्रवि॑णं धेहि॒ तेभ्य॑ः ॥
६

पाव॑कऽशोचे । तव॑ । हि । क्षय॑म् । परि॑ । होत॑ः । य॒ज्ञेषु॑ ।
वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । नर॑ः ।

अग्ने॑ । दुव॑ः । इ॒च्छमा॑नासः । आप्य॑म् । उप॑ । आ॒स॒ते॒ ।
द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । तेभ्य॑ः ॥६

पावकऽशोचे। तव । हि। क्षयं। परि। होतः । यज्ञेषु ।
वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।

अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यं । उप। आसते ।
द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥६॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ते हे होतर्देवानामाह्वातः यज्ञेषु परि परितो वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो दुवः परिचरणमिच्छमानास इच्छंतो नरो नेतारो यजमाना आप्यमाप्तुं योग्यं तव त्वत्संबंधिनं वयं निवासं यागगृहमुपासते । सेवंते । तेभ्यो द्रविणं धनं धेहि । विधेहि ।।

आ रोद॑सी अपृण॒दा स्व॑र्म॒हज्जा॒तं यदे॑नम॒पसो॒ अधा॑रयन् ।

सो अ॑ध्व॒राय॒ परि॑ णीयते क॒विरत्यो॒ न वाज॑सातये॒
चनो॑हितः ॥७

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒ण॒त् । आ । स्वः॑ । म॒हत् । जा॒तम् । यत् । ए॒न॒म् । अ॒पसः॑ । अधा॑रयन् ।

सः । अ॒ध्व॒राय॑ । परि॑ । नी॒य॒ते॒ । क॒विः । अत्यः॑ । न । वाज॑ऽसातये । चनः॑ऽहितः ॥७

आ। रोदसी इति । अपृणत्। आ। स्वः। महत्। जातं । यत्। एनं। अपसः।अधारयन्।

सः। अध्वराय । परि। नीयते । कविः। अत्यः। न। वाजऽसातये। चनःऽहितः ॥७॥

रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणत् । आपूरयत् । तथा महत्प्रभूतं स्वरंतरिक्षमापृणच्च । अपसः कर्मवतो यजमाना जातं यद्यमेनमग्निमधारयन् अत्यो न अश्व इव कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तश्चनोहितो निहितान्नः

सोऽयमग्निर्वाजसातये वाजस्यान्नस्य कीर्तेर्वा सातये लाभाय परिणीयते । यज्ञार्थं नीयते ॥

न॒म॒स्यत॑ ह॒व्यदा॑तिं स्वध्व॒रं दु॑व॒स्यत॒ दम्यं॑ जा॒तवे॑दसम् ।

र॒थीरृ॒तस्य॑ बृह॒तो विच॑र्षणिर॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत्पु॒रोहि॑तः ॥८

न॒म॒स्यत॑ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । दु॒व॒स्यत॑ । दभ्य॑म् । जा॒तऽवे॑दसम् ।

र॒थीः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒ह॒तः । विऽच॑र्षणिः । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒व॒त् । पु॒रःऽहि॑तः ॥८

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः। ऋतस्य । बृहतः। विचर्षणिः । अग्निः । देवानां।
अभवत्। पुरःऽहितः ॥८॥

रथीर्नेता बृहतो महत ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्द्रष्टा योऽग्निर्देवानां पुरोहितः पुरस्ताद्दृष्टव्यतया स्थापितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यत । पूजयत । दुवस्यत । परिचरत ।।

ति॒स्रो य॒ह्वस्य॑ स॒मिध॒ः परि॑ज्मनो॒ऽग्नेर॑पुनन्नु॒शिजो॒
अमृ॑त्यवः ।

तासा॒मेका॒मद॑धु॒र्मर्त्ये॒ भुज॑मु लो॒कमु॒ द्वे उप॑ जा॒मिमी॑यतुः ॥
९

ति॒स्रः । य॒ह्वस्यं । स॒म्ऽइधः॑ । परिं॑ऽज्मनः । अ॒ग्नेः ।
अ॒पु॒न॒न् । उ॒शिजः॑ । अमृं॑त्यवः ।

तासां॑म् । एकां॑म् । अदं॑धुः । मर्त्ये॑ । भुजं॑म् । ऊ॒ं इतिं॑ ।
लो॒कम् । ऊ॒ं इतिं॑ । द्वे इतिं॑ । उपं॑ । जा॒मिम् । ई॒य॒तु॒ः ॥९

तिस्रः । यह्वस्य। संऽइधः। परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन्।
उशिजः । अमृत्यवः।

तासां । एकां । अदधुः । मर्त्ये । भुजं । ऊं इति । लोकं ।
ऊं इति । द्वे इति । उप। जामिं । ईयतुः ॥९॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यह्वस्य
महतः परिज्मनः परितो गंतुः समिधः समिंधिकाः
प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूरपुनन्।
अशोधयन् । ते देवा भुजं सर्वेषां पालयित्री तासां तनूनां
मध्य एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये मर्त्यलोकेऽदधुः । न्यदधुः ।

उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे तनू जामिं लोकमासन्नमंतरिक्षमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आघारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिच्चैकेति। तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्य इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमदधुः। धारयंति । प्रजा वा अनूयाजा इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधावंतरिक्षे दिव्यभोगहेतू उपेयतुः । उपगच्छतः । त्रीन्परिधीस्तिस्रः समिध इति हि निगमः ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श्पतिं॒ मानु॑षी॒रिष॒ः सं सी॑मकृण्व॒न्स्वधि॑तिं॒ न तेज॑से ।

स उ॒द्वतो॑ नि॒वतो॑ याति॒ वेवि॑ष॒त्स गर्भ॑मे॒षु भुव॑नेषु दीधरत् ॥१०

वि॒शाम् । क॒विम् । वि॒श्पतिं॑म् । मानुं॑षीः । इषः॑ । सम् । सी॒म् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । स्वऽधिं॑तिम् । न । तेजं॑से ।

सः । उ॒त्ऽवतः॑ । नि॒ऽवतः॑ । या॒ति॒ । वेविं॑षत् । सः । गर्भं॑म् । ए॒षु । भुवं॑नेषु । दी॒ध॒र॒त् ॥१०

विशां। कविं। विश्पतिं । मानुषीः। इषः।सं। सीं। अकृण्वन्। स्वऽधिंतिं । न। तेजसे।

सः। उत्ऽवतः। निवतः। याति। वेविषत्। सः। गर्भं। एषु। भुवनेषु। दीधरत्॥१०॥

इषः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छंत्यो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विश्पतिं प्रभु कविं मेधाविनं सीमेनं स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् । समस्कुर्वन् । सोऽग्निरुद्वत उच्छ्रायवतो निवतो नीचैर्भावयतश्च

प्रदेशान्वेविषत् व्याप्नुवन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् । अधारयत् ॥ ॥१८॥

स जिंन्वते ज॒ठरेंषु प्रजज्ञि॒वान्वृषां चि॒त्रेषु नानंद॒न्न सिं॒हः ।

वै॒श्वा॒न॒रः पृंथु॒पाजा॒ अमंर्त्यो॒ वसु॒ रत्ना॒ दयंमानो॒ वि दा॒शुषें ॥११

सः । जि॒न्व॒ते॒ । ज॒ठरेंषु । प्र॒ज॒ज्ञि॒ऽवान् । वृषां । चि॒त्रेषुं । नानंदत् । न । सिं॒हः ।

वै॒श्वा॒न॒रः । पृ॒थु॒ऽपाजाः । अमंर्त्यः । वसुं । रत्नां । दयंमानः । वि । दा॒शुषें ॥११

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान्। वृषा । चित्रेषु । नानदत् । न। सिंहः।।

वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसुं। रत्ना। दयमानः। वि। दाशुषे ॥११॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानायं रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ।

वै॒श्वा॒न॒रः प्र॒त्नथा॒ नाक॒मारु॑हद्दि॒वस्पृ॒ष्ठं भन्द॑मानः सु॒मन्म॑भिः ।

स पूंर्व॒वज्ज॒नयं॑ज्ज॒न्तवे॒ धनं॑ समा॒नमज्मं॒ पर्ये॑ति॒ जागृ॑विः ॥१२

वै॒श्वा॒न॒रः । प्र॒त्नऽथां । नाकं॑म् । आ । अ॒रु॒ह॒त् । दि॒वः । पृ॒ष्ठम् । भन्दं॑मानः । सु॒मन्मं॑ऽभिः ।

सः । पूर्व॒ऽवत् । ज॒नयं॑न् । ज॒न्तवें । धनं॑म् । स॒मा॒नम् । अज्मं॑म् । परिं । ए॒ति॒ । जागृं॑विः ॥१२

वैश्वानरः। प्रत्नऽथा। नाकं । आ। अरुहत्। दिवः । पृष्ठं । भंदमानः । सुमन्मऽभिः।

सः। पूर्वऽवत्। जनयन। जंतवे। धनं । समानं। अज्मं। परि। एति। जागृविः ॥१२॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिर्भंदमानः स्तूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव नाकं । कं सुखं । अकं दुःखं । न विद्यते ऽकं यस्मिन् तन्नाकं ।

दिवोंऽतरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्भिरारुहत् ।। आरोहति । स वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वेभ्य ऋषिभ्य इव जंतवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधारणमज्ममाकाशमार्गं पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋ॒तावा॑नं य॒ज्ञियं॒ विप्र॑मु॒क्थ्य१॒॑मा यं द॒धे मा॑त॒रिश्वा॑ दि॒वि क्षय॑म् ।

तं चि॒त्रया॑मं॒ हरि॑केशमीमहे सुदी॒तिम॒ग्निं सु॑वि॒ताय॒ नव्य॑से ॥१३

ऋ॒तऽवा॑नम् । य॒ज्ञिय॑म् । विप्र॑म् । उ॒क्थ्य॑म् । आ । यम् । द॒धे । मा॒त॒रिश्वा॑ । दि॒वि । क्षय॑म् ।

तम् । चि॒त्रऽयांमम् । हरिंऽकेशम् । ई॒म॒हे॒ । सु॒ऽदी॒तिम् ।
अ॒ग्निम् । सु॒वि॒तायं । नव्यंसे ॥१३

ऋतऽवानं। यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ। यं । दधे।
मातरिश्वा। दिवि । क्षयं ।

तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं। ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं।
सुविताय। नव्यसे ॥१३॥

ऋतावानं बलवंतं यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं स्तुत्यं दिवि द्युलोके क्षयं निवसंतं यमग्निं मातरिश्वा वायुर्द्युलोकादाहृत्य पृथिव्यामादधे । आहितवान् । चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिं तमग्निं नव्यसे नवतराय सुविताय सुष्टु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

शुचि॒ं न याम॑न्निषि॒रं स्व॒र्दृश॑ं के॒तुं दि॒वो रो॑चन॒स्थाम॑ुष॒र्बुध॑म् ।

अ॒ग्निं मू॒र्धान॑ं दि॒वो अप्र॑तिष्कुत॒ं तमी॑महे॒ नम॑सा वा॒जिन॑ं बृ॒हत् ॥१४

शुचि॑म् । न । याम॑न् । इ॒षि॒रम् । स्व॒ःऽदृश॑म् । के॒तुम् । दि॒वः । रो॒च॒न॒ऽस्थाम् । उ॒ष॒ःऽबुध॑म् ।

अ॒ग्निम् । मू॒र्धान॑म् । दि॒वः । अप्र॑तिऽस्कुतम् । तम् । ई॒म॒हे॒ । नम॑सा । वा॒जिन॑म् । बृ॒हत् ॥१४

शुचिं । न। यामंन् । इषिरं। स्वःऽदृशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्थां । उषःऽबुधं।

अग्निं। मूर्धानं। दिवः। अप्रतिऽस्कुतं । तं। ईमहे । नमसा। वाजिनं। बृहत् ॥१४॥

नति संप्रत्यर्थे । शुचिं दीप्तं यामन यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्दृशं सर्वदृशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो द्युलोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थां रोचनस्थं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठंतं । उषर्बुधमग्निहोत्रिकरूपेणोषसि प्रबुध्यमानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कुतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवंतं बृहत् महांतं तमग्निं नमसा स्तोत्रेणेमहे । याचामहे ।।

म॒न्द्रं होता॑रं॒ शुचि॒मद्व॑याविनं॒ दमू॑नसमु॒क्थ्यं॑ वि॒श्वच॑र्षणिम् ।

रथं॒ न चि॒त्रं वपु॑षाय दर्श॒तं मनु॑र्हितं॒ सद॒मिद्रा॒य ई॑महे ॥१५

म॒न्द्रम् । होता॑रम् । शुचि॑म् । अद्व॑याविनम् । दमू॑नसम् । उ॒क्थ्य॑म् । वि॒श्वऽच॑र्षणिम् ।

रथंम् । न । चि॒त्रम् । वपुंषाय । द॒र्श॒तम् । मनुःऽहितम् ।
सदंम् । इत् । रा॒यः । ई॒म॒हे॒ ॥१५

मंद्रं । होतारं । शुचिं । अद्वयाविनं। दमूनसं। उक्थ्यं।
विश्वऽचर्षणिं ।।

रथं । न। चित्रं । वपुषाय। दर्शतं । मनुःऽहितं । सदं । इत्
। रायः । ईमहे ॥१५॥

मंद्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वातारं शुचिं सर्वदा
शुद्धमद्वयाविनमकुटिलं दमूनसं दानमनसमुक्थ्यं श्रेष्ठं
विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथं न
रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव
मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं रायो धनानीमहे
। याचामहे । अत्र याञ्चार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वं ॥ ॥१९॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.२ सूक्तं ३.३ सूक्तं ३.४ →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. वैश्वानरोऽग्निः। जगती

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥१॥

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहन्तं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥२॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥३॥

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥४॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥५॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूर्जा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विपाम् ॥७॥

विश्पतिं यह्वमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥८॥

विभावा देवः सुरणः परि क्षितीरग्निर्बभूव शवसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः ॥९॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥१०॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥११॥

सायणभाष्यम्

' वैश्वानराय ' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-' वैश्वानरायैकादश ' इति । पूर्वसूक्ते ' वैश्वानरीयं तु जागतं तु ' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दो वैश्वानरोऽग्निर्देवता । अस्य सूक्तस्याग्निष्टोमे आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः । सूत्र्यते हि-' वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते ' (आश्व. श्रौ. ५.२०) इति ।।

वै॒श्वा॒न॒राय॑ पृथु॒पाज॑से॒ विपो॒ रत्ना॑ विधन्त ध॒रुणे॑षु॒ गात॑वे ।

अ॒ग्निर्हि दे॒वाँ अ॒मृतो॑ दुव॒स्यत्यथा॒ धर्मा॑णि स॒नता॒ न दू॑दुषत् ॥१

वै॒श्वा॒न॒राय॑ । पृ॒थु॒ऽपाज॑से । विपः॑ । रत्ना॑ । वि॒ध॒न्त॒ ।
ध॒रुणे॑षु । गात॑वे ।

अ॒ग्निः । हि । दे॒वान् । अ॒मृतः॑ । दु॒व॒स्यति॑ । अथ॑ ।
धर्मा॑णि । स॒नता॑ । न । दू॒दु॒ष॒त् ॥१

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना। विधंत ।
धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः। हि। देवान्। अमृतः। दुवस्यति । अथ। धर्माणि ।
सनता। न। दूदुषत्॥१॥

विप्रः मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बह्वन्नाय
वा । पाजःशब्दस्य बलान्ननाम्नोः पाठात् ।।
वैश्वानरायाग्नये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि
स्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरंति ।
कुर्वंति । अमृतो मरणरहितोऽग्निर्देवान् दुवस्यति । हविषां

प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः कारणात्कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् न दूद्रुषत् । न दूषयति ॥

अ॒न्तर्दू॒तो रोद॑सी द॒स्म ई॑यते॒ होता॒ निष॑त्तो॒ मनु॑षः पु॒रोहि॑तः ।

क्षयं॑ बृ॒हन्तं॒ परि॑ भूषति॒ द्युभि॑र्दे॒वेभि॑र॒ग्निरि॑षि॒तो धि॒याव॑सुः ॥२

अ॒न्तः । दू॒तः । रोद॑सी॒ इति॑ । द॒स्मः । ई॒य॒ते॒ । होता॑ । निऽस॑त्तः । मनु॑षः । पु॒रःऽहि॑तः ।

क्षय॑म् । बृ॒हन्त॑म् । परि॑ । भू॒ष॒ति॒ । द्यु॒ऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्निः । इ॒षि॒तः । धि॒याऽव॑सुः ॥२

अंतः। दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता।
निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः ।

क्षयम्। बृहंतं। परि। भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः। अग्निः ।
इषितः। धियाऽवसुः ॥२॥

दस्मो दर्शनीयो होता अग्निः दूतो देवानां दूतः सन्
रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्य ईयते । गच्छति । मनुषो
मनोर्जातस्य मनुष्यस्य पुरोहितः आहवनीयादिरूपेण
पुरतः स्थापितो निषत्तो निषण्णः सन् अग्निः
द्युभिर्दीप्तिभिः बृहंतं महांतं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति ।
अलंकुरुते । देवेभिर्देवैरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञया
व्याप्तः । एते द्वे अग्निविशेषणे ॥

के॒तुं य॒ज्ञानां॑ वि॒दथ॑स्य॒ साध॑नं॒ विप्रा॑सो अ॒ग्निं म॑हयन्त॒
चित्ति॑भिः ।

अपांसि यस्मिन्नधिं संदधुर्गिरस्तस्मिंन्सुम्नानि यजंमान आ चंके ॥३

केतुम् । यज्ञानांम् । विदथंस्य । साधंनम् । विप्रांसः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिंऽभिः ।

अपांसि । यस्मिंन् । अधिं । सम्ऽदधुः । गिरः । तस्मिंन् । सुम्नानिं । यजंमानः । आ । चके ॥३

केतुं । यज्ञानां । विदथस्य । साधनं । विप्रासः । अग्निं । महयंत । चित्तिऽभिः ।

अपांसि।यस्मिन्। अधि। संऽदधुः।गिरः।तस्मिन्। सुम्नानि। यजमानः।आ।चके॥३॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारणं संतमग्निं विप्रासो विप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयंत । पूजयंति । किंच गिरः

स्तोतारो यस्मिन्नग्नौ अपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माण्यधि संदधुः संदधते यजमानस्तस्मिन्नग्नौ सुम्नानि सुखानि आ चके । कामयते ॥

पि॒ता य॒ज्ञाना॒मसु॑रो विप॒श्चितां॑ वि॒मानं॑म॒ग्निर्व॒युनं॑ च वा॒घतां॑म् ।

आ वि॑वेश॒ रोद॑सी॒ भूरि॑वर्पसा पुरुप्रि॒यो भ॑न्दते॒ धाम॑भिः क॒विः ॥४

पि॒ता । य॒ज्ञाना॑म् । असु॑रः । वि॒पः॒ऽचिता॑म् । वि॒ऽमान॑म् । अ॒ग्निः । व॒युन॑म् । च॒ । वा॒घता॑म् ।

आ । वि॒वे॒श॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । भूरि॑ऽवर्पसा । पु॒रु॒ऽप्रि॒यः । भ॒न्द॒ते॒ । धाम॑ऽभिः । क॒विः ॥४

पिता। यज्ञानां। असुरः। विपःऽचितां। विऽमानं । अग्निः । वयुनं । च। वाघतां।

आ। विवेश। रोदसी इति। भूरिऽवर्पसा। पुरुऽप्रियः।भंदते। धामऽभिः। कविः ॥४॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतॄणामसुरो बलप्रदः । वाघतामृत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं च। विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनं । सोऽग्निर्भूरिवर्पसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी द्यावापृथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरूणां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भंदते । यजमानेन स्तूयते ॥

च॒न्द्रम॒ग्निं च॒न्द्ररंथ॒ं हरिंव्रतं वैश्वान॒रमंप्सु॒षदँ स्व॒र्विदंम् ।

वि॒गा॒हं तूर्णि॒ं तवि॑षीभि॒रावृ॑त॒ं भूर्णि॑ं दे॒वास॑ इ॒ह सु॒श्रियं॑ दधुः ॥५

च॒न्द्रम् । अ॒ग्निम् । च॒न्द्रऽर॑थम् । हरि॑ऽव्रतम् । वै॒श्वा॒न॒रम् । अ॒प्सु॒ऽसद॑म् । स्वः॒ऽविद॑म् ।

वि॒ऽगा॒हम् । तूर्णि॑म् । तवि॑षीभिः । आऽवृ॑तम् । भूर्णि॑म् । दे॒वासः॑ । इ॒ह । सु॒ऽश्रिय॑म् । द॒धु॒ः ॥५

चंद्रं । अग्निं । चंद्रऽरथं । हरिऽव्रतं । वैश्वानरं। अप्सुऽसदं । स्वःऽविदं ।

विऽगाहं । तूर्णिं। तर्विषीभिः। आऽवृतं । भूर्णिं। देवासः। इह । सुऽश्रियै । दधुः॥५॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखांतरं। अप्सुषदमप्सु सीदंतं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं

विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारं वा तविषीभिर्बलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरमिहेहलोके दधुः । आदधुः ॥ ॥ २० ॥

अ॒ग्निर्दे॒वेभि॒र्मनु॑षश्च ज॒न्तुभि॑स्तन्वा॒नो य॒ज्ञं पु॑रु॒पेश॑सं धि॒या ।

र॒थीर॒न्तरी॑यते॒ साध॑दिष्टिभिर्जी॒रो दमू॑ना अभिशस्ति॒चात॑नः ॥६

अ॒ग्निः । दे॒वेभिः॑ । मनु॑षः । च॒ । ज॒न्तुऽभिः॑ । त॒न्वा॒नः । य॒ज्ञम् । पु॒रु॒ऽपेश॑सम् । धि॒या ।

र॒थीः । अ॒न्तः । ई॒य॒ते॒ । साध॑दिष्टिऽभिः । जी॒रः । दमू॑नाः । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽचात॑नः ॥६

अग्निः। देवेभिः । मनुषः। च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं। पुरुऽपेशंस । धिया।

रथीः। अंतः। ईयते । साधदिष्टिऽभिः। जीरः। दमूनाः। अभिशस्तिऽचातनः ॥६॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्ऋत्विग्भिश्च धिया कर्मणा मनुषो यजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं । पेश इति रूपनाम ।
पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसत्रात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिशस्तिचातनोऽभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिताग्निरंतर्द्यावापृथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

अग्ने॒ जरं॑स्व स्वप॒त्य आयुं॑न्यू॒र्जा पिं॑न्वस्व॒ समिषों॑ दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृह॒तश्चं॑ जागृव उ॒शिग्दे॒वाना॒मसिं॑ सु॒क्रतुं॑र्वि॒पाम् ॥७

अग्नें । जरं॑स्व । सु॒ऽअ॒प॒त्ये । आयुं॑नि । ऊ॒र्जा । पि॒न्व॒स्व॒ । सम् । इषः॑ । दि॒दी॒हि॒ । न॒ः ।

वयांसि । जि॒न्व॒ । बृ॒ह॒तः । च॒ । जा॒गृ॒वे॒ । उ॒शिक् । दे॒वानां॑म् । असिं॑ । सु॒ऽक्रतुः॑ । वि॒पाम् ॥७

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये। आयुनि। ऊर्जा। पिन्वस्व। सं। इषः। दिदीहि । नः।

वयांसि जिन्व। बृहतः। च। जागृवे।उशिक्। देवानां। असि। सुऽक्रतुः। विपां॥७॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्र आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते जरस्व । देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठायोर्जा रसेनान्नेन वा पिन्वस्व । देवान्प्रीणय । नोऽस्माकमिषः सस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय। वयांस्यन्नानि च ॥ वयः क्षद्मेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ जिन्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील । बृहतो महतो यजमानस्य जिन्वेति संबंधः । सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं विपां मेधाविनां देवानामुशिक् कांतोऽसि ॥

वि॒श्पतिं॑ य॒ह्वमति॑थिं॒ नर॒ः सदा॑ य॒न्तारं॑ धी॒नामु॒शिजं॑ च वा॒घतां॑म् ।

अ॒ध्व॒राणा॒ं चेत॑नं जा॒तवे॑दस॒ं प्र शं॑सन्ति॒ नमं॑सा जू॒तिभि॑र्वृ॒धे ॥८

वि॒श्पति॑म् । य॒ह्वम् । अति॑थिम् । नरः॑ । सदा॑ । य॒न्तार॑म् ।
धी॒नाम् । उ॒शिज॑म् । च॒ । वा॒घता॑म् ।

अ॒ध्व॒राणा॑म् । चेत॑नम् । जा॒तऽवे॑दसम् । प्र । शं॒स॒न्ति॒ ।
नम॑सा । जू॒तिऽभिः॑ । वृ॒धे ॥८

विश्पतिं । यह्वं। अतिथिं । नरः। सदा । यंतारं। धीनां ।
उशिजं । च । वाघतां ।

अध्वराणां । चेतनं । जातऽवेदसं । प्र। शंसंति । नमसा।
जूतिऽभिः । वृधे ॥ ८॥

नरो नेतारः स्तोतारो वा विश्पतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा यह्वं महांतमतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यंतारं नियंतारं वाघतामृत्विजां चोशिजं कांतं मनोज्ञमध्वराणां यागानां चेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वेगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधे वृद्धये समृद्धये

नमसा नमस्कारण स्तुतिभिश्च प्रशंसंति । प्रशंसां कुर्वंति ॥

वि॒भावा॑ दे॒वः सु॒रण॒ः परि॑ क्षि॒तीर॒ग्निर्ब॑भूव॒ शव॑सा सु॒मद्र॑थः ।

तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरिपो॒षिणो॑ व॒यमुप॑ भूषेम॒ दम॒ आ सु॑वृ॒क्तिभि॑ः ॥९

वि॒भाऽवा॑ । दे॒वः । सु॒ऽरण॑ः । परि॑ । क्षि॒तीः । अ॒ग्निः । ब॒भू॒व॒ । शव॑सा । सु॒मत्ऽर॑थः ।

तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भू॒रि॒ऽपो॒षिण॑ः । व॒यम् । उप॑ । भू॒षे॒म॒ । दमे॑ । आ । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः ॥९

विभाऽवा । देवः । सुऽरणः । परि। क्षितीः। अग्निः। बभूव। शवसा। सुमत्ऽरथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयं। उप । भूषेम। दमे। आ। सुवृक्तिऽभिः ॥९॥

विभावा दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छांदसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमद्रथः शोभनरथोऽग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतस्तस्याग्नेर्व्रतानि कर्माणि वयं सुवृक्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

वैश्वा॑नर॒ तव॒ धामा॒न्या च॑के॒ येभिः॑ स्व॒र्विद॑भ॑वो विचक्षण ।

जा॒त आपृ॑णो॒ भुव॑नानि॒ रोद॑सी॒ अग्ने॒ ता विश्वा॑ परि॒भूर॑सि॒ त्मना॑ ॥१०

वैश्वा॑नर । तव॑ । धामा॑नि । आ । च॒क्रे॒ । येभिः॑ । स्वः॒ऽवित् । अभ॑वः । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ ।

जा॒तः । आ । अ॒पृ॒णः॒ । भुव॑नानि । रोद॑सी॒ इति॑ । अग्ने॑ । ता । विश्वा॑ । प॒रि॒ऽभूः । अ॒सि॒ । त्मना॑ ॥१०

वैश्वानर। तव । धामानि। आ। चके। येभिः। स्वःऽवित्। अभवः। विचक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने। ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥१०॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबंधीनि तेजांस्याचके। अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽभवः । भवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणः । आपूरयः । हे

अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि । परिग्रहीतासि ॥

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ दं॒सना॑भ्यो बृ॒हदरि॑णा॒देकः॑ स्वप॒स्यया॑ क॒विः ।

उ॒भा पि॒तरा॑ म॒हय॑न्नजायता॒ग्निर्द्यावा॑पृथि॒वी भूरि॑रेतसा ॥
११

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ । दं॒सना॑भ्यः । बृ॒हत् । अरि॑णात् । एकः॑ ।
सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । क॒विः ।

उ॒भा । पि॒तरा॑ । म॒हय॑न् । अ॒जा॒य॒त॒ । अ॒ग्निः ।
द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । भूरि॑ऽरेतसा ॥११

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः। बृहत् । अरिणात् । एकः ।
सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा। पितरा। महयन्। अजायत। अग्निः। द्यावापृथिवी इति। भूरिऽरेतसा ॥११॥

वैश्वानरस्याग्नेर्दंसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महद्धनं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको मुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमग्निर्भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभा उभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन्पूजयन् अजायत ॥ ॥ २१॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.३ सूक्तं ३.४ सूक्तं ३.५ →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. आप्रीसूक्तं (१ इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ तनूनपात्, ३ इळः, ४ बर्हिः, ५ देवीर्द्वारः, ६ उषासानक्ता, ७ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, ९ त्वष्टा, १० वनस्पतिः, ११ स्वाहाकृतयः ।। त्रिष्टुप्

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यक्ष्यग्ने ॥१॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नस्तनूनपाद्धृतयोनिं विधन्तम् ॥२॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्यै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्यै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥३॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शोचींषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥४॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥५॥

आ भन्दमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वाँ उत वा महोभिः ॥६॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥७॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक्तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥८॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥९॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥१०॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङिन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

' समित्समित् ' इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका- समित्समिदाप्रियः ' इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाप्रीसूक्तम् । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या ' तन्नः ' इत्येषा । सूत्रितं च-'इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च-' तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ।।

स॒मित्सं॑मित्सु॒मना॑ बोध्य॒स्मे शु॒चाशु॑चा सुम॒तिं रा॑सि॒ वस्वः॑ ।

आ दे॑व दे॒वान्य॒जथा॑य वक्षि॒ सखा॒ सखीं॑न्सु॒मना॑ यक्ष्यग्ने ॥
१

स॒मित्ऽसं॑मित् । सु॒ऽमनाः॑ । बो॒धि॒ । अ॒स्मे इति॑ ।
शु॒चाऽशुं॑चा । सु॒ऽम॒तिम् । रा॒सि॒ । वस्वः॑ ।

आ । दे॒व॒ । दे॒वान् । य॒जथा॑य । व॒क्षि॒ । सखा॑ । सखीं॑न् ।
सु॒ऽमनाः॑ । य॒क्षि॒ । अ॒ग्ने॒ ॥१

समित्ऽसमित्। सुऽमनाः। बोधि। अस्मे इति। शुचाऽशुचा।
सुऽमतिं । रासि। वस्वः।

आ। देव। देवान्। यजथाय। वृक्षि । सखा। सखीन्।
सुऽमनाः। यक्षि । अग्ने ॥१॥

समित्समित् अत्यर्थं समिद्धस्त्वं सुमना बोधि । बुध्यस्व । शुचा शुचात्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां बुद्धिमस्मे अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव द्योतमान देवान्यजनीयान्यजथाय यज्ञाय तदर्थमावक्षि । आवहसि । हे अग्ने सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्देवान्यक्षि । यजस्व ।।

यं दे॒वास॒स्त्रिरह॑न्ना॒यज॑न्ते दि॒वेदि॑वे॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।

सेमं य॒ज्ञं मधु॑मन्तं कृधी न॒स्तनू॑नपाद्घृ॒तयो॑निं वि॒धन्त॑म् ॥ २

यम् । दे॒वासः॑ । त्रिः । अह॑न् । आ॒ऽयज॑न्ते । दि॒वेऽदि॑वे । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ।

सः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मधु॑ऽमन्तम् । कृ॒धि॒ । न॒ः ।
तनू॑ऽनपात् । घृ॒तऽयो॑निम् । वि॒धन्त॑म् ॥२

यं । देवासः। त्रिः। अहन् । आऽयजंते । दिवेऽदिवे ।
वरुणः। मित्रः। अग्निः ।।

सः । इमं यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः। तनूऽनपात् ।
घृतऽयोनिं । विधंतं ॥२॥

वरुणो मित्रोऽग्निः एते त्रयो देवा यमग्निं दिवेदिवे
प्रतिदिवसं अहन् अहनि त्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु
सवनेषु त्रिवारमायजंते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न
पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं
विधीयमानं क्रियमाणं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मधुमंतं ।
मध्वित्युदकनाम। वृष्ट्यादिफलयुक्तं कृधि। कुरु ॥

प्र दीधिंतिर्वि॒श्ववा॑रा जिगाति॒ होता॑रमि॒ळः प्रं॑थ॒मं यजं॑ध्यै ।

अच्छा॒ नमो॑भिर्वृष॒भं व॒न्दध्यै॒ स दे॒वान्यं॑क्षदिषि॒तो यजी॑यान्
॥३

प्र । दीधिं॑तिः । वि॒श्वऽवा॑रा । जि॒गा॒ति॒ । होता॑रम् । इ॒ळः ।
प्र॒थ॒मम् । यजं॑ध्यै ।

अच्छं॑ । नमः॑ऽभिः । वृ॒ष॒भम् । व॒न्दध्यैं॑ । सः । दे॒वान् ।
य॒क्ष॒त् । इ॒षि॒तः । यजी॑यान् ॥३

प्र। दीधितिः। विश्वऽवारा। जिगाति । होतारं। इळः। प्रथमं
। यजध्यै।

अच्छ। नमःऽभिः । वृषभं । वंदध्यै। सः । देवान्। यक्षत्।
इषितः । यजीयान् ॥३॥

विश्ववारा विश्वैजनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निं प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छाभिमुख्येन वृषभं संपदां वर्षितारं वंदध्यै वंदितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिर्नमस्कारैः सहेळः इषो हवीरूपाण्यन्नानि यजध्यै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितोऽस्माभिः प्रेरितो यजीयान् यष्टृतमः सोऽग्निर्देवान् यक्षत् । यजतु ॥

ऊ॒र्ध्वो वां गा॒तुरंध्व॒रे अंकार्यू॒र्ध्वा शो॒चींषि॒ प्रस्थिंता॒ रजांसि ।

दि॒वो वा॒ नाभा॒ न्यंसादि॒ होतां स्तृणी॒महिं दे॒वव्यंचा॒ वि ब॒र्हिः ॥४

ऊ॒र्ध्वः । वा॒म् । गा॒तुः । अ॒ध्व॒रे । अ॒का॒रि॒ । ऊ॒र्ध्वा । शो॒चींषिं । प्रऽस्थिंता । रजांसि ।

दि॒वः । वा॒ । नाभां । नि । अ॒सा॒दि॒ । होतां । स्तृ॒णी॒महिं । दे॒वऽव्यंचाः । वि । ब॒र्हिः ॥४

ऊर्ध्वः । वां। गातुः । अध्वरे। अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि । प्रऽस्थिता। रजांसि ।

दिवः । वा। नाभा। नि। असादि। होता। स्तृणीमहि। देवऽव्यचाः। वि। बर्हिः ॥४॥

वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते । शोचींष्यर्चिष्मंति रजांसि हवींष्यूर्ध्वोर्ध्वं प्रस्थिता । होताग्निर्दिवो दीप्यमानस्य यागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देवव्यचा देवैर्व्याप्तं बर्हिश्च ।। चार्थे वाशब्दः । विस्तृणीमहि । विशेषेण स्तृणीमः ॥

स॒प्त हो॒त्राणि॒ मनं॑सा वृणा॒ना इन्वं॑न्तो॒ विश्वं॒ प्रतिं॑ यन्नृ॒तेनं॑ ।

नृ॒पेशं॑सो वि॒दथें॑षु॒ प्र जा॒ता अ॒भी॒३॒॑मं य॒ज्ञं वि चं॑रन्त पू॒र्वीः
॥५

स॒प्त । हो॒त्राणिं॑ । मनं॑सा । वृ॒णा॒नाः । इन्वं॑न्तः । विश्वं॑म् ।
प्रतिं॑ । य॒न् । ऋ॒तेनं॑ ।

नृ॒ऽपेशं॑सः । वि॒दथें॑षु । प्र । जा॒ताः । अ॒भि । इ॒मम् । य॒ज्ञम्
। वि । च॒र॒न्त॒ । पू॒र्वीः ॥५

सप्त। होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः। विश्वं । प्रति
। यन्। ऋतेन ।।

नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र। जाताः । अभि। इमं । यज्ञं।
वि। चरंत। पूर्वीः ॥५॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः
प्रीणयंतो देवाः सप्त होत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां
कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छंति । अतः परं द्वारां स्तुतिः ।
नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः
पूर्वोर्बह्व्यो विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता
इममस्मदीयं यज्ञं प्र विचरंत । प्रविचरंतु ॥ ॥२२॥

आ भन्द॑माने उ॒षसा॒ उपा॑के उ॒त स्म॑येते त॒न्वा॒३॒ विरू॑पे ।

यथा॑ नो मि॒त्रो वरु॑णो॒ जुजो॑ष॒दिन्द्रो॑ म॒रुत्वाँ॑ उ॒त वा॒
महो॑भिः ॥६

आ । भन्द॑माने॒ इति॑ । उ॒षसौ॑ । उपा॑के॒ इति॑ । उ॒त । स्म॒ये॒ते॒
इति॑ । त॒न्वा॑ । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे ।

यथा॑ । न॒ः । मि॒त्रः । वरु॑णः । जु॒जो॑षत् । इन्द्रः॑ । म॒रुत्वा॑न् । उ॒त । वा॒ । महः॑ऽभिः ॥६

आ।भंदमाने इति।उषसौ। उपाके इति। उत।स्मयेते इति। तन्वा।विरूपे इति विऽरूपे।

यथा। नः। मित्रः। वरुणः । जुजोषत् । इंद्रः। मरुत्वान्। उत। वा। महःऽभिः ॥६॥

आ भंदमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते ॥ उषसानक्तापेक्षया द्विवचनं ॥ नक्तोषसौ रात्र्यहनी आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्मयेते । प्रकाशेते । मित्रो वरुण उत वा अपि चेंद्रो मरुत्वांश नोऽस्मान्यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृथिव्यौ कुरुतां ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा न्यृं॑ञ्जे स॒प्त पृ॒क्षासः॑ स्व॒धया॑ मदन्ति
।

ऋ॒तं शंसं॑न्त ऋ॒तमित्त आं॑हु॒रनु॑ व्र॒तं व्रं॑त॒पा दीध्यां॑नाः ॥७

दैव्यां॑ । होतां॑रा । प्र॒थ॒मा । नि । ऋ॒ञ्जे॒ । स॒प्त । पृ॒क्षासः॑ । स्व॒धयां॑ । म॒द॒न्ति॒ ।

ऋ॒तम् । शंसं॑न्तः । ऋ॒तम् । इत् । ते । आ॒हुः॒ । अनु॑ । व्र॒तम् । व्र॒त॒ऽपाः । दीध्यां॑नाः ॥७

दैव्या। होतारा। प्रथमा । नि। ऋंजे। सप्त । पृक्षासः । स्वधया। मदंति।

ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते। आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥७॥

दैव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराह्वातारावग्नी न्यृंजे । प्रसाधयामि । ऋतमुदकं शंसंत आशंसमानाः सप्त पृक्षासः । पृक्षमन्नं । तद्वंत ऋत्विजस्तमग्निं स्वधया सोमेन हविषा मदंति । मादयंति । व्रतपा व्रतानां कर्मणां रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयंत ऋत्विजोऽनु व्रतं व्रतेषु । ऋतमित् अग्निमेवाहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारंती भारंतीभिः सजोषा इळां देवैर्मनुष्येंभिरग्निः ।

सरंस्वती सारस्वतेभिंरर्वाक्तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं संदन्तु ॥८

आ । भारंती । भारंतीभिः । सऽजोषाः । इळां । देवैः । मनुष्येंभिः । अग्निः ।

सर॑स्वती । सा॒र॒स्व॒तेभि॑ः । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । स॒द॒न्तु ॥८

आ। भारती। भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदं । सदंतु ॥८॥

भारतीभिर्भरतस्य सूर्यस्य संबंधिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आगच्छतु । देवैर्मनुष्येभिर्मनुष्यैश्च संगत्येळा च भूमिश्चागच्छतु अग्निश्च । सारस्वतेभिः सरस्वतीसंबंधिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । तिस्रो देव्यो वागिळाभारत्य आगच्छंतु । अर्वागाभिमुखमेतद्बर्हिरा सदंतु । आसीदंतु ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देवं त्वष्टर्वि रंराणः स्यंस्व ।

यतों वीरः कंर्मण्यः सुदक्षों युक्तग्रांवा जायंते देवकांमः ॥९

तत् । नः । तुरीपंम् । अधं । पोषयित्नु । देवं । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेतिं स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽग्रांवा । जायंते । देवऽकांमः ॥९

तत्। नः। तुरीपं । अध। पोषयित्नु । देव । त्वष्टः। वि। रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः। वीरः। कर्मण्यः। सुऽदक्षः । युक्तऽग्रावा। जायते । देवऽकामः ॥९॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मान् तुरीपं तारकं पोषयित्नु पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विष्यस्व । मोचय । यतो विमोचनाद्वीरः सत्त्ववान् कर्मण्यः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलो युक्तग्रावाभिषवार्थग्रावयुक्तः । सोमसुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायेत ।।

वन॑स्प॒तेऽव॑ सृ॒जोप॑ दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒ता सू॑दयाति ।

सेदु॒ होता॑ स॒त्यत॑रो यजाति॒ यथा॑ दे॒वानां॒ जनि॑मानि॒ वेद॑ ॥ १०

वन॑स्पते । अव॑ । सृ॒ज॒ । उप॑ । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॒मि॒ता । सू॒द॒या॒ति॒ ।

सः । इत् । ॐ इतिं । होतां । स॒त्यऽतंरः । य॒जा॒ति॒ । यथां ।
दे॒वानांम् । जनिंमानि । वेदं ॥१०

वनस्पते । अव । सृज। उप । देवान्। अग्निः। हविः।
शमिता। सूदयाति ।

सः। इत्।ॐ इति। होता। सत्यऽतरः। यजाति। यथा।
देवानां। जनिमानि। वेद ॥१०॥

हे वनस्पते देवानुपावसृज। समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्ताग्निर्वनस्पतिश्च हविः सूदयाति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणात्स एवाग्निर्देवानां जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

आ यांह्यग्ने समिधा॒नो अ॒र्वाङिन्द्रें॑ण दे॒वैः स॒रथं॑ तु॒रेभिः॑ ।

ब॒र्हिर्नं आस्ता॒मदिंतिः सुपु॒त्रा स्वाहां दे॒वा अ॒मृतां मादयन्ताम् ॥११

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अ॒र्वाङ् । इन्द्रें॒ण । दे॒वैः । स॒ऽरथंम् । तु॒रेभिः॑ ।

ब॒र्हिः । न॒ः । आ॒स्ता॒म् । अदिंतिः । सु॒ऽपु॒त्रा । स्वाहां । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥११

आ। याहि । अग्ने। संऽइधानः। अर्वाङ्। इंद्रेण । देवैः। सऽरथं । तुरेभिः ।

बर्हिः। नः। आस्तां। अदितिः। सुऽपुत्रा। स्वाहा। देवाः। अमृताः। मादयंतां ॥११॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिंद्रेण देवैश्च

तुरेभिस्त्वरमाणैर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किंच सुपुत्रादितिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकारेण युक्ता अमृता नित्या देवा मादयंतां । तृप्यंतु ॥ ॥ २३ ॥

टिप्पणी

According to Sayana (RV I.13), there are 12 āprī sukta. Of the ten āprī sukta, Ṛgveda commented by Gargya Narayana, RV I.13 and I.142 invoke Narāśaṁsa and Tanūnapāt manifestations of Agni. RV I.188, III.4, IX.5 and X.110 invoke only Tanūnapāt

manifestation. RV II.3, V.5, VII.2 and X.70 invoke only Narāśaṁsa manifestation.

इध्मः

ध्मा प्रपूरणशब्दो य इध्मा नाम प्रकीर्त्यते ।
पूरितस्यागतिर्येन तेनेध्मस्त्वं भविष्यसि ।।
वराहपुराणम् १८.२६ ।। ध्मा शब्दस्य विनियोजनं प्रायः अयसः ध्मानाय एव भवति। किन्तु अत्र प्रपूरणे अस्ति। यथा उल्लिखितमस्ति, इध्मस्य उन्नतं रूपं समित् अस्ति। समित् अर्थात् समिति, सममिति। अस्मिन् जगते सममितेः ह्रासं अस्ति, येन कारणेन सममितेः प्रपूरणाय वयं भोजनं कुर्वामः। सममितेः आधुनिकं व्याख्या श्री गोवान कृतमस्ति।

विष्णु पुराणस्य १.८.१९ कथनमस्ति - लक्ष्मी इध्मा, विष्णुः कुशः। कुशोपरि टिप्पणी

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोऽबोधि विप्रः पदवीः कवीनाम्।

पृथुपाजा देवयद्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः॥ १ ॥

प्रेद्वग्निर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतॄणां नमस्य उक्थैः।

पूर्वीर्ऋतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके॥ २ ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विक्ष्वपां गर्भो मित्र ऋतेन साधन्।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम्॥ ३ ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम्॥ ४ ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यह्वश्चरणं सूर्यस्य।

पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः॥ ५ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान्।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन्॥ ६ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः॥ ७ ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन।

आप इव प्रवता शुम्भमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे॥ ८ ॥

उदु ष्टुतः समिधा यह्वो अद्यौद्वर्ष्मन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान्॥ ९ ॥

उदस्तम्भीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानाम्।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे॥ १० ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे॥ ११ ॥

सायणभाष्यम्

' प्रत्यग्निरुषसः ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका- ' प्रत्यग्निः ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य' विनियोगः । सूत्रितं च- ' प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । ' इळामग्ने ' इत्यस्योक्तो विनियोगः ।।

प्रत्य॒ग्निरु॒षस॒श्चेकि॑ता॒नोऽबो॑धि॒ विप्रः॑ पद॒वीः क॑वी॒नाम् ।

पृ॒थु॒पाजा॑ देव॒यद्भि॒ः समि॒द्धोऽप॒ द्वारा॒ तमं॑सो॒ वह्नि॑रावः ॥ १

प्रति॑ । अ॒ग्निः । उ॒षसः॑ । चेकि॑तानः । अबो॑धि । विप्रः॑ ।
प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नाम् ।

पृ॒थु॒ऽपाजाः॑ । दे॒व॒यत्ऽभिः॑ । सम्ऽइ॑द्धः । अप॑ । द्वारा॑ ।
तम॑सः । वह्निः॑ । आ॒व॒रित्या॑वः ॥१

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः। अबोधि। विप्रः ।
पदऽवीः । कवीनां।

पृथुऽपाजः। देवयत्ऽभिः। संऽइद्धः।अप। द्वारा। तमसः।
वह्निः। आवरित्यवः॥१॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रांतदृशां
पदवीर्मार्गान् गच्छन योऽग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते
पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयद्भिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक्
दीप्तः स वह्निस्तमसोऽज्ञानस्य द्वारागमनद्वाराण्यपावः ।
अपावृणोति ॥

प्रेद्व॒ग्निर्वावृध॒े स्तोमेभिर्गी॒र्भिः स्तोतॄ॒णां नमस्य॒ उ॒क्थैः ।

पू॒र्वीरृ॒तस्य स॒दृशश्चका॒नः सं दू॒तो अद्यौदु॒षसो विरो॒के ॥२

प्र । इत् । उ॒ं इति । अ॒ग्निः । व॒वृ॒ध॒े । स्तोमेभिः । गी॒ःऽभिः । स्तो॒तॄ॒णाम् । न॒म॒स्यः । उ॒क्थैः ।

पू॒र्वीः । ऋ॒तस्य । स॒म्ऽदृशः । च॒का॒नः । सम् । दू॒तः । अ॒द्यौ॒त् । उ॒षसः । वि॒ऽरो॒के ॥२

प्र। इत्। ऊं इति ।अग्निः। ववृधे। स्तोमेभिः।गीःऽभिः। स्तोतॄणां । नमस्यः। उक्थैः।

पूर्वीः । ऋतस्य । संऽदृशः। चकानः। सं। दूतः। अद्यौत्। उषसः। विऽरोके ॥२॥

नमस्यः पूज्यो योऽग्निः स्तोतॄणां स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैः शस्त्रैश्च प्रववृधे वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां दूतः सः पूर्वीर्बह्वीर्ऋतस्यादित्यस्य संदृशो दीप्तीञ्चकानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाले समद्यौत् । द्योतते ! इत् उ पूरणौ ॥

अधा॑य्य॒ग्निर्मानु॑षीषु वि॒क्ष्व१॒॑पां गर्भो॑ मि॒त्र ऋ॒तेन॒ साध॑न् ।

आ ह॑र्य॒तो य॑ज॒तः सान्व॑स्था॒दभू॑दु॒ विप्रो॒ हव्यो॑ मती॒नाम् ॥
३

अधा॑यि । अ॒ग्निः । मानु॑षीषु । वि॒क्षु । अ॒पाम् । गर्भः॑ ।
मि॒त्रः । ऋ॒तेन॑ । साध॑न् ।

आ । ह॒र्य॒तः । य॒ज॒तः । सानु॑ । अ॒स्था॒त् । अभू॑त् । उ॒ँ इति॑
। विप्रः॑ । हव्यः॑ । म॒ती॒नाम् ॥३

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपां। गर्भः। मित्रः । ऋतेन। साधन्।

आ। हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात्। अभूत्। ऊं इति। विप्रः। हव्यः । मतीनां ॥३॥

मित्रो यजमानानां मित्रभूत ऋतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां गर्भोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विक्षु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किंच हर्यतः स्पृहणीयो यजतो यष्टव्यः स सानूच्छ्रितं धिष्ण्यमुत्तरवेद्याख्यमास्थात् । अध्यतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मातॄणां स्तोतॄणां हव्यः स्तुत्योऽभूत् ॥

मि॒त्रो अ॒ग्निर्भ॑वति॒ यत्समि॑द्धो मि॒त्रो होता॒ वरु॑णो जा॒तवे॑दाः ।

मि॒त्रो अ॑ध्व॒र्युरि॑षि॒रो दमू॑ना मि॒त्रः सिन्धू॑नामु॒त पर्व॑तानाम् ॥४

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । भ॒व॒ति॒ । यत् । सम्ऽइ॑द्धः । मि॒त्रः । होता॑ । वरु॑णः । जा॒तऽवे॑दाः ।

मि॒त्रः । अ॒ध्व॒र्युः । इ॒षि॒रः । दमू॑नाः । मि॒त्रः । सिन्धू॑नाम् । उ॒त । पर्व॑तानाम् ॥४

मित्रः। अग्निः । भवति । यत्। संऽइद्धः । मित्रः । होता। वरुणः । जातऽवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिंधूनां । उत। पर्वतानां ॥४॥

इयमृक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यद्यदा समिद्धोऽग्निः तदा मित्रो भवति । सूर्यो भवति । मित्र एव सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातप्रज्ञः । स

मित्रोऽध्वर्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना वा । स एवेषिरः प्रेरको वायुर्भवति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

पाति॑ प्रि॒यं रि॒पो अग्रं॑ प॒दं वेः पाति॑ य॒ह्वश्चर॑णं॒ सूर्य॑स्य ।

पाति॒ नाभा॑ स॒प्तशी॑र्षाणम॒ग्निः पाति॑ दे॒वाना॑मुप॒माद॑मृ॒ष्वः ॥५

पाति॑ । प्रि॒यम् । रि॒पः । अग्र॑म् । प॒दम् । वेः । पाति॑ । य॒ह्वः । चर॑णम् । सूर्य॑स्य ।

पाति॑ । नाभा॑ । स॒प्तऽशी॑र्षाणम् । अ॒ग्निः । पाति॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒प॒ऽमाद॑म् । ऋ॒ष्वः ॥५

पाति । प्रियं । रिपः । अग्रं । पदं । वेः । पाति। यह्वः । चरणं । सूर्यस्य ।

पाति। नाभा। सप्तऽशीर्षाणं । अग्निः । पाति । देवानां। उपऽमादं । ऋष्वः ॥५॥

ऋष्वो दर्शनीयोऽग्निः वेर्गंत्र्याः सर्वव्याप्ताया रिपो भूम्याः प्रियमग्रं प्रथमं पदं स्थानं पाति । रक्षति । यह्वो महान् सूर्यस्य चरणं । चरत्यत्रेति चरणमंतरिक्षं । पाति । नाभा नाभावंतरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं मरुद्गणं पाति । देवानामुपमादमुपमादकं यज्ञं पाति । रक्षति ॥ ॥ २४॥

ऋ॒भुश्चं॑क्र॒ ईड्यं॒ चारु॒ नाम॒ विश्वा॑नि दे॒वो व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।

स॒सस्य॒ चर्म॑ घृ॒तवं॑त्प॒दं वेस्तदि॑द॒ग्नी रं॑क्ष॒त्यप्रं॑युच्छन् ॥६

ऋ॒भुः । च॒क्रे॒ । ईड्यं॑म् । चारुं॑ । नामं॑ । विश्वा॑नि । दे॒वः । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् ।

स॒सस्यं । चर्मं । घृ॒तऽवंत् । प॒दम् । वेः । तत् । इत् ।
अ॒ग्निः । र॒क्ष॒ति॒ । अप्रंऽयुच्छन् ॥६

ऋभुः। चक्रे । ईड्यं । चारु। नाम । विश्वानि। देवः ।
वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म। घृतऽवत् । पदं। वेः। तत् । इत् । अग्निः ।
रक्षति। अप्रऽयुच्छन्॥६॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवोऽग्निरीड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु पाठात् । वेर्व्याप्तस्य समस्य स्वपतः शांतज्वालस्याप्यग्नेश्चर्म रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति । सोऽग्निस्तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षति । पालयति ॥

आ योनिंम॒ग्निर्घृ॒तवं॑न्तमस्थात्पृ॒थुप्रं॑गाणमु॒शन्तं॑मुशा॒नः ।

दीद्यां॑न॒ः शुचिं॑रृ॒ष्वः पां॑व॒कः पुनः॑पुनर्मा॒तरा॒ नव्यं॑सी कः ॥
७

आ । योनिं॑म् । अ॒ग्निः । घृ॒तऽवं॑न्तम् । अ॒स्था॒त् ।
पृ॒थुऽप्रं॑गानम् । उ॒शन्तं॑म् । उ॒शा॒नः ।

दीद्यां॑नः । शुचिः॑ । ऋ॒ष्वः । पा॒व॒कः । पुनः॑ऽपुनः । मा॒तरा॑
। नव्यं॑सी॒ इतिं॑ । कु॒रितिं॑ कः ॥७

आ। योनिं । अग्निः । घृतऽवंतं । अस्थात्। पृथुऽप्रगानं ।
उशंतं । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा
। नव्यसी इति । करिति कः ॥७॥

उशानः कामयमानोऽग्निर्घृतवंतं दीप्तिमंतं पृथुप्रगाणं पृथुगीतिमुशंतं कामयमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्थात् । आतिष्ठति । दीद्यानो द्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋष्वो महान् पावकोऽन्येषां शोधयिताग्निर्मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनर्नव्यसी नवतरे कः । करोति ॥

स॒द्यो जा॒त ओष॑धीभिर्ववक्षे॒ यदी॒ वर्ध॑न्ति प्र॒स्वो॑ घृ॒तेन॑ ।

आप॑ इव प्र॒वता॒ शुम्भ॑माना उरु॒ष्यद॒ग्निः पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ॥८

स॒द्यः । जा॒तः । ओष॑धीभिः । व॒व॒क्षे॒ । यदि॑ । वर्ध॑न्ति । प्र॒ऽस्वः॑ । घृ॒तेन॑ ।

आपः॑ऽइव । प्र॒ऽवता॑ । शुम्भ॑मानाः । उ॒रु॒ष्यत् । अ॒ग्निः । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ ॥८

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे। यदि । वर्धंति । प्रऽस्वः। घृतेन ।

आपःऽइव। प्रऽवता। शुंभमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥८॥

सद्यो जातोऽग्निर्यदि यदौषधीभिर्ववक्षे उह्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण गच्छंत्य आप इव शुंभमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः प्रस्वः फलानि प्रसुवाना घृतेनोदकेन वर्धंति । वर्धयंति । पित्रोद्यावापृथिव्योरुपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानोऽग्निरुरुष्यत् । अस्मान्रक्षतु ॥

उदं ष्टुतः स॒मिधां य॒ह्वो अंद्यौ॒द्वर्ष्मंन्दि॒वो अधि॒ नाभां पृथि॒व्याः ।

मि॒त्रो अ॒ग्निरीड्यों मात॒रिश्वा दू॒तो वंक्षद्य॒जथांय दे॒वान् ॥९

उत् । ऊ॒ इति॑ । स्तु॒तः । स॒म्ऽइधा॑ । य॒ह्वः । अ॒द्यौ॒त् । वर्ष्म॑न् । दि॒वः । अधि॑ । नाभा॑ । पृ॒थि॒व्याः ।

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । ईड्यः॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ । आ । दू॒तः । व॒क्ष॒त् । य॒जथा॑य । दे॒वान् ॥९

उत्। ऊं इति। स्तुतः। संऽइधा। यह्वः। अद्यौत् । वर्ष्मन्। दिवः। अधि। नाभा। पृथिव्याः।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा। आ । दूतः। वक्षत्। यजथाय। देवान् ॥९॥

उ इति पादपूरणः । स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिंधनेन यो महान् अग्निः पृथिव्या उत्तरवेद्या नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोंऽतरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि रूपे उदद्यौत् । द्योतते । मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईड्यः स्तुत्यो मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति प्राणिति

सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यरण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । नि० ७. २६.। दूतो देवानां दूतः सन् यजथाय यज्ञाय देवानावक्षत् । आवहतु ।।

उदंस्तम्भीत्स॒मिधा॒ नाकं॑मृ॒ष्वो॒३॒ऽग्निर्भवं॑न्नुत्त॒मो रोंच॒नानां॑म् ।

यदी॒ भृगुं॑भ्य॒ः परिं॑ माता॒रिश्वा॒ गुहा॒ सन्तं॑ हव्य॒वाहं॑ समी॒धे ॥१०

उत् । अ॒स्त॒म्भी॒त् । स॒म्ऽइधां॑ । नाकं॑म् । ऋ॒ष्वः । अ॒ग्निः । भवं॑न् । उ॒त्ऽत॒मः । रो॒च॒नानां॑म् ।

यदि॑ । भृगु॑ऽभ्यः । परि॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ । गुहा॑ । सन्त॑म् ।
ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । स॒म्ऽई॒धे ॥१०

उत्। अस्तंभीत् । संऽइधा। नाकं । ऋष्वः। अग्निः। भवन्। उत्तमः। रोचनानां।

यदि । भृगुऽभ्यः। परि। मातरिश्वा। गुहा। संतं । हव्यऽवाहं । संऽईधे॥१०॥

ऋष्वो महानग्निः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तभ्नात् । रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिश्वा वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढारमग्निं यदि यदा समीधे समैंद्ध तदा नाकमस्तभ्नादिति संबंधः ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः शं॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।

स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावा॑ग्ने॒ सा तें॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥११

इळां॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंसं॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।

स्यात् । न॒ः । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने॒ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥११

इळां । अग्ने। पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवंमानाय । साध ।

स्यात्। नः। सूनुः।तनयः।विजाऽवा।अग्ने। सा। ते। सुऽमतिः। भूतु । अस्मे इति॥११॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥२५॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.६

ऋग्वेदः - मण्डल ३

← सूक्तं ३.५ सूक्तं ३.६ सूक्तं ३.७ →

गाथिनो विश्वामित्रः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाड्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताची ॥१॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियासो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥३॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽन्तर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्क्रे सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुघे उरुगायस्य धेनू ॥४॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततन्थ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥५॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥६॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्न उशधग्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥७॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।

ऊमा वा ये सुहवासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अश्वाः ॥८॥

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रीँश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥९॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञंयज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥१०॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

सायणभाष्यम्

प्र कारव इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥ आद्याग्नेये पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च । प्र कारवो मनना वच्यमाना एकाचेतत्सरस्वती नदीनां । आ°३. ७.। इति ॥ ऐभिरग्न इति पात्नीवतग्रहस्य याज्या । सूचितं च । आग्नीध्रः पात्नीवतस्य यजत्यैभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङिति । आ° ५.१९.।। इति ॥

प्र का॑रवो मन॒ना व॒च्यमा॑ना देव॒द्रीचीं॑ नयत देव॒यन्तः॑ ।

द॒क्षि॒णा॒वाड्वा॒जिनी॒ प्राच्ये॑ति ह॒विर्भर॑न्त्य॒ग्नये॑ घृ॒ताची॑ ॥१

प्र । का॒र॒वः॒ । म॒न॒ना । व॒च्यमा॑नाः । दे॒व॒द्रीची॑न् । न॒य॒त॒ ।
दे॒व॒ऽयन्तः॑ ।

द॒क्षि॒णा॒ऽवाट् । वा॒जिनी॑ । प्राची॑ । ए॒ति॒ । ह॒विः । भर॑न्ती ।
अ॒ग्नये॑ । घृ॒ताची॑ ॥१

प्र। कारवः। मनना। वच्यमानाः । देवद्रीचीं। नयत ।
देवऽयंतः।।

दक्षिणाऽवाट्। वाजिनी। प्राची। एति । हविः। भरंती ।
अग्नये । घृताची ॥१॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा यूयं मनना मननेन मंत्रेण वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः संतो देवद्रीचीं देवानंचंतीं स्रुचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत। प्रापयत । दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उह्यमाना वाजिन्यन्नवती प्राची प्रागग्रामग्नयेऽग्न्यर्थं हविर्भरंती हविर्धारयंती घृताची घृतेनाक्ता स्रुक् एति । गच्छति ।।

आ रोद॑सी अपृण॒ा जाय॑मान उ॒त प्र रि॑क्था॒ अध॒ नु प्र॑यज्यो ।

दि॒वश्चि॑दग्ने महि॒ना पृ॑थि॒व्या व॒च्यन्तां॑ ते॒ वह्न॑यः स॒प्तजि॑ह्वाः ॥२

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒णाः॒ । जाय॑मानः । उ॒त । प्र । रि॒क्थाः॒ । अध॑ । नु । प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्रऽयज्यो ।

दे॒वः । चि॒त् । अ॒ग्ने॒ । म॒हि॒ना । पृ॒थि॒व्याः । व॒च्यन्तां॑म् । ते॒ । वह्न॑यः । स॒प्तऽजिं॑ह्वाः ॥२

आ। रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत। प्र। रिक्थाः । अध। नु। प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

दिवः । चित्। अग्ने। महिना । पृथिव्याः। वच्यंतां । ते। वह्नयः। सप्तऽजिह्वाः ॥२॥

हे अग्ने जायमानस्त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपूरयः । किंच हे प्रयज्यो यष्टव्य दिवश्चित् दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना प्ररिक्थाः । अतिरिक्तश्चासि। अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य ते तव वह्नयोऽग्नयोंऽशभूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यंतां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

द्यौश्चं त्वा पृथि॒वी य॒ज्ञियां॑सो॒ नि होता॑रं सादयन्ते॒ दमा॑य ।

यदी॒ विशो॒ मानुं॑षीर्दे॒वयन्ती॒ः प्रयं॑स्वती॒रीळंते शु॒क्रम॒र्चिः ॥
३

द्यौः । च॒ । त्वा॒ । पृ॒थि॒वी । य॒ज्ञियां॑सः । नि । होता॑रम् ।
सा॒द॒य॒न्ते॒ । दमा॑य ।

यदिं । विशः॑ । मानुं॑षीः । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ । प्रयं॑स्वतीः । ईळंते
। शु॒क्रम् । अ॒र्चिः ॥३

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी। यज्ञियासः । नि। होतारं।
सादयंते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयंतीः । प्रयस्वतीः । ईळते ।
शुक्रं । अर्चिः ॥३॥

द्यौश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियासो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थं निषादयंते । उपशमयंति । यदि यदा मानुषीर्मनोः संबंधिन्यो देवयंतीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मत्यो विशः प्रजा होतारः शुक्रं दीप्तमर्चिरीळते । स्तुवंति ॥

म॒हान्स॒धस्थे॑ ध्रु॒व आ निष॑त्तो॒ऽन्तर्द्यावा॒ माहि॑ने॒ हर्य॑माणः ।

आस्क्रे॑ स॒पत्नी॑ अ॒जरे॒ अमृ॑क्ते सब॒र्दुघे॑ उरुगा॒यस्य॑ धे॒नू ॥४

म॒हान् । स॒धऽस्थे॑ । ध्रु॒वः । आ । निऽस॑त्तः । अ॒न्तः । द्यावा॑ । माहि॑ने॒ इति॑ । हर्य॑माणः ।

आस्क्रे॒ इति॑ । स॒पत्नी॒ इति॑ स॒ऽपत्नी॑ । अ॒जरे॒ इति॑ । अमृ॑क्ते॒ इति॑ । स॒ब॒र्दुघे॒ इति॑ स॒बः॒ऽदुघे॑ । उ॒रु॒ऽगा॒यस्य॑ । धे॒नू इति॑ ॥४

महान्। सधऽस्थे । ध्रुवः। आ। निऽसत्तः। अंतः। द्यावा। माहिने इति । हर्यमाणः।

आस्क्रे इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबःऽदुघे। उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥४॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यद्वा यजमानाय धनं कामयमानोऽग्निर्द्यावांतर्द्युभूम्योर्मध्ये माहिने महिना युक्ते सधस्थे स्वकीये स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् आ निषत्तो निषण्णो भवति । आस्क्रे आक्रमणशीले सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृते अन्येनाहिंसिते सबर्दुघे । सवरित्यमृतमुदकं । तस्य दोग्ध्र्यौ द्यावापृथिव्यावुरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्नेर्धेनू प्रीणयित्र्यौ भवतः ॥

व्र॒ता तें अग्ने मह॒तो म॒हानि॒ तव॒ क्रत्वा॒ रोदंसी॒ आ तंतन्थ ।

त्वं दू॒तो अंभवो॒ जायंमान॒स्त्वं ने॒ता वृंषभ चर्षणी॒नाम् ॥५

व्र॒ता । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । म॒ह॒तः । म॒हानिं । तवं । क्रत्वां । रोदंसी॒
इतिं । आ । त॒त॒न्थ॒ ।

त्वम् । दू॒तः । अ॒भ॒व॒ः । जायंमानः । त्वम् । ने॒ता । वृ॒ष॒भ॒ ।
च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥५

व्रता। ते। अग्ने । महतः। महानि । तव । क्रत्वा। रोदसी
इति। आ। ततंथ।

त्वं । दूतः। अभवः। जायंमानः। त्वं । नेता। वृषभ।
चर्षणीनां ॥५॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव व्रता व्रतानि त्वत्संबंधीनि कर्माणि महानि महांति भवंति। तव क्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन रोदसी द्यावापृथिव्यावाततंथ । विस्तृतवानसि । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील त्वं जायमानः सन् चर्षणीनां यजमानानां नेतासि । फलप्रापकोऽसि ॥ ॥२६॥

ऋ॒तस्य॑ वा के॒शिना॑ यो॒ग्याभि॑र्घृत॒स्नुवा॒ रोहि॑ता धु॒रि धि॑ष्व
।

अथा॑ व॑ह दे॒वान्दे॑व॒ विश्वा॑न्स्वध्व॒रा कृ॑णुहि जातवेदः ॥६

ऋ॒तस्य॑ । वा॒ । के॒शिना॑ । यो॒ग्याभि॑ः । घृ॒त॒ऽस्नुवा॑ । रोहि॑ता । धु॒रि । धि॒ष्व॒ ।

अथं । आ । व॒ह॒ । दे॒वान् । दे॒व॒ । विश्वा॑न् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रा ।
कृ॒णु॒हि॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥६

ऋतस्य । वा । केशिना। योग्याभिः। घृत ऽस्नुवा। रोहिता।
धुरि। धिष्व ।।

अथ। आ। वह । देवान्। देव। विश्वान्। सुऽअध्वरा।
कृणुहि। जातऽवेदः ॥६॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवंतौ
योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ घृतस्नुवा घृतं
क्षरंतो रोहिता रोहितावश्वौ ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे
॥ धुरि च धिष्व । धेहि । योजयेत्यर्थः । अथानंतरं विश्वान्
सर्वान्देवान् रथे समारोप्य आ वह । हे जातवेदः तान्
स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् कृणुहि । कुरु ॥

दि॒वश्चि॒दा तें रुचयन्त रो॒का उ॒षो विंभा॒तीरनुं भासि पू॒र्वीः ।

अ॒पो यदंग्न उ॒शध॒ग्वनेंषु होतुं॒र्म॒न्द्रस्यं प॒नयंन्त दे॒वाः ॥७

दि॒वः । चि॒त् । आ । ते॒ । रु॒च॒य॒न्त॒ । रो॒काः । उ॒षः ।
वि॒ऽभा॒तीः । अनुं । भा॒सि॒ । पू॒र्वीः ।

अ॒पः । यत् । अ॒ग्ने॒ । उ॒शधंक् । वनेंषु । होतुः॑ । म॒न्द्रस्यं ।
प॒नयंन्त । दे॒वाः ॥७

दिवः। चित् । आ। ते। रुचयंत। रोकाः। उषः। विऽभातीः।
अनु। भासि। पूर्वीः ।

अपः। यत् । अग्ने। उशधक् । वनेषु । होतुः। मंद्रस्य ।
पनयंत । देवाः ॥ ७॥

हे अग्ने यत् यदा वनेष्वरण्येष्वप उशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयंत । आरोचंते । विभातीर्विशेषेण भांतीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीरुष उषसोऽनु भासि । मंद्रस्य स्तुत्यस्य होतुस्तव रोकान् देवाः स्तोतारः पनयंत । स्तुवंति ॥

उ॒रौ वा॒ ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ मद॑न्ति दि॒वो वा॒ ये रो॑च॒ने सन्ति॑ दे॒वाः ।

ऊमा॑ वा॒ ये सु॒हवा॑सो॒ यज॑त्रा आयेमि॒रे र॒थ्यो॑ अग्ने॒ अश्वाः॑ ॥८

उ॒रौ । वा॒ । ये । अ॒न्तरि॑क्षे । मद॑न्ति । दि॒वः । वा॒ । ये । रो॒च॒ने । सन्ति॑ । दे॒वाः ।

ऊमाः । वा । ये । सुऽहवांसः । यजंत्राः । आऽयेमिरे ।
रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥८

उरौ। वा। ये। अंतरिक्षे। मदंति । दिवः । वा। ये। रोचने।
संति । देवाः ।

ऊमाः। वा। ये। सुऽहवासः । यजत्राः। आऽयेमिरे। रथ्यः ।
अग्ने। अश्वाः ॥८॥

उरौ विस्तीर्णेऽतरिक्षे ये देवा मदंति । हृष्यंति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन आलोके ये देवाः संति । ऊमाः । ऊमसंज्ञकाः पितरः संति । यजत्रा यष्टव्या ये देवाः सुहवासः शोभनाह्वाना आयेमिरे । आयच्छंति । रथ्य रथिनस्तव येऽश्वाः संति हे अग्ने तैः सर्वैः सार्धमायाहीत्युत्तरयर्चा संबंधः ॥

ऐभिंरग्ने स॒रथं याह्य॒र्वाङ्नांनार॒थं वां वि॒भवो॒ ह्यश्वाः॑ ।

पत्नींवतस्त्रि॒ंशत॒ं त्रीँश्चं दे॒वानंनुष्व॒धमा वंह मा॒दयंस्व ॥९

आ । ए॒भि॒ः । अ॒ग्ने॒ । स॒ऽरथंम् । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् ।
ना॒ना॒ऽर॒थम् । वा॒ । वि॒ऽभवः॑ । हि । अश्वाः॑ ।

पत्नींऽवतः । त्रि॒ंशतंम् । त्रीन् । च॒ । दे॒वान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम्
। आ । व॒ह॒ । मा॒दयंस्व ॥९

आ। एभिः। अग्ने।सऽरथं। याहि ।अर्वाङ्। नानाऽरथं। वा।
विऽभवः।हि।अश्वाः।

पत्नीऽवतः। त्रिंशतं। त्रीन्। च। देवान्। अनुऽस्वधं । आ।
वह। मादयस्व ॥९॥

हे अग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्रथं समारोप्यायाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात्तेऽश्वा विभवः प्रभवः समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् त्रिंशतं त्रींश्च त्रयस्त्रिंशतं देवांश्चानुष्वधं बलार्थमन्नार्थं वावह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ।।

स होता॒ यस्य॒ रोद॑सी चिदु॒र्वी य॒ज्ञंय॑ज्ञम॒भि वृ॒धे गृ॑णी॒तः ।

प्राची॑ अध्व॒रेव॑ तस्थतुः सु॒मेके॑ ऋ॒ताव॑री ऋ॒तजा॑तस्य स॒त्ये ॥१०

सः । होता॑ । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ । य॒ज्ञम्ऽय॑ज्ञम् । अ॒भि । वृ॒धे । गृ॒णी॒तः ।

प्राची॒ इतिं । अ॒ध्व॒राऽइंव । त॒स्थ॒तुः॒ । सु॒मेके॒ इतिं सु॒ऽमेकें । ऋ॒तवंरी॒ इत्यृ॒तऽवंरी । ऋ॒तऽजांतस्य । स॒त्ये इतिं ॥१०

सः। होता। यस्य। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति। यज्ञंऽयज्ञं। अभि। वृधे। गृणीतः।

प्राची इति। अध्वराऽइव। तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके। ऋतवरी इत्यृतऽवरी। ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥१०॥

स एव होता भवति उर्वी विस्तीर्ण रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि यस्याग्नेर्यज्ञंयज्ञं सर्वं यज्ञं वृधे समृद्धयेऽभिगृणीतः । प्रशंसतः । ऋतजातस्य जातसत्यस्य होतुः सुमेके सुरूपे ऋतावरी उदकवत्यौ सत्ये सत्यस्वरूपे प्राची अनुकूले तस्थतुः । तिष्ठतः । कथमिव । अध्वरेव । अध्वराविव । यज्ञाविव ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंस॑ꣳ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।

स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥११

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।

स्यात् । न॒ः । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने॒ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥११

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात्। नः।सूनुः। तनयः।विजाऽवा। अग्ने। सा।ते। सुऽमृतिः। भूतु।अस्मे इति ॥११॥

इळामग्न इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।।

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.७

दे. अग्निः । त्रिष्टुप्

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सर्स्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥१॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥२॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्रयिविद्रयीणाम् ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥३॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुर्यं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

व्यङ्गेभिर्दिद्युतानः सधस्थ एकामिव रोदसी आ विवेश ॥४॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥५॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम् ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥६॥

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥७॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥८॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥९॥

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदूषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥१०॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरुरित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छंदः । मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥

प्र य आ॒रुः शि॑तिपृ॒ष्ठस्य॑ धा॒सेरा मा॒तरा॑ विविशुः स॒प्त वाणीः॑ ।

प॒रि॒क्षिता॑ पि॒तरा॒ सं च॑रेते॒ प्र स॑र्स्राते दी॒र्घमायुः॑ प्र॒यक्षे॑ ॥१

प्र । ये । आ॒रुः । शि॒ति॒ऽपृ॒ष्ठस्य॑ । धा॒सेः । आ । मा॒तरा॑ । वि॒वि॒शुः॒ । स॒प्त । वाणीः॑ ।

प॒रि॒ऽक्षि॒तां । पि॒तरां । सम् । च॒रे॒ते॒ इतिं । प्र । स॒स्र्ता॒ते॒ इतिं । दी॒र्घम् । आयुः॑ । प्र॒ऽयक्षें ॥१

प्र। ये। आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा। विविशुः । सप्त। वाणीः ।

परिऽक्षिता। पितरा।सं। चरेते इति । प्र। सस्र्राते इति । दीर्घं। आयुः। प्रऽयक्षे ॥१॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरग्नेर्ये रश्मयः प्रारुः प्रकर्षेणोद्गच्छंति ते रश्मयो मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यावाविविशुः । सर्वतः प्रविष्टाः । सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षिता परितो वर्तमाने पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः । तथा प्रयक्षे प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुरग्नेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसस्र्राते । प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ

प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छंदसि व्यवहिताश्चेति आरुरित्यनेन संबंधः । आरुः । ऋ गतौ । लिट्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । शितेर्नित्याबह्वच् बहुव्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धासेः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने वा । तस्मात्कर्तर्यौणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मातरा। नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ०२.९६.। इति तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋतो ङीति गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । विविशुः । विश प्रवेशने। लिटि असंयोगाल्लिट् किदिति किद्वद्भावाद्गुणाभावः । निघातः । सप्त । सृप्लृ गतौ । सप्यशूभ्यां तुट् च । उ० १. १५६.। इति सपेर्विधीयमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च । प्रत्ययनित्त्वेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ।

परिक्षिता। क्षि निवासगत्योः । क्विप् चेति क्विप् । पित्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । चरेते । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समस्तृतीयायुक्तात् । पा० १. ३.५४.। इत्यात्मनेपदं । निघातः । सर्स्राते । सृ गतौ । अयमंतर्भावितण्यर्थः । रेफश्छांदसः । ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा। निघातः । आयुः । इण् गतौ । उसिन्नित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चेत्युसिन् । णित्त्वाद्वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । प्रयक्षे। यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यस्मात्तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृन्मेजंत इत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् ।।

दि॒वक्षं॑सो धे॒नवो॒ वृष्णो॒ अश्वा॑ दे॒वीरा तं॑स्थौ॒ मधु॑म॒द्वहं॑न्तीः ।

ऋ॒तस्यं त्वा॒ सदंसि क्षेम॒यन्त॒ं पर्येकां चरति वर्त॒निं गौः ॥२

दि॒वक्षंसः । धे॒नवः॑ । वृष्णः॑ । अश्वाः॑ । दे॒वीः । आ । त॒स्थौ॒ । मधुंऽमत् । वहंन्तीः ।

ऋ॒तस्यं । त्वा॒ । सदंसि । क्षे॒म॒ऽयन्तंम् । परिं । एकां । च॒र॒ति॒ । व॒र्त॒निम् । गौः ॥२

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ। मधुऽमत्। वहंतीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमऽयंतं । परि। एका। चरति । वर्तनिं। गौः ॥२॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेरश्वा वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य वर्तमाना धेनवो ऽग्नेः प्रीणयित्र्यो भवंति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं वहंतीर्देवीर्द्योतनशीला नदीरातस्थौ । आतिष्ठति ।

प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दो माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेंऽतरिक्ष क्षेमयंतं क्षेममावासमिच्छंतं वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्तयंतं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति । सेवते ॥ दिवक्षसः । अक्षू व्याप्तौ । दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः । वक्ष रोषे ।। रोषार्थोऽप्ययं धातुरत्र व्याप्तो वर्तते । दिवं वक्षंति व्याप्नुवंतीति । असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इच्चेति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः ।। वृष्णः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । अशू व्याप्तौ । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । निदित्यनुवृत्तौ

फलिपाटिनमिमनिजनामित्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः। नित्त्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनांतस्य त्वामाविति त्वादेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयंतं । क्षि निवासगत्योः । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना मन् । क्षेममावासमात्मन इच्छंतं । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च न छंदस्यपुत्रस्येति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चित्त्वादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । अम्। सुप्त्वादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्येत्यमः स्वरितत्वं । एका । इण् गतौ । इणभीकापेत्यादिना कन् । तदंतादाप् । नित्स्वरः । वर्तनिं । वृतु वर्तने । अंतर्भावितण्यर्थः । वृतेश्च । उ°२. १०७.। इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गम्लृ गतौ ।

गमेर्डोः । उ० २.६७.। इति डोप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः ।
गोतो णिदि। सुपो णित्त्वाद्वृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ सीं॑मरोहत्सु॒यमा॑ भव॑न्ती॒ः
पतिं॑श्चिकि॒त्वान्र॑यि॒विद्र॑यी॒णाम् ।

प्र नील॑पृष्ठो अत॒सस्य॑ धा॒सेस्ता अ॑वासयत्पुरु॒धप्र॑तीकः ॥३

आ । सी॒म् । अ॒रो॒ह॒त् । सु॒ऽयमाः॑ । भव॑न्तीः । पतिः॑ ।
चि॒कि॒त्वान् । र॒यि॒ऽवित् । र॒यी॒णाम् ।

प्र । नील॑ऽपृष्ठः । अ॒त॒सस्य॑ । धा॒सेः । ताः । अ॒वा॒स॒य॒त् ।
पु॒रु॒धऽप्र॑तीकः ॥३

आ। सीं। अरोहत्। सुऽयमः । भवंतीः। पतिः।
चिकित्वान्। रयिऽवित्। रयीणां।

प्र। नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् ।
पुरुधऽप्रतीकः ॥३॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लंभयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिरश्वानां पतिरग्निः सीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियंतुं शक्या भवंतीर्या वडवा आरोहत् आरोहयति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीको बहुधाविक्षिप्तांगः सोऽग्निरतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ता अश्वाः प्रावासयत् । प्रकर्षेण वासयति स्म । निवासेन श्रमे ऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीं। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः। अरोहत्। रुह प्रादुर्भावे । लङि रूपं । निघातः । सुयमाः । यम उपरमे । अस्माच्छक्यार्थ ईषद्दुःसुष्विति खल् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पतिः । पा रक्षणे । पातेर्डतिरिति डित्त्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान्। चिति संज्ञाने। क्वसौ रूपं । रयिवित् । विद्लृ लाभे ।

क्विप् । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्ते रुदात्तत्वं । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतसस्य । अत सातत्यगमन इत्यस्मादत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिप णिमहिभ्यः । उ० ३.११७.। इत्यसच् । चित्स्वरः । अवासयत् । वस निवासे । हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडित्यडागसः । तिंङ्ङतिङ इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वश्छांदसः ॥

महिं त्वा॒ष्ट्रमू॒र्जयं॑न्तीरजु॒र्यं॑ स्तं॑भू॒यमां॑नं व॒हतों॑ वहन्ति ।

व्यङ्गें॑भिर्दि॑द्युता॒नः स॒धस्थ॒ एकां॑मिव॒ रोदं॑सी॒ आ विं॑वेश ॥४

म॒हिं । त्वा॒ष्ट्रम् । ऊ॒र्जयंन्तीः । अ॒जु॒र्यम् । स्त॒भु॒ऽयमा॑नम् । व॒हतः॑ । व॒ह॒न्ति॒ ।

वि । अङ्गे॑भिः । दि॒द्यु॒ता॒नः । स॒धऽस्थे॑ । एका॑म्ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । वि॒वे॒श॒ ॥४

महि। त्वाष्ट्रं। ऊर्जयंतीः । अजुर्यं । स्तभुऽयमानं। वहतः । वहंति।।

वि। अंगेभिः। दिद्युतानः। सधऽस्थे। एकांऽइव। रोदसी इति। आ। विवेश ॥४॥

ऊर्जयंतीरबलं बलिनं कुर्वंत्यो वहतो वहनपरा नद्यो महि महांतं त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतमजुर्यं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानं लोकानां स्तंभनं धारणमिच्छंतमग्निं वहंति । धारयंति । सधस्थेऽपां समीपेंऽगेभिरवयवैर्दिद्युतानो दीप्यमानः सन् अग्नी रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याविवेश । विविधं

प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टांतः । एकामिव । यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति । तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं। त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । प्रत्ययस्वरः। स्तभूयमानं। स्तभु स्तंभनं । तदिच्छंतं । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । तदंताद्व्यत्ययेन शानच् । अकारांतत्वादाने मुक् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजंताद्धातुस्वरः शिष्यते । अंगेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बहुवचने झल्येदित्येत्वं । दिद्युतानः । द्युत दीप्तौ । छंदसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विवचनं । हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं । पा० ७.४.६७.। इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । एकामिव । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्माल्लिटि रूपं । निघातः ॥

जा॒नन्ति॒ वृष्णो॑ अरु॒षस्य॒ शेव॑मु॒त ब्र॒ध्नस्य॒ शास॑ने रणन्ति ।

दि॒वो॒रुचः॑ सु॒रुचो॒ रोच॑माना॒ इळा॒ येषा॒ं गण्या॒ माहि॑ना॒ गीः ॥५

जा॒नन्ति॑ । वृष्णः॑ । अ॒रु॒षस्य॑ । शेव॑म् । उ॒त । ब्र॒ध्नस्य॑ । शास॑ने । र॒ण॒न्ति॒ ।

दि॒व॒ःऽरुचः॑ । सु॒ऽरुचः॑ । रोच॑मानाः । इळा॑ । येषा॑म् । गण्या॑ । माहि॑ना । गीः ॥५

जानंति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवं। उत। ब्रध्नस्य । शासने। रणंति ।

दिवःऽरुचः । सुरुचः । रोचंमानाः। इळा। येषां। गण्या माहिना । गीः ॥५॥

वृष्णः कामानां वर्षितुररुषस्य । रुषा हिंसकाः ।
तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः ।
तथाविधस्याग्नेः शेवमाश्रयविषयं सुखं जना जानंति । उत
अपि च जानंतस्ते ब्रघ्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां
सर्वे जना रणंति । रमंते । तथा च मंत्रः । म १.६०. २.।
अस्य शासुरुभयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये च मर्ता
इति । अपि च । येषां मनुष्याणामग्निविषया माहिना
महतीळा गीः स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणनीया पूज्या ते
दिवोरुचो द्युलोकस्य रोचकाः सुरुचः शोभनदीप्तयो
रोचमाना देदीप्यमाना भवंति ॥ जानंति । ज्ञा अवबोधने ।
क्र्यादित्वात्तस्य ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषंतीति रुषा हिंसकाः ।
इगुपधज्ञेति कः । न संति रुषा यस्यासावरुषः ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शेवं। शीङ स्वप्ने ।
इणशीङ्भ्यां वन्निति वन्। नित्स्वरः । शासने । शासु
अनुशिष्टौ । अस्माद्भावे ल्युट् । लितीति

प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रणंति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्तौ । अस्मात्क्विप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ट्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुरुचः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इळा। ईळ स्तुतौ । ह्रस्वश्छांदसः । यथा वाक्शब्दष्टावंतस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। गण्या। गण संख्याने । स्वार्थे ण्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महेरिनण् चेति इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः । गॄ शब्दे। अस्मात्क्विप् । ॠत इद्धातोरितीत्वं। र्वोरुपधाया इति दीर्घः। प्रातिपदिकस्वरः॥ ॥१॥

उ॒तो पि॒तृभ्यां॑ प्र॒विदा॑नु॒ घोषं॑ म॒हो म॒हद्भ्यां॑मनयन्त शू॒षम् ।

उ॒क्षा ह॒ यत्र॒ परि॒ धानं॑म॒क्तोरनु॒ स्वं धाम॑ जरि॒तुर्व॒वक्ष॑ ॥६

उ॒तो इति॑ । पि॒तृऽभ्यां॑म् । प्र॒ऽविदा॑ । अनु॑ । घोषं॑म् । म॒हः । म॒हत्ऽभ्यां॑म् । अ॒न॒य॒न्त॒ । शू॒षम् ।

उ॒क्षा । ह॒ । यत्रं॑ । परिं॑ । धानं॑म् । अ॒क्तोः । अनुं॑ । स्वम् । धाम॑ । ज॒रि॒तुः । व॒वक्ष॑ ॥६

उतो इति। पितृऽभ्याँ। प्रऽविदा। अनु। घोषं। महः। महत्ऽभ्याँ। अनयंत। शूषं।

उक्षा। ह। यत्र । परि। धानं। अक्तोः । अनु। स्वं । धाम। जरितुः । ववक्ष ॥६॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदनेनानु घोषमनुघुष्यमाणं शूषं सुखं । शूषं शुनमिति सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं यजमाना अग्निमनयंत । अग्निं प्रापितवंतः ।। सोऽग्निर्यत्र

यजमानेषूक्षा वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अक्तुरिति तन्नामसु पाठात अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः परि धानं परितो धारकं स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थमनु ववक्ष ह। समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो। ऊदिति प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादंतोदात्तः । घोषं । घुषिर् शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ्। लघूपधगुणः । ञित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अनयंत । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उक्षा । उक्ष सेचने। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतत्वेनोक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनांतोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः । यत्र । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अक्तोः । अंजू व्यक्तिगतिम्रक्षणेष्वित्यस्मात् व्याज्यर्तिभ्यः क्तुरिति क्तुः । कित्त्वादनिदितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष। वह

प्रापणे । छंदसि लुङ्लिङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । सकारग्छांदसः । तिपो णलादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

अ॒ध्व॒र्युभिः॑ प॒ञ्चभिः॑ स॒प्त विप्राः॑ प्रि॒यं रं॑क्षन्ते॒ निहिं॑तं प॒दं वेः ।

प्राञ्चों मदन्त्यु॒क्षणों अजु॒र्या दे॒वा दे॒वाना॒मनु॒ हि व्र॒ता गुः ॥ ७

अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । प॒ञ्चऽभिः॑ । स॒प्त । विप्राः॑ । प्रि॒यम् । र॒क्ष॒न्ते॒ । निऽहिं॑तम् । प॒दम् । वेरिति॒ वेः ।

प्राञ्चः॑ । म॒द॒न्ति॒ । उ॒क्षणः॑ । अ॒जु॒र्याः । दे॒वाः । दे॒वानां॑म् । अनुं । हि । व्र॒ता । गुरिति॒ गुः ॥७

अध्वर्युऽभिः। पंचऽभिः। सप्त। विप्राः। प्रियं । रक्षंते। निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

प्रांचः। मदंति। उक्षणः। अजुर्याः। देवाः। देवानां। अनु। हि। व्रता। गुरिति गुः ॥७॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशर्त्विजो भवंति । तत्र सप्त वषड्कर्तारः । पंचान्येऽध्वरं नयंति । तैः पंचभिरध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होत्रका वेर्गमनस्वभावस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षंते । पालयंति । प्रांचः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छंतोऽजुर्या जरयितुमशक्या उक्षणः सोमरसस्य सेक्तारो देवाः स्तोतारो मदंति । हृष्यंति । किंच ते देवा देवानां संबंधीनि व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः । अन्वगच्छन् । हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवंत इत्यर्थः ॥ रक्षंते । रक्ष पालने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । निहितं । डुधाञ्

धारणपोषणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनंतर इति गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी कांतिगत्यादिषु । अस्माद्धिच् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । पा० ७. ३.८४.। इति गुणः । ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपत्वं । प्रांचः । अनिगंतोंऽचताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदंति । मदी हर्षे । निघातः । गुः । इण् गतावित्यस्माल्लुङि रूपं । इणो गा लुङीति गादेशः । आत इति झेर्जुसादेशः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । हिशब्दयोगान्न निहन्यते ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा न्यृ॑ञ्जे स॒प्त पृ॒क्षासः॑ स्व॒धया॑ मदन्ति ।

ऋ॒तं शंस॑न्त ऋ॒तमित्त आ॑हु॒रनु॑ व्र॒तं व्र॑त॒पा दीध्या॑नाः ॥८

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । नि । ऋ॒ञ्जे॒ । स॒प्त । पृ॒क्षासः॑ । स्व॒धया॑ । म॒द॒न्ति॒ ।

ऋ॒तम् । शंसं॑न्तः । ऋ॒तम् । इत् । ते । आ॒हु॒ः । अनु॑ ।
व्र॒तम् । व्र॒त॒ऽपाः । दीध्यां॑नाः ॥८

दैव्या। होतारा। प्रथमा। नि। ऋंजे। सप्त। पृक्षासः ।
स्वधया। मदंति।।

ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं ।
व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्याविमं चामुं चाग्नी न्यृंजे। ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । मंत्रद्रष्टा विश्वामित्रोऽहं प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होत्रकाः स्वधया सोमेन मदंति । हृष्यंति । ऋतं स्तोत्रं शंसंतो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानास्ते होत्रका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाग्निमाहुः । वदंति ॥
ऋंजे । ऋजि भृजी भर्जने । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने

वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः । आतो ऽनुपसर्गे क इति कः । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लटि ब्रुवः पंचानामादित

वृ॒षा॒यन्ते॑ म॒हे अत्या॑य पू॒र्वीर्वृष्णे॑ चि॒त्राय॑ र॒श्मयः॑ सुया॒माः ।

देव॑ होत॑र्म॒न्द्रत॑रश्चिकि॒त्वान्म॒हो दे॒वान्रोद॑सी॒ एह व॑क्षि ॥९

वृ॒ष॒ऽयन्ते॑ । म॒हे । अत्या॑य । पू॒र्वीः । वृष्णे॑ । चि॒त्राय॑ । र॒श्मयः॑ । सु॒ऽया॒माः ।

देव॑ । हो॒त॒ः । म॒न्द्रऽत॑रः । चि॒कि॒त्वान् । म॒हः । दे॒वान् । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । इ॒ह । व॒क्षि॒ ॥९

वृषऽयंते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः।

देव। होतः। मंद्रऽतरः।चिकित्वान्।महः। देवान्।रोदसी इति।आ। इह। वक्षि ॥९॥

देव देदीप्यमान होतर्दैवानामाह्वातः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभूताः सुयामा अतिशयेन विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव भवंति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र प्रक्षिपंतीति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरंतीत्यर्थः । अपि च । मंद्रतरो यजमानस्य मादयितृतमश्चिकित्वाञ्ज्ञानोपेतः स त्वं महो महतः पूज्यान् यष्टव्यान् देवान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ चेह

वैदिकेऽस्मिन्कर्मण्यावक्षि । आवह ॥ वृषायंते । उपमानादित्यनुवृत्तौ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वान्न निघातः । धातुस्वरः। महे। अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महतोरिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्वीः । पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पॄभिदिव्यधिगृधीत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । उरण् रपरः । तस्माद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।। रश्मयः । अशू व्याप्तौ । अश्नुवते सर्वं जगदिति मिरित्यनुवृत्तौ अश्नोते रश्च । उ० ४.४६.। इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ्। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।। देव । अपादादाविति पर्युदासात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । होतः । ह्वयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।

अपादाद्यामंत्रितत्वान्निघातः । मंद्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक् । इदित्त्वान्नुम् । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । वह प्रापण इत्यस्य बहुलं छंदसीति शपो अनुक् । टत्वकत्वषत्वानि । निघातः ॥

पृ॒क्षप्रं॑यजो द्रविणः सु॒वाचः॑ सुके॒तवं॑ उ॒षसो॑ रे॒वदूं॑षुः ।

उ॒तो चिं॑दग्ने महि॒ना पृं॑थि॒व्याः कृ॒तं चि॒देन॒ः सं म॒हे दं॑शस्य ॥१०

पृ॒क्षऽप्रं॑यजः । द्र॒वि॒णः॒ । सु॒ऽवाचः॑ । सु॒ऽके॒तवः॑ । उ॒षसः॑ । रे॒वत् । ऊ॒षुः॒ ।

उ॒तो इतिं॑ । चि॒त् । अ॒ग्ने॒ । म॒हि॒ना । पृ॒थि॒व्याः । कृ॒तम् । चि॒त् । एनः॑ । सम् । म॒हे । द॒श॒स्य॒ ॥१०

पृक्षऽप्रयजः। द्रविणः । सुऽवाचः। सुऽकेतवः। उषसः ।
रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति।चित्।अग्ने।महिना। पृथिव्याः। कृतं । चित्।
एनः।सं। महे। दशस्य ॥१०॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति
द्रविणःशब्देनाग्निरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव
हे अग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणि हविर्लक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेण
यष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः । सुवाचः
प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां ताः । सुकेतवो वयसां
मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो रेवत्
अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो
चित् अपि च हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णाया ज्वालाया
महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित् यत्किंचिदेनः
प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मह्यं

मदर्थ संदशस्य । संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्मणि विच् दृशिग्रहणादधिकृतो भवत्तीत्युक्तं । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्रविणः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्निितीनप्रत्ययः । गुणावादेशौ। संबुद्धौ सोर्लोपाभावग्छांदसः । आमंत्रितत्वान्निघातः । सुवाचः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रेवत् । रयिर्धनमस्मिन्विद्यत इति मतुप् । ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तः । छंदसीर इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । उष दाहे । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । छंदसि लुङ्लिङिति वर्तमाने लिट् । उसि रूपं । निघातः । पृथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथेः षिवन् संप्रसारणं चेति षिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।

उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दशस्य । निघातः ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शंश्वत्तमं हवंमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनंयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११

इळांम् । अग्ने । पुरुऽदंसंम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवंमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनंयः । विजाऽवां । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इतिं ॥११

इळां । अग्ने। पुरुऽदंसं । सनिं । गोः। शश्वत्तमं । हवंमानाय । साध।

स्यात्।नः। सूनुः। तनयः।विजाऽवा। अग्ने।सा।ते।
सुऽमतिः। भूतु। अस्मे इति ॥११॥

हे अग्ने पुरुदंसं । अपोऽप्नो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितत्वाद्दंसःशब्दः कर्मवाची । पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं गोः सनिं गवादिपशून्संपादयित्रीमिळामेतन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध। साधय । किंच नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः पौत्रः स्याद्भवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावाबंध्या सत्यस्मे अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उच्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । साध। राध साध संसिद्धौ। अंतर्भावितण्यर्थोऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप् । सेर्ह्यपिच्चेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा। जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥२॥

३.७.११

टिप्पणी

तृतीये मण्डले अन्या सार्वत्रिक ऋचा अयं अस्ति – इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध। स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा अग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे।। -ऋ. ३.७.११ अस्मिन् ऋचायां कथनमस्ति – हे अग्नि, स्तुतिकर्त्रे(हवमानाय) इडां/इरां साधय, प्रापय। कीदृशीं इरां – या इरा

गवामर्थे पुरुदंसं सनिरस्ति एवं शश्वत्तमा अस्ति। तृणादि वनस्पतीनां संज्ञा इरा अस्ति। इरायाः वर्धनं गुरुत्वाकर्षण शक्तेः विपरीतायां दिशायां भवति। विपरीतदिशायां वर्धने अग्निः, पृथिव्याः सारभूता शक्तिः उत्तरदायी अस्ति। अनेन कारणेन अत्र अग्नेः स्तुतिरस्ति। यथा – यथा पृथिव्यां अग्नेः विकासं भविष्यति, जड पदार्थस्य गुरुत्वाकर्षण शक्तेः पराभवं भविष्यति। ऋचानुसारेण, अयं इरा गौ हेतु पुरुदंसं सनिः अस्ति। अत्र सनि शब्दस्य अर्थं बोधनीयमस्ति। लौकिक भाषायां गवामर्थे प्रयुक्तं तृणादिकं सानी इत्युच्यते। सम्प्रति भाषायां धातुरूपेण सन, सनि इत्यादीनां अस्तित्वं नास्ति, किन्तु भाषायां अस्य प्रयोगेण एव अस्य अर्थं बोधनीयमस्ति। सनकादि कौमारसर्गस्य ऋषीणां शक्तिः स्मृतिः उच्यते(गर्ग संहिता ५.१५.२४)। अयं संकेतमस्ति यत् सनि शब्दस्य पूर्वरूपं शनिरस्ति।

यदा शनेः मंदतायाः लोपं भविष्यति, तदा तत् सनिः भविष्यति। सनिः स्मृत्या सह सम्बद्धमस्ति। मेधा श्रुत्या सह, अयं प्रतीयते। अनेन कारणेन ऋग्वेदे प्रयोगमस्ति – सनिं मेधां अयासिषम्(ऋ. १.१८.६), सनिं मेधां अरिष्टं दुष्टरं सहः(ऋ. २.३४.७)। अत्र भौतिक रूपेण या गौः अस्ति, सूक्ष्म रूपेण सा बुद्धिः प्रतीयते। यदा इळायाः विकासं भवति, तदा सा सुमतिर्भविष्यति।

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.८

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.७ सूक्तं ३.८ सूक्तं ३.९ →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. यूपः, ६-१० यूपाः, ८ विश्वे देवा वा, ११ व्रश्चनः । त्रिष्टुप्, ३,७ अनुष्टुप्।

गोवर्धनधारणम्

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥१॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥२॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥३॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥४॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्य आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियर्ति वाचम् ॥५॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥६॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यतस्रुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥७॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥८॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पाथः ॥९॥

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां सं ददृश्रे चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।

वाघद्भिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥१०॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥११॥

सायणभाष्यम्

अंजंतीत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अंजंति यूपस्तुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोंऽत्या व्रश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभाविति । उच्छ्रयस्व वनस्पते ये वृक्णास इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता। वनस्पते शतवल्श इत्यस्याश्छिन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता। आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात्। शिष्टा एकयूपदेवत्याः ॥ यूपांजनेंऽजंति त्वामित्येषा। प्रेषितो यूपायाज्यमानायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः । आ°३.१.।

इति ॥ यूपोच्छ्र्यणे समिद्धस्येति द्वे ऋचौ । उच्छ्र्यस्व वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् । आ°३.१.। इति सूत्रितत्वात् ॥ यूपपरिव्ययणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् ।आ° ३.१.। इति सूत्रितत्वात् ॥ यूपोच्छ्रूयणे जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यर्धर्चं आरमेदिति सूचितं ।। यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्यादिभिः षड्भिः पंचभिर्वा संस्तुयात् । संस्तुयादनभिहिंकृत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मिम्युरिति षड्भिः पंचभिर्वा । आ°३.१.। इति ॥

अ॒ञ्जन्ति॒ त्वाम॑ध्व॒रे दे॑व॒यन्तो॒ वन॑स्पते॒ मधु॑ना॒ दैव्ये॑न ।

यदू॒र्ध्वस्तिष्ठा॒ द्रवि॑णे॒ह ध॑त्ता॒द्यद्वा॒ क्षयो॑ मा॒तुर॒स्या उ॒पस्थे॑ ॥ १

अ॒ञ्जन्ति॑ । त्वाम् । अ॒ध्व॒रे । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । वन॑स्पते । मधु॑ना । दैव्ये॑न ।

यत् । ऊ॒र्ध्वः । तिष्ठाः॑ । द्रवि॑णा । इ॒ह । ध॒त्ता॒त् । यत् । वा॒ । क्षयः॑ । मा॒तुः । अ॒स्याः । उ॒पऽस्थे॑ ॥१

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवऽयंतः । वनस्पते । मधुना। दैव्येन।

यत्।ऊर्ध्वः।तिष्ठाः। द्रविणा।इह। धत्तात्। यत्।वा। क्षयः। मातुः।अस्याः। उपऽस्थे॥१॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामयमाना अध्वर्य्वादयो दैव्येन मधुना देवसंबंधिना मधुना घृतेन । एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यमित्याम्नानात् । ऐ° ब्रा०२.२.। तेन घृतेन त्वामंजंति। त्वयि घृतं सिंचंतीत्यर्थः । यत् यदि

त्वमूर्ध्वस्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या मातृभूतायाः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे ते क्षयो निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहास्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धेहि ॥ ब्राह्मणेनेयमृग्व्याख्याता । अंजंति वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयंतोऽजंति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ° ब्रा°२.२.। इति । तथा च निरुक्तमपि। अंजंति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने । नि० ८.१८.। इति ॥ अंजंति । अंजू व्यक्तिकांतिगतिम्रक्षणषु । रुधादित्वात् श्नम् । तस्य लटि झेर्ङित्त्वादनिदितामित्युपधालोपः ।। श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वां

। अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमावेकवचन इति त्वादेशः । द्वितीयायां चेत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्योदात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः ।। सुप आत्मन इति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च न छंदस्यपुत्रस्येत्यनेन प्रतिषिध्यते । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शपः पित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इति क्यच एव स्वरः । वनस्पते । आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । मधुना । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । दैव्येन । देवाद्यञञाविति यञ् । ञित्वाद्वृद्धिः । यस्येति लोपः । ञित्त्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । लेटि सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । शपः शित्त्वात् पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः ।

लेटो ऽडाटावित्यडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः । द्रविणा । द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । इह । इदम्शब्दात्सप्तम्यर्थ इदमो ह इति हः । इदम इशितीशादेशः । शित्त्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य सेर्ह्यपिच्चेति हिरादेशः । तुह्योः । पा० ७.१. ३५.। इति तातङादेशः । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च । पा०८.२.३८.। इति भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । निघातः । वा। चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियंति निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं । मातुः । नप्तृनेष्टृ इत्यादिना तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋत उदिति ङसः पूर्वपरयोरुकारः । अस्याः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । उपस्थे । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।

आतश्चोपसर्ग इति कः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

समि॑द्धस्य॒ श्रय॑माणः पु॒रस्ता॒द्ब्रह्म॑ वन्वा॒नो अ॒जरं॑ सु॒वीर॑म् ।

आ॒रे अ॒स्मदम॑तिं॒ बाध॑मान॒ उच्छ्र॑यस्व मह॒ते सौभ॑गाय ॥२

सम्ऽइ॑द्धस्य । श्रय॑माणः । पु॒रस्ता॑त् । ब्रह्म॑ । व॒न्वा॒नः । अ॒जर॑म् । सु॒ऽवीर॑म् ।

आ॒रे । अ॒स्मत् । अम॑तिम् । बाध॑मानः । उत् । श्र॒य॒स्व॒ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥२

संऽइद्धस्य। श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरं। सुऽवीरं।

आरे। अस्मत् । अमतिं । बाधमानः । उत्। श्रयस्व। महते। सौभगाय ॥२॥

हे यूप समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि श्रयमाणस्तत्र वर्तमानो ब्रह्मान्नं । ब्रह्म वर्च इत्यन्ननामसु पाठात् । अजरं जरारहितं समृद्धं सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्मान्नं वन्वानः प्रयच्छन् अस्मदमतिमस्माकं शत्रुभूतामशनायां । अशनाया वै पाप्मामतिरिति श्रवणात् । तादृशं शत्रुमारे दूरे बाधमानोऽपनुदंस्त्वं महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे ब्राह्मणं । समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदारान्नुदते यज्ञाच्च यजमानाच्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते ।

ऐ° ब्रा० २.२.। इति ॥ समिद्धस्य । ञिइंधी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठायां श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रयमाणः । श्रिञ् सेवायामित्यस्य लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीत्यादिना । पा°५.३.२७.। अस्तातिप्रत्ययः । अस्ताति च । पा°५. ३.४०.। इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अत्रायं धातुर्दानार्थं वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । अजरं । नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आरे । एवमादित्वादंतोदात्तः । अस्मत् । युष्वसिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिं । तत्पुरुष इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उत् ।

निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । श्रिञ् सेवायामित्यस्य लोण्मध्यमैकवचने थास् । थासः स इत्यादेशः । सवाभ्यां वामावित्येकारस्य वकारः । निघातः । महते । वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति निपातनादंतोदात्तः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सौभगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचनेत्यञ्। हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

उच्छ्रं॑यस्व वनस्पते॒ वर्ष्मं॑न्पृथि॒व्या अधिं ।

सुमिंती मी॒यमां॑नो॒ वर्चो॑ धा य॒ज्ञवां॑हसे ॥३

उत् । श्र॒य॒स्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वर्ष्मं॑न् । पृ॒थि॒व्याः । अधिं ।

सुऽमिंती । मी॒यमां॑नः । वर्चः॑ । धाः॒ । य॒ज्ञऽवां॑हसे ॥३

उत्। श्रयस्व । वनस्पते। वर्ष्मन् । पृथिव्याः। अधि।

सुऽमिती। मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥३॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देश उच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमान इयत्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धं । वर्ष्मन्पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्म पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वंति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इत्याशिषमाशास्ते । ऐ° ब्रा २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमिती। माङ् मान इत्यस्य क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थेतीकारादेशः । शोभनया

मित्या । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सवर्णदीर्घः। मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्थेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धात्रो लोडर्थे छंदसि लुङ्लङ्लिङिति लुङ् । इतश्चेति सिप इकारलोपः । गातिस्थेति सिचो लोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उ० ४. २२६.॥

युवा॑ सु॒वासा॒ः परि॑वीत॒ आगा॒त्स उ॒ श्रेया॑न्भवति॒
जाय॑मानः ।

तं धीरा॑सः क॒वय॒ उन्न॑यन्ति स्वा॒ध्यो॒३॑ मन॑सा देव॒यन्तः॑ ॥४

युवा॑ । सु॒ऽवासाः॑ । परि॑ऽवीतः । आ । अ॒ग॒ात् । सः । ऊं॒ इति॑ । श्रेया॑न् । भ॒व॒ति॒ । जाय॑मानः ।

तम् । धीरा॑सः । क॒वयः॑ । उत् । न॒य॒न्ति॒ । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । मन॑सा । दे॒व॒ऽयन्तः॑ ॥४

युवा।सुऽवासाः। परिऽवीतः।आ। अगात्। सः। ॐ इति। श्रेयान्।भवति।जायंमानः।

तं । धीरासः । कवयः । उत् । नयंति । सुऽआध्यः । मनसा । देवऽयंतः ॥४॥

युवा दृढांगोऽष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रशनया युक्तः । परिवीतस्तया रशनया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात्। आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञा मनसा

देवयंतो देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्य्यादय उन्नयंति । उन्नतं कुर्वंति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्ह्येष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्यो मनसा देवयंत इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयंति । ऐ° ब्रा°२.२.। इति ॥ युवा । यौतेः कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुवासाः । वस आच्छादने । असुन्नित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यमुन्प्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः। सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परिवीतः। व्येञ् संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि

इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्य श्र इति श्रादेशः । गुणः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । ध्यै चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्विप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं । देवयंतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

जा॒तो जा॑यते सुदिन॒त्वे अह्ना॑ं सम॒र्य आ वि॒दथे॒ वर्ध॑मानः ।

पु॒नन्ति॒ धीरा॑ अ॒पसो॑ मनी॒षा दे॑व॒या विप्र॒ उदि॑यर्ति॒ वाच॑म् ॥
५

जा॒तः । जा॒य॒ते॒ । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अह्ना॑म् । स॒ऽम॒र्ये । आ ।
वि॒दथे॑ । वर्ध॑मानः ।

पु॒नन्ति॑ । धीराः॑ । अ॒पसः॑ । म॒नी॒षा । दे॒व॒ऽयाः । विप्रः॑ ।
उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वाच॑म् ॥५

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नां । सऽमर्ये । आ ।
विदथे। वर्धमानः ।।

पुनंति । धीराः । अपसः। मनीषा। देवऽयाः । विप्रः। उत् ।
इयर्ति। वाचं ॥५॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः समर्ये । मर्य इति
मनुष्यनाम । तैः सहिते विदथे वर्धमानः । विदथ इति
यज्ञनाम विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ।
तस्मिन्यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरशनापरिव्ययणादिना
सर्वतः शोभमानः सन् अह्नां सुदिनत्वे जायते ।

पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवंतो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्य्वादयो मनीषा बुद्ध्या तं यूपं पुनंति । प्रक्षालनादिभिः । शोधयंति । देवया देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्रापयिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियर्ति । प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्य आ विदथे वर्धमान इति वर्धयंत्येवैनं तत्पुनंति धीरा अपसो मनीषेति पुनंत्येवैनं तद्देवया विप्र उदियर्ति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति । ऐ॰ ब्रा॰ २.२.॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति तस्य भावस्त्वतलाविति त्वः । प्रत्ययस्वरः। समर्ये । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्माच्छंदसि निष्टर्क्येति क्यप्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्गुणः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । पुनंति । पूञ् पवने । क्र्यादित्वाच्छ्ना। प्वादिवाद्ध्रस्वः । प्रत्ययस्वरः ।। देवयाः

। या प्रापणे । आतो मनिन्निति विच्प्रत्ययः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयर्ति । ऋ गतौ। जुहोत्यादिः ।
अभ्यासस्यार्तिपिपर्त्यश्चेतीत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण
इतीयङादेशः । निघातः ॥ ॥३॥

यान्वो॒ नरो॑ देव॒यन्तो॑ निमि॒म्युर्वन॑स्पते॒ स्वधि॑तिर्वा त॒तक्ष॑ ।

ते दे॒वास॒ः स्वर॑वस्तस्थि॒वांसः॑ प्र॒जाव॑द॒स्मे दि॑धिषन्तु॒
रत्न॑म् ॥६

यान् । व॒ः । नरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । नि॒ऽमि॒म्युः । वन॑स्पते ।
स्व॒ऽधि॑तिः । वा॒ । त॒तक्ष॑ ।

ते । दे॒वासः॑ । स्वर॑वः । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ । प्र॒जाऽव॑त् । अ॒स्मे
इति॑ । दि॒धि॒ष॒न्तु॒ । रत्न॑म् ॥६

यान्। वः । नरः । देवऽयंतः। निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा। ततक्ष ।

ते। देवासः। स्वरवः । तस्थिवांसः। प्रजाऽवत्। अस्मे इति। दिधिषंतु । रत्नं ॥६॥

हे यूपा देवयंतो देवान्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयो यान्वो यान्युष्मान्निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः परशुस्त्वदीयान्यूपांस्ततक्ष चिच्छेद देवासो दीप्यमानाः स्वरवः । स्वरुशब्दः स्वशकलवाची। तद्वंतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिष्ठंतस्ते तादृशा यूपा अस्मे अस्मै यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु । धारयंतु । प्रयच्छंत्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः । डुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य लिट्युसि असंयोगाल्लिट् किदिति किद्वद्भावाद्गुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः

स्वरो बलीया निति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाद्धा धारण इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खड्गः । ततक्ष । तक्षू त्वक्षू तनूकरण इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरवः । स्वृ शब्दोपतापयोरित्यस्मान्निदित्यनुवृत्ती शृस्वृस्निहित्रपीत्यादिना उप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थिवांसः । ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यस्माच्छंदसि लिट् । तस्य क्वसुः । वस्वेकाजातु सामितीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादुपसर्गे च संज्ञायामिति डः । ततष्टाप । तदस्यास्तीति मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । एकादेशस्वरः । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः ।। दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृ॒क्णासो॒ अधि॒ क्षमि॒ निमि॑तासो य॒तस्रु॑चः ।

ते नो॑ व्यन्तु॒ वार्यँ॑ देव॒त्रा क्षे॑त्र॒साध॑सः ॥७

ये । वृ॒क्णास॑ः । अधि॑ । क्षमि॑ । निऽमि॑तासः । य॒तऽस्रु॑चः ।

ते । न॒ः । व्य॒न्तु॒ । वार्य॑म् । दे॒व॒ऽत्रा । क्षे॒त्र॒ऽसाध॑सः ॥७

ये वृक्णासो अधि क्षमि निऽमितासः यतस्रुचः ।

ते नः व्यंतु वार्यं देवऽत्रा क्षेत्रऽसाधसः ॥७॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना छिन्ना ये यूपाः । यतस्रुच इति ऋत्विग्वाची यतस्रुचः मरुत इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः स्रुचो यैस्ते यतस्रुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमितासोऽवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेत्रं सस्यादिद्वारा फलं

प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति क्षेत्रं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं संभजनीयं हविर्देवत्रा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वंत्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः । ओव्रश्चू छेदन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । किंत्त्वाद्ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमितासः । डुमिञ प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतस्रुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यंतु । इण गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपश्छांदसः । अयमंतर्भावितण्यर्थः । वार्यं । वृङ संभक्तावित्यस्मादृहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । ईडवं दवृशंसदुहेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । देवत्रा । त्रेत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिनाधिकरणे त्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । राध साध

संसिद्धावित्यस्मादौणादिकोऽसुन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वसं॑वः सुनी॒था द्यावा॒क्षामां॑ पृथि॒वी अ॒न्तरिं॑क्षम् ।

स॒जोषं॑सो य॒ज्ञमं॑वन्तु दे॒वा ऊ॒र्ध्वं कृं॑ण्वन्त्वध्व॒रस्यं॑ के॒तुम् ॥ ८

आ॒दि॒त्याः । रु॒द्राः । वसं॑वः । सु॒ऽनी॒थाः । द्यावा॒क्षामां॑ । पृ॒थि॒वी । अ॒न्तरिं॑क्षम् ।

स॒ऽजोषं॑सः । य॒ज्ञम् । अ॒व॒न्तु॒ । दे॒वाः । ऊ॒र्ध्वम् । कृ॒ण्व॒न्तु॒ । अ॒ध्व॒रस्यं॑ । के॒तुम् ॥८

आदित्याः। रुद्राः । वसवः। सुऽनीथाः। द्यावाक्षामा पृथिवी। अंतरिक्षं।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वंतु। अध्वरस्य । केतुं ॥८॥

सुनीथा यज्ञस्य सुष्ठु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वसवोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुष्टुनीथाः सुष्टुतयः । स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च। ऐ° ब्रा०२:३८। इति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ। पृथिवी। सुब्व्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा ऐकमत्येन परस्परं संगता भूत्वेममस्मदीयं यज्ञमवंतु । रक्षंतु । किंच । अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं यूपमूर्ध्वं कृण्वंतु । उच्छ्रितं कुर्वंतु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदादिति ण्यः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः। रुद्राः । रोदयंति सर्वानंतकाले । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे एकादेश

उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वं । वसवः । वस निवासे । निदित्यनुवृत्तौ शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः। णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति क्थन । कित्त्वादगुणः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः षिवन् संप्रसारणं चेति षिवन संप्रसारणं च । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अवंतु । अव रक्षणे । निघातः । कृण्वंतु । कृवि हिंसाकरण योरित्यस्माल्लोटि धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

ह॒ंसा इं॑व श्रे॑णि॒शो यतां॑नाः शु॒क्रा वसां॑ना॒॑ः स्वरं॑वो न॒ आगुः॑ ।

उ॒न्नी॒यमा॑नाः क॒विभि॑ः पु॒रस्ता॑द्दे॒वा दे॒वाना॒मपि॑ यन्ति॒ पाथ॑ः ॥९

हं॒साः॒ऽइ॑व । श्रे॒णि॒ऽशः । यता॑नाः । शु॒क्रा । वसा॑नाः । स्वर॑वः । न॒ः । आ । अ॒गु॒ः ।

उ॒त्ऽनी॒यमा॑नाः । क॒विऽभि॑ः । पु॒रस्ता॑त् । दे॒वाः । दे॒वाना॑म् । अपि॑ । य॒न्ति॒ । पाथ॑ः ॥९

हंसाःऽइव। श्रेणिऽशः। यतानाः। शुक्रा। वसानाः । स्वरवः। नः। आ। अगुः ।

उत्ऽनीयमानाः। कविऽभिः। पुरस्तात् । देवाः। देवानां। अपि। यंति। पाथः ॥९॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि वासांसि वसाना आच्छादयंतः स्वरवः स्वरुमंतः श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टांतः । हंसा इवेति । यथा नभसि पंक्तिशः पतंतो

हंसाः शोभंते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा नोऽस्मानागुः । प्रापुः । अपि च कविभिर्मेधाविभिरध्वर्य्वादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग उन्नीयमाना उच्छ्रीयमाणा देवा दीप्यमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्थानमंतरिक्षं । पाथोंऽतरिक्षं पथा व्याख्यातमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां ड्यण् । पा° ४.४.१११: । इति सूत्रे पाथोंऽतरिक्षमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमंतरिक्षमपियंति । प्राप्नुवंति। अध्वर्य्वादिभिरुच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादंतरिक्षं व्याप्य वर्तंत इत्यर्थः ॥ हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनात्पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । बह्वल्पार्थादिति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा।। शुच दीप्तावित्यस्मादृज्रेंद्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अगुः । इण् गतौ । अस्माल्लुङि रूपं । निघातः ॥

शृङ्गा॑णी॒वेच्छृ॒ङ्गिणा॒ं सं द॑दृश्रे च॒षाल॑वन्त॒ः स्वर॑वः पृथि॒व्याम् ।

वा॒घद्भि॑र्वा विह॒वे श्रोष॑माणा अ॒स्माँ अ॑वन्तु पृत॒नाज्ये॑षु ॥ १०

शृङ्गा॑णिऽइव । इत् । शृ॒ङ्गिणा॑म् । सम् । द॒दृ॒श्रे॒ । च॒षाल॑ऽवन्तः । स्वर॑वः । पृ॒थि॒व्याम् ।

वा॒घत्ऽभि॑ः । वा॒ । वि॒ऽह॒वे । श्रोष॑माणाः । अ॒स्मान् । अ॒व॒न्तु॒ । पृ॒त॒नाज्ये॑षु ॥१०

शृंगाणिऽइव। इत् । शृंगिणां। सं। ददृश्रे। चषालऽवंतः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघत्ऽभिः। वा। विऽहवे। श्रोषमाणाः। अस्मान् । अवंतु । पृतनाज्येषु ॥१०॥

स्वरवः स्वरुमंतश्चषालवंतः प्रतिमुक्तकंटकाः । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत्। विषाणानीव संददृश्रे । सम्यक् दृश्यंत एव । वा अपि च विहवे । विविधं ह्वयंते हवींष्यत्रेति विहवो यज्ञः ।। तस्मिन्यज्ञे वाघद्भिर्ऋत्विग्भिः । वाघतो वृक्तबर्हिष इत्यृत्विङ्नामसु पाठात् । श्रोषमाणास्तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वंतः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । आजौ पृतनाज्यमिति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवंतु । रक्षंतु ॥ शृंगाणि । शॄ हिंसायामित्यस्माच्छृणातेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५.। इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । नित्स्वरः । ददृश्रे ।। छंदसि लुङ्लिङ्लिट इति लङर्थे लिट। इरयो र इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः ॥

वनंस्पते श॒तवंल्शो॒ वि रोंह स॒हस्रंवल्शा॒ वि व॒यं रुंहेम ।

यं त्वाम॒यं स्वधिंति॒स्तेजंमानः प्रणि॒नायं मह॒ते सौभंगाय ॥ ११

वनंस्पते । श॒तऽवंल्शः । वि । रो॒ह॒ । स॒हस्रंऽवल्शाः । वि । व॒यम् । रु॒हे॒म॒ ।

यम् । त्वाम् । अ॒यम् । स्वऽधिंतिः । तेजंमानः । प्र॒ऽनि॒नायं । म॒ह॒ते । सौभंगाय ॥११

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि। रोह। सहस्रऽवल्शाः । वि। वयं । रुहेम।

यं। त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते। सौभगाय ॥११॥

हे वनस्पते छिन्नमूल स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो निशितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय। प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुडागमः । स्कोः संयोगाद्योरंते चेति सलोपः । लिङ्याशिष्यङ्ङित्यङ्प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मात् लिटि णलि रूपं । पादादित्वादनिघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ ॥ ४ ॥

टिप्पणी

यूपस्य पौराणिकाः संदर्भाः

यूपस्य वैदिकाः संदर्भाः

३.८.५ सुदिनत्वे अह्नाम्

योगवासिष्ठ ६.२.४.४२(अहंकार के लीन होने पर अह के प्रकट होने का कथन),

पद्म ३.२६.९५(अह व सुदिन तीर्थों का संक्षिप्त माहात्म्य : सूर्य लोक की प्राप्ति)

३.८.१० चषालोपरि कथनानि

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष + "सानसि-वर्णसीति ।" उणां । ४ । १०७ । इति

आलप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यूपकटकः । इत्य-मरः । २ । ७ । १८ ॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशु-बन्धनाद्यर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपःतस्य शिरसि वलयाकृतिर्डमरुकाकृतिर्व्वा यःकाष्ठविकारः सः । यूपमूलेविहितलोहवलयश्च ।इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुस्थानम् । इतिसंक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ शब्दकल्पद्रुमः

चषाल पु० न० चष--आलच् अर्द्धर्च्चादि । यूपकटके यज्ञिय- पशुबन्धनार्थे यूपमध्येदेये बलयाकारे काष्ठमये लौहमये वा पदार्थे अमरः । तल्लक्षणादिकमुक्तं का० श्रौ० ६ । १ । २८ । सूत्रादौ “अग्राच्चषालं पृथमात्रमष्टाश्रि मध्यसंगृहीतम्” २८ सू० “यूप परिवासनानन्तरं यदवशिष्टं पृथक्कृतमग्रम् ततश्चषा- लं कर्त्तव्यम् प्रसारिताङ्गुलिः पाणिरामणिवन्धनान् पृथक्

इत्युच्यते चषालमिति संज्ञा सं व्यवहारार्था “आ चषाले- क्षणात्” इत्यादौ । अष्टाश्रि अष्टकोणम् तदपि तक्षणेनाष्ट-कोणं कुर्य्यात् तक्षैव । उलूखलवन्मध्ये संकुचितम्” कर्कः । “ऊर्द्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति” २९ सू० “तच्चषालं यूपस्याग्रे ऊर्द्ध्वं प्रतिमुञ्चति अतएवोर्द्ध्वप्रतिमोकविधानाच्चषालस्य तथा बेधः कार्यः । प्रतिमुञ्चतीति वचनाच्च चूड़ाग्रो यूपः चषालं च ससुषिरमिति गम्यत इति हरिस्वामिनः तथा चाहापस्तम्बः “मूलतोऽतष्टमुपरम् अष्टाश्रिरनु पूर्वोऽग्रतोऽणीयान् प्रज्ञाताष्टाश्रिरिति” कर्क० “द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वां तद्मातिक्रान्तं यूपस्य” ३० सू० “यूपस्य यूपाग्रस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चषालं तद्माति- क्रान्तं चषालच्छिद्राग्रवेधादतिक्रान्तं भवति अतिक्रम्योर्द्ध्वं निःसृतं भवति तथा चषालस्योर्द्ध्वं प्रवयणं कर्त्तव्यम् यथा चषालो यूपाग्रादधो द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठ- Source:

तीत्यर्थः” कर्कः “भूश्चषालतुलिताङ्गुलीयकम्” माघः
वाचस्पत्यम्/चतुर्भाव

३.८.११ वनस्पते शतवल्शो विरोह इति

भागवतपुराणे ५.१६.२४ शतवल्शा वृक्षस्य स्थितिः कुमुदपर्वते कथितमस्ति। कुमुदशब्दोपरि टिप्पणी

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.९

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.८
सूक्तं ३.९
सूक्तं ३.१० →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. अग्निः। बृहती, ९ त्रिष्टुप्

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदितिं सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥१॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥२॥

अति तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥३॥

ईयिवांसमति स्रिधः शश्वतीरति सश्चतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥४॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।

ऐनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥५॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञाँ अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥६॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥७॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥८॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥९॥

सायणभाष्यम्

सखायस्त्वेति नवर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हतं त्रिष्टुबंतमिति । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बार्हते छंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूत्रितं । सखायस्त्वायमग्निरग्न आ याहि । आः ४. १३.। इति ॥

सखा॑यस्त्वा ववृमहे दे॒वं मर्ता॑स ऊ॒तये॑ ।

अ॒पां नपा॑तं सु॒भगं॑ सु॒दीदि॑तिं सु॒प्रतू॑र्तिमने॒हसं॑म् ॥१

सखा॑यः । त्वा॒ । व॒वृ॒म॒हे॒ । दे॒वम् । मर्ता॑सः । ऊ॒तये॑ ।

अ॒पाम् । नपा॑तम् । सु॒ऽभगं॑म् । सु॒ऽदीदि॑तिम् । सु॒ऽप्रतू॑र्तिम् । अ॒ने॒हसं॑म् ॥१

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां। नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदितिं । सुऽप्रतूर्तिं। अनेहसं ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नप्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदितिं शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे। वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्त्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदस्यमूर्धेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७.१.९२.। इति

णिद्वद्भावः । वृद्ध्यायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे । वृङ संभक्तौ। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । ऊतये । अव रक्षण इत्यस्य उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतीत्यादिना क्तिनंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुभगं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

काय॑मानो व॒ना त्वं यन्मा॒तॄरज॑गन्न॒पः ।

न तत्ते॑ अग्ने प्र॒मृषे॑ नि॒वर्त॑नं॒ यद्दू॒रे सन्नि॒हाभ॑वः ॥२

काय॑मानः । व॒ना । त्वम् । यत् । मा॒तॄः । अज॑गन् । अ॒पः ।

न । तत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । प्र॒ऽमृषें । नि॒ऽवर्तंनम् । यत् । दू॒रे । सन् । इ॒ह । अभंवः ॥२

कायमानः । वना। त्वं । यत् । मातृः। अजगन् । अपः।

न। तत् । ते । अग्ने। प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे। सन् । इह । अभवः ॥२॥

हे अग्ने वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि विहाय मातॄरपो मातृभूता अपोऽजगन् । अगमः । गतवानसि । अप्सु प्रविष्टत्वाच्छांतो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृष्यते । न सह्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कारणाद्दूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबंधिष्वरणिरूपेषु काष्ठेष्वभवः। मंथनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव

दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातॄरपोऽगम उपशाम्यन्। न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः । नि°४. १४.। इति ॥ कायमानः । कमु कांतौ । कमेर्णिङ । लटः शानच् । मकारलोपश्छांदसः ।। अजगन् । गम्लृ गतावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। । हल्ङ्यादिना सिलोपः । मो नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागमस्वरः। प्रमृषे । मृष तितिक्षायां। व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङ्लिङ्लिट इति लडर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥ .

अतिं तृ॒ष्टं व॑वक्षि॒थाथै॒व सु॒मनां असि ।

प्रप्रा॒न्ये यन्ति॒ पर्य॒न्य आ॑सते॒ येषां॑ स॒ख्ये असि॑ श्रि॒तः ॥३

अति॑ । तृ॒ष्टम् । व॒व॒क्षि॒थ॒ । अथ॑ । ए॒व । सु॒ऽमना॑ः । अ॒सि॒ ।

प्रऽप्र॑ । अ॒न्ये । यन्ति॑ । परि॑ । अ॒न्ये । आ॒स॒ते॒ । येषा॑म् । स॒ख्ये । असि॑ । श्रि॒तः ॥३

अति। तृष्टं। ववक्षिथ। अथ। एव । सुऽमनाः। असि।।

प्रऽप्र। अन्ये । यंति । परि। अन्ये। आसते । येषां। सख्ये। असि । श्रितः ॥३॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि ।। अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच। त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे श्रितो सि वर्तसे तेषां मध्येऽन्ये ऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्य उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः

पर्यासते । परित आसीना वर्तंते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् । थल आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीट् । कास्प्रत्ययादामित्वाम् न भवति मंत्रत्वात् । निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विर्वचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः। आसते । आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस भुवि । तासस्त्योर्लोप इति सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ई॒यि॒वांस॒मति॒ स्रिध॒ः शश्व॑ती॒रति॑ स॒श्चत॑ः ।

अन्वी॑मविन्दन्निचि॒रासो॑ अ॒द्रुहो॒ऽप्सु सिं॒हमि॑व श्रि॒तम् ॥४

ई॒यि॒ऽवांस॑म् । अति॑ । स्रिध॑ः । शश्व॑तीः । अति॑ । स॒श्चत॑ः ।

अनुं । ई॒म् । अ॒वि॒न्द॒न् । नि॒ऽचि॒रासः॑ । अ॒द्रुहः॑ । अ॒प्ऽसु ।
सिं॒हम्ऽइंव । श्रि॒तम् ॥४

ईयिऽवांसं । अति । स्रिधः । शश्वतीः । अति । सश्चतः ।

अनु। ईं। अविंदन। निऽचिरासः । अद्रुहः। अप्ऽसु।
सिंहंऽइव। श्रितं ॥४॥

हे अग्ने अद्रुहोऽद्रोग्धारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरंतना विश्वे देवाः स्रिधः शोषकाञ्छत्रून्बलेनातिक्रम्येयिवांसं गच्छंतं शश्वतीर्बह्वीः सश्चतः संगतिकारिणीः सेनाश्चात्यतिक्रम्य गच्छंतमप्सु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविंदन् । अनुगम्यालभंत ॥ ईयिवांसं । इण् गतावित्यस्य क्वसावुपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । पा० ३.२.१०९.। इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । स्रिधः । स्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्विप् चेति क्विप् । धातुस्वरः । सश्चतः ।

षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविंदन् । विद्लृ लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः । नितरां चिराः । आज्जसेरसुगित्यसुक् । समासस्वरः। अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ् सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ।।

स॒सृ॒वांस॑मिव॒ त्मना॒ग्निमि॒त्था ति॒रोहि॑तम् ।

ऐनं॑ नयन्मात॒रिश्वा॑ परा॒वतो॑ दे॒वेभ्यो॑ मथि॒तं परि॑ ॥५

स॒सृ॒वांस॑म्ऽइव । त्मना॑ । अ॒ग्निम् । इ॒त्था । ति॒रःऽहि॑तम् ।

आ । ए॒न॒म् । न॒य॒त् । मा॒त॒रिश्वा॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । म॒थि॒तम् । परि॑ ॥५

ससृवांसंऽइव । त्मना। अग्निं। इत्था। तिरःऽहितं।

आ। एनं । नयत्। मातरिश्वा पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥५॥

मातरिश्वा वायुरित्थेत्थं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि परितो मथितं मंथनेन निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान्। तत्र दृष्टांतः । ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छंद्येन ससृवांसं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । सृ गतावित्यस्माल्लिट्। तस्य क्वसुः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मनशब्दस्य मंनेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्था । था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयाटौःष्वेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च ।

नयत् । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं ।
अडभावश्छांदसः ।। मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्ष श्वसितीति श्वनुक्षन्नित्यादिना निपातितः ॥ ॥ ५ ॥

तं त्वा॒ मर्ता॑ अगृभ्णत दे॒वेभ्यो॑ हव्यवाहन ।

विश्वा॒न्यद्य॒ज्ञाँ अ॑भि॒पासि॑ मानुष॒ तव॒ क्रत्वा॑ यविष्ठ्य ॥६

तम् । त्वा॒ । मर्ताः॑ । अ॒गृ॒भ्ण॒त॒ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ ।

विश्वा॑न् । यत् । य॒ज्ञान् । अ॒भि॒ऽपासि॑ । मा॒नु॒ष॒ । तव॑ ।
क्रत्वा॑ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥६

तं। त्वा । मर्तः। अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन।

विश्वान्। यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव ।
क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो यष्टव्यदेवतार्थमगृभ्णत । अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने तव क्रत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृभ्णतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ अगृभ्णत। ग्रह उपादाने । क्र्यादित्वाच्छा। ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं । हृग्रहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः। तिङतिङ इति निघातः । हव्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्ञ्युडित्यनुवृत्तौ हव्येऽनंतःपादमिति ञ्युट । उपधावृद्धिः। योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश प्रवेशन इत्यस्मादशिप्रुषिमुटिरणिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्निति क्वन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणार्थत्वान्न

पिबादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । क्रत्वा। टा। जसादयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः। यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ्य । युवशब्दादतिशायने तमबिष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भ॒द्रं तव॑ दं॒सना॒ पाका॑य चिच्छदयति ।

त्वां यद॑ग्ने प॒शवः॑ स॒मासं॑ते॒ समि॑द्धमपिशर्व॒रे ॥७

तत् । भ॒द्रम् । तव॑ । दं॒सना॑ । पाका॑य । चि॒त् । छ॒द॒य॒ति॒ ।

त्वाम् । यत् । अ॒ग्ने॒ । प॒शवः॑ । स॒म्ऽआसं॑ते । सम्ऽइ॑द्धम् । अ॒पि॒ऽश॒र्व॒रे ॥७

तत्। भद्रं । तव। दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसते । संऽइद्धं।
अपिऽशर्वरे ॥७॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनाग्निहोत्रादिकं कर्म पाकाय चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्वदज्ञमपि यजमानं छदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्यं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाच्चतुष्पदाश्चोभये पशवः समासते । सम्यगासते । पर्युपासत इत्यर्थः। तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्धातोपरि रक्प्रत्ययेन

निपातनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रक्षण इत्यादिणभीकापाशलीत्यादिना कन्। पायते रक्ष्यते राजादिनेति पाकः । नित्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद अपवरणे । स्वार्थे णिच् । अदंतवाद्वृद्ध्यभावः । निघातः । समासते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनकारांतत्वाज् झस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ।।

आ जु॑होता स्वध्व॒रं शी॒रं पा॑व॒कशो॑चिषम् ।

आ॒शुं दू॒तम॑जि॒रं प्र॒त्नमीड्यं॑ श्रु॒ष्टी दे॒वं स॑पर्यत ॥८

आ । जु॒हो॒त॒ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । शी॒रम् । पा॒व॒कऽशो॑चिषम् ।

आ॒शुम् । दू॒तम् । अ॒जि॒रम् । प्र॒त्नम् । ईड्य॑म् । श्रु॒ष्टी । दे॒वम् । स॒प॒र्य॒त॒ ॥८

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिषं ।

आशुं । दूतं । अजिरं । प्रत्नं। ईड्यं। श्रुष्टी । देवं । सपर्यंत ॥८॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिमममग्निमा जुहोत । आहुतिभिरा समंतात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं क्षिप्रं गंतारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिमग्निं श्रुष्टी सपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । हु दानादानयोः । अस्माद्धातोर्लोट् । जुहोत्यादिभ्यः श्लुरिति शपः श्लुः । श्लाविति द्विर्वचनं । लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावे तस्थस्थमिपामिति थस्य तादेशः । छंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः ।

पित्त्वाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरं बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीङ् स्वप्ने । अस्माद्धातोः स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरः। पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आशुं । अशू व्याप्तौ । अस्माद्धातोः कृवापाजिमीत्यादिमा उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातोरजिरशिथिलेति किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं । प्रगस्य छंदसि गलोपश्च । पा°४.३.२३.२.। इति गलोपः । चकारात् त्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यं। ईड स्तुतौ । अस्माण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कंड्वादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते ।

लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्वरूपत्वं । निघातः ॥

त्रीणि॑ श॒ता त्री स॒हस्रा॑ण्य॒ग्निं त्रिं॒शच्च॑ दे॒वा नव॑ चासपर्यन् ।

औक्ष॑न्घृ॒तैरस्तृ॑णन्ब॒र्हिर॑स्मा॒ आदिद्धोता॑रं॒ न्य॑सादयन्त ॥९

त्रीणि॑ । श॒ता । त्री । स॒हस्रा॑णि । अ॒ग्निम् । त्रिं॒शत् । च॒ । दे॒वाः । नव॑ । च॒ । अ॒स॒प॒र्य॒न् ।

औक्ष॑न् । घृ॒तैः । अस्तृ॑णन् । ब॒र्हिः । अ॒स्मै॒ । आत् । इत् । होता॑रम् । नि । अ॒सा॒द॒य॒न्त॒ ॥९

त्रीणि। शता। त्री। सहस्राणि । अग्निं । त्रिंशत् । च । देवाः। नव। च। असपर्यन् ।

औक्षन्। घृतैः । अस्तृणन्। बर्हिः। अस्मै। आत्। इत्। होतारं। नि। असादयंत ॥९॥

त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् । अपूजयन् । किंच ते देवा घृतैरिममग्निमौक्षन् । असिंचन् । तथास्मा अग्नये तदर्थं बर्हिरस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदनंतरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिष्येनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयंत । उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता। महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । बृ॰ आ॰३. ९.। इति ॥ शता। दशानां दशतांशभावस्तश्च प्रत्ययः । दश

दशतः परिमाणमेषां शतानि । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । त्री । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव। कनिन्नित्यनुवृत्तौ णु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् । गुणश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः । औक्षन् । उक्ष सेचने । आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । स्तृञ् आच्छादने । लङ्बहुवचने क्र्यादित्वाच्छ्ना । झेरंतादेशः । नित्यं ङित इतीकारलोपः । संयोगांतलोपः । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडित्यडागमः । स चोदात्तः। आगमस्वरः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः। बर्हिः । इसिरित्यनुवृत्तौ बृंहेर्नलोपश्चेतीसिः । तत्संनियोगेन

नलोपः। प्रत्ययस्वरः । असादयंत । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः । णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि बहुवचने रूपं । निघातः ॥ ६॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१०

दे. अग्निः। उष्णिक्

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनाम् ।

देवं मर्तास इन्धते समध्वरे ॥१॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते ।

गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥२॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे ।

सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् ।

अञ्जानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् ।

विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥५॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः ।

महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥६॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज ।

होता मन्द्रो वि राजस्यति स्रिधः ॥७॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यम् ।

भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥८॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

त्वामग्न इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयं । त्वामग्न औष्णिहमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामग्ने । आ° ४. १३.। इति ॥

त्वाम॑ग्ने मनी॒षिण॑ः स॒म्राजं॑ चर्षणी॒नाम् ।

दे॒वं मर्ता॑स इन्धते॒ सम॑ध्व॒रे ॥१

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । म॒नी॒षिण॑ः । स॒म्ऽराज॑म् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।

दे॒वम् । मर्ता॑सः । इ॒न्ध॒ते॒ । सम् । अ॒ध्व॒रे ॥१

त्वां। अग्ने। मनीषिणः। संऽराजं। चर्षणीनां ।

देवं। मर्तासः । इंधते। सं। अध्वरे॥१॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मर्तासो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योतमानं त्वामध्वरे यज्ञे समिंधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयंति ॥ मनीषिणः । मनीषैषामस्तीति व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिः । यस्येति चेत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः। सम्राजं । राजृ दीप्तौ। संपूर्वादस्माद्धातोः सत्सूद्विषेति क्विप् । क्विलोपः । समो मकारस्य मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वाविति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां। नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । इंधते । ञिइंधी दीप्तौ। अस्माद्धातोर्हेतुमति चेति णिच् । लटि झस्यात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । छंदस्युभयथेति झस्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां य॒ज्ञेष्वृ॒त्विज॒मग्ने॒ होता॑रमीळते ।

गो॒पा ऋ॒तस्यं दीदिहि॒ स्वे दमें ॥२

त्वाम् । य॒ज्ञेषुं । ऋ॒त्विजं॑म् । अग्नें । होता॑रम् । ई॒ळ॒ते॒ ।

गो॒पाः । ऋ॒तस्यं । दी॒दि॒हि॒ । स्वे । दमें ॥२

त्वां। यज्ञेषु । ऋत्विजं। अग्ने। होतारं। ईळते।

गोपाः। ऋतस्य। दीदिहि। स्वे ।दमे॥२॥

हे अग्नेऽध्वर्ध्वादयो यज्ञेष्वग्निष्टोमादिषु त्वां होतारमृत्विजं होतृनामकमृत्विजमीळते । स्तुवंति। तादृशस्त्वमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ। यङलुक । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको

विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥

स घा॒ यस्ते॒ ददा॑शति स॒मिधा॑ जा॒तवे॑दसे ।

सो अ॑ग्ने धत्ते सु॒वीर्यं॒ स पु॑ष्यति ॥३

सः । घ॒ । यः । ते॒ । ददा॑शति । स॒म्ऽइधा॑ । जा॒तऽवे॑दसे ।

सः । अ॒ग्ने॒ । ध॒त्ते॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । सः । पु॒ष्य॒ति॒ ॥३

सः। घ। यः । ते । ददाशति । संऽइधा। जातऽवेदसे।

सः। अग्ने। धत्ते । सुऽवीर्यं। सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिंधनकारीण्याज्यपुरोडाशादिहवींषि ददाशति

ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति । पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाशृ दान इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप् । तिप् । द्विवचनं छांदसं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तः । समिधा। ञिइंधी दीप्तौ । अस्मात् क्विप चेति क्विप् । उपधालोपः । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदं प्रकृतिस्वरत्वं । जातवेदसे । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुष्यति । पुष पुष्टौ । अस्मात् श्यन् । ङित्त्वाद्गुणाभावः । निघातः ॥

स के॒तुरंध्व॒राणांम॒ग्निर्दे॒वेभि॒रा गंमत् ।

अ॒ञ्जा॒नः स॒प्त होतृंभिर्ह॒विष्मंते ॥४

सः । के॒तुः । अ॒ध्व॒राणां॑म् । अ॒ग्निः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒म॒त्
।

अ॒ञ्जा॒नः । स॒प्त । होतृं॑ऽभिः । ह॒विष्मं॑ते ॥४

सः । केतुः। अध्वराणां। अग्निः । देवेभिः । आ। गमत् ।

अंजानः । सप्त। होतृऽभिः । हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्त सप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिरंजानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्टव्यदेवैः सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोडर्थे छंदसि लुङ्लिङ्लिट इति लुङ् । लृदित्त्वादङ्। बहुलं छंदस्यमाङ्योग इत्यडभावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु । व्यत्ययेन कर्मणि शानच्। चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोतेरर्चिशुचीत्यादिना

इसिप्रत्ययांतो हविःशब्दोंऽतोदात्तः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रें पू॒र्व्यं वचो॒ऽग्नयें भरता बृ॒हत् ।

वि॒पां ज्योतीं॑षि॒ बिभ्रं॑ते॒ न वे॒धसें ॥५

प्र । होत्रें । पू॒र्व्यम् । वचः॑ । अ॒ग्नयें । भ॒र॒त॒ । बृ॒हत् ।

वि॒पाम् । ज्योतीं॑षि । बिभ्रं॑ते । न । वे॒धसें ॥५

प्र। होत्रे। पूर्व्यं। वचः। अग्नये। भरत।बृहत्।

विपां। ज्योतींषि। बिभ्रते।न।वेधसे॥५॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्य्वादीनां ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रेऽग्नये बृहन्महत्पूर्व्यं पूर्वैः कृतं पुरातनं वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपूरणोऽन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न। यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छंदसि व्यवहिताश्चेति भरतेत्यनेन संबंधः । पूर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः । पूर्वैः कृतमिनियौ चेति य प्रत्ययः ।। मसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । भृञ् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पृषद्बृहदिति निपातनादंतोदात्तः । बिभ्रते । भृञ् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । भृञामिदितीत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ॥ ७॥

अ॒ग्निं वं॑र्धन्तु नो॒ गिरो॒ यतो॒ जायं॑त उ॒क्थ्यः॑ ।

म॒हे वाजां॑य॒ द्रविं॑णाय दर्श॒तः ॥६

अ॒ग्निम् । व॒र्ध॒न्तु॒ । न॒ः । गिरः॑ । यतः॑ । जायं॑ते । उ॒क्थ्यः॑ ।

म॒हे । वाजां॑य । द्रविं॑णाय । द॒र्श॒तः ॥६

अग्निं। वर्धंतु।नः। गिरः। यतः। जायते।उक्थ्यः ।

महे। वाजाय। द्रविणाय। दर्शतः॥६॥

योऽयमग्निर्यतो याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिरुक्थ्यो जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची । अनभिशस्त्य उक्थ्य इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निर्महे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्शनीयो भवति तमिममग्निं नो गिरोऽस्माकं

स्तुतिरूपास्ता वाचो वर्धंतु। वर्धयंतु । पूजयंत्वित्यर्थः ॥
वर्धंतु । वृधु वर्धने । अस्माण्णिच् । लघूपधगुणः ।
छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णिलोपः । झेरंतादेशः ।
एरुः । पा°३. ४.८६.। इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः ।
वच परिभाषणे । अस्मात्पातॄतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् ।
कित्वाद्वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । तेन
स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे छंदसीति यत् । यस्येति
लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः ।
भृमृदृशियजीत्यतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

अग्ने॒ यजिं॑ष्ठो अध्व॒रे दे॒वान्दें॑वय॒ते यंज ।

होतां म॒न्द्रो वि रांज॒स्यति॒ स्रिधः॑ ॥७

अग्नें । यजिं॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रे । दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ।

होतां । म॒न्द्रः । वि । रा॒ज॒सि॒ । अतिं । स्रिधः॑ ॥७

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान्। देवऽयते । यज ।

होता। मंद्रः । वि। राजसि। अति । स्रिधः ॥७॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टृतमस्त्वमध्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय देवान्यज । तदर्थं यष्टव्याग्न्यादीन्देवान्पूजय। किंच। होता देवानामाह्वाता मंद्रो यजमानस्य मादयिता स त्वं स्रिधः क्षपयितॄञ्छत्रूनति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः ।। नित्त्वादावुदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेः दात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मालोट् । सिप् ।

सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । राजसि । राजृ दीप्तौ । निघातः ॥

स नः॑ पावक दीदिहि द्यु॒मद॒स्मे सु॒वीर्य॑म् ।

भवा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ अन्त॑मः स्व॒स्तये॑ ॥८

सः । न॒ः । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ।

भव॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । अन्त॑मः । स्व॒स्तये॑ ॥८

सः । नः । पावक । दीदिहि। द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं ।

भव । स्तोतृऽभ्यः । अंतमः । स्वस्तये ॥८॥

नः पावकास्मत्संबंधिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमंत्रे प्रतिपादितस्त्वं द्युमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभन सामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मे अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीयपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीप्यस्व । किंच स्तोतृभ्यः । षष्ट्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां स्वस्तयेऽविनाशनाय क्षेमायांतमोंऽतिकतमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूञ् पवने। अस्माद्धातोर्ण्वुच् । णित्त्वाद्वृद्धिः । वोरकादेशः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि। दिवु क्रीडादौ। अस्माद्यङ् । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । बहुलं छंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । हेरपित्त्वादगुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वनुड्भ्यामिति

मतुप उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः । अत इनिठनाविति ठन्। अतिशयेनांतिक इत्यतिशायने तमबिति तमप्। तमे तादेश्चेति तादिलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तः । स्वस्तये। प्रातिपदिकस्वरः ॥

तं त्वा॒ विप्रा॑ विप॒न्यवो॑ जागृ॒वांस॒ः समिं॑न्धते ।

ह॒व्य॒वाह॒मम॑र्त्यं सहो॒वृध॑म् ॥९

तम् । त्वा॒ । विप्राः॑ । वि॒प॒न्यवः॑ । जा॒गृ॒ऽवांसः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ ।

ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । अम॑र्त्यम् । स॒ह॒ःऽवृध॑म् ॥९

तं। त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं। इंधते ।

हव्यवाहं। अमर्त्यं।सहःऽवृधं ॥ ९॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वोढारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिंधते । सोमाद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयंति ॥ विप्राः । टुवप बीजसंताने । अस्माद्धातोर्ऋज्रेंद्राग्रवज्रविप्रेति रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वं । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । मृगय्वादयश्चेति कः । अकारलोप श्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राक्षये। अस्माल्लिट् । तस्य क्वसुः । उगिदचामिति नुम् । द्विचनाभावश्छांदसः । वस्वेकाजाद्धसामिति नियमादिडभावः । जाग्रोऽविचिणल्ङित्सु । पा० ७. ३.

८५.। इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र क्वसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इंधते । ञिइंधी दीप्तौ । अंतर्भावितण्यर्थोऽयं । निघातः । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्चेति ण्विः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सहोवृधं । वृधु वर्धने । क्विप् चेति क्विप् ॥ ॥ ८॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.११

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.१०
सूक्तं ३.११
गाथिनो विश्वामित्रः
सूक्तं ३.१२ →

दे. अग्निः। गायत्री

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।

स वेद यज्ञमानुषक् ॥१॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः ।

अग्निर्धिया समृण्वति ॥२॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्व्यः ।

अर्थं ह्यस्य तरणि ॥३॥

अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् ।

वह्निं देवा अकृण्वत ॥४॥

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणाम् ।

तूर्णी रथः सदा नवः ॥५॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।

अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥६॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वाँ अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥७॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥८॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥९॥

सायणभाष्यम्

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयं । अग्निर्होता गायत्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायित्रे छंदसीदं सूक्तं । सूत्रितं हि । अग्निर्होताग्न इळेति चतस्रः । आ° ४.१३.। इति ॥ आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होतेत्येषा स हव्यवाळमर्त्य इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या साह्वानिति । सूत्रितं च । साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये । आ°२.१.। इति ॥ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं । प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ° ७. ८.। इति ॥

अ॒ग्निर्हो॑ता॑ पु॒रोहि॑तोऽध्व॒रस्य॒ विच॑र्षणिः ।

स वे॑द य॒ज्ञमा॑नु॒षक् ॥१

अ॒ग्निः । होता॑ । पु॒रःऽहि॑तः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । विऽच॑र्षणिः ।

सः । वे॒द॒ । य॒ज्ञम् । आ॒नु॒षक् ॥१

अग्निः। होता। पुरःऽहितः। अध्वरस्य। विऽचर्षणिः ।

सः। वेद । यज्ञं। आनुषक् ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी। यद्वा पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्विशेषेण द्रष्टा विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपूर्व्येण सक्तं

यज्ञमग्निष्टोमादिकं वेद । जानाति ॥ वेद । विद ज्ञाने।
विदो लटो वेति तिपो णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः
। आनुषक् । आ समंतादनुषजतीत्यानुषक् । षन्ज संगे।
धातुषकारस्य सकारः। क्विप् चेति क्विप् ।
अनिदितामित्युपधालोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

स ह॑व्य॒वाळम॑र्त्य उ॒शिग्दू॒तश्च॒नो॑हितः ।

अ॒ग्निर्धि॒या समृ॑ण्वति ॥२

सः । ह॒व्य॒ऽवाट् । अम॑र्त्यः । उ॒शिक् । दू॒तः । चनः॑ऽहितः ।

अ॒ग्निः । धि॒या । सम् । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥२

सः । हव्यवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया। सं । ऋण्वति ॥२॥

स हव्यवाट् हविषो वोढामर्त्यो मरणधर्मरहित उशिक्
हविः कामयमानो दूतो देवानां दूतश्चनसे
हविर्लक्षणायायान्नाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः ।
चनोऽन्नं हविर्लक्षणं हितमस्येति चनोहितः । स
तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया समृण्वति। संगच्छते ।
कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि
तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाट्। वह
प्रापणे । वहश्चेति ण्विः । ढत्वजश्त्वचर्त्वानि ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उशिक् । वश कांतौ ।
इजिरित्यनुवृत्तौ वशेः किच्चेतीजिप्रत्ययः । तस्य कित्वात्
गृहिज्येति संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः। चनोहितः ।
चनःशब्दश्चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुनंतः । चकारान्नुडागमः ।
तस्मिन्यलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः ।। पुनश्चनसोश्छंदसि
गतिसंज्ञा वक्तव्या । पा॰ १. ४. ६०. २.। इति गतिसंज्ञायां
गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं ।। बहुव्रीही तु
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धिया। सावेकाच इति

विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋण्वति । ऋणु गतौ । लेटि तनादित्वादुप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यागमः ॥

अ॒ग्निर्धि॒या स चेंतति के॒तुर्य॒ज्ञस्यं पू॒र्व्यः ।

अर्थं॒ ह्यंस्य त॒रणिं ॥३

अ॒ग्निः । धि॒या । सः । चे॒त॒ति॒ । के॒तुः । य॒ज्ञस्यं । पू॒र्व्यः ।

अर्थंम् । हि । अ॒स्य॒ । त॒रणिं ॥३

अग्निः । धिया। सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य। पूर्व्यः ।

अर्थं। हि। अस्य । तरणि ॥३॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्व्यः पूर्वे भवञ्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति । सर्वं

जानीते । अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चिती संज्ञाने। निघातः । अर्थं । ॠ गतौ । उषिकृषिगर्तिभ्यस्थन्निति थन् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । तरणि । तॄ प्लवनतरणयोः । अर्तिसृभृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अ॒ग्निं सू॒नुं सनं॑श्रुतं॒ सहं॑सो जा॒तवें॑दसम् ।

वह्निं॑ दे॒वा अं॑कृण्वत ॥४

अ॒ग्निम् । सू॒नुम् । सनं॑ऽश्रुतम् । सहं॑सः । जा॒तऽवें॑दसम् ।

वह्निं॑म् । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒त॒ ॥४

अग्निं । सूनुं । सनऽश्रुतं । सहसः । जातऽवेदसं ।

वह्निं। देवाः । अकृण्वत ॥४॥

सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् सनश्रुतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वह्निं हविषां वोढारमकृण्वत । अकुर्वत ॥ सनश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वह्निं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोः । इदित्वान्नुम् । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः ।। लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

अदा॑भ्यः पुरए॒ता वि॒शाम॒ग्निर्मानु॑षीणाम् ।

तूर्णी॒ रथ॒ः सदा॒ नवः॑ ॥५

अदा॑भ्यः । पु॒रः॒ऽए॒ता । वि॒शाम् । अ॒ग्निः । मानु॑षीणाम् ।

तूर्णिः॑ । रथः॑ । सदा॑ । नवः॑ ॥५

अदाभ्यः। पुरःऽएता। विशां। अग्निः । मानुषीणां ।

तूर्णिः । रथः। सदा। नवः ॥५॥

मानुषीणां मनोर्जातानां विशां प्रजानां पुरएता सन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गंतात एव तूर्णिस्ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यरहितो रथो हविषां वहनाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्मथनादभिनव एवंविधोऽग्निरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । दंभु दंभे । दभेश्चेति वक्तव्यमिति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरएता । इण गतौ । ण्वुल्तृचाविति

तृच् । गुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । मानुषीणां । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेत्यञ्। टिड्ढाणञिति ङीप्। ञित्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । ञित्वरा संभ्रम इति धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । ज्वरत्वरेत्यादिना ऊद्। तस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः। रथः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति क्थन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ९ ॥

सा॒ह्वान्विश्वा॑ अभि॒युज॒ः क्रतु॑र्दे॒वाना॒ममृ॑क्तः ।

अ॒ग्निस्तु॒विश्र॑वस्तमः ॥६

स॒ह्वान् । विश्वाः॑ । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । क्रतुः॑ । दे॒वानां॑म् । अमृं॑क्तः ।

अ॒ग्निः । तु॒विश्रं॑वःऽतमः ॥६

सह्वान्। विश्वाः।अभिऽयुजः। क्रतुः। देवानां। अमृक्तः ।

अग्निः। तुविश्रवःऽतमः॥६॥

अभियुजोऽभियोक्त्रीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्वान्सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणोऽत एवामृक्तः शत्रुभिरहिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविष्प्रदानेन पोषक एवंभूतोऽग्निस्तुविश्रवस्तमः । तुविशब्दो बहुवाची । तुवि पुरु इति तन्नामसु पाठात् । श्रवःशब्दोऽन्नवाची । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते । नि० १०.३.। इति निरुक्तेऽभिधानात् ।। अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधान्नोपेतान्करोत्विति भावः ॥

साह्वान् । षह मर्षण इत्यस्य क्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । क्वसुस्वरः । क्रतुः । कृञः कतुः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । तु वृत्तिहिंसापूर्तिषु । अस्मादीणादिकः किप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः । अंतोदात्तः । श्रवः । श्रु श्रवणे । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुन्प्रत्ययः । अतिशयेन तुविश्रवा इत्यतिशायने तमबिति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अ॒भि प्रयां॑सि॒ वाह॑सा दा॒श्वाँ अं॑श्नोति॒ मर्त्यः॑ ।

क्षयं॑ पाव॒कशो॑चिषः ॥७

अ॒भि । प्रयां॑सि । वाह॑सा । दा॒श्वान् । अ॒श्नो॒ति॒ । मर्त्यः॑ ।

क्षयं॑म् । पा॒व॒कऽशों॑चिषः ॥७

अभि। प्रयांसि। वाहसा। दाश्वान्। अश्नोति। मर्त्यः।

क्षयं। पावकऽशोचिषः ॥७॥

दाश्वान हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनाग्निना प्रयांस्यन्नान्यभ्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि ।। प्रीञ् तर्पणे । अस्माद्धातोरंतर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्ययः । प्रीणयंति भक्षमिति प्रयांस्यन्नानि । नित्त्वादाद्युदात्तः । वाहसा। णिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाभ्यश्छंदसीत्यसुन्। णित्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्वान् । दाशृ दान इत्यस्य क्वसौ दाश्वान्साह्वानिति निपातनादिडागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्वसुन्प्रत्ययस्वरः। अश्नोति । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

परि॒ विश्वा॑नि॒ सुधि॑ता॒ग्नेर॑श्याम॒ मन्म॑भिः ।

विप्रा॑सो जा॒तवे॑दसः ॥८

परि॑ । विश्वा॑नि । सुऽधि॑ता । अ॒ग्नेः । अ॒श्या॒म॒ । मन्म॑ऽभिः ।

विप्रा॑सः । जा॒तऽवे॑दसः ॥८

परि।विश्वानि। सुऽधिता। अग्नेः। अश्याम। मन्मंऽभिः।

विप्रासः।जातऽवेदसः॥८॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होत्रादयो वयमग्नेस्तव संबंधिभिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमैर्विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा

विशेषणं । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता। डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धातोर्निष्ठायां छंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिना निपातितः । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लुक् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अशू व्याप्तौ । बहुलं छंदसीति श्नुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेषूदात्त इति यासुट्। लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः ।। निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

अग्ने॒ विश्वा॑नि॒ वार्या॒ वाजे॑षु सनिषामहे ।

त्वे दे॒वास॒ एरि॑रे ॥९

अग्ने॑ । विश्वा॑नि । वार्या॑ । वाजे॑षु । स॒नि॒षा॒म॒हे॒ ।

त्वे इति॑ । दे॒वासः॑ । आ । ई॒रि॒रे॒ ॥९

अग्ने। विश्वानि। वार्या। वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ। ईरिरे ॥९॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु युद्धेषु सनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय त्वे त्वय्येरिरे । आ समंतादगमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृङ संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लुक् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु ।

वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनिषामहे । वन षण संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । लेटि सिब्बहुलमिति सिप्। सिप आर्धधातुकत्वादिडागमः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । सुपां सुलुगिति शेआदेशः । शे । पा० १.१.१३.। इति प्रगृह्यसंज्ञा। ईरिरे। ईर गतावित्यस्मात्परस्य लिटो झस्य इरेजादेशः । इजादेश्च गुरुमत इत्याम्न भवति मंत्रत्वात् । निघातः ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१२

← सूक्तं ३.११

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.१२

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.१३ →

दे. इन्द्राग्नी। गायत्री

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् ।

अस्य पातं धियेषिता ॥१॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतम् ॥२॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे ।

ता सोमस्येह तृम्पताम् ॥३॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥४॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।

इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥५॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।

साकमेकेन कर्मणा ॥६॥

इन्द्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यन्ति धीतयः ।

ऋतस्य पथ्या अनु ॥७॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च ।

युवोरप्तूर्यं हितम् ॥८॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्राग्नी' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्नम् । तथा चानुक्रम्यते - इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्नम्' इति । ‘ गायत्रं तु ' इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम् । इन्द्राग्नी देवता । आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे अवापार्थमिदं सूक्तम्। 'अभिप्लवपृष्यिानहानि' इति खण्डे सृत्रितम् ‘ इन्द्राग्नी गतं ता हुवे ययोरिदम् ' (आश्व, श्रौ. ७. ५) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ इन्द्राग्नी आ गतम्' इति स्तोत्रियस्तृचः । तस्यैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी आ गतं सुतम् ' इति षळहस्तोत्रियः । ‘ इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो बृहत् ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम्। अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे ‘तोशा वृत्रहणा हुवे'

इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च--- तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।

अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे ‘इन्द्राग्नी अपसस्परि' इत्यनुरूपः । सूत्रितं च- ‘ इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ आ ग॑तं सु॒तं गी॒र्भिर्नभो॒ वरे॑ण्यम् ।

अ॒स्य पा॑तं धि॒येषि॒ता ॥१

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । आ । ग॒त॒म् । सु॒तम् । गीः॒ऽभिः । नभः॑ । वरे॑ण्यम् ।

अ॒स्य । पा॒त॒म् । धि॒या । इ॒षि॒ता ॥१

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीःऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥१

इन्द्रश्चाग्निश्च “इन्द्राग्नी हे देवौ "सुतम् अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव "वरेण्यं वरणीयं संभजनीयम् इमं सोमं प्रति "गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौ सन्तौ "नभः नभसः स्वर्गस्थानात् “आ “गतम् आगच्छतम् । आगत्य च "धिया अस्माभिः क्रियमाणे कर्मणि “इषिता प्रेरितौ युवाम् "अस्य "पातम् इमं सोमं पिबतम् । यद्वा धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ अस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतम् ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रश्चाग्निश्च ‘ द्वन्द्वे घि' (पा. सू. २.२.३२) इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अजाद्यदन्तम् (पा, सू. २. २. ३३) इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादित्वान्निघातप्रतिषेधः । षाष्ठिकस्वरः । गतम् । 'गम्लृ सृप्लृ गतौ'। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि सति ‘ अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यम् । वृङ संभक्तौ । ‘ वृङ एण्यः ।

वृषादित्वाद्युदात्तः । पातम् ।' पा पाने । ‘ सर्वेविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न पिबादेशः । इषिता । इष गतौ ' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां ‘तीषसह ' इतीडागमः। ‘ आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतम् ॥२

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।

अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥२

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।

अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥२

हे "इन्द्राग्नी “जरितुः स्तोतुः "सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतः "यज्ञः ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतः "चेतनः इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ सोमः "जिगाति युवाम् अभिगच्छति । "अया अस्मदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहूतौ सन्तौ "सुतम् अभिषवादिसंस्कारोपेतम् “इमं सोमं "पातं पिबतम् ॥ जिगाति । • गा स्तुतौ ' इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छन्दसि जुहोत्यादिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । चेतनः । ‘चिती संज्ञाने' । कर्तरि बहुलवचनाल्ल्युट्। ‘ लिति' इत्याद्युदात्तत्वम् । अया। इदंशब्दस्य तृतीयायाः ‘ सुपां सुलुक्° ' इति याजादेशः । अनादेशप्राप्तौ हलि लोपः । पातम् ।' पा पाने '। निघातः ॥

इन्द्रं॑म॒ग्निं क॑वि॒च्छदा॑ य॒ज्ञस्य॑ जू॒त्या वृ॑णे ।

ता सोम॑स्ये॒ह तृ॑म्पताम् ॥३

इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् । क॒वि॒ऽछदा॑ । य॒ज्ञस्य॑ । जू॒त्या । वृ॒णे॒ ।

ता । सोम॑स्य । इ॒ह । तृ॒म्प॒ता॒म् ॥३

इन्द्रम् । अग्निम् । कविऽछदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे ।

ता । सोमस्य । इह । तृम्पताम् ॥३

"यज्ञस्य यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्य “जूत्या । जूतिः प्रेरणम् सोमस्तावत् यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यक्रतौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम् । तया प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं “कविच्छदा कवीनां स्तोतॄणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ° “इन्द्रमग्निं च

युवां “वृणे सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे। “ता आगतौ च ताविन्द्राग्नी "इह कर्मणि "सोमस्य सोमपानेन “तृम्पतां तृप्यताम् ॥ इन्द्रम् । इदि परमैश्वर्ये 'इत्यस्माद्धातोः ‘ऋजेन्द्राग्र° ' इति रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम् । कविच्छदा ।' छदि अपवारणे'। अस्मात् क्विप् । ‘सुपां सुलुक् ' इति सुपो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूत्या । ‘ जू' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् ‘ °उदात्तः ' इत्यनुवृत्तौ ‘ ऊतियूतिजूति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम् । “ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वृणे ।' वृङ् संभक्तौ । श्नाप्रत्ययः । ‘ टित आत्मनेपदानाम्° ' इति ‘टेरेत्वम्।। निघातः । ता । ‘ सुपां सुलुक् ' इति डादेशः । सोमस्य । षुञ् अभिषवे'। अस्मात् “ अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि° ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तृम्पताम् । तृप प्रीणने '। लोटि मुचादित्वान्नुमागमः । निघातः ॥

तो॒शा वृं॒त्र॒हणां हुवे स॒जित्वा॒नापंराजिता ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी वांज॒सातंमा ॥४

तो॒शा । वृ॒त्र॒ऽहनां । हु॒वे॒ । स॒ऽजित्वांना । अपंराऽजिता ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी इतिं । वा॒ज॒ऽसातंमा ॥४

तोशा । वृत्रऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता ।

इन्द्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥४

“तोशा शत्रूणां बाधकौ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ “सजित्वाना समानजेतारौ “अपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ “वाजसातमा अन्नस्यातिशयेन दातारौ “इन्द्राग्नी युवां “हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । ‘ हन हिंसागत्योः । ‘ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्’

इति क्विप् ।' एकाजुत्तरपदे णः ' (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हुवे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ' इति लुकि सति ‘ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । उवङादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजित्वाना । ‘ जि जये '। ‘ शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः० ' (उ. सू. ४. ५५३) इति क्वनिप् । कित्त्वाद्गुणाभावः । पित्त्वात्तुगागमः । ‘ समानस्य छन्दस्यमूर्ध ' इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपराजिता । नञ्समासे ‘ तत्पुरुष तुल्यार्थ° ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ' देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' इति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसातमा । ' षणु दाने '। अस्मात् ‘जनसनखनक्रमगमः' इति विट् । ‘ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ' इत्याकारः । ‘ अतिशायने तमप्' इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वां॑मर्चन्त्यु॒क्थिनो॑ नीथा॒विदो॑ जरि॒तार॑ः ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इष॒ आ वृ॑णे ॥५

प्र । वा॒म् । अ॒र्च॒न्ति॒ । उ॒क्थिनः॑ । नी॒थ॒ऽविदः॑ । ज॒रि॒तारः॑ ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । इषः॑ । आ । वृ॒णे॒ ॥५

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः ।

इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥५

हे “इन्द्राग्नी “उक्थिनः । उक्थं शस्त्रम् । तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः “वां युवां “प्र “अर्चन्ति इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा “नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः “जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि

“इषः अन्नस्य लाभार्थमिन्द्राग्नी युवाम् "आ "वृणे सर्वतः संभजे । पूजयामीत्यर्थः । वाम् । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परत्वात् ' युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया ' इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति । ‘ अर्च पूजायाम् । निघातः । उक्थिनः । ‘ वच परिभाषणे '। ‘पातॄतुदिवचिरिचि° ' इति कर्मणि थक्।' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । उक्थं येषां ते । ‘ अत इनिठनौ 'इतीनिः । ‘ यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । ‘ णीञ् प्रापणे । ‘ हनिकुषिनीरमि° ' इत्यादिना क्थन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । ‘ विद ज्ञाने '। ' क्विप् च ' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम्" । वृणे । ‘ वृङ् संभक्तौ ' । निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्रा॑ग्नी नव॒तिं पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधूनुतम् ।

सा॒कमेके॑न॒ कर्म॑णा ॥६

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । न॒व॒तिम् । पुरः॑ । दा॒सऽप॑त्नीः । अ॒धू॒नु॒त॒म् ।

सा॒कम् । एके॑न । कर्म॑णा ॥६

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् ।

साकम् । एकेन । कर्मणा ॥६

हे “इन्द्राग्नी “दासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षपयन्ति इति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः। ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । “नवतिं नवतिसंख्याकाः “पुरः एवंविधाः

शत्रूणां पुरीः “एकेन 'कर्मणा एकेनैवोद्योगेन युवां “साकं सह युगपत् “अधूनुतम् अकम्पयतम् । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः तिश्च प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । ‘ दसु उपक्षये '। दासयतीति दासः । पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाच्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् ‘ विभाषा सपूर्वस्य ' इति ङीप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् । ‘ धूञ् कम्पने '। लङि स्वादिभ्यः श्नुः । निघातः । एकेन । ‘ इण् गतौ ' । ‘ इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ अप॑स॒स्पर्युप॒ प्र य॑न्ति धी॒तय॑ः ।

ऋ॒तस्यं प॒थ्या॒३॒ अनुं ॥७

इन्द्रांग्नी॒ इतिं । अपंसः । परिं । उपं । प्र । य॒न्ति॒ । धी॒तयः॑ ।

ऋ॒तस्यं । प॒थ्याः॑ । अनुं ॥७

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः ।

ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥७

हे “इन्द्राग्नी “धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः “ऋतस्य कर्मफलस्य “पथ्याः पथो मार्गान् “अनु लक्षीकृत्य “अपसः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः “परि सर्वतः “उप “प्र “यन्ति समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लक्षीकृत्य कर्मणः परितः

प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति । ‘ इण् गतौ ' । यणादेशः । निघातः । धीतयः । ‘ धेट् पाने' इत्यस्मात् कर्तरि ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ‘घुमास्था ' इतीत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्रा॑ग्नी तवि॒षाणि॑ वां स॒धस्था॑नि॒ प्रया॑ंसि च ।

यु॒वोर॒प्तूर्यँ॑ हि॒तम् ॥८

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । त॒वि॒षाणि॑ । वा॒म् । स॒धऽस्था॑नि । प्रया॑ंसि । च॒ ।

यु॒वोः । अ॒प्ऽतूर्य॑म् । हि॒तम् ॥८

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधऽस्थानि । प्रयांसि । च ।

युवोः । अप्ऽतूर्यम् । हितम् ॥८

हे “इन्द्राग्नी “वां युवयोः “तविषाणि बलानि “प्रयांसि अन्नानि “च “सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथा “अप्तूर्यं वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं “युवोः युवयोरेव “हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः । ‘ सध मादस्थयोश्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्रा॑ग्नी रोच॒ना दि॒वः परि॒ वाजे॑षु भूषथः ।

तद्वां॑ चेति॒ प्र वी॒र्य॑म् ॥९

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । रो॒च॒ना । दि॒वः । परि॑ । वाजे॑षु । भू॒ष॒थ॒ः ।

तत् । वा॒म् । चे॒ति॒ । प्र । वी॒र्य॑म् ॥९

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।

तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥९

हे “इन्द्राग्नी “दिवः “रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां “वाजेषु संग्रामेषु “परि “भूषथः परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तेथे । “वां युवयोः “वीर्यं सामर्थ्यमेव “तत् तादृशं संग्रामविजयं “प्र “चेति प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । ' रुच दीप्तौ' इत्यस्य ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः । ‘ भूष भूषणे' । निघातः । चेति । ‘ चिती संज्ञाने' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तकारलोपः छान्दसः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥

टिप्पणी

इन्द्राग्न्युपरि टिप्पणी

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१३

दे. अग्निः। अनुष्टुप्

प्र वो देवायाग्नये बर्हिष्ठमर्चास्मै ।

गमद्देवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥१॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

हविष्मन्तस्तमीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे ॥२॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघम् ॥३॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुष्णवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥४॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्वाणो अग्निमिन्धते होतारं विश्पतिं विशाम् ॥५॥

उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥६॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु ।

द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥७॥

सायणभाष्यम्

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र ' प्र वो देवाय ' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्र-

ऋषभस्यार्षमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा चानुक्रातं - प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम् ' इति । विश्वामित्रपुत्र ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । ' पराङध्वर्यावावृत्ते ' इति खण्डे सूत्रितम्-' प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात् ' (आश्व. श्रौ. ५.९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तम् । सूत्रं च-' प्र वो देवायाग्ने कदा त इति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टौ ' स यन्ता ' इत्यग्नेः प्रदातुः याज्या । सूत्रितं च-'स यन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः ' (आश्व. श्रौ. ३.१३) इति । ।

प्र वो॑ दे॒वाया॒ग्नये॒ बर्हि॑ष्ठमर्चास्मै ।

गम॑द्दे॒वेभि॒रा स नो॒ यजि॑ष्ठो ब॒र्हिरा स॑दत् ॥१

प्र । व॒ः । दे॒वाय॑ । अ॒ग्नये॑ । बर्हि॑ष्ठम् । अ॒र्च॒ । अ॒स्मै॒ ।

गम॑त् । दे॒वेभिः॑ । आ । सः । न॒ः । यजि॑ष्ठः । ब॒र्हिः । आ । स॒द॒त् ॥१

प्र । वः । देवाय । अग्नये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥१

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः “वः युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमानाय “अस्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय “अग्नये “बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वोक्थ्यजातं ”प्र "अर्च उच्चारयत । एवं स्तुतः “सः अग्निः “देवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन् “नः अस्मान्प्रति “आ “गमत् आगच्छतु । आगत्य च “यजिष्ठः यष्टृतमः सोऽग्निः “बर्हिः अस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णे बर्हिषि “आ “सदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् ‘तुश्छन्दसि' इत्यतिशायने इष्ठन् । अर्च। ‘अर्च पूजायाम्'।

भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । 'गम्लृ गतौ ' । अस्य छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे लुङ । लृदित्वात् च्लेरङ्। ‘ नित्यं ङितः 'इतीकारलोपः। पादादित्वान्न निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात् ‘तुश्छन्दसि' इतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । नित्स्वरः । सदत् । पूर्ववल्लोडर्थे लुङ् । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य लृदित्वादङ्। निघातः ॥

ऋ॒तावा॑ यस्य॒ रोद॑सी॒ दक्षं॒ सच॑न्त ऊ॒तयः॑ ।

ह॒विष्म॑न्त॒स्तमी॑ळते॒ तं स॑नि॒ष्यन्तोऽव॑से ॥२

ऋ॒तऽवा॑ । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । दक्ष॑म् । सच॑न्ते । ऊ॒तयः॑ ।

ह॒विष्म॑न्तः । तम् । ई॒ळ॒ते॒ । तम् । स॒नि॒ष्यन्तः॑ । अव॑से ॥२

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः
।

हविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥२

“यस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः “रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच “ऊतयः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः “दक्षं यस्याग्नेर्बलं "सचन्ते सेवन्ते । ‘ सचन्ते सेवन्ते ' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नेर्यजमानदत्तहविष्प्रदत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निः “ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच “हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं “तम् एवाग्निम् “ईळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच “सनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः “तम् अवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा ।

ऋतशब्दात् “ तदस्यास्ति' इति छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ' इति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः। सचन्ते। ‘षच समवाये । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः। सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः स्वरः ॥

स य॒न्ता विप्रं एषा॒ं स य॒ज्ञाना॒मथा॒ हि षः ।

अ॒ग्निं तं वों दुवस्यत॒ दाता॒ यो वनिंता म॒घम् ॥३

सः । य॒न्ता । विप्रः॑ । ए॒षा॒म् । सः । य॒ज्ञानांम् । अथं । हि । सः ।

अ॒ग्निम् । तम् । व॒ः । दु॒व॒स्य॒त॒ । दाता॑ । यः । वनि॑ता ।
म॒घम् ॥३

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि
। सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता ।
मघम् ॥३

“विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः “सः अग्निः “एषां कालापराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । “अथ किंच "यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां “सः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । “हि प्रसिद्धौ । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच “सः अग्निः “दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता “मघं मंहनीयं धनम् । ‘ मघं रेक्णः ' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं “वनिता प्रयच्छंश्च भवति । "वः युष्मत्संबन्धिनं तं तादृशम्

“अग्निं हे ऋत्विजः यूयं "दुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा ‘नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । ‘यम उपरमे ' इत्यस्य तृचि रूपम् । ‘ ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङादेशः । चित्स्वरः । अथा हि। • निपातस्य ' इति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणम् । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोर्लोटि रूपम् । दाता । ' डुदाञ् दाने' । ताच्छीलिकस्तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

स न॒ः शर्मा॑णि वी॒तये॒ऽग्निर्य॑च्छतु॒ शंत॑मा ।

यतो॑ नः प्रु॒ष्णव॒द्वसु॑ दि॒वि क्षि॒तिभ्यो॑ अ॒प्स्वा ॥४

सः । न॒ः । शर्मा॑णि । वी॒तये॑ । अ॒ग्निः । य॒च्छ॒तु॒ । शम्ऽत॑मा ।

यतः॑ । नः॒ । प्रु॒ष्णव॑त् । वसु॑ । दि॒वि । क्षि॒तिऽभ्यः॑ ।
अ॒प्ऽसु । आ ॥४

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु ।
शम्ऽतमा ।

यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः ।
अप्ऽसु । आ ॥४

“सः “अग्निः हविष्प्रदातृभ्यः “नः अस्मभ्यं “शंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धया अतिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ‘ छाया शर्म वर्म' (नि. ३.४.२१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि गृहाणि “वीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं “यच्छतु ददातु । “यतः यस्मादग्नेः सकाशात् “प्रुष्णवत् समृद्धिमत् दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं “दिवि द्युलोके “क्षितिभ्यः भूलोकात् "अप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं “वसु

तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् “आ समन्तात् उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः॥ वीतये । वी गतिकान्त्यादिषु ।' मन्त्रे वृषेषपच° ' इत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । 'यम उपरमे'। इषुगमियमां छः' इति मकारस्य छः । प्रुष्णवत् । 'पुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ' । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । तदस्यास्ति' इति मतुप् । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दी॒दि॒वांस॒मपूं॑र्व्यं॒ वस्वीं॑भिरस्य धी॒तिभिः॑ ।

ऋक्वां॑णो अ॒ग्निमिं॑न्धत॒े होतां॑रं वि॒श्पतिं॑ वि॒शाम् ॥५

दी॒दि॒ऽवांसं॑म् । अपूं॑र्व्यम् । वस्वीं॑भिः । अ॒स्य॒ । धी॒तिऽभिः॑ ।

ऋक्वा॑णः । अ॒ग्निम् । इ॒न्ध॒ते॒ । होता॑रम् । वि॒श्पति॑म् । वि॒शाम् ॥५

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्वाणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्पतिम् । विशाम् ॥५

“ऋक्वाणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः “दीदिवांसं दीप्यमानम् “अपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं “होतारं देवानामाह्वातारं “विशां “विश्पतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तम् “अग्नि “वस्वीभिः प्रशस्ताभिः “अस्य “धीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः । “इन्धते दीपयन्ति ।

स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं कुर्वन्ति ॥

दीदिवांसम् । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्वसौ रूपम् । “तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । लोपो व्योर्वलि ' इति वलोपः। वस्वीभिः । वसुशब्दात् व्यत्ययेन ङीन् । नित्स्वरः। धीतिभिः । ‘ धेट् पाने'। ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । कित्त्वात् ' घुमास्था° ' इतीत्वम् । चित्स्वरः । ऋक्वाणः । ऋच्शब्दान्मतुबर्थे वनिप् । अयस्मयादित्वाद्भसंज्ञात्वात् कुत्वम् । पदसंज्ञाभावाज्जश्त्वाभावः । इन्धते । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ । विशपतिम् ।‘परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। विशाम् । ‘सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उ॒त नो॒ ब्रह्मं॑न्नविष उ॒क्थेषुं देव॒हूतं॑मः ।

शं नः॑ शोचा म॒रुद्वृ॒धोऽग्ने॑ सहस्र॒सात॑मः ॥६

उ॒त । न॒ः । ब्रह्म॑न् । अ॒वि॒ष॒ः । उ॒क्थेषु॑ । दे॒व॒ऽहूत॑मः ।

शम् । न॒ः । शो॒च॒ । म॒रुत्ऽवृ॑धः । अग्ने॑ । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मः ॥
६

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥
६

“उत अपि च हे “अग्ने “नः यज्ञकारिणोऽस्मान् “ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे “अविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच “देवहूतमः देवानामाह्वातृतमस्त्वम् “उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेष्वाज्यप्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय । किंच “मरुद्वृधः मरुद्भिर्वर्धमानः “सहस्रसातमः

सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं “नः अस्माकं “शम् ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं “शोच दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिषु इत्यस्माल्लेटि ‘सिब्बहुलम्° ' इति सिप् । अस्य आर्धधातुकत्वादिट्। ‘ इतश्च लोपः' इति सिप इकारलोपः । ‘ लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । ‘वच परिभाषणे ' । अस्मात् कर्मणि ‘पातॄतुदिवचिरिचि°' इत्यादिना थक् । कित्त्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । ह्वयतेः क्विप् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणपररूपत्वे । ‘ हलः' इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच । शुच दीप्तौ । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । ‘ वृधु वर्धने ' । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः । ‘ षणु दाने ' । अस्य ‘ जनसनखनक्रमगमो विट्' इति विट् ।' विड्वनोरनुनासिकस्य ' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो॑ रास्व स॒हस्र॑वत्तो॒कव॑त्पुष्टि॒मद्वसु॑ ।

द्यु॒मद॑ग्ने सु॒वीर्यं॒ वर्षि॑ष्ठ॒मनु॑पक्षितम् ॥७

नु । नः॒ । रा॒स्व॒ । स॒हस्र॑ऽवत् । तो॒कऽव॑त् । पु॒ष्टि॒ऽमत् ।
वसु॑ ।

द्यु॒ऽमत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । वर्षि॑ष्ठम् । अनु॑पऽक्षितम् ॥
७

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् ।
वसु ।

द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपऽक्षितम् ॥
७

अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान हे “अग्ने सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं “तोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं “पुष्टिमत् पोषकृत् । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् उपलक्ष्यते । “द्युमत् दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । “सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव “अनुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणम् । एवंभूतं “वसु रत्नकनकपश्वादिलक्षणं धनं "नः अस्मभ्यं “नु क्षिप्रमविलम्बेन “रास्व दत्स्व ॥ नू नः । ‘ ऋचि तुनुघमक्षु' ' इति दीर्घः । रास्व ।' रा दाने ' अस्य लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । सहस्रवत् । “ मादुपधायाः° ' इति मतुपो वत्वङ् । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः । पुष्टिमत् । ‘ पुष पुष्टौ ' । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ ह्रस्वनुड्भ्याम् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् । ‘ प्रियस्थिर' इत्यादिना वृद्धस्य' वर्षि इत्यादेशः । नित्स्वरः ।

अनुपक्षितम् । ‘ क्षि क्षये ' इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न भवति । तत्पुरुषवादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१४

दे. अग्निः ।। त्रिष्टुप्

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥१॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिरूतये यजत्र ॥२॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्व्यं हविर्भिरा वन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥३॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नॄन् ॥४॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥५॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्त्यूतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥६॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥७॥

सायणभाष्यम्

' आ होता ' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ' आ होता ' इत्यनुक्रमणिका । ' ऋषभस्तु ' इति तुशब्दप्रयोगादस्यापि

सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निर्देवता । एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि । 'अथैतस्याः इति खण्डे सूत्रितम्-- आ होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । ।

आ होतां म॒न्द्रो वि॒दथांन्यस्थात्स॒त्यो यज्वां क॒वितंम॒ः स वे॒धाः ।

वि॒द्युद्रंथ॒ः सहंसस्पु॒त्रो अ॒ग्निः शो॒चिष्कें॑शः पृथि॒व्यां पाजों अश्रेत् ॥१

आ । होतां । म॒न्द्रः । वि॒दथांनि । अ॒स्था॒त् । स॒त्यः । यज्वां । क॒विऽतंमः । सः । वे॒धाः ।

वि॒द्युत्ऽरं॑थः । सहं॑सः । पु॒त्रः । अ॒ग्निः । शो॒चिःऽकें॑शः । पृ॒थि॒व्याम् । पाजः॑ । अ॒श्रे॒त् ॥१

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥१

ऋषभोऽग्निं स्तौति । "होता देवानामाह्वाता "मन्द्रः स्तोतुः मादयिता “सत्यः सत्यकर्मा "कवितमः अतिशयेन मेधावी “यज्वा देवानां यष्टा "वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः “सः अग्निः “विदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान् “आ “अस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किंच “विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः “शोचिष्केशः । शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः “अग्निः “पृथिव्यां

विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे “पाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् "अश्रेत् श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । अस्मात् ‘स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक् । इदित्वात् नुम् । अस्थात् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङ्। • गातिस्था' इति सिचो लोपः । निघातः । यज्वा । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । ' सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तस्वरे धातुस्वरः। कवितमः । ‘कु शब्दे'। कौति कूयते वा । अच इः ' इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । ‘ शुच दीप्तौ । ‘ अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिः' इति इसिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ्। बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ।।

अया॑मि ते॒ नम॑उक्तिं जुषस्व॒ ऋता॑व॒स्तुभ्यं॒ चेत॑ते सहस्वः ।

वि॒द्वाँ आ व॑क्षि वि॒दुषो॒ नि ष॑त्सि॒ मध्य॒ आ ब॒र्हिरू॒तये॑ यजत्र ॥२

अया॑मि । ते॒ । नमः॑ऽउक्तिम् । जु॒ष॒स्व॒ । ऋत॑ऽवः । तुभ्य॑म् । चेत॑ते । स॒ह॒स्व॒ः ।

वि॒द्वान् । आ । व॒क्षि॒ । वि॒दुषः॑ । नि । स॒त्सि॒ । मध्ये॑ । आ । ब॒र्हिः । ऊ॒तये॑ । य॒ज॒त्र॒ ॥२

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥२

“ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने “ते त्वद्विषयां “नमउक्तिं नमस्कारवाक्यम् अहम् “अयामि प्रेरयामि उच्चारयामि । हे “सहस्वः । सहो बलम् । तद्वन्नग्ने “चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय “तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां “जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच "विद्वान् आनुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञः “विदुषः कर्माभिज्ञान् “आ “वक्षि आवह। किंच "यजत्र यष्टव्य हे अग्ने “ऊतये अस्माकं रक्षणाय “मध्ये “बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो मध्ये “आ “नि “षत्सि आ समन्तान्निषीद ॥ अयामि । इण् गतौ ' भौवादिकः । पादादित्वादनिघातः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोः '। तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । चेतते । ‘ चिती संज्ञाने' । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे ततः अन्तोदात्तताभावात् ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्त्यस्येति मतुप् । सकारस्य ‘तसौ मत्वर्थे ' इति

भसंज्ञकत्वात् रुर्न भवति । मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् ।' उगिदचाम्' इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य ' मतुवसो रुः इति रुत्वम्। आमन्त्रितनिघातः । विदुषः। विद ज्ञाने' इत्येतस्मात् उत्तरस्य शतुः 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सत्सि । षद्लृ विशरणादिषु । लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । शित्प्रत्ययपरत्वाभावात् सीदादेशाभावः । ' सदिरप्रतेः ' इति षत्वम्। यजत्र । यज देवपूजादिषु । ' अमिनक्षियजि *इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः ।*
आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रव॑तां त उ॒षसा॑ वा॒जय॑न्ती॒ अग्ने॒ वात॑स्य प॒थ्या॑भि॒रच्छ॑ ।

यत्सी॑म॒ञ्जन्ति॑ पूर्व्य॑ ह॒विर्भि॒रा व॒न्धुरे॑व तस्थतुर्दुरो॒णे ॥३

द्रवंताम् । ते॒ । उ॒षसां । वा॒जयंन्ती॒ इतिं । अ॒ग्ने॒ । वातंस्य । प॒थ्यांभिः । अच्छं ।

यत् । सी॒म् । अ॒ञ्जन्तिं । पू॒र्व्यम् । ह॒विःऽभिः॑ । आ । व॒न्धुरांऽइव । त॒स्थ॒तुः । दु॒रो॒णे ॥३

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्व्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥३

हे “अग्ने “वाजयन्ती वाजमन्नं कुर्वाणे “उषसा उषासानक्ते अहोरात्रौ “ते त्वां “द्रवताम् अभिगच्छताम् । त्वमपि “वातस्य वायोः “पथ्याभिः मार्गैः "अच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । "यत यस्मात्कारणात् अहोरात्राग्न्योः परस्पराभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्मादहोरात्रयोः

सायंप्रातःकालयोः “पूर्व्यं पुरातनं त्वामृत्विजः "हविर्भिः आज्यादिभिः “सीं सर्वतः “अञ्जन्ति सिञ्चन्ति । किंच “वन्धुरेव । यथा कूवरस्थान परस्परसंसक्तेषाद्वयोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ “दुरोणे अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् “आ आवृत्य पुनः पुनरावर्तमानौ सन्तौ “तस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् । ‘ द्रु गतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे ' तत्र साधुः ' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । नस्तद्धिते ' इति टिलोपः । ‘ तित्स्वरितम्' इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठतेर्लिट्यतुसि रूपम् । निघातः ॥

मि॒त्रश्च॒ तुभ्यं॒ वरु॑णः सह॒स्वोऽग्ने॒ विश्वे॑ म॒रुतः॑ सु॒म्नमं॑र्चन् ।

यच्छो॒चिषां॑ सहसस्पुत्र॒ तिष्ठां॑ अ॒भि क्षि॒तीः प्र॒थय॒न्सूर्यो॒ नॄन्
॥४

मि॒त्रः । च॒ । तुभ्यं॑म् । वरु॑णः । स॒ह॒स्व॒: । अग्ने॑ । विश्वे॑ ।
म॒रुतः॑ । सु॒म्नम् । अ॒र्च॒न् ।

यत् । शो॒चिषा॑ । स॒ह॒स॒: । पु॒त्र॒ । तिष्ठाः॑ । अ॒भि । क्षि॒तीः ।
प्र॒थयं॑न् । सूर्यः॑ । नॄन् ॥४

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे ।
मरुतः । सुम्नम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः ।
प्रथयन् । सूर्यः । नॄन् ॥४

“सहस्वः बलवन् हे “अग्ने “मित्रश्च “वरुणः च मित्रावरुणौ "विश्वे "मरुतः सर्वे देवाश्च "तुभ्यं त्वदर्थं “सुम्नं स्तोत्रम् "अर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुम्नं सुखेनार्चन् पूजयन्ति । “यत् यस्मात् कारणात् "सहसस्पुत्र हे अग्ने “सूर्यः । सुष्ठु अर्यः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया

सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । “अभि “क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्यवाची ‘विशः क्षितयः' (नि. २.३.६) इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य “नॄन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतॄन् आत्मनो रश्मीन् “प्रथयन् सर्वतो विस्तारयंस्त्वं “शोचिषा दीप्त्या समानः सन् "तिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् ।' अर्च पूजयाम्' इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । तिष्ठाः । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लेटि रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । ‘ पाघ्रा ' इत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः । ‘राजसूयसूर्य° ' इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

व॒यं ते॑ अ॒द्य र॑रि॒मा हि काम॑मुत्ता॒नह॑स्ता॒ नम॑सोप॒सद्य॑ ।

यजि॑ष्ठेन॒ मन॑सा यक्षि दे॒वानस्रे॑धता॒ मन्म॑ना॒ विप्रो॑ अग्ने ॥५

व॒यम् । ते॒ । अ॒द्य । र॒रि॒म । हि । कामं॑म् । उ॒त्ता॒नऽहं॑स्ताः । नमं॑सा । उ॒प॒ऽसद्यं॑ ।

यजिं॑ष्ठेन । मनं॑सा । य॒क्षि॒ । दे॒वान् । अस्रें॑धता । मन्मं॑ना । विप्रः॑ । अ॒ग्ने॒ ॥५

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । उपऽसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥५

हे “अग्ने “उत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः “वयं “कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविः "ते तुभ्यम् “अद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि "ररिम दद्मः । “नमसा नमस्कारेण “उपसद्य प्रसन्नो भूत्वा “यजिष्ठेन यष्टृतमेन यागेच्छावता “मनसा अन्तःकरणेन "देवान् “यक्षि यजनीयान् देवान्

यज पूजय। किंच “विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः त्वम् “अस्त्रेधता अक्षीणेन प्रभूतेन “मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान् पूजय' ।। अद्य । ‘ सद्यः परुत्परार्यैषमः' इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च । ररिम । ‘रा दाने ' इत्यस्य वर्तमाने लिटि ‘ परस्मैपदानां णलतुः ' (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः ।। क्रादिनियमादिडागमः । अतो लोप इटि च ' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । ‘ आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । उपसद्य। ' षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। अस्य क्त्वा । ‘ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' इति ल्यप् । लित्स्वरः। यक्षि । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु'। लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पत्वकत्वे । सिपो ह्यादेशाभावश्छान्दसः ।। अस्त्रेधंता । स्त्रिधिः क्षयार्थः । तत्पुरुषे ' इति नञ्स्वरः ।।

त्वद्धि पु॑त्र सहसो॒ वि पू॒र्वीर्दे॒वस्य॒ यन्त्यू॒तयो॒ वि वाजाः॑ ।

त्वं दे॑हि सह॒स्रिणं॑ र॒यिं नो॑ऽद्रो॒घेण॒ वच॑सा स॒त्यम॑ग्ने ॥६

त्वत् । हि । पु॒त्र॒ । स॒ह॒सः॒ । वि । पू॒र्वीः । दे॒वस्य॑ । यन्ति॑ ।
ऊ॒तयः॑ । वि । वाजाः॑ ।

त्वम् । दे॒हि॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् । र॒यिम् । न॒ः । अ॒द्रो॒घेण॑ ।
वच॑सा । स॒त्यम् । अ॒ग्ने॒ ॥६

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति ।
ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण ।
वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥६

“सहसः “पुत्र बलस्य पुत्र हे “अग्ने “देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यजमानस्य “त्वत् त्वत्तः सकाशात् "पूर्वीः प्रभूताः “ऊतयः विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपाः रक्षाः “वि “यन्ति “हि विविधं गच्छन्ति खलु। तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा “वाजाः अन्नानि “वि यन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने “त्वं “सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं “रयिं धनं “नः अस्मभ्यं “देहि । तथा “अद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन “वचसा वाक्येन युक्तं “सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि प्रयच्छ” ॥ त्वत् । युमच्छब्दस्य पञ्चम्येकवचने त्वादेशः । ङसेः ‘एकवचनस्य च (पा, सू. ७. १. ३२) इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । ‘ परमपि छन्दसि ' इति पराङ्गवद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । देहि । डुदाञ् दाने ' इत्यस्य लोटि ध्वसोरेद्धौ°' इति धातोरेत्वम् अभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । 'द्रुह जिघांसायाम् । घञ् । द्रोघः ।

घकारश्छान्दसः । ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।।

तुभ्यं॑ दक्ष कविक्रतो॒ यानी॒मा दे॑व॒ मर्ता॑सो अध्व॒रे अक॑र्म ।

त्वं विश्व॑स्य सु॒रथ॑स्य बोधि॒ सर्वं॒ तद॑ग्ने अमृत स्वदे॒ह ॥७

तुभ्य॑म् । द॒क्ष॒ । क॒वि॒क्र॒तो॒ इति॑ कविऽक्रतो । यानि॑ । इ॒मा । देव॑ । मर्ता॑सः । अ॒ध्व॒रे । अक॑र्म ।

त्वम् । विश्व॑स्य । सु॒ऽरथ॑स्य । बो॒धि॒ । सर्व॑म् । तत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृ॒त॒ । स्व॒द॒ । इ॒ह ॥७

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुऽरथस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद । इह ॥७

“दक्ष समृद्धतया सामर्थ्योपेत “कविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ “देव दीप्यमान हे अग्ने “मर्तासः यजमाना वयं “तुभ्यं त्वदर्थं “यानीमा यानि इमा इमानि हवींषि “अध्वरे यज्ञे “अकर्म हविस्त्यागमकार्ष्म । “त्वं च “सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य “विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य “बोधि गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे “अमृत मरणधर्मरहित “अग्ने “इह अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः दत्तं “तत् “सर्वं हविः “स्वद आस्वादय ॥ अकर्म। डुकृञ् करणे' इत्यस्य लङि ‘छन्दस्युभयथा' इति मस आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । ‘बुध अवगमने'। ‘छन्दसि लुङ' इति लोडर्थे लुङ् । ‘ तिङा तिङो भवन्ति इति सिपस्तादेशः । ‘ दीपजनबुध° । इत्यादिना कर्तरि चिण् । '

चिणो लुक् ' इति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छान्दसः । स्वद । स्वद आस्वादने । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१५

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.१४
सूक्तं ३.१५
कात्य उत्कीलः
सूक्तं ३.१६ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥१॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥२॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वग्ने अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥३॥

अषाळ्हो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥४॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरूणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्निरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥५॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि ष्ठात् ॥६॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘वि पाजसा पृथुना' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्र

इयमनुक्रमणिका-वि पाजसा कात्य उत्कीलस्तु ' इति । कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ‘ आहोता' इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम् ।।

वि पाज॑सा पृ॒थुना॒ शोशु॑चानो॒ बाध॑स्व द्वि॒षो र॒क्षसो॒ अमी॑वाः ।

सु॒शर्म॑णो बृह॒तः शर्म॑णि स्याम॒ग्नेर॒हं सु॒हव॑स्य॒ प्रणी॑तौ ॥१

वि । पाज॑सा । पृ॒थुना॑ । शोशु॑चानः । बाध॑स्व । द्वि॒षः । र॒क्षसः॑ । अमी॑वाः ।

सु॒ऽशर्म॑णः । बृ॒ह॒तः । शर्म॑णि । स्या॒म् । अ॒ग्नेः । अ॒हम् । सु॒ऽहव॑स्य । प्रऽनी॑तौ ॥१

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥१

उत्कीलः स्तौति । हे अग्ने "पृथुना विस्तीर्णेन "पाजसा तेजसा "शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं "द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् "वि "बाधस्व विशेषेण नाशय । तथा "अमीवाः रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि "रक्षसः । उभयत्र सुब्व्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व। "सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभनसुखहेतोः "बृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः "सुहवस्य सुष्ठ्वाह्वानोपेतस्य "अग्नेः "शर्मणि अस्माकं सुखहेतौ "प्रणीतौ

उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयने “अहं स्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके क्रत्वनुष्ठाने भवेयम् ॥ पाजसा । ‘ पा रक्षणे ' । 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ ‘पातेर्बले जुट् च ' इत्यसुन्। जुडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तः । पृथुना । ‘ प्रथ प्रख्याने '। ‘ उत्' इत्यनुवृत्तौ ‘ प्रथिम्रदिभ्रस्जा संप्रसारणम्' इत्युप्रत्ययः । तसंनियोगेन संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः। ‘शुच दीप्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि ‘गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्य अदादिवद्भावात् शपो लुक् । चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व ।' बाधृ लोडने ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वात् निघाताभावः । सुशर्मणः । ‘शॄ हिंसायाम् ' । दुःखं शृणातीत्यौणादिको मनिन् ।' सोर्मनसी ' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्याम् । अस भुवि ' इत्यस्य लिङि ‘यासुट् परस्मैपदेषु' इत्यादिना

यासुट् । ‘ लिङः सलोपः' इति सलोपः । यासुटो ङित्त्वात् श्नसोरल्लोपः । निघातः ॥

त्वं नों अ॒स्या उ॒षसो॒ व्युं॑ष्टौ॒ त्वं सूर॒ उदिं॑ते बोधि गो॒पाः ।

जन्मे॑व॒ नित्य॒ं तनं॑यं जुषस्व॒ स्तोमं॑ मे अग्ने त॒न्वां सुजात ॥ २

त्वम् । न॒ः । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । विऽउं॑ष्टौ । त्वम् । सूरें॑ । उत्ऽइं॑ते । बो॒धि॒ । गो॒पाः ।

जन्मं॑ऽइव । नित्यं॑म् । तनं॑यम् । जु॒षु॒स्व॒ । स्तोमं॑म् । मे॒ । अ॒ग्ने॒ । त॒न्वां । सु॒ऽजा॒त॒ ॥२

त्वम् । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वम् । सूरे । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥२

हे “अग्ने “त्वम् “अस्याः अद्य वर्तमानायाः “उषसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने “सूरे सूर्ये “उदिते च सति “नः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं “गोपाः गोपायिता भवामीति “बोधि बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुह्वति केचित् उदिते तस्मिञ्जुह्वति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । “तन्वा “सुजात ज्वालापरिवृतेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजातः आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं “स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोत्रं “नित्यं “जुषस्व । तत्र दृष्टान्तः । “जन्मेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं “तनयं पुत्रं परिष्वङ्गादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ ।' उछी विवासे'। तमो विवास्यते अनया इति करणे क्तिन् । व्रश्चादिना षत्वम् ।

तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपाः । ‘ गुपू रक्षणे ' । ‘ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः' इत्यायप्रत्ययः । तदन्ताद्धातोः क्विप् । ‘ अतो लोपः' इत्यकारलोपः । लोपो व्योः० ' इति यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृ॒चक्षा॑ वृष॒भानु॑ पू॒र्वीः कृ॒ष्णास्व॑ग्ने अरु॒षो वि भा॑हि ।

वसो॒ नेषि॑ च॒ पर्षि॒ चात्यंहः॑ कृ॒धी नो॑ रा॒य उ॒शिजो॑ यविष्ठ ॥ ३

त्वम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । अनु॑ । पू॒र्वीः । कृ॒ष्णासु॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒रु॒षः । वि । भा॒हि॒ ।

वसो॒ इति॑ । नेषि॑ । च॒ । पर्षि॑ । च॒ । अति॑ । अंहः॑ । कृ॒धि । न॒ः । रा॒ये । उ॒शिजः॑ । य॒वि॒ष्ठ ॥३

त्वम् । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥३

"वृषभ कामानां वर्षितर्हे "अग्ने "नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा "कृष्णासु रात्रिषु "अरुषः अरोचमानः "त्वम् "अनु अनुक्रमेण "पूर्वीः बह्वीर्ज्वालाः "वि "भाहि विशेषेण प्रकाशय। "वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्ने त्वं नः अस्मान् "नेषि कर्मानुरूपफलानि "च प्रापय । "अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् "अति "पर्षि "च अतिपारय । निवारय इति यावत् । किंच "यविष्ठ युवतम हे अग्ने "नः

अस्मान् "राये धनाय "उशिजः कामयमानान् "कृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः ।' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। अयमत्र दर्शने वर्तते । ' असुन्' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेर्बहुलं शिच्च ' इत्यसुन् । शिद्भ्द्भावात् ख्याञादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । "वृषु सेचने '। ' अभच्' इत्यनुवृत्तौ ' ' ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । कित्त्वाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य 'वोतो गुणवचनात् ' इति ङीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि । ' भा दीप्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । वसौ । 'वस निवासे '। 'उः' इत्यनुवृत्तौ ' शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसि ' इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । नेषि । ' णीञ् प्रापणे ' । छन्दसि लोडर्थे लट् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः ।

पर्षि। ‘पृ पालनपूरणयोः । ‘ चादिषु च ' इति न निघातः । कृधि । ' डुकृञ् करणे' इत्यस्य लोटि सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः । तस्य • श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति उप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः। राये । “रा दाने '। “रातेर्डैः' इति डैप्रत्ययः । ‘ ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उशिजः । ‘ वश कान्तौ ।' वशेः किच्च' इतीजिप्रत्ययः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायने इष्ठन्प्रत्ययः । ‘ स्थूलदूरयुव ' इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

अषांळ्हो अग्ने वृष॒भो दिंदीहि॒ पुरो॒ विश्वा॒ः सौभंगा संजिगी॒वान् ।

य॒ज्ञस्यं ने॒ता प्रंथ॒मस्यं पा॒योर्जातंवेदो बृह॒तः सुंप्रणीते ॥४

अषांळ्हः । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष॒भः । दि॒दी॒हि॒ । पुरः॑ । विश्वाः॑ । सौभंगा । स॒म्ऽजि॒गी॒वान् ।

य॒ज्ञस्यं । ने॒ता । प्र॒थ॒मस्यं । पा॒योः । जातंऽवेदः । बृ॒ह॒तः । सु॒ऽप्र॒नी॒ते॒ ॥४

अषाळ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । सम्ऽजिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातऽवेदः । बृहतः । सुऽप्रनीते ॥४

हे “अग्ने “अषाळ्हः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । “वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं “विश्वाः सर्वाः “पुरः शत्रूणां पुरीः “सौभगा तत्रत्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च “संजिगीवान् सम्यक् जयन्

"दिदीहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । “सुप्रणीते शोभनप्रणयने “जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने “बृहतः उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेतिकर्तव्यताकलापेन महतः “पायोः तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य “प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । ‘ एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य “यज्ञस्य “नेता हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । ‘ षह मर्षणे' अस्य निष्ठायां ' हो ढः' इति ढकारः । झषस्तथोर्धोऽधः' इति क्तस्य धकारः । ष्टुत्वेन ढः । ढलोपे कृते ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घः' इति दीर्घः । ओत्वाभावश्छान्दसः । ‘ सहेः साडः सः' इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः । वृष सेचने'।' ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । चित्स्वरः । दिदीहि ।। दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो मध्यमैकवचने ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति

‘पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परत्वात् ‘हलि च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् वलोपः । सौभगा । ‘सुभगान्मन्त्रे" ' इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावार्थेऽञ् । ‘ हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । ‘सुपां सुलुक् ' इति सुपो डादेशः । तेन च सौभाग्येन धनान्युपलक्ष्यन्ते । ञित्त्वादाद्युदात्तः। संजिगीवान् । “जि जये ' । छन्दसि लिट् । तस्य क्वसुः । 'सन्लिटोर्जेः' इति कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छान्दसः । पायोः । ‘पा रक्षणे '। ‘कृवापाजिमि°' इत्यादिना उण्प्रत्ययः । ‘ आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिंद्रा॒ शर्म॑ जरितः पु॒रूणि॑ दे॒वाँ अच्छा॒ दीद्या॑नः सु॒मे॒धाः ।

रथो॒ न सस्निं॑र॒भि वं॑क्षि॒ वाज॒मग्ने॒ त्वं रोदं॑सी नः सु॒मेकें ॥५

अच्छिं॑द्रा । शर्मं॑ । ज॒रि॒त॒रितिं॑ । पु॒रूणिं॑ । दे॒वान् । अच्छं॑ । दीद्यां॑नः । सु॒ऽमे॒धाः ।

रथः॑ । न । सस्निः॑ । अ॒भि । व॒क्षि॒ । वाजं॑म् । अ॒ग्ने॒ । त्वम् । रोदं॑सी॒ इतिं॑ । न॒ः । सु॒मेके॒ इतिं॑ सु॒ऽमेकें ॥५

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्निः । अभि । वक्षि । वाजम् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥५

“जरितः सर्वस्य जगतोऽन्तकाले जरयितर्हे अग्ने “सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः “दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं “देवान् यष्टव्यान् देवान् “अच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि “पुरूणि “शर्म स्वर्गादिसुखसाधनभूतानि

अग्निहोत्रादीनि कर्माणि “अच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने “त्वं सस्निः संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविःप्रक्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं “वाजं “नः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नम् “अभि देवानभिलक्ष्य “वक्षि वह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । “रथो “न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमूढ्वा तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वम् “अग्ने “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "सुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तस्मात् शानच् । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्निः। ‘ षस स्वप्ने'। अस्मादौणादिको निन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वक्षि । ‘ वह प्रापणे' अस्य लोटः सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो

लुक् । ढत्वकत्वे । हिरादेशश्छान्दसत्वान्न भवति । निघातः॥

प्र पींपय वृषभ॒ जिन्व॒ वाजा॒नग्ने॒ त्वं रोदंसी नः सु॒दोघें ।

दे॒वेभिंर्देव सु॒रुचां रुचा॒नो मा नो॒ मर्तंस्य दुर्म॒तिः परिं ष्ठात् ॥६

प्र । पी॒प॒य॒ । वृ॒ष॒भ॒ । जिन्वं । वाजांन् । अग्नें । त्वम् । रोदंसी॒ इतिं । न॒ः । सु॒दोघे॒ इतिं सु॒ऽदोघें ।

दे॒वेभिः॑ । दे॒व॒ । सु॒ऽरुचां । रु॒चा॒नः । मा । न॒ः । मर्तंस्य । दु॒ःऽम॒तिः । परिं । स्था॒त् ॥६

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुदोघे इति सुऽदोघे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःऽमतिः । परि । स्थात् ॥६

“वृषभ कामानां वर्षितर्हे “अग्ने “त्वं 'नः अस्माकं “प्र “पीपय अभिलषितफलानि वर्धय। “वाजान् अन्नानि च "जिन्व प्रयच्छ । किंच “देव दीप्यमान हे अग्ने “सुरुचा शोभनदीप्त्या “रुचानः शोभमानस्त्वं “देवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं “रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ “सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्र्यौ कुरु। तथा “मर्तस्य शत्रोः दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः “नः अस्मान् “मा “परि “ष्ठात् परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । ‘ पा पाने' इत्येतस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि द्विर्वचनाभ्यासदीर्घौ । सिपो लोपश्छान्दसः । जिन्व। 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य लोटि इदित्त्वान्नुम् । शप् । अतो हेः इति हेर्लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ उत्तरत्वाभावात् न निघातः । सुदोघे। दोहनं दोघः।

भावे घञ् । कुत्वं छान्दसम् । ' आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः । ‘मनु अवबोधने' । मन्यते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।

स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥७

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।

स्यात् । न॒ः । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने॒ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥७

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥७

' उतो पितृभ्याम्' इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्यातेयम् ऋक् ।। ॥ १५ ॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१६

दे. अग्निः। प्रगाथः - (१,३,५ बृहती, २,४,६ सतोबृहती)

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥१॥

इमं नरो मरुतः सश्चता वृधं यस्मिन्रायः शेवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥२॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥३॥

चक्रिर्यो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वा दुवः ।

आ देवेषु यतत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणाम् ॥४॥

मा नो अग्नेऽमतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥५॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुविद्युम्न यशस्वता ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ अयमग्निः' इति चतुर्थं षड्टचं सूक्तमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका'--' अयमग्निः षट् प्रागाथम्' इति ।' उत्कीलस्तु ' इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव

ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोवृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च- अयुजौ जागतौ सतोबृहती ' (अनु. ८. ४) इति ॥

अ॒यम॒ग्निः सु॒वीर्य॒स्येशे॑ म॒हः सौभ॑गस्य ।

रा॒य ईशे स्वप॒त्यस्य॒ गोमं॑त॒ ईशे॑ वृत्र॒हथा॑नां ॥१

अ॒यम् । अ॒ग्निः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । ईशे॑ । म॒हः । सौभ॑गस्य ।

रा॒यः । ई॒शे॒ । सु॒ऽअ॒प॒त्यस्यं । गोऽमंतः । ईशे॑ । वृ॒त्र॒ऽहथा॑नाम् ॥१

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे ।
वृत्रऽहथानाम् ॥१

उत्कीलः स्तौति । “अयं यजनीयत्वेन अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः “अग्निः “सुवीर्यस्य शोभन सामर्थ्योपेतस्य “महः महतः “सौभगस्य सौभाग्यस्य "ईशे ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा “गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य “स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य “रायः धनस्य “ईशे ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽग्निः “वृत्रहथानाम्। हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि “ईशे ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये'। अदादित्वाच्छपो लुक् । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । पादादित्वादनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः

सौभगम् । उद्गात्रादित्वादञ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र 'हृद्भग°' इत्यादिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ‘ उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । ‘वृतु वर्तने ' । अस्मात् ' स्फायितञ्चिवञ्चि°' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । ‘हन हिंसागत्योः' इत्यस्मात् ' हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः' इति क्थन् । कित्त्वादनुनासिक़लोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

इ॒मं न॑रो मरुतः सश्चता॒ वृधं॒ यस्मि॒न्रायः॒ शेवृ॑धासः ।

अ॒भि ये संति॒ पृत॑नासु दू॒ढ्यो॑ वि॒श्वाहा॒ शत्रु॑माद॒भुः ॥२

इ॒मम् । न॒रः॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒श्च॒त॒ । वृध॑म् । यस्मि॑न् । राय॑ः । शेऽवृ॑धासः ।

अ॒भि । ये । सन्ति॑ । पृत॑नासु । दु॒ःऽध्य॑ः । वि॒श्वाहा॑ । शत्रु॑म् । आ॒ऽद॒भुः ॥२

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।

अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽदभुः ॥२

“नरः कर्मणां नेतारो हे “मरुतः देवा यूयं “वृधं पशुपुत्रादिवर्धकम् “इमम् अस्माभिः स्तूयमानम् इमम् अग्निं “सश्चत हविरानयनार्थं सेवध्वम् । कीदृशोऽग्निः इत्याकाङ्क्षायामाह। “यस्मिन् देवे “रायः धनानि “शेवृधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि “अभि अभितः “सन्ति । “ये च देवाः “पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु “दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रून् अभि सन्ति अभिभवन्ति । ये च “विश्वाहा

विश्वान्यहानि यस्मिन्नखण्डे काले तस्मिन् सर्वदा “शत्रुम् आत्मनो द्वेष्टारम् “आदभुः आदभ्नुवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः॥ सश्चत । षस्ज संगे ' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति। असुन्' इत्यसुन् । गुणाभावश्छान्दसः। ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति । ' अस भुवि ' । दूढ्यः । ‘ ध्यै चिन्तायाम् ' । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् । ‘ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ' इति उत्वढत्वे । ‘ छन्दस्युभयथा' इति शसीयाङादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । शसः सुप्तत्वात् अनुदात्तत्वे कृते ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । ‘ दम्भु दम्भे' । अस्माल्लिट्युसि

रूपम् । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामुपसंख्यानम् ' इति किद्वद्भावादनुनासिकलोपः। ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' (का. ६. १. ८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ' सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नों रा॒यः शिंशीहि॒ मीढ्वों अग्ने सु॒वीर्यंस्य ।

तुविंद्युम्न॒ वर्षिंष्ठस्य प्र॒जावंतोऽनमी॒वस्यं शु॒ष्मिणः॑ ॥३

सः । त्वम् । न॒ः । रा॒यः । शि॒शी॒हि॒ । मीढ्वः॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्यंस्य ।

तुविंऽद्युम्न । वर्षिंष्ठस्य । प्र॒जाऽवंतः । अ॒न॒मी॒वस्यं । शु॒ष्मिणः॑ ॥३

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।

तुविऽद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥३

हे "अग्ने "सः तथाविधः "त्वं "नः अस्मान् "रायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन "शिशीहि तीक्ष्णान् कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किंच "तुविद्युम्न बहुधनोपेत अत एव "मीढ्वः मीढ्वन् कामानां सेक्तः हे अग्ने त्वं "वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य "प्रजावतः अपत्ययुक्तस्य "अनमीवस्य आरोग्यहेतोः अत एव "शुष्मिणः बलहेतोः "सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य अन्नस्य संबन्धिनोऽस्मान् कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं रैविशेषणतया योजनीयम् । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेन अपत्यारोग्यशरीरबलोपेतेन अन्नेन च अस्मान्

समृद्धान् कुर्विति ॥ शिशीहि । ‘शिञ् निशाने ' इत्यस्य लोटि ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। ‘ वा छन्दसि ' इति विकल्पेन ङित्त्वात् ‘अङितश्च' इति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घश्छान्दसः । निघातः । मीढ्वः । ‘ मिह सेचने ' इत्यस्य क्वसौ ‘दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनात् ढत्वम् उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते ‘ मतुवसो रु॰ संबुद्धौ छन्दसि ' इति रुः । पादादित्वादाद्युदात्तः ॥

चक्रि॒र्यो विश्वा॒ भुव॑ना॒भि सा॑स॒हिश्च॒क्रिर्दे॒वेष्वा दुवः॑ ।

आ दे॒वेषु॒ यत॑त॒ आ सु॒वीर्य॒ आ शंस॑ उ॒त नृ॒णां ॥४

चक्रिः॑ । यः । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । स॒स॒हिः । चक्रिः॑ । दे॒वेषु॑ । आ । दुवः॑ ।

आ । दे॒वेषुं । यतंते । आ । सु॒ऽवीर्यें । आ । शंसें । उ॒त । नृ॒णाम् ॥४

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतते । आ । सुऽवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥४

“यः अयमग्निः “चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च “विश्वा “भुवना विश्वानि भुवनानि “अभि अभिविशति । ‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । “चक्रिः कर्ता सोऽग्निः “सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् “दुवः अस्माभिर्दत्तं हविः "देवेषु यजनीयदेवेषु “आ आनयति । स चाग्निः “देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृषु “आ “यतते आभिमुख्येन गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिः

अभिसासहिरभिभवनशीलः । आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । यः एवंभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत् । "उत अपि च “नृणां यज्ञस्य नेतॄणां शस्त्रिणां “शंसे । शंसनं शंसः शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निः “आ आगच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां “सुवीर्ये शोभनवीर्योपेतयुद्धे तद्रक्षणार्थम् “आ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । ‘ डुकृञ् करणे' ।' आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनम् । कित्त्वात् गुणाभावः । नित्स्वरः । सासहिः । ‘ षह मर्षणे ' इत्यस्मात् यङन्तात् ‘सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ ' (पा. म. ३.२.१७१.४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । ‘ यती प्रयत्ने । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे। भावे घञ् । ञित्स्वरः । नृणाम् । “नृ च' इति विकल्पेन दीर्घाभावः । ‘ नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषु ‘ न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

मा नों अ॒ग्नेऽमंतये॒ मावीरंतायै रीरधः ।

मागोतांयै सहसस्पुत्र॒ मा नि॒देऽप॒ द्वेषा॒ंस्या कृंधि ॥५

मा । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अमंतये । मा । अ॒वीरंतायै । री॒र॒ध॒ः ।

मा । अ॒गोतांयै । स॒ह॒स॒ः । पु॒त्र॒ । मा । नि॒दे । अपं ।
द्वेषांसि । आ । कृ॒धि॒ ॥५

मा । नः । अग्ने । अमतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप ।
द्वेषांसि । आ । कृधि ॥५

“सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे “अग्ने त्वं “नः अस्मान्
“अमतये शत्रुभूताय दारिद्र्याय “मा “रीरधः संसिद्धान्
विषयभूतान् मा कुरु। तथा “अवीरतायै अपुत्रतायै ।

‘वीरशब्देन तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । अस्मान् अपुत्रताया विषयभूतान् “मा कुरु । तथा त्वमस्मान् “अगोतायै गवादिपशुसंपत्यभावस्य विषयभूतान “मा कुरु । किंच अस्मान् “निदे निन्दाया विषयभूतान् “मा कुरु मा विधेहि । तथा त्वं “द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान् द्वेषांश्च “अप “आ “कृधि अपाकुरु निवारय ।। अवीरतायै । वीर अस्य सन्तीति वीरः । अर्शआदित्वादच् । तस्य भावो वीरता । ‘ तस्य भावस्त्वतलौ ' इति तल् । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इति नञुत्तरस्य आदेरुदात्तता । रीरधः । ‘राध साध संसिद्धौ' । अस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसे लुङि ‘णिश्रिद्रुस्रुभ्यः ' इति च्लेश्चङादेशः । ‘ णेरनिटि ' इति णिलोपः । ‘ णौ चङ्युपधायाः इत्युपधाह्रस्वः । ‘ चङि' इति द्विर्वचनम् ।' सन्वल्लघुनि चङ्परे ' इति सन्वद्भावः । ‘ सन्यतः । इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्य दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । ‘ न

माङ्योगे ' इत्यडभावः । निघातः ।। अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौः । अगोर्भावोऽगोता। ' तस्य भावः' इति तल् । लित्स्वरः । सहसस्पुत्र। ' सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' ' इति पराङ्गवद्भावात् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वम् । निदे । ' णिदि कुत्सायाम् । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्विप् । " अनित्यमागमशासनम् ' इति नुमभावः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तता ॥

शग्धि वाजंस्य सुभग प्रजावतोऽग्नें बृहतो अंध्वरे ।

सं राया भूयंसा सृज मयोभुना तुविंद्युम्न यशंस्वता ॥६

शग्धि । वाजंस्य । सुऽभग । प्रजाऽवंतः । अग्नें । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । रा॒या । भूयंसा । सृ॒ज॒ । म॒य॒ःऽभुनां । तुविंऽद्युम्न । यशंस्वता ॥६

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युम्न । यशस्वता ॥६

“सुभग शोभनधनोपेत हे “अग्ने त्वम् “अध्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमादिकर्मणि “बृहतः महतः प्रभूतस्य “प्रजावतः अपत्योपेतस्य “वाजस्य अन्नस्य “शग्धि ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन् अध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच "तुविद्युम्न बहुधनयुक्त हे अग्ने “मयोभुना। मय इति सुखनाम ‘शेवृधं मयः' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया सुखस्य भावकेन अत एव “यशस्वता कीर्तिमता “भूयसा अतिप्रभूतेन “राया

एवंविधेन धनेनास्मान् “सं “सृज संयोजय ॥ शग्धि। शक्लृ शक्तौ ' इत्यस्य लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ‘ हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः । हेरपित्त्वादुदात्तता । राया । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा । बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुन् । “ बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते आदेः परस्य' (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च। नित्स्वरः । सृज ।' सृज विसर्गे '। तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । ‘भू सत्तायाम्' इत्यस्मात् औणादिको डुप्रत्ययः । तुविद्युम्न । पादादित्वादनिघातः ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११
सूक्तं ३.१२
सूक्तं ३.१३
सूक्तं ३.१४
सूक्तं ३.१५
सूक्तं ३.१६
सूक्तं ३.१७
सूक्तं ३.१८
सूक्तं ३.१९
सूक्तं ३.२०
सूक्तं ३.३१
सूक्तं ३.३२
सूक्तं ३.३३
सूक्तं ३.३४
सूक्तं ३.३५
सूक्तं ३.३६
सूक्तं ३.३७
सूक्तं ३.३८
सूक्तं ३.३९
सूक्तं ३.४०
सूक्तं ३.५१
सूक्तं ३.५२
सूक्तं ३.५३
सूक्तं ३.५४
सूक्तं ३.५५
सूक्तं ३.५६
सूक्तं ३.५७
सूक्तं ३.५८
सूक्तं ३.५९
सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१७

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥१॥

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥२॥

त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥३॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥४॥

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ।

तस्यानु धर्म प्र यजा चिकित्वोऽथ नो धा अध्वरं देववीतौ ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘समिध्यमानः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्षम् । तदुक्तं’ समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु' इति । ‘ आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ‘अग्निं सुदीतिम्' इति

स्विष्टकृतो याज्या । 'वाजपेयेन' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्-'अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ।।

स॒मि॒ध्यमा॑नः प्रथ॒मानु॒ धर्मा॒ सम॒क्तुभि॑रज्यते वि॒श्ववा॑रः ।

शो॒चिष्के॑शो घृ॒तनि॑र्णिक्पाव॒कः सु॑य॒ज्ञो अ॒ग्निर्य॒जथा॑य दे॒वान् ॥१

स॒म्ऽइ॒ध्यमा॑नः । प्र॒थ॒मा । अनु॑ । धर्म॑ । सम् । अ॒क्तुऽभि॑ः । अ॒ज्य॒ते॒ । वि॒श्वऽवा॑रः ।

शो॒चि॒ःऽके॑शः । घृ॒तऽनि॑र्निक् । पा॒व॒कः । सु॒ऽय॒ज्ञः । अ॒ग्निः । य॒जथा॑य । दे॒वान् ॥१

सम्ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिःऽकेशः । घृतऽनिर्निक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥१

कतः स्तौति । “धर्म । धारणात् धर्म । अग्नेः यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः----’ धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ' (ऋ. सं. १०. ९२. २) इति । तादृशोऽग्निः “प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे “अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण “समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । “विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः “शोचिष्केशः शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । “घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । “पावकः अस्मदीयपापशोधकः । “सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतः “अग्निः “देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् “यजथाय यष्टुम् “अक्तुभिः अञ्जनसाधनैर्घृतादिभिः “सम्

“अज्यते सम्यक् सिच्यते ॥ प्रथमा । ‘सुपां सुलुक्' इति सुपो डादेशः । धर्म । ‘ धृञ् धारणे' इत्यस्मात् “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । ह्रस्वत्वं छान्दसम् । नित्स्वरः । अक्तुभिः । 'अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु' । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्त्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । “ अनिदिताम् ' इत्युपधालोपः। विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र ‘वृञ् वरणे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं वारः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् । ‘ णिजिर् शौचपोषणयोः । क्विप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात् पूर्वपदस्वरः । यजथाय । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अरमादौणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्ये चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायंजो हो॒त्रमं॑ग्ने पृथि॒व्या यथां दि॒वो जांतवेदश्चिकि॒त्वान् ।

ए॒वानेनं ह॒विषां यक्षि दे॒वान्मं॑नु॒ष्वद्य॒ज्ञं प्र तिं॑रे॒मम॒द्य ॥२

यथां । अयंजः । हो॒त्रम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थि॒व्याः । यथां । दि॒वः । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । चि॒कि॒त्वान् ।

ए॒व । अ॒नेनं । ह॒विषां । य॒क्षि॒ । दे॒वान् । म॒नु॒ष्वत् । य॒ज्ञम् । प्र । ति॒र॒ । इ॒मम् । अ॒द्य ॥२

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥२

हे “अग्ने त्वं “यथा “पृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् “होत्रं होमसाधनं हविः “अयजः अयाजीः "जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने “चिकित्वान् कर्म विषयज्ञानवान् त्वं “यथा च “दिवः यजमानभूताया द्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । “एव एवं त्वमस्मिन् कर्मणि होता सन् "अनेन अस्माभिर्दीयमानेन “हविषा “देवान “यक्षि यज । किंच त्वम् “अद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम् “इमं “यज्ञं “प्र “तिर अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तः “मनुष्वत् इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । ' प्रकारवचने थाल्' इति थाल् । ‘ लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्लङि रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रम् । “हु दानादनयोः'। 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन ! इति त्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः । दिवः । ‘ उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । ‘कित ज्ञाने' इत्यस्य

क्वसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने 'अनाप्यकः ' (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लेटि रूपम् । मनुष्वत् । तत्र तस्येव ' इति वतिः । ' नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसंज्ञात्वात् रुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तरतेर्लोटि व्यत्ययेन शः । ' ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । निघातः ॥

त्रीण्यायूं॑षि॒ तव॑ जातवेदस्ति॒स्र आ॒जानी॑रु॒षस॑स्ते अग्ने ।

ताभि॑र्दे॒वाना॒मवो॑ यक्षि वि॒द्वानथा॑ भव॒ यज॑मानाय॒ शं योः ॥३

त्रीणि॑ । आयूं॑षि । तव॑ । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । ति॒स्रः । आ॒ऽजानीः॑ । उ॒षसः॑ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ ।

ताभिः॑ । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । य॒क्षि॒ । वि॒द्वान् । अथ॑ । भ॒व॒ । यज॑मानाय । शम् । योः ॥३

त्रीणि । आयूं॑षि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥३

हे “जातवेदः जातप्रज्ञ “तव “त्रीण्यायूंषि त्रिविधानि आज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे “अग्ने “तिस्रः “उषसः एकाहाहीनसत्रगता उषसः उषोऽभिमानिन्यस्तिस्रो देवताः “ते तव “आजानीः जनयित्र्यो मातरः । यद्वा उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्रः स्वसारः । तथा च स्वसॄः प्रकृत्य मन्त्रः----’ प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति' इति । “ताभिः उषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः

सहितस्त्वम् “अवः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नं “देवानां “यक्षि यष्टव्यदेवानां प्रयच्छ । “अथ अनन्तरं “विद्वान् जानंस्त्वं “यजमानाय “शं “भव सुखहेतुर्भव । "योः च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तः । तिस्रः । त्रिशब्दस्य स्त्र्यर्थे ' त्रिचतुरोः स्त्रियाम् ' इति तिसृ इत्यादेशः । अचि र ऋतः' इति रेफादेशः । ‘ तिसृभ्यो जसः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आजानीः । ‘ जन जनने' । जनिघसिभ्यामिण् ' इति कर्तरि इण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ‘ वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। अवः । ‘ अव रक्षणे ' । ' असुन्' इत्यसुन् । नित्स्वरः । यक्षि । यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम् । यजमानाय । ‘ पूङ्यजोः शानन्' (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । नित्स्वरः । योः । यु मिश्रणे ' इत्यस्मात् “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्निं सु॑दी॒तिं सु॒दृशं॑ गृ॒णंतो॑ नम॒स्याम॒स्त्वेड्यं॑ जातवेदः ।

त्वां दू॒तम॑र॒तिं ह॑व्य॒वाहं॑ दे॒वा अ॑कृण्वन्न॒मृत॑स्य॒ नाभिं॑ ॥४

अ॒ग्निम् । सु॒ऽदी॒तिम् । सु॒ऽदृश॑म् । गृ॒णन्तः॑ । न॒म॒स्यामः॑ । त्वा॒ । ईड्य॑म् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ।

त्वाम् । दू॒तम् । अ॒र॒तिम् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् । अ॒मृत॑स्य । नाभि॑म् ॥४

अग्निम् । सुऽदीतिम् । सुऽदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जातऽवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यऽवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥४

“जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने “गृणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयम् “अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं “सुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव “सुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् “ईड्यं स्तुत्यम् एवंविधं “त्वा त्वां “नमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किंच “देवाः अस्माभिर्यजनीया इन्द्रायो देवाः "अरतिम् । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव “अमृतस्य देवान्नभूतायाः सुधायाः “नाभिं नाभिस्थानं “त्वां तादृशं “हव्यवाहं "दूतम् “अकृण्वन् । हविषां वोढारं दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकार्षुरिति भावः ।। सुदीतिम् । ' दीङ् क्षये ' । दीयते विनाश्यते आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्तयः ।। बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशम् । “ दृशिर् प्रेक्षणे' । तस्माच्छक्यार्थे खल् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावः । ‘ लिति' इति प्रत्यययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

गृणन्तः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां : नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् ' इति क्यच् । तदन्ताल्लटि रूपम् । पादादित्वान्न निघातः । दूतम् । 'टुदु उपतापे । दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ. सू. ३. ३७०) इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिम् । " रमु क्रीडायाम् ' । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । ' कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लङि ' धिन्विकृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्म प्र यजा चिकित्वोऽथ नो धा अध्वरं देववीतौ ॥५

यः । त्वत् । होता॑ । पूर्वः॑ । अ॒ग्ने॒ । यजी॑यान् । द्वि॒ता । च॒ । सत्ता॑ । स्व॒धया॑ । च॒ । श॒म्ऽभुः ।

तस्य॑ । अनु॑ । धर्म॑ । प्र । य॒ज॒ । चि॒कि॒त्वः॒ । अथ॑ । नः॒ । धाः॒ । अ॒ध्व॒रम् । दे॒वऽवी॑तौ ॥५

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शम्ऽभुः ।

तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देवऽवीतौ ॥५

हे “अग्ने “त्वत् त्वत्तोऽपि “पूर्वः प्रथमभावी “यजीयान् अतिशयेन यष्टा “यः यः कश्चित् “होता होमनिष्पादकः “द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने “स्वधया सोमाख्येनान्नेन सह “सत्ता निषण्णः सन् “शंभुः यष्टॄणां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ-’ द्विता

च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः ' (निरु. ५. ३) इति । “चिकित्वः धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने “तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः “अनु “धर्म धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य “प्र “यज प्रकर्षेण देवान् पूजय । “अथ अनन्तरं हे अग्ने त्वं “नः अस्माकं संबन्धिनम् “अध्वरम् इमं यज्ञं “देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं “धाः विधेहि ॥ यजीयान् । यष्टृशब्दस्य ' तुश्छन्दसि ' इतीयसुन् । तस्मिन् “ तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृचो लोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । द्विता । द्विशब्दात् ' संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकाश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । “षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्ग लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति । ‘ भू सत्तायाम् । विप्रसंभ्यो

ड्वसंज्ञायाम् ' इत्यत्र मितद्र्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोटि रूपम् । चिकित्वः । ' कित ज्ञाने' इत्यस्य क्वसौ रूपम् । ' मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ' इति नकारस्य रुः । अथा नः । ' निपातस्य° ' इति दीर्घः । धाः । ' डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । देववीतौ । देवानां वीतिः अशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी कान्त्यादिषु इत्यस्मात् भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल ३

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_३.१७&oldid=209091" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१८

← सूक्तं ३.१७

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.१८

कतो वैश्वामित्रः

सूक्तं ३.१९ →

दे. अग्निः । त्रिष्टुप् ।

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुद्रुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥१॥

तपो ष्वग्ने अन्तराँ अमित्रान्तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥२॥

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥३॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥४॥

कृधि रत्नं सुसनितर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्ना दधिषे वपूंषि ॥५॥

सायणभाष्यम्

'भवा नो अग्ने ' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । ‘ भवा नः' इत्यनुक्रमणिका । ‘कतो वैश्वामित्रस्तु इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता । प्रातरनवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘ भवा नो अग्ने' इति द्वृचो विनियुक्तः ।

सूत्रितं च -- भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वृचाः ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ।

भवा॑ नो अग्ने सु॒मना॒ उपे॑तौ॒ सखे॑व॒ सख्ये॑ पि॒तरे॑व सा॒धुः ।

पु॒रु॒द्रुहो॒ हि क्षि॒तयो॒ जना॑नां॒ प्रति॑ प्रती॒चीर्द॑हता॒दरा॑तीः ॥१

भव॑ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽमनाः॑ । उप॑ऽइतौ । सखा॑ऽइव । सख्ये॑ । पि॒तरा॑ऽइव । सा॒धुः ।

पु॒रु॒ऽद्रुहः॑ । हि । क्षि॒तयः॑ । जना॑नाम् । प्रति॑ । प्र॒ती॒चीः । द॒ह॒ता॒त् । अरा॑तीः ॥१

भव । नः । अग्ने । सुऽमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽद्रुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥१

हे “अग्ने त्वम् “उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मणः आभिमुख्येनागमने “सुमनाः तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा “नः “साधुः “भव अस्मत्संबन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । “सखेव “सख्ये “पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च “पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन साधकौ भवतः तद्वत् । किंच “जनानां मनुष्याणां “क्षितयः मनुष्याः “पुरुद्रुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्माल्लोके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं “प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मदाभिमुख्येन आगच्छतः “अरातीः अरातीन् शत्रून् प्रति दहतात् त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु ॥ भवा नः ।। ‘

द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । ‘इण् गतौ ' । अयनमिति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये । ‘ समाने ख्यश्चोदात्तः' इति इण् । डित्त्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । ‘ समानस्य छन्दसि' इत्यादिना सभावः । ‘उदात्तः ' इत्युक्तत्वात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । ‘ राध साध संसिद्धौ ' । ‘कृवापाजि ' इत्यादिना उण् प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । ‘ अञ्चु गतिपूजनयो: '। ‘ ऋत्विग्दधृक् ' इत्यादिना क्विन् । स्त्रियाम् ‘ उगितश्च ' इति ङीपि प्राप्ते पुनः ‘ धातोरुगितः प्रतिषेधः ' (पा. सू. ४, १. ६. १) इति प्रतिषिद्धे ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भसंज्ञायाम् ' अच: ' इत्यकारलोपः । ‘ चौ' इति दीर्घः । दहतात् । ‘ दह भस्मीकरणे' इत्यस्य लोण्मध्य मैकवचने हेः ‘ तुह्योस्तातङ्ङाशिषि ' इति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

तपो॒ ष्वंग्ने॒ अंतंराँ अ॒मित्राँ॒ तपा॒ शंस॒मरंरुष॒ः परंस्य ।

तपों वसो चिकिता॒नो अ॒चित्ता॒न्वि तें तिष्ठंताम॒जरां
अ॒यासः॑ ॥२

तपो॒ इतिं । सु । अ॒ग्ने॒ । अन्तंरान् । अ॒मित्रांन् । तपं ।
शंसंम् । अरंरुषः । परंस्य ।

तपो॒ इतिं । व॒सो॒ इतिं । चि॒कि॒ता॒नः । अ॒चित्तांन् । वि । ते॒
। ति॒ष्ठ॒न्ता॒म् । अ॒जराः॑ । अ॒यासः॑ ॥२

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप ।
शंसम् । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचित्तान् । वि । ते
। तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥२

हे “अग्ने “अन्तरान् अभिभावकान्" "अमित्रान् शत्रून् “सु सुष्ठु यथा भवति तथा “तपो तपैव बाधस्व । किंच । “अररुषः तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव “परस्य शत्रुभूतस्य स्वं “शंसम् अभिलाषं “तप क्षपय । “वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने “चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वम् “अचित्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् “तपो संतप । यस्मादेवं तस्मात् “ते तव रश्मयः “अजराः जरारहिता: प्रतिबन्धरहिता अत एव “अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः “वि “तिष्ठन्तां विशेषेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उञमवलम्ब्य ‘ उञः' इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनिघातः । तपा। ‘ तप संतापे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । अररुषः । ‘ रा दाने ' इत्यस्य क्वसौ ' वस्वेकाच्° ' इति प्राप्तस्य इटः संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः ' इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । समासे नञ्स्वरः । चिकितानः । ‘ कित

ज्ञाने' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तस्य • लिटः कानज्वा' इति कानजादेशः । द्विर्वचनम् । कित्त्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ । विपूर्वात्तिष्ठतेः ‘ समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । अय गतौ' । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इ॒ध्मेना॑ग्न इ॒च्छमा॑नो घृ॒तेन॑ जु॒होमि॑ ह॒व्यं तर॑से॒ बला॑य ।

याव॒दीशे॒ ब्रह्म॑णा॒ वंद॑मान इ॒मां धियं॑ शत॒सेया॑य दे॒वीं ॥३

इ॒ध्मेन॑ । अ॒ग्ने॒ । इ॒च्छमा॑नः । घृ॒तेन॑ । जु॒होमि॑ । ह॒व्यम् । तर॑से । बला॑य ।

याव॑त् । ईशे॑ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । इ॒माम् । धियम्॑ । श॒त॒ऽसेया॑य । दे॒वीम् ॥३

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतऽसेयाय । देवीम् ॥३

हे “अग्ने “इच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः “इध्मेन समिन्धनकारिसमित्समूहेन “घृतेन आज्येन सह “हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं “जुहोमि । किमर्थम् । “तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्ध्यर्थं “बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्ध्यर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच “ब्रह्मणा स्तोत्रेण “वन्दमानः त्वां स्तुवन् अहं “यावदीशे यावद्धनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं च “इमाम् अस्माभिः क्रियमाणां “धियं त्वद्विषयां स्तुतिं “शतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय "देवीं दीप्ताम् अतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ '।

इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः । ‘ इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' इति करणे मक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः । ‘ इषु इच्छायाम् । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां छः' इति छकारः । जुहोमि । “हु दानादनयोः इत्यस्य लटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । हव्यम् । हवनम् अर्हतीति ‘छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्य' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः। आद्युदात्तः । ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्य लडुत्तमैकवचने इटष्टेरेत्वम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । “षो अन्तकर्मणि '। ‘ आदेच उपदेशेऽशिति इत्यात्वम् । अचो यत्' इति भावे यत् । ‘ ईद्यति' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छो॒चिषा॑ सहसस्पुत्र स्तु॒तो बृ॒हद्वयः॑ शशमा॒नेषु॑ धेहि ।

रे॒वद॑ग्ने वि॒श्वामि॑त्रेषु॒ शं योर्म॑र्मृ॒ज्मा ते॑ त॒न्वं१॒॑ भूरि॒ कृत्वः॑ ॥४

उत् । शो॒चिषा॑ । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । स्तु॒तः । बृ॒हत् । वयः॑ ।
श॒श॒मा॒नेषु॑ । धे॒हि॒ ।

रे॒वत् । अ॒ग्ने॒ । वि॒श्वामि॑त्रेषु । शम् । योः । म॒र्मृ॒ज्म । ते॒ ।
त॒न्व॑म् । भूरि॑ । कृत्वः॑ ॥४

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः ।
शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते ।
तन्वम् । भूरि । कृत्वः ॥४

“सहसस्पुत्र हे “अग्ने “शोचिषा स्वकीयया दीप्त्या “उत् उद्दीप्यस्व । “स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं “शशमानेषु । ' शशमानः शंसमानः ' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु “विश्वामित्रेषु विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु “रेवत् धनयुक्तं "बृहत् प्रभूतं “वयः । वयःशब्दः अन्नवाची । ‘ अर्कः वयः क्षद्म ' इत्यन्ननामसु पठितत्वात् । तादृशं प्रभूतमन्नं “धेहि विधेहि । किंच “शं रोगाणां उपशमनं चास्मासु धेहि । "योः भयानां यावनम् अमिश्रणं च धेहि । ‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४, २१) इति यास्कः । “कृत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तर्हे अग्ने “ते तव “तन्वं तनुं “भूरि बहुवारं “मर्मृज्म पुनः पुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः वयं सिञ्चामः ॥ शशमानेषु । “शश प्लुतगतौ ' इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ‘ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु° ' इति चानश् । ‘ चितः'

इत्यन्तोदात्तत्वम् । धेहि ।' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ' ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । ' छन्दसीरः' इति तस्य वत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ' मित्रे चपौं ' (पा. सू. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।। ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मृज्म । ' मृजूष् शुद्धौ ' इत्यस्य वर्तमाने लिटि उत्तमबहुवचने मसो मादेशः । ' अनित्यमागमशासनम् ' इतीडभावः । रेफश्छान्दसः । पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ' भू सत्तायाम्'। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' इति क्रिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्स्वरः । कृत्वः । ' डुकृञ् करणे '। संपदादित्वाद्भावे क्विप् । तदस्यास्ति° ' इति मतुप् । झयः' इति तस्य वत्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्त्वाभावः । मतुवसो रु ० ' इति तकारस्य रुत्वम् ॥

कृ॒धि रत्नं॑ सुसनि॒तर्धना॑नां॒ स घेद॑ग्ने भवसि॒ यत्समि॑द्धः ।

स्तो॒तुर्दु॑रो॒णे सु॒भग॑स्य रे॒वत्सृ॒प्रा क॒रस्ना॑ दधिषे॒ वपूं॑षि ॥५

कृ॒धि । रत्न॑म् । सु॒ऽस॒नि॒तः॒ । धना॑नाम् । सः । घ॒ । इत् ।
अ॒ग्ने॒ । भ॒व॒सि॒ । यत् । सम्ऽइ॑द्धः ।

स्तो॒तुः । दु॒रो॒णे । सु॒ऽभग॑स्य । रे॒वत् । सृ॒प्रा । क॒रस्ना॑ ।
द॒धि॒षे॒ । वपूं॑षि ॥५

कृधि । रत्नम् । सुऽसनितः । धनानाम् । सः । घ । इत् ।
अग्ने । भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्ना ।
दधिषे । वपूंषि ॥५

"सुसनितः अभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हे अग्ने “धनानां कनकपश्वादीनां मध्ये “रत्नम् उत्तमं धनं “कृधि विधेहि । मह्यं दत्स्व । “यत् यदा त्वं “समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा “स “घेत् स तादृशः एव त्वं धनस्य दाता खलु भवसि । किंच “सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य “स्तोतुः यजमानस्य “दुरोणे गृहे "सृप्रा सर्पणशीलौ कर्मकरणार्थं प्रसृतौ “करस्ना कर्मणां प्रस्नातारौ बाहू । करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ ' (निरु. ६. १७) इति यास्कः । “वपूंषि रूपाणि । वर्पः वपुः' (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतींषि च “रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा “दधिषे धारयसि ॥ सुसनितः । ‘ षणु दाने ' इत्यस्य तृचि रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । सृप्रा । “सृप्लृ गतौ ' । अस्मात् “ स्फायितञ्चिवञ्चि' ' इत्यादिना रक् । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करस्ना । करोति फलमिति करः कर्म । पचाद्यजन्तः । कर्मणि स्ना

शोधनं ययोस्तौ । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे । ‘दुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिट् । आतो लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.१९

← सूक्तं ३.१८

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.१९

गाथी कौशिकः

सूक्तं ३.२० →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् ।

स नो यक्षद्देवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥१॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।

प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥२॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥३॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनासः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि ॥४॥

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘अग्निं होतारम्' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्षम् । तथा चानुक्रान्तम्’ अग्निं होतारं गाथी ह' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अ॒ग्निं होता॑र॒ं प्र वृ॑णे मि॒येध॒े गृत्सं॑ क॒विं विं॑श्व॒विद॒मम्ू॑रं ।

स नो॑ यक्षद्दे॒वता॑ता॒ यजी॑यान्रा॒ये वाजा॑य वनते म॒घानि॑ ॥१

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । प्र । वृ॒णे॒ । मि॒येधे॑ । गृत्सं॑म् । क॒विम्
। वि॒श्व॒ऽविदं॑म् । अमू॑रम् ।

सः । न॒ः । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता । यजी॑यान् । रा॒ये । वाजा॑य
। व॒न॒ते॒ । म॒घानि॑ ॥१

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम्
। विश्वऽविदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय
। वनते । मघानि ॥१

गाथी स्तौति । हे अग्ने “गृत्सं गृणन्तं देवानां स्तुतिं कुर्वन्तं “कविं मेधाविनं “विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतम् “अमूरम् अमूढम् “अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वां “मियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् यज्ञे “होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वा अहं “प्र “वृणे प्रकर्षेण संभजे । “सः तथाविधोऽग्निः “यजीयान् यष्टृतमः सन् “नः अस्माकं “देवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान् "यक्षत् यजतु । किंच सोऽग्निः “राये धनाय “वाजाय अन्नाय च “मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि “वनते संभजताम् । वृणे । “वृङ् संभक्तौ' । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्ये इयागमः छान्दसः । गृत्सम् । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' ।' गृधिपण्योदकौं च ' (उ. सू. २. ३४९) इति सप्रत्ययः । अन्त्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरम् । ‘मुह वैचित्ये' इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । रेफश्छान्दसः । नञा समासे नञ्स्वरः। यक्षत् । यजेर्लेटि • सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । ‘

लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । ‘ इतश्च लोपः० ' इतीकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वार्थे ‘ सर्वदेवात्तातिल' इति तातिल् ।' सुपां सुलुक्० ' इति सुपो डादेशः । लित्स्वरः । वनते । वन षण संभक्तौ ' इत्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥

प्र ते॑ अग्ने ह॒विष्म॑तीमि॒यर्म्यच्छा॑ सुद्यु॒म्नां रा॒तिनीं॑ घृ॒ताचीं॑ ।

प्र॒द॒क्षि॒णिद्दे॒वता॑तिमुरा॒णः सं रा॒तिभि॒र्वसु॑भिर्य॒ज्ञम॑श्रेत् ॥२

प्र । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्म॑तीम् । इ॒य॒र्मि॒ । अच्छ॑ ।
सु॒ऽद्यु॒म्नाम् । रा॒तिनी॑म् । घृ॒ताची॑म् ।

प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । दे॒वऽता॑तिम् । उ॒रा॒णः । सम् । रा॒तिऽभिः॑ ।
वसु॑ऽभिः । य॒ज्ञम् । अ॒श्रे॒त् ॥२

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयर्मि । अच्छ ।
सुऽद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।

प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः । सम् । रातिऽभिः ।
वसुऽभिः । यज्ञम् । अश्रेत् ॥२

हे “अग्ने “सुद्युम्नां सुतेजसं “हविष्मतीं
पुरोडाशादिहविर्युक्तां “रातिनीं हविर्दात्रीं “घृताचीं
घृतान्वितां जुहूम् उपभृतं वा “ते तव “अच्छ
त्वदाभिमुख्येन “प्र “इयर्मि प्रेरयामि । “देवतातिं देवान्
“उराणः उरु बहु कुर्वाणः। ‘ उराण उरु कुर्वाणः '
(निरु.६.१७) इति यास्कः । तादृशो भवान् “रातिभिः
“वसुभिः अस्मभ्यं देयतया प्राप्तैः धनैः “प्रदक्षिणित्
प्रादक्षिण्येन "सम् “अश्रेत् तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥
हविष्मतीम् । हविरस्यास्तीति मतुप् । 'तसौ मत्वर्थे ' इति
भसंज्ञायां सकारस्य रुर्न भवति ।' उगितश्च ' इति ङीप् । ‘

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः । इयर्मि । ‘ऋ गतौ । जुहोत्यादिः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ' इतीयङादेशः । मिपः पित्त्वाद्गुणः । निघातः । अच्छ । ' निपातस्य ' इति संहितायां दीर्घः। रातिनीम् । “ रा दाने ' इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीति ‘ अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीम् । घृतपूर्वादञ्चतेः ‘ ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना क्विन् । ‘ अञ्चतेश्चौपसंख्यानम् ' इति ङीप् । भसंज्ञायाम् ‘अचः' इत्यकारलोपः । ‘ चौ' इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते ‘ चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति ‘ तत्करोति । इति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात् णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् क्विप् । ‘ ह्रस्वस्य पिति° ' (पा. सू. ६.१.७१) इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छान्दसः । णिच्स्वरः ।

देवतातिम् । देवशब्दात् ‘ सर्वदेवात्तातिल् ' इति तातिल् । ‘लिति' इति प्रत्यात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः । उरु करोतीति ' तत्करोति° ' इति णिच् । तदन्ताच्छन्दसि लिट् । मन्त्रत्वादाम् न भवति । तस्य कानच् । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । वरादेशाभावश्छान्दसः । चित्त्वादन्तोदात्तः । अश्रेत् । श्रिञ् सेवायाम् ' इत्यस्य छान्दसे लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः ॥

स तेजी॑यसा॒ मन॑सा॒ त्वोत॑ उ॒त शि॑क्ष स्वप॒त्यस्य॑ शि॒क्षोः ।

अग्ने॑ रा॒यो नृत॑मस्य॒ प्रभू॑तौ भू॒याम॑ ते सुष्टु॒तय॑श्च॒ वस्वः॑ ॥३

सः । तेजी॑यसा । मन॑सा । त्वाऽऊ॑तः । उ॒त । शि॒क्ष॒ । सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । शि॒क्षोः ।

अग्नें । रा॒यः । नृऽतंमस्य । प्रऽभूंतौ । भू॒यामं । ते॒ । सु॒ऽस्तु॒तयः॑ । च॒ । वस्वः॑ ॥३

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥३

हे अग्ने "त्वोतः यः त्वया रक्ष्यमाणः "स "तेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन "मनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति । "उत अपि च तस्मै "स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं "शिक्ष प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे "अग्ने "शिक्षोः अभिमतफलप्रदाने शकितुमिच्छोः "रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुः "ते तव "प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि वयं स्याम । किंच

“सुष्टुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वयं “वस्वः वसुनो भाजनं “भूयाम भूयास्म ॥ तेजीयसा ।
तेजितृशब्दादतिशायने ईयसुन् । ' तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृचो लोपः । नित्स्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां ' ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाः । इत्यूठ्' । पूर्वलोपः । त्वया ऊतः । ' तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेर्लोपश्छान्दसः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । ' शिक्ष विद्योपादाने ' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षोः । ' शक्लृ शक्तौ ' इत्यस्य सनि “ एकाच उपदेशे ' इति इट्प्रतिषेधः । ' सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोरच इसादेशः । ' अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' इत्यभ्यासलोपः । ' सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । ' भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याशीर्लिङि किदाशिषि ' इति

यासुट् । छन्दस्युभयथा ' इति तस्य
सार्वधातुकत्वात्सलोपः। आगमस्वरः । यद्वा
तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो
लुक् । अनदन्तत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः ।
नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरी॑णि॒ हि त्वे द॑धि॒रे अनी॒काग्ने॑ दे॒वस्य॒ यज्य॑वो॒ जना॑सः ।

स आ व॑ह दे॒वता॑तिं यविष्ठ॒ शर्धो॒ यद॒द्य दि॒व्यं यजा॑सि ॥४

भूरी॑णि । हि । त्वे इति॑ । द॒धि॒रे । अनी॑का । अग्ने॑ । दे॒वस्य॑
। यज्य॑वः । जना॑सः ।

सः । आ । व॒ह॒ । दे॒वऽतां॑तिम् । य॒वि॒ष्ठ॒ । शर्धः॑ । यत् ।
अ॒द्य । दि॒व्यम् । यजा॑सि ॥४

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् ।
अद्य । दिव्यम् । यजासि ॥४

हे "अग्ने "देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः "यज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः "जनासः जनाः "भूरीणि बहूनि "अनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजांस्याहुतिप्रक्षेपेण "त्वे त्वयि "दधिरे "हि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत्। "सः तादृशस्त्वं "देवतातिं यष्टव्यदेवान् इह कर्मणि "आ "वह आह्वय। हे "यविष्ठ युवतम "यत् यस्मात्कारणात् "अद्य अस्मिन्कर्मणि "दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि "शर्धः तेजः त्वं "यजासि

यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः ।। दधिरे । दुधातेर्लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः । चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्यवः। यज देवपूजादिषु । ‘ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ' इति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवशब्दात् स्वार्थे ‘ सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि । यजेर्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

यत्त्वा॒ होता॑रम॒नज॑न्मि॒येधे॑ नि॒षा॒दयं॑तो य॒जथा॑य दे॒वाः ।

स त्वं नो॑ अग्नेऽवि॒तेह बो॒ध्यधि॒ श्रवां॑सि धेहि नस्त॒नूषुं ॥५

यत् । त्वा॒ । होता॑रम् । अ॒नजं॑न् । मि॒येधे॑ । नि॒ऽसा॒दयं॑न्तः । य॒जथा॑य । दे॒वाः ।

सः । त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒वि॒ता । इ॒ह । बो॒धि॒ । अधि॑ ।
श्रवां॑सि । धे॒हि॒ । नः॒ । त॒नूषु॑ ॥५

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि ।
श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥५

हे "अग्ने "यजथाय यजनार्थं "निषादयन्तः निवसन्तः “देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः “मियेधे मेधे यज्ञे "होतारं देवानामाह्वातारं “त्वा त्वां "यत् यस्मात् "अनजन् घृताहुतिभिरौक्षन् । यद्वा निषादयन्तो होतारं होमनिष्पादकं त्वां बर्हिष्युपवेशयन्त ऋत्विजो घृतैरसिञ्चन् तस्मात् "सः तथाविधः “त्वम् "इह अस्मिन् कर्मणि "नः अस्माकम् "अविता पालयिता भवामीति “बोधि बुध्यस्व । किंच "नस्तनूषु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु

“श्रवांसि अन्नानि "अधि “धेहि अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । ‘ अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु'। अस्माल्लङि रुधादित्वात् श्नम् । छान्दसत्वादल्लोपाभावः । अनिदिताम् । इत्युपधालोपः । निषादयन्तः ॥ ‘षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । चुरादिः । ‘ सदिरप्रतेः ' इति षत्वम् । यद्वा । हेतुमति णिच् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । ‘बुध अवगमने' । लोटि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘सेर्ह्यपिच्च' इति सिपो हिरादेशः । ‘वा छन्दसि ' इति विकल्पेन पित्त्वाद्गुणः । ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । धकारलोपश्छान्दसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२०

दे. अग्निः, १, ५ विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्

अग्निमुषसमश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥२॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टबन्धो ॥३॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणन्तम् ॥४॥

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून्रुद्राँ आदित्याँ इह हुवे ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘अग्निमुषसम्' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- अग्निमुषसमाद्यान्त्ये वैश्वदेव्यौ ' इति । ‘ गाथी ह ' इति शब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमपञ्चम्यौ विश्वेदेवताके शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः । अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः ।

मरुत्वतीयशस्त्रे : अग्निर्नेतः इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च- अग्निर्नेता त्वं सोम ऋतुभिः पिन्वन्यप इति धाय्याः । (आश्व. श्रौ. ५.१४) इति ॥

अ॒ग्निमु॒षस॑म॒श्विना॑ दधि॒क्रां व्यु॑ष्टिषु हवते॒ वह्नि॑रु॒क्थैः ।

सु॒ज्योति॑षो नः शृण्व॑न्तु दे॒वाः स॒जोष॑सो अध्व॒रं वाव॑शा॒नाः ॥१

अ॒ग्निम् । उ॒षस॑म् । अ॒श्विना॑ । द॒धि॒ऽक्राम् । विऽउ॑ष्टिषु । ह॒व॒ते॒ । वह्नि॑ः । उ॒क्थैः ।

सु॒ऽज्योति॑षः । नः॒ । शृ॒ण्व॒न्तु॒ । दे॒वाः । स॒ऽजोष॑सः । अ॒ध्व॒रम् । वा॒व॒शा॒नाः ॥१

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः ।
अध्वरम् । वावशानाः ॥१

गाथी ब्रूते । “वह्निः हविषां प्रापयिताग्निः “व्युष्टिषु उषसां व्युच्छनेषु “अग्निं यजनीयं देवम् “उषसम् उषोऽभिमानिनीं देवताम् "अश्विना अश्विनौ देवौ “दधिक्राम् । दधिक्रावा नाम कश्चिद्देवः तं दधिक्रावाणम् । एतान् देवान् “उक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः "हवते आह्वयति । "सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमानाः "नः "अध्वरम् अस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं "वावशानाः कामयमानाः "सजोषसः परस्परं संगताः भूत्वा सर्वे "देवाः तदाह्वानं “शृण्वन्तु ॥ दधिक्राम् । ‘ क्रमु पादविक्षेपे ' । दधीत्युपपदे ‘ जनसनखनक्रमगमः' इति विट् । ‘ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ' इत्याकार । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु । ' उछी विवासे' । भावे

क्तिन् । व्रश्चादिना षत्वम् । तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हवते । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे ‘द्युत दीप्तौ ' इत्यस्य ‘द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ' (उ. सू. २. २६७) इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे तु ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात् । यथा ‘सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः ' (ऋ. सं. १०. ८९. १५) इत्यत्रान्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । श्रु श्रवणे ' इत्यस्मात् ' श्रुवः शृ च ' इति श्नुः तत्संनियोगेन धातोः शृ इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । ‘ वश कान्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य • दीर्घोऽकितः ' इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने॒ त्री ते॒ वाजिं॑ना॒ त्री ष॒धस्थां॑ ति॒स्रस्तें॑ जि॒ह्वा ऋं॑तजात पू॒र्वीः ।

ति॒स्र उं ते त॒न्वों॑ दे॒ववां॑ता॒स्ताभिं॑र्नः पाहि॒ गिरो॒ अप्रं॑युच्छन् ॥२

अग्नें । त्री । ते॒ । वा॒जिं॑ना । त्री । स॒धऽस्थां । ति॒स्रः । ते॒ । जि॒ह्वाः । ऋ॒त॒ऽजा॒त॒ । पू॒र्वीः ।

ति॒स्रः । उ॒ं इतिं । ते॒ । त॒न्वः॑ । दे॒वऽवां॑ताः । ताभिः॑ । न॒ः । पा॒हि॒ । गिरः॑ । अप्रं॑ऽयुच्छन् ॥२

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।

तिस्रः । ऊं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥२

हे "अग्ने "ते तव “त्री वाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि त्रीण्यन्नानि “त्री “षधस्था त्रीणि आग्नीध्रीयादीनि धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसत्राख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । “ऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने "ते तव “पूर्वीः [*देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नेयोहन (अग्नयो हव्यवाहनो) वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां सह रक्षा असुराणामिति श्रुतेरग्नित्रैविध्यात् जिह्वात्रैविध्यं*] देवानामुदरपूरयित्र्यः “तिस्रः गार्हपत्याद्याः "जिह्वाः । हे अग्ने "ते तव “देववाताः देवैरभिलषिताः “तिस्रः "तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वम् "अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा “ताभिः तनूभिः "नः अस्माकं स्तोतॄणां "गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि "पाहि पालय।। तिस्रः । ‘ तिसृभ्यो जसः' इति जस उदात्तत्वम् । जिह्वाः । ‘ लिह आस्वादने '। लिहन्त्याभी रसानिति ‘

शेवायह्वाजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः' इति निपातनात् वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । देववाताः । ‘ वा गतिगन्धनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पाहि ।' पा रक्षणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अप्रयुच्छन् । ' युच्छ प्रमादे'। नञ्स्वरः ॥

अग्ने॒ भूरी॑णि॒ तव॑ जातवेदो॒ देव॑ स्वधावो॒ऽमृत॑स्य॒ नाम॑ ।

याश्च॑ मा॒या मा॒यिनां॑ विश्वमिन्व॒ त्वे पू॒र्वीः सं॑द॒धुः पृ॑ष्टब॑धो ॥ ३

अग्ने॑ । भूरी॑णि । तव॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । देव॑ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अ॒मृत॑स्य । नाम॑ ।

याः । च॒ । मा॒या । मा॒यिनां॑म् । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्व॒ । त्वे इतिं ।
पू॒र्वीः । स॒म्ऽद॒धुः । पृ॒ष्ट॒ब॒न्धो॒ इतिं पृष्टऽबन्धो ॥३

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः ।
अमृतस्य । नाम ।

याः । च । माया । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व । त्वे इति ।
पूर्वीः । सम्ऽदधुः । पृष्टबन्धो इति पृष्टऽबन्धो ॥३

“देव द्योतमान “जातवेदः जातप्रज्ञ “स्वधावः अन्नवन् हे “अग्ने “अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य “तव संबन्धिनो देवाः “भूरीणि बहूनि “नाम नामानि तेजांसि “त्वे त्वयि “संदधुः संदधिरे । किंच । “विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक “पृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां स्तोतॄणां बन्धो हे अग्ने “मायिनाम् असुराणां “पूर्वीः भूयसीः “याः "मायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि सन्ति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अस्मदीयं

यज्ञं पालयेति भावः । “च पूरणः ॥ स्वधावः । स्वधास्यास्तीति मतुप् ।' मतुवसो रुः' इति नकारस्य रुः । अमृतस्य । ‘नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नाम । णम प्रह्वत्वे ' । 'नामन्सीमन्व्योमन्°' इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि ।' सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । नित्त्वादाद्युदात्तः । मायिनाम् । माया एषां सन्तीति व्रीह्यादित्वादिनिः । ‘ यस्य' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः। विश्वमिन्व । “इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' इत्यस्मात् विश्वशब्दे उपपदे ‘ कर्मण्यण्' इत्यणप्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायाम् ‘इदितो नुम्' इति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति द्वितीयाया अलुक् । आमन्त्रितत्वान्निघातः । संदधुः । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्टबन्धो । “प्रच्छ

ज्ञीप्सायाम्' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां • ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वम् । बन्ध बन्धने' इत्यस्मात् 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

अ॒ग्निर्ने॒ता भग॑ इव क्षिती॒नां दैवी॑नां दे॒व ऋ॑तु॒पा ऋ॒तावा॑ ।

स वृ॑त्र॒हा स॒नयो॑ वि॒श्ववे॑दाः॒ पर्ष॒द्विश्वाति॑ दुरि॒ता गृ॒णंत॑ ॥४

अ॒ग्निः । ने॒ता । भग॑ऽइव । क्षि॒ती॒नाम् । दैवी॑नाम् । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः । ऋ॒तऽवा॑ ।

सः । वृ॒त्र॒ऽहा । स॒नयः॑ । वि॒श्वऽवे॑दाः । पर्ष॑त् । विश्वा॑ । अति॑ । दुः॒ऽइ॒ता । गृ॒णन्त॑म् ॥४

अग्निः । नेता । भगःऽइव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतऽवा ।

सः । वृत्रऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुःऽइता । गृणन्तम् ॥४

योऽयम् “अग्निः “क्षितीनां मनुष्याणां “दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां “नेता अन्तर्यामितया नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । “ऋतुपाः “भगइव । यथा वसन्ताद्यृतूनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत् । यश्चाग्निः “ऋतावा सत्यकर्मा “वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता “सनयः सनातनः पुराणः “विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः "देवः द्योतमानः “सः तथाविधोऽग्निः “गृणन्तं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं “विश्वा "दुरिता सर्वाणि दुरितानि "अति अतिक्रम्य “पर्षत् पारं नयतु। नेता । ‘णीञ् प्रापणे ' इत्यस्य तृचि रूपम् । चित्स्वरः । क्षितीनाम् । ‘ क्षि निवासगत्योः । ‘ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' नामन्यतरस्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । देवीनाम् । देवशब्दात् संबन्धार्थे ' देवाद्यञञौ ' इत्यञ् । अञि ‘ टिड्ढाणञ्' इति

ङीप् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । ‘ पा रक्षणे ' इत्यस्मात् अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । ऋतून् पातीति ‘ उपपदमतिङ्' (पा. सू. २. २. १९) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा । ‘हन हिंसागत्योः' । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप् । विश्ववेदाः। ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्षत् । “पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य लेटि ‘ सिब्बहुलम् ' इति सिप् । अडागमः । ‘ इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । पादादित्वादनिघातः । गृणन्तम् । ‘गॄ शब्दे'। लटः शतृ । क्र्यादित्वात् श्ना । शत्रन्तत्वात् ‘श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः ॥

द॒धि॒क्राम॒ग्निमु॒षसं च दे॒वीं बृह॒स्पतिं सवि॒तारं च दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ मि॒त्रावरु॑णा॒ भगं च॒ वसू॑न्रु॒द्राँ आ॑दि॒त्याँ इ॒ह हु॑वे ॥५

द॒धि॒ऽक्राम् । अ॒ग्निम् । उ॒षसं॑म् । च॒ । दे॒वीम् । बृह॒स्पतिं॑म् । स॒वि॒तारं॑म् । च॒ । दे॒वम् ।

अ॒श्विनां॑ । मि॒त्रावरु॑णा । भगं॑म् । च॒ । वसूं॑न् । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । इ॒ह । हु॒वे॒ ॥५

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥५

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं “दधिक्रां दधिक्रावाणम् “अग्निमुषसं च “देवीम् उषोऽभिमानिनीं देवतां च "बृहस्पतिं “देवं द्योतमानं “सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं “च "अश्विना अश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ "भगं सूर्यं “च “वसून् अष्टौ वसून् "रुद्रान् एकादश रुद्रान् "आदित्यान्

द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मान् “इह अस्मदीये कर्मणि “हुवे हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्राम् । दधातीति दधिः । ‘ आदृगमहन' इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः 'जनसन' इत्यादिना विट् । “विड्वनोः' इत्यात्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी। पुंयोगादाख्यायाम् ' इति ङीष् । “यस्य' इति लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' इति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः सुडागमश्च । ' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् । “षू प्रेरणे' इत्यस्य तृचि ‘ आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । रुद्राँ आदित्याँ इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य ‘ दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य • आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकत्वम् । 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' इति रोः यादेशः।' लोपः शाकल्यस्य' इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्

स्वरसन्धिर्न भवति । अतः रुद्राँ आदित्याँ इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतो नकारस्य रुत्वयत्वपूर्वसवर्णानुनासिकादेशाः उन्नेयाः । हुवे । ह्वयतेर्लिटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्'°। इटः 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वम् । उवङादेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२१

दे. अग्निः। १ त्रिष्टुप्, २-३ अनुष्टुप्, ४ विराड्रूपा, ५ सतोबृहती

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥१॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोका श्चोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥२॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्चुतोऽग्ने विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥३॥

तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥४॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्चोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ इमं नः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - ‘ इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराड्रूपा सतोबृहती चान्त्या' इति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा सतोबृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ । अस्यापि गाथी ऋषिः । पशौ स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् ।

सूत्रितं च -- जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ।।

इ॒मं नों य॒ज्ञम॒मृतेंषु धेही॒मा ह॒व्या जांतवेदो जुषस्व ।

स्तो॒कानांमग्ने॒ मेदंसो घृ॒तस्य॒ होत॒ः प्राशांन प्रथ॒मो नि॒षद्यं ॥१

इ॒मम् । न॒ः । य॒ज्ञम् । अ॒मृतेंषु । धे॒हि॒ । इ॒मा । ह॒व्या । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । जु॒ष॒स्व॒ ।

स्तो॒कानांम् । अ॒ग्ने॒ । मेदंसः । घृ॒तस्यं । होत॒रितिं । प्र । अ॒शा॒न॒ । प्र॒थ॒मः । नि॒ऽसद्यं ॥१

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥१

गाथी प्रार्थयते । हे "जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने "नः अस्माकं संबन्धिनम् "इमं "यज्ञं पशुयागम् "अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु "धेहि तदधीनतया समर्पय । त्वं च "इमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि "हव्या हव्यानि हवींषि "जुषस्व सेवस्व । किंच "होतः देवानामाह्वातः । ' अग्निर्वै देवानां होता ' (ऐ. ब्रा. ३. १४) इत्याम्नानात् । तादृश हे "अग्ने "निषद्य वेद्यामुपविश्य "प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् "मेदसः वपाख्यस्य हविषः "घृतस्य आज्यस्यं च "स्तोकानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका बिन्दवो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेण "अशान भक्षय। पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । ' अश भोजने ' इत्यस्य लोटि 'हलः श्नः शानज्झौ

' (पा. सू. ३. १.८३) इति शानजादेशः । पश्चात् ‘ अतो हेः' इति हेर्लुक्। निघातः। प्रथमः। प्रथ प्रख्याने' । प्रथमः प्रथन्तेऽस्मात् द्वितीयादयः इति । ‘प्रथेरमच्' (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । ‘षद्‌लृ विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्य ल्यपि रूपम् ।
“सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । ‘लिति' इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

घृ॒तवं॑न्तः पावक ते स्तो॒काः श्चों॑तन्ति॒ मेदं॑सः ।

स्वधं॑र्मन्दे॒ववीं॑तये॒ श्रेष्ठं॑ नो धेहि॒ वार्यं॑म् ॥२

घृ॒तऽवं॑न्तः । पा॒व॒क॒ । ते॒ । स्तो॒काः । श्चो॒त॒न्ति॒ । मेदं॑सः ।

स्वऽधं॑र्मन् । दे॒वऽवीं॑तये । श्रेष्ठं॑म् । न॒ः । धे॒हि॒ । वार्यं॑म् ॥२

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्चोतन्ति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥२

“पावक पापशोधक हे अग्ने “स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके साङ्गेऽस्मिन् यज्ञे "ते तव भक्षणार्थं “देववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च “घृतवन्तः धृतोपेताः “मेदसः मेदोरूपस्य हविषः “स्तोकाः बिन्दवः “श्चोतन्ति क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतये इति योजनीयम् । तस्मात् “वार्यं वरणीयं संभजनीयं “श्रेष्ठम् उत्तमं धनं “नः अस्मभ्यं “धेहि प्रयच्छ ॥ श्चोतन्ति । ‘ श्चुतिर् क्षरणे' इत्यस्य लटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दादतिशायने इष्टन् । प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः। गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यम् । ‘ वृङ् संभक्तौ '।

ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । ' ईडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । एतिस्तुशास्' इत्यादिना क्यप् वृणोतेरेव न वृङः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्चुतोऽग्ने विप्रांय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिंध्यसे यज्ञस्यं प्राविता भंव ॥३

तुभ्यंम् । स्तोकाः । घृतऽश्चुतः । अग्नें । विप्रांय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्यं । प्रऽअविता । भव ॥३

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्चुतः । अग्ने । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥३

“सन्त्य यष्टृभिः संभजनीय यद्वा यष्टृभ्यः फलप्रद हे अग्ने “विप्राय मेधाविने “तुभ्यं त्वदर्थं “घृतश्चुतः घृतक्षरणयुक्ताः स्तोकाः सन्ति । “ऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव “श्रेष्ठः सर्वातिशायी त्वं समिध्यसे घृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक् प्रज्वल्यसे । स त्वं “यज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य “प्राविता प्रकर्षेण पालकः “भव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य ङयि ' तुभ्यमह्यौ ङयि ' (पा. सू. ७. २. ९५) इति तुभ्यादेशः । ‘ ङेप्रथमयोरम्' इति ङेरमादेशः । ‘ ङयि च ' इति आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ‘षण संभक्तौ'; ‘षणु दाने' वा । क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च' इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः भवे छन्दसि' इति तत्र साधुः' इति वा यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः। आमन्त्रितत्वान्निघातः। इध्यसे । 'ञिइन्धी दीप्तौ' । कर्मणि यक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । निघातः। प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः॥

तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तो॒कासो॑ अग्ने॒ मेद॑सो घृ॒तस्य॑ ।

क॒वि॒श॒स्तो बृ॑ह॒ता भा॒नुनागा॑ ह॒व्या जु॑षस्व मेधिर ॥४

तुभ्य॑म् । श्चो॒त॒न्ति॒ । अ॒ध्रि॒गो॒ इत्य॑ध्रिऽगो । श॒ची॒ऽव॒ः ।
स्तो॒कासः॑ । अ॒ग्ने॒ । मेद॑सः । घृ॒तस्य॑ ।

क॒वि॒ऽश॒स्तः । बृ॒ह॒ता । भा॒नुना॑ । आ । अ॒गा॒ः । ह॒व्या ।
जु॒ष॒स्व॒ । मे॒धि॒र॒ ॥४

तुभ्यम् । श्चोतन्ति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः ।
स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या ।
जुषस्व । मेधिर ॥४

“अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव "शचीवः शक्तिमन् हे “अग्ने “तुभ्यं त्वदर्थं "मेदसः मेदोरूपस्य हविषः “घृतस्य “स्तोकासः बिन्दवः “श्चोतन्ति स्रवन्ति । तस्मात् “कविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं “हता प्रभूतेन “भानुना तेजसा सहितः सन् “आगाः अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च “मेधिर प्रज्ञावन्नग्ने “हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि “जुषस्व सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति गम्लृ सृप्लृ गतौ ' इत्यस्य भावे ‘ गमेर्डोः' इति डोः । अधृता गौर्येन इत्यत्र ‘ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । धृतशब्दस्य" पृषोदरादित्वात् ध्रिभावः। संबोधने ‘संबुद्धौ च ' (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः। अपादादित्वान्निघातः । शचीवः । मतुपः मतुवसो र ० ' इति रत्वम् । कविशस्तः । ‘ शंसु स्तुतौ इत्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । ‘ यस्य विभाषा 'इतीट्प्रतिषेधः

। ‘थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना ।' भा दीप्तौ । “ दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः। अगाः। ‘ इण् गतौ ' इत्यस्य छान्दसे लुङि इणो गा' इति गादेशः । ‘ गातिस्था' इति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । ‘ मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ' इतीरन् । आमन्त्रिततत्वान्निघातः ॥

ओजिंष्ठं ते मध्य॒तो मेद॒ उद्भृ॑तं॒ प्र तें व॒यं दंदामहे ।

श्चोतंन्ति ते वसो स्तो॒का अधिं त्व॒चि प्रति॒ तान्दें॒व॒शो विंहि ॥५

ओजिंष्ठम् । ते॒ । म॒ध्य॒तः । मेदः॑ । उत्ऽभृंतम् । प्र । ते॒ । व॒यम् । द॒दा॒म॒हे॒ ।

श्चोत॑न्ति । ते॒ । व॒सो॒ऽइति॑ । स्तो॒काः । अधि॑ । त्व॒चि ।
प्रति॑ । तान् । दे॒व॒ऽशः । वि॒हि॒ ॥५

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते ।
वयम् । ददामहे ।

श्चोतन्ति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि ।
प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥५

हे अग्ने “ओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं “मेदः वपाख्यं हविः “मध्यतः पशोर्मध्यभागात् ते त्वदर्थम् “उद्धृतम् उद्धृतम् अध्वर्य्वादयः “वयम् अस्मिन् पशौ “ते तुभ्यं “प्र “ददामहे उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । “वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने “त्वचि “अधि वपायामुपरि ये “स्तोकाः घृतमिश्रा बिन्दवस्ते “ते त्वदर्थं “श्चोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा ते तव त्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्चोतन्ति। “तान् स्तोकान् "देवशः

देवेषु “प्रति “विहि प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् ‘पञ्चम्यास्तसिः ' (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्भृतम् । “ हृञ् हरणे'। कर्मणि क्तः । ‘हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे ।' दद दाने ' इत्यस्य लटि ङित्त्वादात्मनेपदम् । अतो दीर्घो यञि ' इति दीर्घः । निघातः । श्चोतन्ति । ‘श्चुतिर् क्षरणे' । पादादित्वादनिघातः । अन्तेर्लसार्वधातुकस्वरेण अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । तनु विस्तारे । तनोतेरनश्च वः' (उ. सू. २.२२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । ‘ सावेकाचः० इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिगत्यादिष्वित्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वश्छान्दसः । निघातः। खिलम् ॥ ॥ २१ ॥

३.२१.१

संशयोऽधः स्विदासीच्च कत्थना स्यादहं मनुः । इमं नो यज्ञमित्यस्यां नियोगः पाद उच्यते ।।बृहद्देवता १.५१ ।।

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२२

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.२१
सूक्तं ३.२२
गाथी कौशिकः
सूक्तं ३.२३ →

दे. अग्निः, ४ पुरीष्यः अग्नयः। त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप्

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥१॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥२॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥३॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥४॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अयं सः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - अयं स उपान्त्यानुष्टुप् पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः' इति । ऋषिः कौशिको गाथी। पञ्चचितिरूपा अग्नयो देवता । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः त्रिष्टुभः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाप्रणयने ' पुरीष्यासः' इत्येषानुवचनीया

। ‘ प्रेषितः पुरीष्यचितयेऽन्वाह ' इत्युपक्रम्य ' पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिरुपांशु सप्रणवम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

अ॒यं सो अ॒ग्निर्यस्मि॒न्सोम॒मिन्द्रः॑ सु॒तं द॒धे ज॒ठरे॑ वावशा॒नः ।

स॒ह॒स्रिणं॒ वाज॒मत्यं॒ न सप्तिं॑ सस॒वान्सन्त्स्तू॑यसे जातवेदः ॥१

अ॒यम् । सः । अ॒ग्निः । यस्मि॑न् । सोम॑म् । इन्द्रः॑ । सु॒तम् । द॒धे । ज॒ठरे॑ । वा॒व॒शा॒नः ।

स॒ह॒स्रिण॑म् । वाज॑म् । अत्य॑म् । न । सप्ति॑म् । स॒स॒ऽवान् । सन् । स्तू॒य॒से॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥१

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससऽवान् । सन् । स्तूयसे । जातऽवेदः ॥१

गाथी ब्रूते । अयम् उत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानः “अग्निः “सः तथाविधः खलु “वावशानः सोमं कामयमानः “इन्द्रः “यस्मिन् अग्नौ “सुतम् अभिषवादिसंस्कारोपेतं “सोमं “जठरे स्वोदरे “दधे दधार । तस्मात् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः । किंच हे “जातवेदः “सहस्रिणम् । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री। तम् “अत्यं वेगवशात अतनशीलं “सप्तिं "न अश्वमिव “वाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविर्लक्षणमन्नं “ससवान

भेजिवान् “सन् त्वं “स्तूयसे स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि ‘ लिटस्तझयोरेशिरेच् ' इति तप्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । ‘ वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि ' दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् ।' षण संभक्तौ । क्वसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ ' । कर्मणि यक् ।' अकृत्सार्वधातुकयोः° ' इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने॒ यत्ते॑ दि॒वि वर्च॑ः पृथि॒व्यां यदोष॑धीष्व॒प्स्वा यं॑जत्र ।

येना॒न्तरि॑क्षमु॒र्वा॑त॒तन्थ॑ त्वे॒षः स भा॒नुर॑र्ण॒वो नृ॒चक्षा॑ः ॥२

अग्ने॑ । यत् । ते॒ । दि॒वि । वर्च॑ः । पृ॒थि॒व्याम् । यत् । ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु । आ । य॒ज॒त्र ।

येन॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु । आ॒ऽत॒तन्थ॑ । त्वे॒षः । सः । भा॒नुः । अ॒र्ण॒वः । नृ॒ऽचक्षाः᳚ ॥२

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्ऽसु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आऽततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥२

“यजत्र यजनीय हे “अग्ने “दिवि द्युलोके “यत् “वर्चः आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत् “ते तवैव ज्योतिः । “पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु” इति । “ओषधीषु अरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु “यत् तेजः । यद्वा ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः “अप्सु जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वम् “आ सर्वत्र वर्तमानं तेजः तावकमेव । किंच

"येन वायुरूपेण तेजसा “अन्तरिक्षम् आकाशम् “उरु “आततन्थ आतेनिथ विस्तीर्णं कृतवानसि । “त्वेषः दीप्तिमान् अत एव “भानुः भासमानः “नृचक्षाः नृणां साक्षितया द्रष्टा “अर्णवः “समुद्रवन्महान् । “सः तादृशस्त्वमन्तरिक्षमातेनिथेति पूर्वेणान्वयः। उक्तार्थे वाजसनेयकम् -- ‘ अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्त्स भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् ' (श. ब्रा. ७. १. २३) इति ॥ पृथिव्याम् ।' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । ओषधीषु ।' ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ' इति दीर्घत्वम् । अप्सु । ' सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ । ‘ तनु विस्तारे' इत्यस्य लिटि थलि • बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ ' इति निपातनात्

इडेत्वाभ्यासलोपाः न भवन्ति । ‘ लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णांस्यस्मिन् सन्तीति मतुबर्थे ‘ वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' (का. ५. २. १०९. १) इति वप्रत्ययः । अर्णसः सलोपश्च' इति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः ।' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' । अभिव्यक्तवाग्वाच्ययं धातुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते ।' चक्षेर्बहुलं शिच्च ' इत्यसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने॑ दि॒वो अर्ण॒मच्छा॑ जिगा॒स्यच्छा॑ दे॒वाँ ऊं॑चिषे॒ धिष्ण्या॒ ये ।

या रो॑च॒ने प॒रस्ता॒त्सूर्य॑स्य॒ याश्चा॒वस्ता॑दुप॒तिष्ठ॑न्त॒ आप॑ः ॥ ३

अग्नें । दि॒वः । अर्णम् । अच्छं । जि॒गा॒सि॒ । अच्छं । दे॒वान् । ऊ॒चि॒षे॒ । धिष्ण्याः॑ । ये ।

याः । रो॒च॒ने । प॒रस्तात् । सूर्यस्य । याः । च॒ । अ॒वस्तात् । उ॒प॒ऽतिष्ठन्ते । आपः॑ ॥३

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपऽतिष्ठन्ते । आपः ॥३

हे “अग्ने त्वं “दिवो "अर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽम्भः “अच्छ अभिलक्ष्य “जिगासि धूमद्वारा प्राप्नोषि। किंच “धिष्ण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णान्त्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः । तान्प्राणाख्यान "देवान् "अच्छ अनुक्रमेण “ऊचिषे समवेतान्करोषि । समवेता

भवतेत्युक्तवान् असीत्यर्थः । “सूर्यस्य सूर्यलोकस्य “परस्तात् उपरि “रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके “याः आपो विद्यन्ते “अवस्तात् सूर्यलोकात् अधस्तात् अन्तरिक्षलोके “याश्च “आपः “उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्टमभिहितः- ‘ आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैत्यच्छा देवाँ उचिषे धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णान्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एताह ' (श. ब्रा. ७. १. २४) इति । ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ‘ ऋ गतौ ' इत्यस्मात् ‘ उदके नुट् च ' इत्यसुन्नुडागमश्च । अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः । सकारलोपश्छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तः । जिगासि। ‘गा स्तुतौ च छन्दसि ' इत्ययं

धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानः जुहोत्यादिः। ‘ बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । ऊचिषे । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इत्येतस्य लिट आर्धधातुकत्वात् ' ब्रुवो वचिः' (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः । ‘असंयोगाल्लिट् कित् ' इति किद्वद्भावात् ‘वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' इति संप्रसारणम् । अर्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । ‘ उष प्लुष दाहे'। धिय उष्णन्तीति ‘ सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः ' इति निपातनात् यन्नुडागमधात्वादिलोपोपपदह्रस्वत्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । नित्त्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् ‘ दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी° ' इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् “ विभाषावरस्य ' (पा.सू.५.३.४१) इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते । “ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' ।

उपपूर्वात्तिष्ठतेः ‘ अकर्मकाञ्च' (पा. सू. १. ३. २६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पु॒री॒ष्यां॑सो अ॒ग्नयः॑ प्राव॒णेभिः॑ स॒जोषं॑सः ।

जु॒षन्तां॑ य॒ज्ञम॒द्रुहो॑ऽनमी॒वा इषो॑ म॒हीः ॥४

पु॒री॒ष्यां॑सः । अ॒ग्नयः॑ । प्र॒व॒णेभिः॑ । स॒ऽजोषं॑सः ।

जु॒षन्ता॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒द्रुहः॑ । अ॒न॒मी॒वाः । इषः॑ । म॒हीः ॥४

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिः । सऽजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४

“पुरीष्यासः सिकतासंमिश्राः “अग्नयः चित्या अग्नयः ”प्रवणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्र्यादिभिः सहिताः

“सजोषसः परस्परसंगताः सन्तः “यज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं “जुषन्तां सेवन्ताम् । किंच “अद्रुहः अद्रोग्धारो यूयम् “अनमीवाः रोगादिवर्जिताः “महीः महत्यः “इषः ऊर्जाः रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । ‘ पॄ पालनपूरणयोः । ‘ ईषन् ' इत्यनुवृत्तौ ‘शॄपॄभ्यां कित् ' (उ. सू. ४. ४६७) इति ईषन्प्रत्ययः किञ्च । कित्त्वाद्गुणे प्रतिषिद्धे ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्युत्वम् । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषम् ।' पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ' (निरु. २.२२) इति यास्कः । तदर्हन्तीति पुरीष्याः । 'छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । ‘ यचि भम् ' इति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः । वन षण संभक्तौ ' इत्यस्मात् ' पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' इति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति प्रावणानि खनित्राणि । ‘प्रनिरन्तः० ' (पा. सू. ८. ४. ५) इत्यादिना णत्वम् । वनं समासे' (पा. सू. ६. २. १७८)

इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा ।' प्रुङ् गतौ'। प्रवन्ते गच्छन्ति मृत्खननं प्रति इति ‘चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ' (पा. सू. ३. २. १४८) इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्छान्दसः इति वक्तव्यम् । जुषन्ताम् । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः। महीः । महच्छब्दात् ‘उगितश्च ' इति ङीप् । तकारलोपः छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शंश्वत्तमं हवंमानाय साध ।

स्यान्नंः सूनुस्तनंयो विजावाग्ने सा तें सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५

इळांम् । अग्ने । पुरुऽदंसंम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवंमानाय । साध ।

स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने॒ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥५

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥५

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२३

← सूक्तं ३.२२

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.२३

देवश्रवा देववातश्च भारतौ

सूक्तं ३.२४ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्, ३ सतोबृहती

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वग्निरजरो वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥१॥

अमन्थिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥२॥

दश क्षिपः पूर्व्यं सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि दैववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥३॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥४॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ निर्मथितः सुधितः' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्र अनुक्रमणिका --' निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारतौ तृतीया सतोबृहती ' इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चैत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । ‘आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः । इलामग्ने ' इत्यस्या
विनियोगोऽसकृदुक्तः ।।

निर्म॑थित॒ः सुधि॑त॒ आ स॒धस्थे॒ युवा॑ क॒विर॑ध्व॒रस्य॑ प्रणे॒ता
।

जूर्य॑त्स्व॒ग्निर॒जरो॒ वने॒ष्वत्रा॑ दधे अ॒मृतं॑ जा॒तवे॑दाः ॥१

निःऽम॑थितः । सुऽधि॑तः । आ । स॒धऽस्थे॑ । युवा॑ । क॒विः ।
अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒ऽने॒ता ।

जूर्य॑त्ऽसु । अ॒ग्निः । अ॒जरः॑ । वने॑षु । अत्र॑ । द॒धे॒ ।
अ॒मृत॑म् । जा॒तऽवे॑दाः ॥१

निःऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः ।
अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातऽवेदाः ॥१

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वाते । योऽग्निः “निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् “सधस्थे यजमानगृहे “सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानः “युवा प्रबुद्धः अत एव “अध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः “प्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव “कविः क्रान्तदर्शी । तथाविधः "जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः “अग्निः “वनेषु महारण्येषु “जूर्यत्सु दावाग्निसंबन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् “अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् “अत्र एवं स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु “अमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम् “आ “दधे निदधाति ।। सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधित°' इत्यादिना निपातनात् धि

इत्यादेशः । “ गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यत्सु । ‘जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादित्वात् श्यन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अजरः । ‘जॄ वयोहानौ ' इत्यस्मात् भावे • ॠदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । गुणः । ‘ नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे। दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य क्ते ‘ जनसनखनां सन्झलोः' इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

अम॑न्थिष्टां॒ भार॑ता रे॒वद॒ग्निं॑ दे॒वश्र॑वा दे॒ववा॑तः सु॒दक्ष॑म् ।

अग्ने॒ वि प॑श्य बृह॒ताभि रा॒येषां नो॑ ने॒ता भ॑वता॒दनु॒ द्यून् ॥२

अम॑न्थिष्टाम् । भार॑ता । रे॒वत् । अ॒ग्निम् । दे॒वऽश्र॑वाः । दे॒वऽवा॑तः । सु॒ऽदक्ष॑म् ।

अग्नें । वि । प॒श्य॒ । बृ॒ह॒ता । अ॒भि । रा॒या । इ॒षाम् । न॒ः ।
ने॒ता । भ॒व॒ता॒त् । अनुं । द्यून् ॥२

अमन्थिष्टाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः ।
देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः ।
नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥२

हे "अग्ने "भारता भारतौ भरतस्य पुत्रौ "देवश्रवाः
"देववातः चेत्युभौ "सुदक्षं शोभनसामर्थ्योपेतं "रेवत्
रयिमन्तम् "अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वाम् "अमन्थिष्टाम्
अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमलूलुडताम् । मथनेन
त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं “बृहता प्रभूतेन
"राया धनेन सहितः सन् “अभि अभिमुखो भूत्वा “वि
"पश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच “अनु
“द्यून् । द्युशब्दः अहर्वाची ' वस्तोः द्युः ' (नि. १.९.२)

इति तन्नामसु पाठात् । द्यूननु सर्वेषु दिवसेषु "नः अस्माकम् "इषाम् अन्नानां "नेता आनेता "भवतात् भव ॥

अमन्थिष्टाम् । “ मन्थ विलोडने ' इत्यस्माल्लुङि सिच् ।' वदव्रजहलन्तस्याचः ' (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्राप्तायां : नेटि ' इति प्रतिषेधः । तस्थस्थमिपाम् ' इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादित्वादनिघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् । तद्धितेष्वचामादेः ' इत्यादिवृद्धिः । ञित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । श्रु श्रवणे'। असुन्' इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इस्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । ‘ वा गतिगन्धनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववातः ऋषिः । ‘ तृतीया

कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । द्यून् । ‘द्यु अभिगमने' ‘द्युत दीप्तौ ' वा । ‘ ङिच्च ' इत्यनुवृत्तौ ‘ द्युयुभ्यां च ' इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो ङिच्च । द्युतेः ‘अश्र्वादयश्च' (उ. सू. ५.७०७) इति डुन्प्रत्ययः । अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंबन्धादिति वा द्युर्दिवसः । ‘ प्रथमयोः' इति सवर्णदीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसि ' (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य नकारः । एकादेशस्वरः ॥

दश॒ क्षिपंः॒ पू॒र्व्यं सींमजीजन॒न्सुजांतं मा॒तृषुं प्रि॒यम् ।

अ॒ग्निं स्तुंहि दैववा॒तं देंवश्रवो॒ यो जनांना॒मसंद्वृ॒शी ॥३

दशं । क्षिपः॑ । पू॒र्व्यम् । सी॒म् । अ॒जी॒ज॒न॒न् । सुऽजांतम् । मा॒तृषुं । प्रि॒यम् ।

अ॒ग्निम् । स्तु॒हि॒ । दै॒व॒ऽवा॒तम् । दे॒व॒ऽश्र॒वः॒ । यः । जनांनाम् । असंत् । व॒शी ॥३

दश । क्षिपः । पूर्व्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु । प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । वशी ॥३

हे अग्ने देववातस्य "क्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः ताश्च "दश । बाहुद्वयस्य मथनसाधनत्वेन तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृश्योऽङ्गुलयः "पूर्व्यं पुरातनं "सीम् एनं त्वाम् "अजीजनन् उदपीपदन् । हे "देवश्रवः "मातृषु मातृभूतारण्योः "सुजातं सुष्टुत्पन्नम् अत एव "प्रियं कमनीयं "दैववातं देववातेन मथितमेनम् "अग्निं स्तुहि । "यः अग्निः "जनानां स्तोतॄणां यजमानानां "वशी वशवर्ती कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः "असत् भवति तं

स्तुहीति पूर्वेणान्वयः ॥ दश । ‘दंश दशने' । “कनिन् ' इत्यनुवृत्तौ ‘नुदशोर्गुणश्च' इति कनिन् । नित्स्वरः । क्षिपः । ‘क्षिप प्रेरणे' । औणादिकः कर्मणि क्विप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । “जनी प्रादुर्भावे ' । हेतुमण्ण्यन्तस्य लुङि चङ्द्विर्वचनसन्वद्भावाभ्यासेत्वदीर्धाः । निघातः । स्तुहि । ' ष्टुञ् स्तुतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादित्वात शपो लुक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे ' तेन निवृत्तम्' (पा. सू. ४. २.६८) इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि ' । अस्य लेट्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वां दधे॒ वर॒ आ पृं॑थि॒व्या इळां॑यास्प॒दे सुं॑दिन॒त्वे अह्नां॑म् ।

दृ॒षद्वं॑त्या॒ं मानु॑ष आप॒याया॒ं सर॑स्वत्यां रे॒वद॑ग्ने दिदीहि ॥४

नि । त्वा॒ । द॒धे॒ । वरें । आ । पृ॒थि॒व्याः । इळां॑याः । प॒दे । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अह्नां॑म् ।

दृ॒षत्ऽवं॑त्याम् । मानुं॑षे । आ॒प॒याया॑म् । सर॑स्वत्याम् । रे॒वत् । अ॒ग्ने॒ । दि॒दी॒हि॒ ॥४

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् ।

दृषत्ऽवत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥४

हे "अग्ने “इळायाः गोरूपधारिण्याः "पृथिव्याः भूमेः “वरे वरिष्ठे "पदे उत्तरवेद्याम् "अह्नां “सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तदर्थं

“त्वा त्वाम् “आ “नि “दधे आ समन्तान्निदधामि । उत्तमानि स्थानानि दर्शयति । "दृषद्वत्याम् । दृपद्धती नाम काचिन्नदी तस्याम् । "मानुषे मनुष्यसंचरणविषये तीरे । “आपयायाम् । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । "सरस्वत्यां नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु स्थानेषु त्वं “रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा “दिदीहि दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्यकार्षुः । तथा च ब्राह्मणम् - ‘ ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत ' (ऐ. ब्रा, २. १९) इति ॥ दधे । दधातेः लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । वरे। ' वृञ् वरणे । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप्। पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । ‘दृ विदारणे'। 'दृणातेः पुग्घ्रस्वश्च ' (उ. सू.१.१२८) इत्यादिना षुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषदः उपलाः यस्यां सन्तीति मतुप् । ‘झयः' इति तस्य वत्वम् ।' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात् मतुप उदात्तताभावः । अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् ।

सरःशब्दोऽसुनन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वान्मस्य वत्वम् । उगित्त्वात् ङीप् । दिदीहि । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ।।

इळा॑मग्ने पुरु॒दंस॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।

स्यान्न॑ः सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥५

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।

स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने॒ । सा । ते॒ । सुऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥५

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥५

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२४

दे. अग्निः। गायत्री, १ अनुष्टुप्

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥१॥

अग्न इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः ।

जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥२॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत ।

एदं बर्हिः सदो मम ॥३॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः ।

यज्ञेषु य उ चायवः ॥४॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।

शिशीहि नः सूनुमतः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ने सहस्व' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका - अग्ने सहस्व गायत्रमाद्यानुष्टुप्' इति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘ अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितम् - ‘ अग्न इळेति चतस्रः ' (

आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावग्नेर्दातुरनुवाक्या ‘ अग्ने दा दाशुषे ' इत्येषा । ‘ अथाग्नेय्यः' इति खण्डे सूत्रितम् -- अग्ने दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एषाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्ने॒ सहं॑स्व॒ पृतं॑ना अ॒भिमां॑ती॒रपां॑स्य ।

दु॒ष्टर॒स्तर॒न्नरां॑ती॒र्वर्चो॑ धा य॒ज्ञवां॑हसे ॥१

अग्नें । सहं॑स्व । पृतं॑नाः । अ॒भिऽमां॑तीः । अपं । अ॒स्य॒ ।

दु॒स्तरः॑ । तरं॑न् । अरां॑तीः । वर्चः॑ । धा॒ः । य॒ज्ञऽवां॑हसे ॥१

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । हे "अग्ने "पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः "सहस्व अभिभव । "अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् "अपास्य अपनुद । किंच "दुष्टरः दुस्तरः न केनापि तरितुं शक्यः अत एव "अरातीः अरातीन् शत्रून् "तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वंस्त्वं "यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय “वर्चो “धाः अन्नं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । ‘षह मर्षणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अभिमातीः । ‘ माङ् माने ' । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य लुग्विकरणत्वात् ईत्वेत्वे न भवतः। अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । असु क्षेपणे ' । दिवादेः लोटि रूपम् । दुष्टरः । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः । अस्मात् कृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वात् विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वम् । लित्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते

धातुस्वरः । धाः । दधातेश्छन्दसि लुङि रूपम् । निघातः ॥

अग्नं इ॒ळा समिंध्यसे वी॒तिहोंत्रो॒ अमंर्त्यः ।

जु॒षस्व॒ सू नों अध्व॒रम् ॥२

अग्नें । इ॒ळा । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । वी॒तिऽहोंत्रः । अमंर्त्यः ।

जु॒षस्वं । सु । न॒ः । अ॒ध्व॒रम् ॥२

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः ।

जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥२

हे "अग्ने “वीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीतिहोत्रः । यज्ञेषु

प्रीतिमानित्यर्थः । "अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् "इळा इळायामीड्यायाम् उत्तरवेद्यां “समिध्यसे आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं “नः अस्माकम् "अध्वरम् इमं यज्ञं “सु सुष्ठु "जुषस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्त्यादिषु । अस्मात्कर्मणि 'मन्त्रे वृषेषपच° ' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व । जुषतेर्लोटि रूपम् । शस्वरः । सु ।' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने॑ द्यु॒म्नेन॑ जागृ॒वे॒ सह॑सः सूनवाहुत ।

एदं ब॒र्हिः सं॑दो॒ मम॑ ॥३

अग्ने॑ । द्यु॒म्नेन॑ । जा॒गृ॒वे॒ । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । आ॒ऽहु॒त॒ ।

आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । स॒द॒ः । मम॑ ॥३

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥३

“द्युम्नेन स्वतेजसा सह "जागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत "आहुत देवताह्वानार्थम् अस्माभिः आहुत “सहसः "सूनो बलस्य पुत्र हे “अग्ने “मम मत्संबन्धिन्यस्मिन् यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् "इदं "बर्हिः तत्र “आ "सदः आसीद ॥जागृवे। ‘ जागृ निद्राक्षये '। जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्' इति क्विन् । कित्त्वादगुणः । जागर्तीति जागृविः । 'जागृविर्जागरणात् ' (निरु. ९. ८) इति यास्कः । ‘ संबुद्धौ च ' इति गुणः । एङ्ह्रस्वात्° । (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्गवद्भावादनुदात्तत्वे

पादादित्वादनिघातः । सदः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्य छान्दसे लुङि लृदित्त्वादङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्ने॒ विश्वे॑भिर॒ग्निभि॑र्दे॒वेभि॑र्महया॒ गिरः॑ ।

य॒ज्ञेषु॒ य उं॑ चा॒यवः॑ ॥४

अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । अ॒ग्निऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । म॒ह॒य॒ । गिरः॑ ।

य॒ज्ञेषु॑ । ये । ऊ॒ं इति॑ । चा॒यवः॑ ॥४

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः ।

यज्ञेषु । ये । ऊं इति । चायवः ॥४

हे "अग्ने "देवेभिः द्योतमानैः “विश्वेभिः सर्वैः "अग्निभिः यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं “चायवः त्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजकाः “ये विद्यन्ते तेषां "यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु "गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि "महय पूजय ॥ महय । ‘ महः पूजायाम् । चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्ध्यभावः । निघातः । चायवः । ‘ चायृ पूजानिशामनयोः । • मृगय्वादयश्च ' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्न॒ दा दा॒शुषें र॒यिं वी॒रवं॑न्त॒ं परीं॑णसम् ।

शि॒शी॒हि नं॑ः सूनु॒मतं॑ः ॥५

अग्नें । दाः । दा॒शुषें । र॒यिम् । वी॒रऽवं॑न्तम् । परीं॑णसम् ।

शि॒शी॒हि । न॒ः । सू॒नु॒ऽमतः॑ ॥५

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरऽवन्तम् । परीणसम् ।

शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥५

हे "अग्ने "दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय "वीरवन्तं पुत्रयुक्तं "परीणसं प्रभूतं "रयिं धनं "दाः देहि । "सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान् "नः अस्मान् "शिशीहि धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । ' डुदाञ् दाने ' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् अनिघातः । दाशुषे ।' दाशृ दाने' इत्यस्य क्वसौ 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनात् द्विर्वचनाभावः इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेर्व्याप्त्यर्थात् क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । शिशीहि । ' शिञ् निशाने '। व्यत्ययेन श्लुः । दीर्घः छान्दसः । हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२५

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.२४
सूक्तं ३.२५
गाथिनो विश्वामित्रः
सूक्तं ३.२६ →

दे. अग्निः, ४ अग्नीन्द्रौ। त्रिष्टुप्

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥१॥

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्सनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वहा पुरुक्षो ॥२॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥३॥

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥४॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि महयमान ऊती ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ने दिवः' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-- ' अग्ने दिवो वैराजमुपान्त्याग्नेन्द्री' इति । विराट् छन्दः । ‘ अग्न इन्द्रश्च ' इत्येषा इन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टाः आग्नेय्यः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे ‘ अग्न इन्द्रश्च ' इति याज्या । ‘ अग्न इन्द्रश्च

दाशुषो दुरोण इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्नें दि॒वः सू॒नुरंसि॒ प्रचेंता॒स्तनां पृथि॒व्या उ॒त वि॒श्ववेंदाः ।

ऋधंग्दे॒वाँ इ॒ह यंजा चिकित्वः ॥१

अग्नें । दि॒वः । सू॒नुः । अ॒सि॒ । प्रऽचेंताः । तनां । पृ॒थि॒व्याः । उ॒त । वि॒श्वऽवेंदाः ।

ऋधंक् । दे॒वान् । इ॒ह । य॒ज॒ । चि॒कि॒त्व॒ः ॥१

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । हे "अग्ने "विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् "प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं “दिवः द्युलोकाभिमानिदेवतायाः "सूनुरसि पुत्रो भवसि। “उत अपि च "पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायाः “तना तनयोऽसि । किंच “चिकित्वः चेतनावन् हे अग्ने "इह अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् कर्मणि "देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् "ऋधक् पृथक् क्रमेण "यज हविष्प्रदानेन पूजय ॥ असि । ‘ अस भुवि ' इत्यस्य लटि तासस्त्योर्लोपः' इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒ग्निः सं॑नोति वी॒र्या॑णि वि॒द्वान्स॒नोति॒ वाजं॑म॒मृतां॑य॒ भूषं॑न् ।

स नों दे॒वाँ एह वं॑हा पुरुक्षो ॥२

अ॒ग्निः । स॒नो॒ति॒ । वी॒र्या॑णि । वि॒द्वान् । स॒नोति॑ । वाज॑म् । अ॒मृता॑य । भूष॑न् ।

सः । न॒ः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह॒ । पु॒रु॒क्षो॒ इति॑ पुरुऽक्षो ॥२

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् । अमृताय । भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥२

“विद्वान् कर्माभिज्ञो यः "अग्निः "वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणि सामर्थ्यानि “सनोति यजमानाय ददाति । यश्चाग्निः "भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगत् भूषयन् अलंकुर्वन् "अमृताय मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय "वाजं हविर्लक्षणमन्नं "सनोति प्रयच्छति "पुरुक्षो

पुरोडाशादिबहुविधान्नोपेत हे अग्ने "सः तादृशस्त्वं "नः अस्माकं संबन्धिनि “इह अस्मिन्यज्ञे "देवान् यजनीयान्देवान् “आ “वह आह्वय ।। सनोति । ‘ षणु दाने '। तनादित्वादुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । भूषन् । ‘ भूष अलंकारे । अन्तर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । वह । वहेर्लोटि रूपम् । पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । ‘संबुद्धौ च' इति गुणः ॥

अ॒ग्निर्द्यावा॑पृथि॒वी वि॒श्वज॑न्ये॒ आ भा॑ति दे॒वी अ॒मृते॒ अमू॑रः ।

क्षय॒न्वाजैः॑ पुरुश्च॒न्द्रो नमो॑भिः ॥३

अ॒ग्निः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये॒ इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॒ति॒ । दे॒वी इति॑ । अ॒मृते॒ इति॑ । अमू॑रः ।

क्षयं॑न् । वाजैः॑ । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रः । नमः॑ऽभिः ॥३

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये । आ । भाति । देवी इति । अमृते इति । अमूरः ।

क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमःऽभिः ॥३

"अमूरः अमूढः सर्वज्ञः "क्षयन ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव "पुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रो बहुहिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । “वाजैः बलैः "नमोभिः अन्नैश्च सहितः सः "अग्निः "विश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्र्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । “देवी द्योतमाने "अमृते मरणधर्मरहिते “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “आ “भाति आ समन्तात् प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य ' दिवो द्यावा' इति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो डीषन्तत्वेनान्तोदात्तः। ‘देवता द्वन्द्वे च' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वजन्ये । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्'

इति पूर्वपदान्तोदात्तः । तत्पुरुषे तु स्वरश्चिन्तनीयः । आ भाति । ' भा दीप्तौ'। अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् ।' क्षि ऐश्वर्ये । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः । श्चुत्वेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे ' त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा • समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

अग्न॒ इन्द्रं॑श्च दा॒शुषो॑ दुरो॒णे सु॒तावं॑तो य॒ज्ञमि॒होपं॑ यातम् ।

अमं॑र्धन्ता सोम॒पेयां॑य देवा ॥४

अग्ने॑ । इन्द्रः॑ । च॒ । दा॒शुषः॑ । दु॒रो॒णे । सु॒तऽवं॑तः । य॒ज्ञम् । इ॒ह । उपं॑ । या॒त॒म् ।

अमं॑र्धन्ता । सो॒म॒ऽपेयां॑य । दे॒वा॒ ॥४

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् ।
इह । उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥४

हे "अग्ने त्वम् "इन्द्रश्च उभौ "देवा देवौ युवाम् "अमर्धन्ता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वन्तौ सन्तौ "सुतवतः सोमाभिषवं कुर्वतः "दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य “इह "दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं “यज्ञम् अभिलक्ष्य "सोमपेयाय सोमपानार्थम् “उप “यातम् उप समीपम् आगच्छतम् ॥ यातम् । ‘ या प्रापणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘मृधु हिंसायाम्' इत्यस्य शतरि रूपम् । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सोमपेयाय । ‘पा पाने'। ' अचो यत्' इति यत् ।' ईद्यति' इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्नें अ॒पां समिंध्यसे दुरो॒णे नित्यं॑ः सूनो सहसो जातवेदः ।

स॒धस्थांनि म॒हयंमान ऊ॒ती ॥५

अग्नें । अ॒पाम् । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । दु॒रो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो॒ इतिं । स॒ह॒स॒ः । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः ।

स॒धऽस्थांनि । म॒हयंमानः । ऊ॒ती ॥५

अग्ने । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । जातऽवेदः ।

सधऽस्थानि । महयमानः । ऊती ॥५

"सहसः "सूनो बलस्य पुत्र "जातवेदः जातप्रज्ञ हे "अग्ने "नित्यः अविनाशी "ऊती ऊत्या रक्षणेन 'सधस्थानि

प्राणिनां निवासभूतान् लोकान् "महयमानः परिचरंस्त्वम् "अपां "दुरोणे अपां स्थानेऽन्तरिक्षे "समिध्यसे सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । 'अव रक्षणे' इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ‘ ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ् । गुणः । ‘ दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति ' (निरु, ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः । ‘ मह पूजायाम् ' । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । ऊती । अव रक्षणादिषु ।' उतियूतिजूति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ।।

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२६

दे. १-३ वैश्वानरोऽग्निः, ४-६ मरुतः, ७-८ आत्मा(अग्निर्वा), ९ विश्वामित्रोपाध्यायः। १-६ जगती, ७-९ त्रिष्टुप्

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥१॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥२॥

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्व्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥३॥

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः शुभे सम्मिश्लाः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वताँ अदाभ्याः ॥४॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषक्रतवः सुदानवः ॥५॥

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥६॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥७॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्ध्यर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्द्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥८॥

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘वैश्वानरं मनसा' इति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका– वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागती द्वृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतान्त्योपाध्यायस्तुतिः' इति । वैश्वानरं मनसा' इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता द्वितीयस्य मरुतः । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ‘ अग्निरस्मि' इति द्वृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य स्तुत्यत्वात्। स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वात् ‘ यस्य वाक्यं स ऋषिः ' इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । “वैश्वानरं मनसा' इत्याद्यास्तृच आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि अग्निमारुते

वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः । तृतीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितं- वैश्वानरं मनसेति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविद्धानीयः । ‘ प्र यन्तु वाजाः' इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविद्धानीयः । उभयमपि ‘ उशनसस्तोमेन ' इति खण्डे सूत्रितं-- वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः ' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचयने संचिताग्न्यनुशंसने ‘ अग्निरस्मि' इत्येषा । ' अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत् ' इत्युपक्रम्य सूत्रितम्- अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिर्मध्यमया वाचा ' (आश्व.श्रौ. ४. ८) इति ॥

वै॒श्वा॒न॒रं मनं॑सा॒ग्निं नि॒चाय्यां॑ ह॒विष्मं॑तो अनु॒ष॒त्यं स्व॒र्विदं॑ ।

सुदानुं देवं रंथिरं वंसूयवों गीर्भी रण्वं कुंशिकासों हवामहे ॥१

वैश्वानरम् । मनंसा । अग्निम् । निऽचाय्यं । हविष्मंन्तः । अनुऽसत्यम् । स्वःऽविदंम् ।

सुऽदानुंम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥१

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः । अनुऽसत्यम् । स्वःऽविदम् ।

सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने “हविष्मन्तः संभृतहविष्काः “वसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः “कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं “वैश्वानरम् । विश्वे नरा

अग्निप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः ।तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् “अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं “स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव “सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं “रथिरं रथवन्तम् अत एव “रण्वं यज्ञान् गच्छन्तं “देवं द्योतमानं तमिमम् “अग्निं “मनसा “निचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा “गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः “हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् ।' नरे संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । ‘ चायृ पूजानिशामनयोः' इत्यस्य ल्यपि रूपम् । लित्स्वरः ।। अनुषत्यम् । अनुगतं सत्येन । ' अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' इति समासः । सुषामादित्वात् षत्वम् । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् ।

सुदानुम् । डुदाञ् दाने '। ' दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि नुप्रत्ययः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दान्मतुबर्थे ‘ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ' इति इरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति • सुप आत्मनः क्यच् '। ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः ।' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रविर्गत्यर्थः । रण्वति यज्ञान् गच्छतीति रण्वः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दात् ' गोत्रम्' इत्यर्थे विदादित्वादञ् । तस्य बहुषु ‘ यञञोश्च' (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । निघातः ॥

तं शु॒भ्रम॒ग्निमव॑से हवामहे वैश्वान॒रं मा॑त॒रिश्वा॑नमु॒क्थ्यं॑ ।

बृह॒स्पतिं॒ मनुं॑षो दे॒वतां॑तये॒ विप्रं॒ श्रोतां॑र॒मतिं॑थिं रघु॒ष्यदं॑ ॥२

तम् । शु॒भ्रम् । अ॒ग्निम् । अवं॑से । ह॒वा॒म॒हे॒ । वै॒श्वा॒न॒रम् । मा॒त॒रिश्वां॑नम् । उ॒क्थ्यं॑म् ।

बृह॒स्पतिं॑म् । मनुं॑षः । दे॒वऽतां॑तये । विप्रं॑म् । श्रोतां॑रम् । अतिं॑थिम् । र॒घु॒ऽस्यदं॑म् ॥२

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥२

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः “तं “शुभ्रं द्योतमानं “वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं “मातरिश्वानम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् “उक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं “बृहस्पति

बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं “विप्रं मेधाविनं “श्रोतारं स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम् “अतिथिम् आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं “रघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन अध्वा लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता इत्यर्थः । तम् एवंविधगुणयुक्तम् “अग्निम् “अवसे अस्माकं रक्षणाय “हवामहे कुशिकगोत्रजा वयम् आह्वयामः । किंच “मनुषः मनुष्यस्य “देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रम् । ‘शुभ दीप्तौ' । अस्मात् ‘ स्फायितञ्चि ' इत्यादिना कर्तरि रक् । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानम् । निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा अग्निः । ‘ श्वनुक्षन्' इत्यादिना मातरिश्वञ्छब्दस्य कन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् । उक्थेन स्तोत्रेण स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । “ तित्स्वरितम्' इति स्वरितः । देवतातये । देव एव

देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लित्स्वरः । रघुस्यदम् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । ‘स्यदो जवे' इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अश्वो॒ न क्रंद॒ंजनि॑भिः॒ समि॑ध्यते वैश्वान॒रः
कु॑शि॒केभि॑र्यु॒गेयु॑गे ।

स नो॑ अ॒ग्निः सु॒वीर्यं॒ स्वश्व्यं॒ दधा॑तु॒ रत्न॑म॒मृते॑षु॒ जागृ॑विः ॥
३

अश्वः॑ । न । क्रन्द॑न् । जनि॑ऽभिः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । वै॒श्वा॒न॒रः । कु॒शि॒केभिः॑ । यु॒गेऽयु॑गे ।

सः । न॒ः । अ॒ग्निः । सु॒ऽवीर्यं॑म् । सु॒ऽअश्व्यं॑म् । दधां॑तु । रत्नं॑म् । अ॒मृतें॑षु । जागृं॑विः ॥३

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिऽभिः । सम् । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥३

यः “वैश्वानरः अग्निः “कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः "युगेयुगे प्रतिदिनं समिध्यते आज्याहुतिप्रक्षेपेण' सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । “अश्वो “न इति । यथा जातोऽश्वः “क्रन्दन् हेषारवं कुर्वन् “जनिभिः जनयित्रीभिः वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । "अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये “जागृविः ज्वालया जाग्रत् दीप्यमानः “सः “अग्निः “सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं “स्वश्व्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं

“रत्नम् उत्तमं धनं “नः अस्माकं “दधातु विदधातु प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । ‘नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वश्व्यम् । अश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र साधुः ' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोटि रूपम् । रत्नम् ।' रमु क्रीडायाम् । “ रमेस्त च ' इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन्निति रत्नम् । नित्' इत्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । क्विन्प्रत्ययान्तः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

प्र यं॑तु वाजा॒स्तवि॑षीभिर॒ग्नयः॑ शु॒भे सम्मि॑श्ला॒ः पृष॑तीरयुक्षत ।

बृ॒ह॒दु॒क्षो॑ म॒रुतो॑ वि॒श्ववे॑दसः॒ प्र वे॑पयंति॒ पर्व॑ताँ॒ अदा॑भ्याः ॥ ४

प्र । य॒न्तु॒ । वाजाः॑ । तवि॑षीभिः । अ॒ग्नयः॑ । शु॒भे । सम्ऽमि॑श्लाः । पृषं॑तीः । अ॒यु॒क्ष॒त ।

बृ॒ह॒त्ऽउ॒क्षः॑ । म॒रुतः॑ । वि॒श्वऽवे॑दसः । प्र । वे॒प॒य॒न्ति॒ । पर्व॑तान् । अदा॑भ्याः ॥४

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे । सम्ऽमिश्लाः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥४

“वाजाः वेगवन्तः “अग्नयः “प्र “यन्तु जलमभिलक्ष्य गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्नयः “तविषीभिः बलयुक्तैः मरुद्भिः “शुभे जले “संमिश्लाः परस्परं संगताः सन्तः “पृषतीः

बिन्दून् “अयुक्षत अयुञ्जन् । जले बिन्दुनकुर्वन् । यद्वा वाजाः
वेगवन्तोऽग्नयस्तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिश्ला अग्निभिः संगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थे ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते “विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ताः “अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः “मरुतः एवंविधा वायवः "बृहदुक्षः प्रभूतसेक्तॄन् “पर्वतान् मेघान् “प्र “वेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥
तविषीभिः । ‘ तव गतौ ' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् ‘तवेर्णिद्वा' इति टिषच् निच्च । तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । ‘ टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । लिङ्गव्यत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । पृषतीः । ‘पृषु सेचने' ' पृ पालनपूरणयोः' इति वा । अस्मात् वर्तमाने ‘पृषद्बृहन्महत्' इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति।

‘उगितश्च' इति ङीप् । पर्षन्तीति पृषत्यः शीकराः ।
पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । ' युजिर्
योगे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । निघातः । बृहदुक्षः ।'
उक्ष सेचने ' इत्यस्मात्क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
वेपयन्ति । टुवेपृ कम्पने '। निघातः । पर्वतान् । ' पर्व
पूरणे' इत्यस्मात् ' भृमृदृशि° ' इत्यादिना अतच् । पर्वति
पूरयति भूमिमुदकेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः
॥

अ॒ग्नि॒श्रियो॑ म॒रुतो॑ वि॒श्वकृ॑ष्टय॒ आ त्वे॒षमु॒ग्रमव॑ ईमहे व॒यं ।

ते स्वा॒निनो॑ रु॒द्रिया॑ व॒र्षनि॑र्णिजः सिं॒हा न हे॒षक्र॑तवः सु॒दान॑वः ॥५

अ॒ग्नि॒ऽश्रियः॑ । म॒रुतः॑ । वि॒श्वऽकृ॑ष्टयः । आ । त्वे॒षम् ।
उ॒ग्रम् । अवः॑ । ई॒म॒हे॒ । व॒यम् ।

ते । स्वा॒निनः॑ । रु॒द्रियाः॑ । व॒र्षऽनिं॑र्निजः । सिं॒हाः । न । हे॒षऽक्रं॑तवः । सु॒ऽदानं॑वः ॥५

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽक्रतवः । सुऽदानवः ॥५

“अग्निश्रियः वैद्युतमग्निं श्रयन्तः “विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये “मरुतः विद्यन्ते तेषां च मरुतां “त्वेषं दीप्तम् "उग्रम् उद्गूर्णम् “अवः रक्षणम् “आ “ईमहे कुशिका “वयम् आ समन्तात् याचामहे । “ते मरुतः “रुद्रियाः रुद्रपुत्राः “वर्षनिर्णिजः । निर्णिक्शब्दो रूपवाची • निर्णिक् वव्रिः' इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । "हेषक्रतवः ।

हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः “सिंहा “न सिंहा इव "स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः “सुदानवः सुष्ठु जलस्य दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । ‘श्रिञ् सेवायाम्। वचिप्रच्छि०' इत्यादिना क्विप् संप्रसारणभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयङादेशः । कृत्स्वरः । उग्रम् । गम्लृ गतौ' । उत्पूर्वः । ऋज्रेन्द्राग्र° ' इति निपातनात् रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यान्तलोपश्च । उद्गच्छतीत्युग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कान्तिगत्यादिषु" । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः । तद्वन्तः । अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः। रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्दसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं ग॒णंगं॑णं सुश॒स्तिभि॑र॒ग्नेर्भामं॑ म॒रुता॒मोजं॑ ईमहे ।

पृषंदश्वासो अनव॒भ्ररांधसो॒ गंतांरो य॒ज्ञं वि॒दथेंषु॒ धीराः॑ ॥६

व्रातंम्ऽव्रातम् । ग॒णम्ऽगंणम् । सु॒श॒स्तिऽभिः॑ । अ॒ग्नेः ।
भामंम् । म॒रुतांम् । ओजः॑ । ई॒म॒हे॒ ।

पृषंत्ऽअश्वासः । अ॒न॒व॒भ्रऽरांधसः । गन्तांरः । य॒ज्ञम् ।
वि॒दथेंषु । धीराः॑ ॥६

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः ।
भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गन्तारः । यज्ञम् ।
विदथेषु । धीराः ॥६

कुशिका वयम् “अग्नेर्भामं भासकं “मरुतामोजः तेजः
'व्रातंव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं “गणंगण गणे गणे महति
समूहे क्रियमाणाभिः “सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः
स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैः “ईमहे

तादृशं मारुतं तेजो याचामहे । "पृषदश्वासः । पृषत्यश्चित्रवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । "अनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंशो यस्य तदनवभ्रम् । अनवभ्रं राधो धनं येषां तेऽनवभ्रष्टधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । "धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतः "विदथेषु यज्ञेषु "यज्ञं यजनीयं हविः अभिलक्ष्य "गन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गणंगणम् ।' गण संख्याने '। पचाद्यच् । ' नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामम् । ' भा दीप्तौ' ।' अर्तिस्तुसु° ' इत्यादिना मन् । नित्स्वरः । ओजः ।' उब्ज आर्जवे' । 'उब्जेर्बले बलोपश्च' (उ. सू. ४. ६३१) इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ° पूर्वपदस्वरः ।

गन्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु ।' विद ज्ञाने' । 'रुदिविदिभ्यां कित्' इत्यथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्य्वादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।

अ॒र्कस्त्रि॒धातू॒ रज॑सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥ ७

अ॒ग्निः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तम् । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृत॑म् । मे॒ । आ॒सन् ।

अ॒र्कः । त्रि॒ऽधातुः॑ । रज॑सः । वि॒ऽमानः॑ । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम॑ ॥७

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातऽवेदाः । घृतम् । मे ।
चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिऽधातुः । रजसः । विऽमानः । अजस्रः । घर्मः ।
हविः । अस्मि । नाम ॥७

'साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपः’ अग्निर्द्वृचेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । ‘ एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः ' (बृ. उ. १. ४, ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणान्नादोऽग्निः । स च अग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षलोकानधितिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके-‘स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्' (बृ. उ. १. २. ३) इति। तत्र सः “अग्निः अहं “जन्मना एव “जातवेदाः “अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण

स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । “घृतं “मे “चक्षुः । यदेतत् विश्वस्य विभासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्धृतम् । इदानीमत्यन्तं दीप्तम् । यदेतत् “अमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तत् “मे मम “आसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपताम् अभिधाय वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह । “अर्कः जगत्स्रष्टा प्राणः । ‘ सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् ' (श. ब्रा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं “त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना “रजसः अन्तरिक्षस्य “विमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातृतामाह । “अजस्रो “घर्मः इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा द्युलोकाधिष्ठाता

आदित्योऽहमस्मि। एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि अनुसंधत्ते । यत् “हविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव “अस्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्प्रापणात् अङ्गनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्धृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम् । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकम् । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि। तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना

आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्धविरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म (छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः। नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। ‘उसिन्' इत्यनुवृत्तौ ‘चक्षेः शिच्च' इत्युसिन् । शिद्भद्भावात् ख्याञादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य ‘पदृन्नोमास्' इत्यादिना आसनादेशः । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । विमानः । माङ् माने '।' कृत्यल्युटो बहुलम् इति कर्तरि ल्युट् । लित्स्वरः । अजस्रः । ‘जसु मोक्षणे' । नञ्पूर्वः । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ' (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्नैरन्तर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । ' जस' उपक्षये ' वा ॥

त्रि॒भिः प॒वित्रै॒रपुं॑पो॒द्ध्य१॒र्कं हृ॒दा म॒तिं ज्योति॒रनुं प्रजा॒नन् ।

वर्षिंष्ठुं रत्नंमकृत स्व॒धाभि॒रादिद्द्यावांपृथि॒वी पर्यंपश्यत् ॥ ८

त्रि॒ऽभिः । प॒वित्रैंः । अपुंपोत् । हि । अ॒र्कम् । हृ॒दा । म॒तिम् । ज्योतिंः । अनुं । प्र॒ऽजा॒नन् ।

वर्षिंष्ठम् । रत्नंम् । अ॒कृ॒त॒ । स्व॒धाभिः । आत् । इत् । द्यावांपृथि॒वी इतिं । परिं । अ॒प॒श्य॒त् ॥८

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनु । प्रऽजानन् ।

वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥८

सर्वात्मकः अग्निः “हृदा अन्तःकरणवृत्त्या “मतिं मननीयं “ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजः “अनु “प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण प्रकर्षेण

संशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् "पवित्रैः पावनैः “त्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः “अर्कम् अर्चनीयं स्वात्मानम् अपुपोद्धि तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दशपवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निः “वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं “स्वधाभिः। स्वेन लोकान् दधातीति स्वधा । तैरग्निवायुसूर्यैः “रत्नं रमणीयम् “अकृत अकार्षीत् । आदित् अनन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते सति “द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगत् पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया' अदर्शत् । 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति श्रुतेः ॥

पवित्रैः । ‘ पृञ् पवने' । अस्मात् “ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ' (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनन्तीति पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । 'पूञ् पवने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य रूपम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात अभ्यासस्य

गुणाभावः । ‘ यद्धितुपरं छन्दसि' (पा, सू. ८, १, ५६) इति न निघातः । अर्कम् ।' अर्च पूजायाम्'। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति कप्रत्ययः । हृदा । हृदयशब्दस्य ‘ पद्दन्नोमास्' इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । 'मन ज्ञाने'। ' मन्त्रे वृषेषपच' ' इत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य 'ह्रस्वादङ्गात् इति लोपः । द्यावापृथिवी । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ।।

श॒तधा॑र॒मुत्स॒मक्षी॑यमाणं विप॒श्चितं॑ पि॒तरं॒ वक्त्वा॑नां ।

मे॒ळिं मदं॑तं पि॒त्रोरु॒पस्थे॒ तं रो॑दसी पिपृतं सत्य॒वाचं॑ ॥९

श॒तऽधा॑रम् । उत्सं॑म् । अक्षी॑यमाणम् । वि॒प॒ःऽचितं॑म् । पि॒तरं॑म् । वक्त्वा॑नाम् ।

मे॒ळिम् । मद॑न्तम् । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ । तम् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । पि॒पृ॒तम् । स॒त्य॒ऽवाच॑म् ॥९

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपःऽचितम् । पितरम् । वक्त्वानाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यऽवाचम् ॥९

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयर्चा स्तौति । हे "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “शतधारम् अपरिमितजलधारायुक्तम् “अक्षीयमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहम् “उत्सम् । लुप्तोपममेतत् । उत्समिव सतत प्रवाहोपेत स्रोत इवाविच्छिन्नवावसरणीसमेतं “विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं “पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं “वक्त्वानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां “मेळिं मेलकं

नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्तारं
“पित्रोः द्यावापृथिव्योः “उपस्थे समीपे “मदन्तं
ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव “सत्यवाचम्
अज्ञातार्थाभावात्परप्रतारणे च कारणाभावात्
सत्यवादिनम् । “तम् इममुपाध्यायं “पिपृतम्
अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥
उत्सम् । ‘उन्दी क्लेदने' । अस्मात् ' उन्द्यमिगुधिषिभ्यः
कित्' (उ.सू. ३. ३४८) इति सप्रत्ययः ।
कित्त्वान्नकारलोपः । उनत्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ।
विपश्चितम् ।। विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो
वाचश्चिनोतीति क्विप् । ह्रस्वस्य पिति०' इति तुक् ।
'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया
अप्यलुक्। कृदुत्तरपदस्वरः। वक्वातिनाम् ।' वच
परिभाषणे'। अस्मात् ‘कृत्याथें तवैकेन्केन्यत्वनः' इति
त्वन्प्रत्ययः । ‘चोः कुः' इति कुत्वम् । नित्स्वरः । मेळिम् ।
मिलिः संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः।

रोदसी। आमन्त्रितत्वान्निघातः । पिपृतम् । ‘ पॄ पालनपूरणयोः'। छान्दसो जुहोत्यादिः। ‘अर्तिपिपर्त्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ॥ ॥ २७॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२७

← सूक्तं ३.२६

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.२७

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.२८ →

दे. अग्निः, १ ऋतवो वा। गायत्री

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या ।

देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥१॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनम् ।

श्रुष्टीवानं धितावानम् ॥२॥

अग्ने शकेम ते वयं यमं देवस्य वाजिनः ।

अति द्वेषांसि तरेम ॥३॥

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः ।

शोचिष्केशस्तमीमहे ॥४॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः ।

अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥५॥

तं सबाधो यतस्रुच इत्था धिया यज्ञवन्तः ।

आ चक्रुरग्निमूतये ॥६॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।

विदथानि प्रचोदयन् ॥७॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते ।

विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥८॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

दक्षस्य पितरं तना ॥९॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत ।

अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥१०॥

अग्निं यन्तुरमप्तुरमृतस्य योगे वनुषः ।

विप्रा वाजैः समिन्धते ॥११॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप द्यवि ।

अग्निमीळे कविक्रतुम् ॥१२॥

ईळेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः ।

समग्निरिध्यते वृषा ॥१३॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः ।

तं हविष्मन्त ईळते ॥१४॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि ।

अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘प्र वो वाजाः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- प्र वः पञ्चोना गायत्रं त्वृतव्या वाद्या' इति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायित्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः। ‘प्र वो वाजा उपसद्याय' (आश्व श्रौ. ४.१३) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु ‘प्र वो वाजाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च--- ‘ प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूत्रितं च- प्र वो वाजा अभिद्यवोग्न आ याहि वीतये' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीषु ‘ समिध्यमानः' इत्येका । सूत्रितं च--’ समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्धवत्योर्मध्ये ‘ पृथुपाजाः' इति द्वे धाय्ये । सूत्रितं च--' प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि यत्र यत्र

सप्तदश सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाय्ये इति द्रष्टव्यम् ।
विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र ‘ पृथुपाजा अमर्त्यः'
इति षडृचो धाय्याः । ‘ पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाय्याः
सामिधेनीनाम् ' (आश्व. श्रौ. ८.६) इति सूत्रितम् ।
महाव्रतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः ।
तत्राप्येताः षडृचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने ‘होता देवो
अमर्त्यः' इति तृचः । सूत्रितं च-’ होता देवो अमर्त्यः
पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवेदिवे' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ‘
ईळेन्यो नमस्यस्तिरः' इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूत्रितं च-’
ईळेन्यो नमस्यतिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे' (आश्व. श्रौ. १. २)
इति ।

प्र वो॒ वाजा॑ अ॒भिद्य॑वो ह॒विष्म॑न्तो घृ॒ताच्या॑ ।

दे॒वाञ्जि॑गाति सुम्न॒युः ॥१

प्र । व॒ः । वाजाः॑ । अ॒भिऽद्य॑वः । ह॒विष्म॑न्तः । घृ॒ताच्या॑ ।

दे॒वान् । जि॒गा॒ति॒ । सु॒म्न॒युः ॥१

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या ।

देवान् । जिगाति । सुम्नयुः ॥१

हे ऋतवः “वाजाः । वजन्ति गच्छन्तीति वाजा मासाः । “अभिद्यवः । अभितो द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्धमासाश्च । “हविष्मन्तः हविर्भाजो देवाः। “घृताच्या । घृतमञ्चतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं-- देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची' (तै. सं.२.५.७.४) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची स्रुक् । तथा च वाजसनेयकं--- ‘ पशवो हविष्मन्तः स्रुग्घृताची' इति । तया घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च

मासाश्चार्धमासाश्चेति सर्वे “वः युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु "सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः “देवाञ्जिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्राप्नोति । उक्तार्थे तैत्तिरीय ब्राह्मणं- प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयुः ' (तै. सं. २, ५, ७. ४) इति ॥ अभिद्यवः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः '। अस्मात् । अञ्जिघृषिभ्यः क्तः' (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमञ्चतीति ' ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना क्विन् । “अनिदिताम्' इत्युपधालोपः। 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् ।' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति । गातिः गत्यर्थः । छान्दसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्नयुः । सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्निति" ‘सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि ' इत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

ई॒ळे॑ अ॒ग्निं वि॑प॒श्चितं॑ गि॒रा य॒ज्ञस्य॒ साध॑नं ।

श्रु॒ष्टी॒वानं॑ धि॒तावा॑नं ॥२

ईळे॑ । अ॒ग्निम् । वि॒पः॒ऽचित॑म् । गि॒रा । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नम् ।

श्रु॒ष्टी॒ऽवान॑म् । धि॒तऽवा॑नम् ॥२

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । साधनम् ।

श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥२

“विपश्चितं मेधाविन “यज्ञस्य “साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं “श्रुष्टीवानं सुखवन्तं यद्वा वेगवन्तं “धितावानम् । वानं वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम्

“अग्निं “गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा “ईळे विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ।। ईळे । 'ईड स्तुतौ ' । श्रुष्टीवानम् । ' वन षण संभक्तौ' इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानम् । दधातेः निष्ठायां धिरादेशश्छान्दसः । वन संभक्तौ' । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ निष्ठा ' इति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।।

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्यं॑ वा॒जिनः॑ ।

अति॒ द्वेषां॑सि तरेम ॥३

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते॒ । व॒यम् । यमं॑म् । दे॒वस्यं॑ । वा॒जिनः॑ ।

अतिं॑ । द्वेषां॑सि । त॒रे॒म॒ ॥३

अग्ने । शकेम । ते । वयम् । यमम् । देवस्य । वाजिनः ।

अति । द्वेषांसि । तरेम ॥३

हे “अग्ने “वाजिनः संभृतहविष्काः “वयं “देवस्य द्योतमानस्य' “ते तव “यमं यमनम् आ यज्ञसमाप्तेः अत्रावस्थानं कर्तुं “शकेम शक्यास्म। वाजिनो वेगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् “द्वेषांसि अस्मदीयानि पापानि “अति “तरेम पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शकेम । शक्लृ शक्तौ ' इत्यस्य आशीर्लिङि ' लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । ‘ किदाशिषि ' इति यासुट् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । यमम् । ‘यम उपरमे ' इत्यस्माद्भावे घञ् । ‘यम उपरमे' इति निपातनात् वृद्ध्यभावः । ञित्स्वरः । तरेम । ‘तॄ प्लवनतरणयोः ' । प्रार्थने लिङि रूपम् । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अध्व॒रे॒३॒ऽग्निः पा॑व॒क ईड्यः॑ ।

शो॒चिष्के॑श॒स्तमी॑महे ॥४

स॒म्ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्व॒रे । अ॒ग्निः । पा॒व॒कः । ईड्यः॑ ।

शो॒चिःऽके॑शः । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥४

सम्ऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः ।

शोचिःऽकेशः । तम् । ईमहे ॥४

यः “अग्निः “अध्वरे यज्ञे “समिध्यमानः घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वल्यमानः अत एव “शोचिष्केशः ज्वालाकेशः “पावकः शोधकः “ईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति “तम् इममभिमतफलार्थम् “ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ‘ ईड स्तुती ' इत्यस्माण्ण्यत् । अस्य ‘ तित्स्वरितम् । इति

स्वरितत्वे प्राप्ते 'ईडवन्द ' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । अयं धातुरत्र याच्ञार्थः । निघातः ॥

पृ॒थु॒पाजा॒ अम॑र्त्यो घृ॒तनि॑र्णि॒क्स्वा॑हुतः ।

अ॒ग्निर्य॒ज्ञस्य॑ हव्य॒वाट् ॥५

पृ॒थु॒ऽपाजाः᳚ । अम॑र्त्यः । घृ॒तऽनि॑र्निक् । सुऽआ॑हुतः ।

अ॒ग्निः । य॒ज्ञस्य॑ । ह॒व्य॒ऽवाट् ॥५

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्निक् । सुऽआहुतः ।

अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥५

“पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः "अमर्त्यः मरणधर्मरहितः “घृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । “स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतः “अग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः 'हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् ।' वहश्च' इति ण्विः ॥ २८ ॥

तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑च इ॒त्था धि॒या य॒ज्ञवं॑तः ।

आ चं॑क्रुर॒ग्निमू॒तये॑ ॥६

तम् । स॒ऽबाधः॑ । य॒तऽस्रु॑चः । इ॒त्था । धि॒या । य॒ज्ञऽवं॑न्तः ।

आ । च॒क्रु॒ः । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ ॥६

तम् । सऽबाधः । यतऽस्रुचः । इत्था । धिया । यज्ञऽवन्तः ।

आ । चक्रुः । अग्निम् । ऊतये ॥६

"सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । “यज्ञवन्तः यजनीयहविर्युक्ताः “यतस्रुचः । यताः संयताः स्रुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतस्रुचः ऋत्विजः । “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया “धिया स्तुत्या “तम् एवंभूतम् अग्निमूतये राक्षसबाधात् रक्षणाय “आ अभिमुखं “चक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । ‘ बाधृ विलोडने ' इत्यस्मात् क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । इत्था । इदंशब्दात् प्रकारार्थे इदमस्थमुः । तस्य ' सुपां सुलुक्° ' इति डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः । ‘डुकृञ् करणे' इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होतां दे॒वो अमं॑र्त्यः पु॒रस्तां॑देति मा॒ययां ।

वि॒दथां॑नि प्रचो॒दयं॑न् ॥७

होतां । दे॒वः । अमं॑र्त्यः । पु॒रस्तां॑त् । ए॒ति॒ । मा॒ययां ।

वि॒दथां॑नि । प्र॒ऽचो॒दयं॑न् ॥७

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।

विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥७

“होता होमनिष्पादकः “अमर्त्यः मरणधर्मरहितः “देवो द्योतमानः “विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि "प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः “मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् “पुरस्तात् कर्मप्रारंभकाले एव “एति अस्मानागच्छति ॥ मायया । ' माङ् माने शब्दे च '

इत्यस्मात् ‘ माच्छासससिसूभ्यो यः' इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः। विदथानि । “विद ज्ञाने' इत्यस्मात् ‘ रुदिविदिभ्यां कित्' (उ, सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वा॒जी वाजे॑षु धीयतेऽध्व॒रेषु॑ प्र णी॑यते ।

विप्रो॑ य॒ज्ञस्य॒ साध॑नः ॥८

वा॒जी । वाजे॑षु । धी॒य॒ते॒ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । प्र । नी॒य॒ते॒ ।

विप्रः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नः ॥८

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।

विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥८

"वाजी बलवानग्निः “वाजेषु युद्धेषु “धीयते देवैः शत्रुहननार्थं निधीयते । किंच “अध्वरेषु अग्निहोत्रादिषु “प्र “णीयते अध्वर्वा्रिदिभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव “विप्रः मेधावी सन्नग्निः “यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः “साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि यक्। घुमास्थागापा ' इत्यादिना ईत्वम् । निघातः । नीयते । ‘णीञ् प्रापणे' इत्यस्य कर्मणि यकि रूपम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । साधनः । ‘ साध संसिद्धौ' । नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युः । लित्स्वरः ॥

धि॒या चं॑क्रे॒ वरें॑ण्यो भू॒ताना॒ं गर्भ॒मा दं॑धे ।

दक्षं॑स्य पि॒तरं॒ तनां ॥९

धि॒या । च॒क्रे॒ । वरें॑ण्यः । भू॒ताना॑म् । गर्भ॑म् । आ । द॒धे॒ ।

दक्षस्य । पि॒तरं॑म् । तना॑ ॥९

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे ।

दक्षस्य । पितरम् । तना ॥९

योऽग्निः “धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा "चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव “वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः “भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः “गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया “आ "दधे सर्वत्र दधार "पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं “दक्षस्य दक्षप्रजापतेः “तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वे' मन्त्रवर्णः- अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ' (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम् । गर्भम् । 'गॄ निगरणे' इत्यस्मात्

‘अर्तिगृभ्यां भन्' इति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । नित्त्वादाद्युदात्तः । दधे । दधादेर्लिटि रूपम् । पितरम् । • पा रक्षणे'। ‘नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादित्वम् । पाति पालयतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना । यलोपश्छान्दसः ॥

नि त्वा॑ दधे॒ वरे॑ण्यं॒ दक्ष॑स्ये॒ळा स॑हस्कृत ।

अग्ने॑ सुदी॒तिमु॒शिजं॑ ॥१०

नि । त्वा॒ । द॒धे॒ । वरे॑ण्यम् । दक्ष॑स्य । इ॒ळा । स॒ह॒ः॒ऽकृ॒त॒ ।

अग्ने॑ । सु॒ऽदी॒तिम् । उ॒शिज॑म् ॥१०

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःऽकृत ।

अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥१०

उक्तार्थः अनयर्चा विव्रियते । “सहस्कृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे “अग्ने “सुदीतिं शोभनदीप्तियुक्तम् “उशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम् । यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानम् । अत एव “वरेण्यं तैर्वैरणीयं “त्वा एवंविधं त्वां “दक्षस्य दुहिता “इळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः "नि “दधे अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्व्यर्थं नितरां दधार ॥ इळा । ‘ ईड स्तुतौ ' ।' पुंसि संज्ञायाम् ' इत्यत्र प्रायिकवचनात् स्त्र्यर्थेऽपि घप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः । ईड्यन्ते स्तूयन्तेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजम् । वश कान्तौ' इत्यस्मात् ' वशः किच्च' इतीजिप्रत्ययः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । वष्टि हविः कामयते उश्यते काम्यते कर्मार्थिभिः इति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २९ ॥

अ॒ग्निं य॒ंतुर॑म॒प्तुर॑मृ॒तस्य॒ योगे॑ व॒नुषः॑ ।

विप्रा॒ वाजैः॒ समि॑ंधते ॥११

अ॒ग्निम् । य॒न्तुर॑म् । अ॒प्ऽतुर॑म् । ऋ॒तस्य॑ । योगे॑ । व॒नुषः॑
।

विप्राः॑ । वाजैः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ ॥११

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्ऽतुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः
।

विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥११

“वनुषः कर्मसिद्ध्यर्थं संभजमानाः “विप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः “यन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम् । यद्वा क्षिप्रं गन्तारम् । “अप्तुरम् अपां प्रेरकं तमिमम् “अग्निम्

“ऋतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः “योगे प्रयोगार्थं “वाजैः हविर्लक्षणैरन्नैः “समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

यन्तुरम् । वर्णव्यत्ययः । यन्तारमित्यर्थः । अप्तुरम् । ‘ तुर त्वरणे' । अपस्तुतोर्ति त्वरयतीति क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । योगे । ‘ युजिर् योगे'। भावे घञ् । चजोः कुघिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । ञित्स्वरः । वनुषः । ‘ वन षण संभक्तौ । ‘ जनेरुसिः ' इत्यधिकारे बहुलवचनादस्मादपि उसिः । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ' । निघातः ।।

ऊ॒र्जो नपां॑तमध्व॒रे दीं॑दि॒वां॑स॒मुप॒ द्यवि॑ ।

अ॒ग्निमीं॑ळे क॒विक्रं॑तुं ॥१२

ऊ॒र्जः । नपां॑तम् । अ॒ध्व॒रे । दी॒दि॒ऽवां॑सं॑म् । उप॑ । द्यवि॑ ।

अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । क॒विऽक्रं॑तुम् ॥१२

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिऽवांसम् । उप । द्यवि ।

अग्निम् । ईळे । कविऽक्रतुम् ॥१२

“ऊर्जो “नपातं हविर्लक्षणैः अन्नैः समिध्यमानत्वेनान्नस्य पुत्रम् । यद्वान्नस्य चतुर्थम् । यथान्नात् आहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति । “उप “द्यवि अन्तरिक्षस्य समीपे 'दीदिवांसम् अतिशयेन दीप्यमानं “कविक्रतुम् । कवयो मेधाविनोऽध्वर्वा आदयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्य्वादिभिः निष्पाद्यमानं तमिमम् “अग्निम् “अध्वरे अस्मिन्यज्ञे “ईळे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि ।। ऊर्जः । ‘ ऊर्ज बले ' इत्यस्मात् ' भ्राजभास' इत्यादिना ताच्छीलिकः क्विप् । ऊर्जयति शरीरमित्यूर्क् अन्नम् । सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तस्वम् । द्यवि। ‘ द्युत दीप्तौ ' इत्यस्मात् औणादिको डुन्प्रत्ययः । द्योतते

किरणसंबन्धादिति द्युः अन्तरिक्षम् । नित्स्वरः । ईळे । लटि रूपम् ॥

ई॒ळेन्यों नम॒स्यंस्ति॒रस्तमाँसि दर्श॒तः ।

सम॒ग्निरिंध्यत॒े वृषां ॥१३

ई॒ळेन्यः॑ । न॒म॒स्यः॑ । ति॒रः । तमाँसि । द॒र्श॒तः ।

सम् । अ॒ग्निः । इ॒ध्य॒ते॒ । वृषां ॥१३

ईळेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः ।

सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥१३

“ईळेन्यः स्तोतृभिरीड्यः अत एव "नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः “तमांसि “तिरः ध्वान्तानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् “दर्शतः

कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशः “अग्निः “वृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता “सम् “इध्यते आहुतिप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकम्-- ईडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददृशे समिद्धः' इति । ईळेन्यः । ‘ ईड स्तुतौ ' । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति केन्यः । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेः ‘अचो यत्' इति यत् । अतोलोपयलोपौ ।' तित्स्वरितः ' इति स्वरितः । दर्शतः । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ' । अस्मात्० ‘ भृमृदृशि° ' इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । वृषा । ' वृषु सेचने ' इत्यस्मात् 'कनिन्युवृषि° ' इत्यादिना कनिन् । कित्त्वादगुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वृषों अ॒ग्निः समिंध्य॒तेऽश्वो॒ न देंव॒वाहंनः ।

तं ह॒विष्मंत ईळते ॥१४

वृषो॒ इतिं । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । अश्वः॑ । न ।
दे॒व॒ऽवाहंनः ।

तम् । ह॒विष्मंन्तः । ई॒ळ॒ते॒ ॥१४

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न ।
देवऽवाहनः ।

तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥१४

“वृषो वृषेव कामानां वर्षिता "देववाहनः । देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः । तत्र दृष्टान्तः । “अश्वो “न इति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत् वाहनभूतो यः "अग्निः “समिध्यते आज्याहुतिप्रदानेन सम्यक् दीप्यते "तं तादृशमग्निं “हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमानाः “ईळते कर्मसिद्ध्यर्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ। गुणः । उञमवलम्ब्य प्रगृह्यसंज्ञा ।

देववाहनः । वह प्रापणे ' इत्यस्माण्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युः । लित्स्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ।।

वृषंणं त्वा व॒यं वृंष॒न्वृषंण॒: समिंधीमहि ।

अग्ने॒ दीद्यंतं बृ॒हत् ॥१५

वृषंणम् । त्वा॒ । व॒यम् । वृ॒ष॒न् । वृषंणः । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ।

अग्नें । दीद्यंतम् । बृ॒हत् ॥१५

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥१५

“वृषन् कामानां वर्षितर्हे "अग्ने “वृषणः वृषाण: घृताज्याहुतीनां सेक्तारः “वयं “वृषणम् आहुतिद्वारा उदकस्य सेक्तारम् । तथा च स्मृतिः- अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६)इति । "दीद्यतं दीप्यमानं "बृहत् अत एव महान्तं “त्वा “त्वाम् अग्निं 'समिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । ञिइन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपश्छान्दसः । निघातः । दीद्यतम् । दीदेतिः दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपम् ।' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.१	सूक्तं ३.२१	सूक्तं ३.४१	सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.२	सूक्तं ३.२२	सूक्तं ३.४२	सूक्तं ३.६२
सूक्तं ३.३	सूक्तं ३.२३	सूक्तं ३.४३	
सूक्तं ३.४	सूक्तं ३.२४	सूक्तं ३.४४	
सूक्तं ३.५	सूक्तं ३.२५	सूक्तं ३.४५	
सूक्तं ३.६	सूक्तं ३.२६	सूक्तं ३.४६	
सूक्तं ३.७	सूक्तं ३.२७	सूक्तं ३.४७	
सूक्तं ३.८	सूक्तं ३.२८	सूक्तं ३.४८	
सूक्तं ३.९	सूक्तं ३.२९	सूक्तं ३.४९	
सूक्तं ३.१०	सूक्तं ३.३०	सूक्तं ३.५०	

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२८

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.२७
सूक्तं ३.२८
गाथिनो विश्वामित्रः
सूक्तं ३.२९ →

दे. अग्निः । १-२, ६ गायत्री, ३ उष्णिक्, ४ त्रिष्टुप्, ५ जगती ।

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः ।

प्रातःसावे धियावसो ॥१॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः ।

तं जुषस्व यविष्ठ्य ॥२॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्न्यम् ।

सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥३॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यह्वस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥४॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥५॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः ।

जुषस्व तिरोअह्न्यम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ने जुषस्व ' इति षड़ृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका –‘अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यः' इति । पूर्वसूक्ते • गायत्रं तु '

इत्युक्तत्वादेतदपि गायत्रम् । तृतीया तूष्णिक चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती । ' अग्ने जुषस्व ' इति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूत्रितं च --' अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः' (आश्व. श्रौ. ५. ४ । इति । अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः ‘ पुरोळा अग्ने' इत्येषा याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति सूत्रितम् । माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने सवने ' इत्येषा । सूत्रितं च - अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति । तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या • अग्ने तृतीये सवने ' इत्येषा । सूत्रितं च --- ‘ अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति

। आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्या ‘ अग्ने वृधानः इत्येषा । सूत्रितं च -- अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्नें जुषस्वं नो हविः पुंरोळाशं जातवेदः ।

प्रातः:सावे धिंयावसो ॥१

अग्नें । जुषस्वं । नः । हविः । पुरोळाशंम् । जातऽवेदः ।

प्रातःऽसावे । धियावसो इतिं धियाऽवसो ॥१

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातऽवेदः ।

प्रातःऽसावे । धियावसो इति धियाऽवसो ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । “जातवेदः जातप्रज्ञ “धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे "अग्ने “प्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने "नः अस्मत्संबन्धि "पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं "हविः "जुषस्व सेवस्व । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः। प्रातःसावे । षुञ् अभिषवे । सवनं सावः । भावे घञ् । “थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियावसो । विभक्त्यलोपश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ।।

पुरो॒ळा अ॑ग्ने पच॒तस्तुभ्यं॑ वा घा॒ परि॑ष्कृतः ।

तं जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥२

पु॒रो॒ळाः । अ॒ग्ने॒ । प॒च॒तः । तुभ्य॑म् । वा॒ । घ॒ । परि॑ऽकृतः ।

तम् । जु॒ष॒स्व॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥२

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ । परिऽकृतः ।

तम् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥२

"यविष्ठ्य युवतम हे "अग्ने यः "पुरोळाः । पुरोडाशन्तेऽध्वर्य्वादयः४ एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः। “पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च “तुभ्यं त्वदर्थं “परिष्कृतः “वा “घ पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु । “तम् इमं पुरोडाशं "जुषस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः । ‘ दाशृ दाने ' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडशो ण्विन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि ण्विनि कृते ' श्वेतवहादीनां डस्पदस्य ' (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति डस्प्रत्यये च कृते ' अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ' (पा. सू. ८.

२, ६७) इति निपातनाद्दकारस्य डत्वम् । पुरोडाशन्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । डकारस्य लकारो बह्वृचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरपदस्वरः । पचतः । ‘डुपचष् पाके' इत्यस्मात् ‘ भृमृदृशि' इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । पच्यतेऽसाविति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । ‘ ऋचि तुनुघ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । ‘ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यविष्ठ्य । यविष्ठ एव यविष्ठ्यः । ‘ पादार्घाभ्यां च ' इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानात् यविष्ठेयत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (का. ५. ४. २५)। आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

अग्नें वी॒हि पुं॑रो॒ळाश॒माहुंतं ति॒रोअंह्न्यम् ।

सहं॑सः सू॒नुरं॑स्यध्व॒रे हि॒तः ॥३

अग्ने॑ । वी॒हि । पु॒रो॒ळाशं॑म् । आऽहुं॑तम् । ति॒रःऽअं॑ह्न्यम् ।

सहं॑सः । सू॒नुः । अ॒सि॒ । अ॒ध्व॒रे । हि॒तः ॥३

अग्ने । वीहि । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । तिरःऽअह्न्यम् ।

सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥३

हे "अग्ने "तिरोअह्नयम् अह्नि तिरोहिते सति "आहुतम् आ समन्तात् हुतं "पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः "वीहि भक्षय । "अध्वरे अस्मिन्यज्ञे "सहसः "सूनुः बलस्य पुत्रस्त्वं "हितः "असि आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कान्तिगत्यादिषु । लोटि रूपम् । हेरपित्वादन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्ते ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तिरोअह्नयम् । अह्नि भवमह्नयम् । 'भवे छन्दसि ' इति

यत् । तिरोभूतमह्न्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्नयः । रात्रिकाल इत्यर्थः । ‘ कालध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । ‘ प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्येङः प्रकृतिभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ।।

माध्यँदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यह्वस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥४

माध्यंन्दिने । सवंने । जातऽवेदः । पुरोळाशंम् । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्नें । यह्वस्यं । तवं । भागऽधेयंम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेंषु । धीराः ॥४

माध्यन्दिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यह्वस्य । तव । भागऽधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥४

“कवे मेधाविन् हे “जातवेदः "इह अस्मिन् अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र च "माध्यंदिने मध्यंदिनसंबन्धिनि "सवने "पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं "जुषस्व सेवस्व । हे "अग्ने "विदथेषु यज्ञेषु “धीराः कर्मकुशला अध्वर्य्वादयः "यह्वस्य । यान्ति प्राप्नुवन्ति देवा हवींष्यनेनेति यह्वो महानग्निः । यह्वस्य महतः “तव "भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं “न “प्र “मिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् । ञित्वादादिवृद्धिः । ञित्त्वादेवाद्युदात्तत्वम् । यह्वस्य । ‘ या प्रापणे '

इत्यस्मात् ' शेवयह्वजिह्व° ' इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यान्त्यनेनेति यह्वोऽग्निः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ' भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः' (पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । ' मिञ् हिंसायाम्' इत्यस्य क्र्यादित्वात् । । तस्मिन् " मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वत्वम् । ' हिनु मीना ' (पा. सू. ८. ४.१५) इति णत्वं न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने॑ तृ॒तीये॒ सव॑ने॒ हि कानि॑षः पुरो॒ळाशं॑ सहसः सून॒वाहु॑तम् ।

अथा॑ दे॒वेष्व॑ध्व॒रं विप॒न्यया॒ धा रत्न॑वन्तम॒मृते॑षु जागृ॑विम् ॥५

अग्ने॑ । तृ॒तीये॑ । सव॑ने । हि । कानि॑षः । पु॒रो॒ळाश॑म् । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । आऽहु॑तम् ।

अथ॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒ध्व॒रम् । वि॒प॒न्यया॑ । धाः । रत्न॑ऽवन्तम् । अ॒मृते॑षु । जागृ॑विम् ॥५

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः । सूनो इति । आऽहुतम् ।

अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया । धाः । रत्नऽवन्तम् । अमृतेषु । जागृविम् ॥५

“सहसः "सूनो बलस्य पुत्र हे "अग्ने त्वं "तृतीये "सवने "आहुतं हूयमानं “पुरोडाशं “कानिषः कामयसे । "अथ अनन्तरम् "अध्वरम् अविनाशिनं "रत्नवन्तम् । रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं “जागृविं जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृविर्भवति

स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं "विपन्यया स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम् "अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु "देवेषु इन्द्रादिषु “धाः धेहि। "हि पूरणः । तृतीये। त्रिशब्दात्पूरणार्थे ' त्रेः संप्रसारणम् । (पा.सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणम् । हलः' इति दीर्घो न भवति । अणिति(? अणः इति; पा. सू. ६. ३. १११) तत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी कान्त्यादिषु । लेटि ‘ सिब्बहुलम् ' इति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । कान्तिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । ‘पन स्तुतौ ' । भावे क्विप् । विपनं यतीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः छान्दसे लुङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । जागृविम् । क्विन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ।।

अग्नें वृधा॒न आहुंतिं पुरो॒ळाशं जातवेदः ।

जु॒षस्वं ति॒रोअंह्न्यम् ॥६

अग्नें । वृ॒धा॒नः । आऽहुंतिम् । पु॒रो॒ळाशंम् । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः ।

जु॒षस्वं । ति॒रःऽअंह्न्यम् ॥६

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातऽवेदः ।

जुषस्व । तिरःऽअह्न्यम् ॥६

"जातवेदः जातप्रज्ञ हे "अग्ने "वृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं तिरोअह्न्यम् । अह्निभवमह्न्यं दिवसकृत्यम् । तिरोभूतमह्न्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्न्यो रात्रिकालः । तस्मिन्काले "आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविः "जुषस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् ।'

तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ३१ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.२९

← सूक्तं ३.२८

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.२९

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.३० →

दे. अग्निः, ५ ऋत्विजो वा। त्रिष्टुप्, १,४,१०,१२ अनुष्टुप्, ६,११,१४,१५ जगती।

समुद्रमन्थनम्

वटसावित्री

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्पत्नीमा भराग्निं मन्थाम पूर्वथा ॥१॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥२॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥३॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥४॥

मन्थता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥५॥

यदी मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्वा ।

चित्रो न यामन्नश्विनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥६॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥७॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥८॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्रेधन्त इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥९॥

अयं ते योनिरृत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥१०॥

तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥११॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥१२॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥१३॥

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥१४॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकएको दमे अग्निं समीधिरे ॥१५॥

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥१६॥

सायणभाष्यम्

‘ अस्तीदम्' इति षोडशर्चं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका - अस्तीदं षोळशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः पञ्चम्यृत्विग्भ्यो वा ' इति । आद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः षष्टष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च

जगत्यः। शिष्ट अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्देवताकाग्निदेवताका वा । शिष्टा अग्निदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।

वरुणप्रघासेषु अग्निप्रणयने ' इळायास्त्वा पदे ' इत्येषा । सूत्रितं च- ' इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । तत्रैव अग्निप्रणयने उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति सीद होतः' इत्येषा। ' निहितेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान् ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम् ।

अरण्यामग्निसमारोपणे 'अयं ते योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च - अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

अस्ती॒दम॑धि॒मन्थ॑न॒मस्ति॑ प्र॒जन॑नं कृ॒तम् ।

ए॒तां वि॒श्पत्नी॒मा भ॑रा॒ग्निं म॑न्थाम पू॒र्वथा॑ ॥१

अस्ति॑ । इ॒दम् । अ॒धि॒ऽमन्थ॑नम् । अस्ति॑ । प्र॒ऽजन॑नम् । कृ॒तम् ।

ए॒ताम् । वि॒श्पत्नी॑म् । आ । भ॒र॒ । अ॒ग्निम् । म॒न्था॒म॒ । पू॒र्वऽथा॑ ॥१

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्पत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वऽथा ॥१

यजमानोऽध्वर्य्वादीन्प्रति बूते । "इदम् अग्न्यर्थं यूपशकलम् "अस्ति । "अधिमन्थनम् । अरण्याः उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं दण्डरज्वादिकम् "अस्ति । "प्रजननम् अग्निजननसाधनभूतं दर्भपिञ्जूलं “कृतं

संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्मात् "विश्पत्नीं विशां प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीम् "एताम् अरणीम् "आ "भर हे अध्वर्यो आहर । तस्यामाहृतायां "पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममथ्नीम यथा वा पूर्वे महर्षयोऽग्निममन्थिषुः तद्वद्वयमेनम् "अग्निम् अस्मिन्कर्मणि "मन्थाम। मन्थनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादनिघातः । विश्पत्नीम् । पतिशब्दस्य ‘ विभाषा सपूर्वस्य ' इति ङीप् नकारश्चान्तादेशः। ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । ‘ हृञ् हरणे ' इत्यस्य लोटि ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' इति भकारः । मन्थाम। ‘ मन्थ विलोडने '। लोटि रूपम् । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दात्

इवार्थे ' प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ' इति थाल्प्रत्ययः । ‘लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

अ॒रण्यो॒र्निहि॑तो जा॒तवे॑दा॒ गर्भ॑ इव॒ सुधि॑तो ग॒र्भिणी॑षु ।

दि॒वेदि॑व॒ ईड्यो॑ जागृ॒वद्भि॑र्ह॒विष्म॑द्भिर्मनु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ॥२

अ॒रण्योः॑ । निऽहि॑तः । जा॒तऽवे॑दाः । गर्भः॑ऽइव । सुऽधि॑तः । ग॒र्भिणी॑षु ।

दि॒वेऽदि॑वे । ईड्यः॑ । जा॒गृ॒वत्ऽभिः॑ । ह॒विष्म॑त्ऽभिः । म॒नु॒ष्ये॑भिः । अ॒ग्निः ॥२

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भःऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥२

“जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः "अरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र दृष्टान्तः । "गर्भइव इति । यथा गर्भः “गर्भिणीषु स्त्रीषु "सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशः "अग्निः "हविष्मद्भिः संभृतहविष्कैरत एव "जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः "मनुष्येभिः मनुष्यैरस्माभिः "दिवेदिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थम् ईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । ‘ऋ गतौ । ' अर्तिसृधृधमि' इत्यादिना अनिः । प्रत्ययस्वरः । निहितः। दधातेः कर्मणि निष्ठायां ‘ दधातेर्हिः ' इति हिरादेशः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् “ सुधित वसुधित° ' इत्यादिना निपातनात् धिरादेशः । दिवेदिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । ‘ नित्यवीप्सयोः' इति

द्विर्वचनम् । तस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । ‘ जागृ निद्राक्षये ' इत्यस्य क्वसौ रूपम् । ‘ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ' (पा. सू. ८. २. ७२) इति वसोः सकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उ॒त्ता॒नाया॒मवं भरा चिकि॒त्वान्स॒द्यः प्रवींता॒ वृषंणं जजान ।

अ॒रु॒षस्तूंपो॒ रुशंदस्य॒ पाज॒ इळांयास्पु॒त्रो व॒युनेंऽजनिष्ट ॥३

उ॒त्ता॒नायांम् । अवं । भ॒र॒ । चि॒कि॒त्वान् । स॒द्यः । प्रऽवींता । वृषंणम् । ज॒जा॒न॒ ।

अ॒रु॒षऽस्तूंपः । रुशंत् । अ॒स्य॒ । पाजः॑ । इळांयाः । पु॒त्रः । व॒युनें । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ ॥३

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणम् । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥३

“चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम् "उत्तानायाम् अधरारण्यामुत्तानशयायाम् उत्तरारणिम् "अव “भर अधोमुखां धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः "सद्यः "प्रवीता तदानीमेव निषिक्तरेतस्का सती “वृषणं कामानां वर्षकमग्निं "जजान जनयतु । अथ “अस्य अग्नेः "रुशत् तमो विनाशयत् "पाजः तेजोमात्रं तत्राभूत्। अनन्तरम् "अरुषस्तूपः आरोचमानतेजःसंघोपेतः “इळायास्पुत्रः उत्तरवेद्याः उत्पन्नः अग्निः "वयुने अरण्यां योनिस्थाने "अजनिष्ट अजनि ॥ जजान । जन जनने '। लोडर्थे लिटि ‘ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः' इति णिलोपः ।

प्रत्ययान्तत्वाभावादाम्न भवति । निघातः ।। अरुषस्तूपः । न विद्यते रुषः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । ‘ नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ ' । ‘ स्तौतेर्दीर्घश्च ' (उ. सू. ३. ३०५) इति पप्रत्ययः किञ्च धातोर्दीर्घश्च । स्तूयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुषः अरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । रुशत् । ‘रुश हिंसायाम् ' । शतरि रूपम् । वयुने । ‘ अज गतिक्षेपणयोः । ‘ अजियमिशीङ्भ्यश्च ' इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इळा॑यास्त्वा प॒दे व॒यं नाभा॑ पृथि॒व्या अधि॑ ।

जातंवेदो॒ नि धींम॒ह्यग्नें ह॒व्याय॒ वोळ्हंवे ॥४

इळांयाः । त्वा॒ । प॒दे । व॒यम् । नाभां । पृ॒थि॒व्याः । अधिं ।

जातंऽवेदः । नि । धी॒म॒हि॒ । अग्नें । ह॒व्यायं । वोळ्हंवे ॥४

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥४

“जातवेदः जातप्रज्ञ हे "अग्ने अध्वर्य्वादयः “वयं "पृथिव्याः "अधि भूमेरुपरि उत्तरवेद्यां "नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थान विशेष्यते । “इळायाः "पदे मानव्या इडाया गोः पदे इडापदरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने “त्वा त्वां “हव्याय “वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं “नि “धीमहि निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मण -- ‘ इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदो नि धीमहीति

निधास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति ' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥ नाभा । ‘ णह बन्धने '। 'इञ् ' इत्यनुवृत्तौ ‘ नहो भश्च ' इति इञ् भकारश्चान्तादेशः । ञित्त्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । ' सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या डादेशः । ञित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपम् । ‘ लिङः । सीयुट्' (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळ्हवे । ‘ वह प्रापणे '। तुमर्थे तवेन् । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति धात्वकारस्यौत्वम् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।। नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

मन्थ॑ता नरः क॒विमद्व॑यन्त॒ं प्रचे॑तसम॒मृत॑ं सु॒प्रती॑कम् ।

य॒ज्ञस्य॑ के॒तुं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॑द॒ग्निं न॑रो जनयता सु॒शेव॑म् ॥५

मन्थ॑त । न॒र॒ः । क॒विम् । अद्व॑यन्तम् । प्रऽचे॑तसम् ।
अ॒मृत॑म् । सु॒ऽप्रती॑कम् ।

य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुम् । प्र॒थ॒मम् । पु॒रस्ता॑त् । अ॒ग्निम् । न॒र॒ः ।
ज॒न॒य॒त॒ । सु॒ऽशेव॑म् ॥५

मन्थत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रऽचेतसम् ।
अमृतम् । सुऽप्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः ।
जनयत । सुऽशेवम् ॥५

“नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्य्वादयः "कविं क्रान्तदर्शिनम् "अद्वयन्तं द्वयमनाचरन्तमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव “प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतम् "अमृतं मरणधर्मरहितं "सुप्रतीकं शोभनैरङ्गैर्ज्वालाभिः समेतं तमिमम् "अग्निं "मन्थत

मन्थनेन निष्पादयत । किंच। हे "नरः कर्मणां नेतारः अध्वर्य्वादयः यूयं "यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः "केतुं प्रज्ञापकं "प्रथमं मुख्याङ्गभूतम् । अग्निपूर्वकत्वात् सर्वेषामुत्तरक्रतूनाम् । "सुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निं “पुरस्तात् कर्मणः प्रारंभे "जनयत । तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः । मन्थत ।' मन्थ विलोडने ' । लोटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । नरः । ‘ णीञ् प्रापणे । ‘ नयतेर्डिच्च' (उ. सू. २. २५७) इति ऋप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । अद्वयन्तम् । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे ' सर्व प्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' इत्याचारार्थे क्विप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयन्निति । न द्वयन्नद्वयन् । तम् । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकम् । बहुव्रीहौ ‘ क्रत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत । जनी प्रादुर्भावे ' । णिच् । अत उपधायाः इति वृद्धौ प्राप्तायां

‘जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मिद्वद्भावात् ‘मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवम् । शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

यदी॒ मन्थ॑न्ति बा॒हुभि॒र्वि रो॑च॒तेऽश्वो॒ न वा॒ज्य॑रु॒षो वने॒ष्वा ।

चि॒त्रो न याम॑न्न॒श्विनो॒रनि॑वृत॒ः परि॑ वृण॒क्त्यश्म॑न॒स्तृणा॒ दह॑न् ॥६

यदि॑ । मन्थ॑न्ति । बा॒हुऽभिः॑ । वि । रो॒च॒ते॒ । अश्वः॑ । न । वा॒जी । अ॒रु॒षः । वने॑षु । आ ।

चि॒त्रः । न । याम॑न् । अ॒श्विनोः॑ । अनि॑ऽवृतः । परि॑ । वृ॒ण॒क्ति॒ । अश्म॑नः । तृणा॑ । दह॑न् ॥६

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिऽवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥६

"यदि अध्वर्य्वादयः "बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं "मन्थन्ति मथ्नन्ति ततः स जातोऽग्निः “वनेषु काष्ठेषु “वाजी शीघ्रगमनवान् "अरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन “आ “वि “रोचते आ समन्ताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । "अश्वो "न इति । यथाश्वो वनेषु वननीयेषु वाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । "चित्रो "न इति । यथा "यामन् यामनि वेगगमने ”अश्विनोः देवभिषजोः चित्रो नानाविधवर्णः रथः आरोचमानो वर्तते तद्वत् । "अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः सोऽयमग्निः "अश्मनः उपलान्

"तृणा तृणानि च "दहन् भस्मसात्कुर्वन् "परि “वृणक्ति दग्धस्थानानि परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचते इति पूर्वेणान्वयः। मन्थन्ति । ‘मन्थ विलोडने '। लटि रूपम्। यदियोगादनिघातः । रोचते। ‘रुच दीप्तौ । भौवादिकः । लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ' या प्रापणे '। ' आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति मनिन् । ‘सुपां सुलुक्' इत्यादिना सप्तम्या लुक् । नित्स्वरः । अनिवृतः । वृञ् वरणे'। निष्ठायां यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिर्निवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नञ्स्वरः । वृणक्ति । ‘ वृजी वर्जने' । रुधादिः । ‘ चोः कुः' इति कुत्वम् । निघातः । तृणा । ' तृह हिंसायाम्'।' तृहेः क्नो हलोपश्च' (उ. सू. ५. ६८६) इति क्नः । कित्त्वादगुणः हलोपश्च । तृह्यते तद्गवादिभिरिति तृणम् । नित्स्वरः ।।

जा॒तो अ॒ग्नी रोंचते॒ चेकिंतानो वा॒जी विप्रं॑ः कवि॒शस्तः

सु॒दानुः॑ ।

यं दे॒वास॒ ईड्यं॑ विश्व॒विदं॑ हव्य॒वाह॒मदं॑धुरध्व॒रेषु॑ ॥७

जा॒तः । अ॒ग्निः । रो॒च॒ते॒ । चेकि॑तानः । वा॒जी । विप्रः॑ ।
क॒वि॒ऽश॒स्तः । सु॒ऽदानुः॑ ।

यम् । दे॒वासः॑ । ईड्य॑म् । वि॒श्व॒ऽविद॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् ।
अद॑धुः । अ॒ध्व॒रेषु॑ ॥७

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः ।
कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् ।
अदधुः । अध्वरेषु ॥७

“जातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च "चेकितानः सर्वं
जानानः सन् “वाजी सततगमनस्वभावः “विप्रः

कर्माभिज्ञः अत एव “कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः "अग्निः "रोचते दीप्यते । "देवासः देवाः इन्द्रादयः “ईड्यं होत्रादिभिः स्तुत्यं “विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं "यम् अग्निम् "अध्वरेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु "हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् "अदधुः व्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यते इति पूर्वेणान्वयः ।। चेकितानः । ‘ कित ज्ञाने' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः । थाथघञ्ताणःजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधातेर्लङि झेः 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' इति जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होत॒ः स्व उं लो॒के चिंकि॒त्वान्सा॒दयां य॒ज्ञं सुंकृ॒तस्य॒

योनौं ।

दे॒वा॒वीर्दे॒वान्ह॒विषां यजा॒स्यग्नें बृ॒हद्यजंमाने॒ वयों धाः ॥८

सीदं । हो॒त॒रितिं । स्वे । ऊं॒ इतिं । लो॒के । चि॒कि॒त्वान् ।
सा॒दयं । य॒ज्ञम् । सु॒ऽकृ॒तस्यं । योनौं ।

दे॒व॒ऽअ॒वीः । दे॒वान् । ह॒विषां । य॒जा॒सि॒ । अग्नें । बृ॒हत् ।
यजंमाने । वयः॑ । धाः॒ ॥८

सीद । होतरिति । स्वे । ऊं इति । लोके । चिकित्वान् ।
सादय । यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् ।
यजमाने । वयः । धाः ॥८

यजमानो ब्रूते । “होतः होमनिष्पादक हे "अग्ने "स्वे
स्वकीये “लोके उत्तरवेद्याः नाभौ "सीद “उ त्वं

होमनिमित्तम् उपविशैव । तथा “चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं "सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य "योनौ स्थाने उत्तमलोके "यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं "सादय स्थापय । किंच “देवावीः । देवान् हविष्प्रदानेन अवतीति देवावीः । तादृशस्त्वं "हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन “देवान् "यजासि यज । अथ त्वं "यजमानं यागं कुर्वाणे मयि “बृहत् प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं “वयः अन्नं “धाः विधेहि ॥ सीद । सदेर्लोटि रूपम् । सादय । सदेर्ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । णिच्स्वरः । देवावीः । अव रक्षणादिषु ।' अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्लेटि आडागमः । धाः । दधातेः छान्दसे लुङि रूपम् ॥

कृ॒णोत॑ धू॒मं वृष॑णं सखा॒योऽस्रे॑धन्त इतन॒ वाज॒मच्छ॑ ।

अ॒यम॒ग्निः पृंतना॒षाट् सु॒वीरो॒ येनं दे॒वासो॒ असंहन्त॒ दस्यूंन्
॥९

कृ॒णोतं । धू॒मम् । वृषंणम् । स॒खा॒य॒ः । अस्रेंधन्तः । इ॒त॒न॒
। वाजंम् । अच्छं ।

अ॒यम् । अ॒ग्निः । पृ॒त॒ना॒षाट् । सु॒ऽवीरः॑ । येनं । दे॒वासः॑ ।
असंहन्त । दस्यूंन् ॥९

कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्रेधन्तः । इतन
। वाजम् । अच्छ ।

अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः ।
असहन्त । दस्यून् ॥९

यजमानोऽध्वर्य्वादीन्प्रति ब्रूते । हे "सखायः
कर्मसहकारिणः यूयं "वृषणं कामानां वर्षितारं "धूमम् ।
धुनोति कम्पयतीति धूमोऽग्निः। एवंविधम् अग्निं "कृणोत

कुरुत । मथनेन उत्पादयत । यद्यग्निर्न जायते तदानीमाह । “अस्त्रेधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं "वाजं मथनलक्षणं युद्धम् "अच्छ अग्न्याभिमुख्येन “इतन प्राप्नुत । "सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः "अयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । "येन युद्धं सहमानेनाग्निना "देवासः देवाः "दस्यून् उपक्षपयितॄनसुरान् “असहन्त अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणोत ।' कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि तप्रत्ययस्य ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तबादेशः । पित्त्वाद्गुणः । पादादित्वादनिघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमम् । ‘ धूञ् कम्पने० ' । ' इषियुधीन्धिदसि ' इत्यादिना मक् । कित्त्वाद्गुणाभावः । धुनोति कम्पयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन । इण् गतौ ' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् । ‘ षह मर्षणे '। ‘ छन्दसि सहः' इति ण्विः । णित्त्वादुपधावृद्धिः ।' सहेः

साडः सः' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । असहन्त । ' षह मर्षणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । दस्यून् ।' दसु उपक्षये '।' यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । दस्यन्तीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्विय॒ो यतो॑ जा॒तो अरो॑चथाः ।

तं जा॒नन्न॑ग्न॒ आ सी॒दाथा॑ नो वर्धया॒ गिर॑ः ॥१०

अ॒यम् । ते॒ । योनि॑ः । ऋ॒त्विय॑ः । यत॑ः । जा॒तः । अरो॑चथाः ।

तम् । जा॒नन् । अ॒ग्ने॒ । आ । सी॒द॒ । अथ॑ । न॒ः । व॒र्ध॒य॒ । गिर॑ः ॥१०

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः ।
अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अथ । नः । वर्धय ।
गिरः ॥१०

हे "अग्ने “ऋत्वियः वसन्ताद्यृतौ भवः "अयम् अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्वत्थादिमयः काष्ठविशेषोऽरणिः “ते तव "योनिः उत्पत्तिस्थानं "यतः अरणेः "जातः त्वम् "अरोचथाः अशोभथाः । “जानन त्वं “तम् अरणिरूपं काष्ठविशेषम् “आ “सीद । तस्यामरण्यामारोपितः सन् नैरन्तर्येण तिष्ठ । "अथ अनन्तरं “नः अस्माकं "गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः "वर्धय । यद्वा गीःशब्देन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतॄनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । ‘ यु मिश्रणे ' । ‘ वहिश्रि ' इत्यादिना निप्रत्ययः । ‘ नित ' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः ।

ऋत्वियः । 'छन्दसि घस्' (पा. सू. ५, १. १०६) इति ऋतुशब्दात् प्राप्तार्थे घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः । ‘ सिति इति पदसंज्ञायाम् ' ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । रुच दीप्तौ ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सीद । सदेर्लोटि • पाघ्रा° ' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा। ' निपातस्य च ' इति सांहितिको दीर्घः । वर्धय । ' वृधु वर्धने ' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ॥ ३३ ॥

तनू॒नपां॑दुच्यते॒ गर्भ॑ आसु॒रो नरा॒शंसो॑ भवति॒ यद्वि॒जाय॑ते ।

मा॒त॒रिश्वा॒ यदमि॑मीत मा॒तरि॒ वात॑स्य॒ सर्गो॑ अभव॒त्सरी॑मणि ॥११

तनू॒३॒ऽनपा॑त् । उ॒च्य॒ते॒ । गर्भः॑ । आ॒सु॒रः । नरा॒शंसः॑ । भ॒व॒ति॒ । यत् । वि॒ऽजाय॑ते ।

मा॒त॒रिश्वा॑ । यत् । अमि॑मीत । मा॒तरि॑ । वात॑स्य । सर्गः॑ । अ॒भ॒व॒त् । सरी॑मणि ॥११

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विऽजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥११

योऽग्निर्यदा "गर्भः अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निः "तनूनपादुच्यते । यष्टॄणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनैकान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नप्ता । कथमेतत्। आपस्तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । "यत् यदा "विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा "आसुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव “नराशंसः नरैः

कर्मणां नेतृभिरध्वर्य्वादिभिः शंसनीयो “भवति । "यत् यदा “मातरि अन्तरिक्षे स्वं तेजः "अमिमीत निर्मिमीते तदा "मातरिश्वा भवति । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्याग्नेः "सरीमणि सरणे शीघ्रगमने “वातस्य वायोः "सर्गः सृष्टिः "अभवत् भवति ।
यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपान्नामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवतीति ॥
तनूनपात् ।' तनु विस्तारे ।
'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । ‘पा रक्षणे ‘ पत्लृ गतौ ' वा ण्यन्तः। क्विप् । न पाति न पातयतीति वा नपात्।
'नभ्राण्नपान्नवेदा' इत्यादिना निपातनात् नञः प्रकृतिभावः। नञ्स्वरः। तनूर्न पातीति तनूनपात् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वत्वे प्राप्ते ‘ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः ।

असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः। ‘नॄ नये'।' ऋदोरप्' इत्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वान्नरशब्द आद्युदात्तः । ‘ शंसु स्तुतौ ' इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । विजायते । जनी प्रादुर्भावे'। दिवादित्वात् श्यन् । धातुस्वरः । अमिमीत । • माङ् माने शब्दे च '। जुहोत्यादिः । ‘भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । ‘ सृ गतौ ' । हृभृसृस्तृसूभ्यः ' (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिन्प्रत्ययः । नित्स्वरः ॥

सु॒नि॒र्मथा॒ निर्म॑थितः सुनि॒धा निहि॑तः क॒विः ।

अग्ने॑ स्वध्व॒रा कृ॑णु दे॒वान्दे॑वय॒ते य॑ज ॥१२

सु॒नि॒ःऽमथा॑ । निःऽम॑थितः । सु॒ऽनि॒धा । निऽहि॑तः । क॒विः
।

अग्ने॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रा । कृ॒णु॒ । दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ॥१२

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः
।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥१२

हे "अग्ने "कविः मेधावी “सुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन "निर्मथितः नितरां मथितोऽसि । तथा “सुनिधा शोभनेन निधानेन “निहितः असि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच "स्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि "कृणु कुरु । तथा “देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय “देवान् यजनीयानिन्द्रादीन् "यज पूजय ॥ सुनिर्मथा । मथे विलोडने ' । अस्मात्

संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । प्रादिसमासः ।
कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वत्वम् । सुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भावे '
आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । 'सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयाया
लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । ' कृवि हिंसाकरणयोः ।
इत्यस्य लोटि 'धिन्विकृण्व्योः ' इत्युप्रत्ययः । ' उतश्च
प्रत्ययात्° ' इति हेर्लुक् । निघातः ॥

अजीजनन्न॒मृत॒ं मर्त्यासोऽस्रे॒माणं त॒रणिं वी॒ळुजंम्भम् ।

दश॒ स्वसारो अ॒ग्रुवः॑ समी॒चीः पुमांसं जा॒तम॒भि सं रंभन्ते
॥१३

अजीजनन् । अ॒मृतंम् । मर्त्यासः । अ॒स्रे॒माणंम् । त॒रणिंम्
। वी॒ळुऽजंम्भम् ।

दर्श । स्वसांरः । अ॒ग्रुवः॑ । स॒म्ऽई॒चीः । पुमांसम् । जा॒तम् । अ॒भि । सम् । र॒भ॒न्ते॒ ॥१३

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुऽजम्भम् ।

दश । स्वसारः । अग्रुवः । सम्ऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥१३

“मर्त्यासः मर्त्याः ऋत्विजः “अमृतं मरणधर्मरहितम् अत एव "अस्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजम्भं हविर्भक्षणार्थं दृढदन्तं "तरणिम् । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति तरणिरग्निः । तम् "अजीजनन् मन्थनेनोदपीपदम् । अथ “जातं तमग्निमभिलक्ष्य “स्वसारः सरन्त्यः “दश दशसंख्याकाः "अग्रुवः कर्मकरणार्थमग्रमङ्गन्तीति अगुवोऽङ्गुलयः । तादृशाः अङ्गुलयः "समीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः "सं “रभन्ते शब्दं कुर्वते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्य्वादयो

हर्षाद्धस्तद्वयसंपुटेन' शब्दं कुर्वन्ति इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । "पुमांसम् इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्धोषन्ति तद्वत् ॥ अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अस्त्रेमाणम्। स्त्रिवु गतिशोषणयोः । भावे ‘ मनिन् ' इति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । ‘ लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । तॄ प्लवनतरणयोः' ।' अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः । इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । ‘ असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् ‘ सुञ्यसेर्ऋन् ' इति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्यन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वस्रादिभ्यः ' इति ङीपः प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः । ‘ अगि गतौ । जञ्वादयश्च ' (उ.सू. ४.५४२) इति रुप्रत्ययः । निपातनान्नलोपः। जसि तन्वादित्वादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । ‘ इण् गती' इत्यस्मात् 'समीणः ' (

उ. सू. ४. ५३२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वात्। ‘ टिड्ढाणञ्° 'इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्याञ्चतेः क्विप् । “ समः समि' इति समि इत्यादेशः । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । “ अचः' इत्यकारलोपः। चौ ' इति दीर्घः । ‘ वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसम् । ‘ पा रक्षणे' इत्यस्मात् ‘ पातेर्डुम्सुन्' (उ. सू. ४. ६१७) इति डुम्सुन् प्रत्ययः । 'पुंसोऽसुङ्' (पा. सू. ७, १. ८९) इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभन्ते । ‘ रभ शब्दे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र स॒प्तहो॑ता सन॒काद॑रोचत मा॒तुरु॒पस्थे॒ यदशो॑च॒दूध॑नि ।

न नि मि॑षति सु॒रणो॑ दि॒वेदि॑वे॒ यदसु॑रस्य ज॒ठरा॒दजा॑यत ॥ १४

प्र । स॒प्तऽहो॑ता । स॒न॒कात् । अ॒रो॒च॒त॒ । मा॒तुः । उ॒पऽस्थे॑ ।
यत् । अशो॑चत् । ऊध॑नि ।

न । नि । मि॒ष॒ति॒ । सु॒ऽरणः॑ । दि॒वेऽदि॑वे । यत् । असु॑रस्य
। ज॒ठरा॑त् । अजा॑यत ॥१४

प्र । सप्तऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे ।
यत् । अशोचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिषति । सुऽरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य
। जठरात् । अजायत ॥१४

“सनकात् सनातनोऽग्निः "सप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासौ सप्तहोता सन् “प्र “अरोचत गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । "यत् यदा "मातुः पृथिव्याः “उपस्थे उत्सङ्गे तत्रापि “ऊधनि ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् "अशोचत अशोभत तदा सोऽग्निः "सुरणः । सुष्ठु रणयति

शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् “दिवेदिवे प्रतिदिनं “न “नि "मिषति न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । "यत् यस्मात् "असुरस्य अग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य "जठरात् उदरात् "अजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वेणान्वयः ॥

अरोचत । ‘ रुच दीप्तौ ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशोचत् । ‘ शुच दीप्तौ । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छान्दसः । मिषति । ‘ मिषु सेचने ' इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । ‘रण शब्दे '। ‘ तत्करोति° ' इति णिच् । तस्मात् अकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः । असुरस्य । ‘ असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् ' असेरुरन्' इत्युरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । नित्स्वरः । जठरात् । ‘ जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् ‘ जनेररष्ठ च ' (उ. सू. ५. ७१६) इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लङि श्यनि ‘ ज्ञाजनोर्जा ' इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

अ॒मि॒त्रा॒युधो॑ म॒रुता॑मिव प्र॒याः प्र॑थम॒जा ब्रह्म॑णो॒ विश्व॒मिद्वि॑दुः ।

द्यु॒म्नव॒द्ब्रह्म॑ कुशि॒कास॒ एरि॑र॒ एक॑एको॒ दमे॑ अ॒ग्निं समी॑धिरे ॥१५

अ॒मि॒त्र॒ऽयुधः॑ । म॒रुता॑म्ऽइव । प्र॒ऽयाः । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ब्रह्म॑णः । विश्व॑म् । इत् । वि॒दुः ।

द्यु॒म्नऽव॑त् । ब्रह्म॑ । कु॒शि॒कासः॑ । आ । ई॒रि॒रे॒ । एकः॑ऽएकः । दमे॑ । अ॒ग्निम् । सम् । ई॒धि॒रे॒ ॥१५

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

द्युम्नऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकःऽएकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥१५

"अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । "मरुतामिव "प्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकर्षेण शत्रूनभियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तॄणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः "ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः "प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः "कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयः "विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् "विदुः "इत् जानन्त्येव । तेऽमी कुशिकाः "द्युम्नवत् हविर्युक्तं "ब्रह्म स्तोत्रम् "एरिरे । अग्नये अ समन्तात्प्रेरयन्ति । ते च "दमे स्वे स्वे गृहे "एकएकः एकैकः भूत्वा "अग्निं "समीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति । अमित्रायुधः । ‘ युध संप्रहारे । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः। संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रयाः । ‘ या प्रापणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । प्रथमजाः ।' जनी प्रादुर्भावे'।' जनसन' इत्यादिना विट् । 'विड्वनोः । इत्यात्वम् । विदुः ।

विदेर्लिटि ‘ विदो लटो वा' इति झेः उसादेशः । ईरिरे । ' ईर गतौ ' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादाम्न भवति । दमे ।' दमु उपशमने '। करणे घञ् ।' नोदात्तोपदेशस्य इति वृद्धिप्रतिषेधः । ञित्स्वरः । ईधिरे । ' ञिइन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य लिटि इन्धिभवतिभ्यां च' इति किद्वद्भावान्नकारलोपः । निघातः ॥

यद॒द्य त्वां प्रय॒ति य॒ज्ञे अ॒स्मिन्होतंश्चिकि॒त्वोऽवृंणीमही॒ह ।

ध्रु॒वमंया ध्रु॒वमु॒ताशंमिष्ठाः प्रजा॒नन्वि॒द्वाँ उपं याहि॒ सोमंम् ॥ १६

यत् । अ॒द्य । त्वा॒ । प्र॒ऽय॒ति । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् । होत॒रितिं । चि॒कि॒त्व॒ः । अवृंणीमहि । इ॒ह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्ठाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उपं । याहि । सोमंम् ॥१६

यत् । अद्य । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्ठाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥१६

“होतः होमनिष्पादक "चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने "अद्य इदानीं "प्रयति प्रवर्तमाने "अस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ "यज्ञे “त्वा त्वां "यत् यस्मात् कारणात् "अवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वम् "इह कर्मणि देवान् “ध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय" । “उत अपि च "अशमिष्ठाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैः शान्तस्त्वमकारिष्टाः । अथ “प्रजानन् इमं यज्ञं सम्यक् जानन "विद्वान्

यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं "सोमम् अस्माभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्य "उप "याहि समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । 'इण् गतौ ' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि । ' वृञ् वरणे । क्र्यादित्वात् श्ना । लङि उत्तमबहुवचने 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् अनिघातः । अयाः । ' या प्रापणे ' इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निघातः । अशमिष्ठाः । 'शमु उपशमने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि' लुङि ' स्यसिच्सीयुट्' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन इडागमः । तस्यासिद्धत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । " ज्ञा अवबोधने' । शतरि रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम् ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता भाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।।

टिप्पणी

<u>अरणि उपरि पौराणिकसंदर्भाः</u>

<u>अरणि उपरि टिप्पणी</u>

[मन्थनोपरि वैदिकसंदर्भाः एवं समुद्रमन्थनोपरि आलेखः](#)

[मन्दरोपरि टिप्पणी](#)

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३०

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥१॥

न ते दूरे परमा चिद्रजांस्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥२॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकूर्मिरृघावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु क्व त्या ते वृषभ वीर्याणि ॥३॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्नमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः ॥४॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥५॥

प्र सू त इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥६॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥७॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥८॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्थ ।

अस्तभ्नाद्द्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥९॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥१०॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्याम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥११॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्वप्रसूताः ।

सं यदानळध्वन आदिदश्वैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥१२॥

दिदृक्षन्त उषसो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ॥१३॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति बिभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्म सम्भृतमुस्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥१४॥

इन्द्र दृह्य यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वासः ॥१५॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्रन्धयस्व ॥१६॥

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥१७॥

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥१८॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥१९॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥२०॥

आ नो गोत्रा दर्दृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥२१॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥२२॥

सायणभाष्यम्

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इच्छन्ति त्वा' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम्। तत्रेयमनुक्रमणिका- 'इच्छन्ति

द्व्यधिकैन्द्रम् ' इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे अहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । “ अभिप्लवपृष्ठ्याहानि ' इति खण्डे सूत्रितम्-' इमामू ष्विच्छन्ति त्वा शासद्वह्निरिति संपाताः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संबन्धिनि पशौ ‘सहदानुम्' इति वपायाः याज्या।' सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा' (आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । ‘स्वस्तये वाजिभिश्च ' इत्येषैन्द्रे पशौ हदिषो याज्या । सूत्रितं च---’स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम् ' (आश्व. श्रौ. ३, ७.) इति । शुनासीरीये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य ' शुनं हुवेम' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च--- शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः ' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इ॒च्छन्ति॑ त्वा सो॒म्यास॒ः सखा॑यः सु॒न्वन्ति॒ सोम॒ं दध॑ति॒ प्रया॑ंसि ।

तिति॑क्षन्ते अ॒भिश॑स्तिं॒ जना॑ना॒मिन्द्र॒ त्वदा कश्च॒न हि प्र॑के॒तः ॥१

इ॒च्छन्ति॑ । त्वा॒ । सो॒म्यास॑ः । सखा॑यः । सु॒न्वन्ति॑ । सोम॑म् । दध॑ति । प्रया॑ंसि ।

तिति॑क्षन्ते । अ॒भिऽश॑स्तिम् । जना॑नाम् । इन्द्र॑ । त्वत् । आ । कः । च॒न । हि । प्र॒ऽके॒तः ॥१

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । हे "इन्द्र "सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणाः “त्वा त्वां शंसितुम् "इच्छन्ति अत एव "सखायः ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं "सोमं “सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति । "प्रयांसि इतराण्यपि हवींषि “दधति त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः सन्तः "जनानां सपत्नानाम् "अभिशस्तिं तत्कृतां हिंसां “तितिक्षन्ते सहन्ते । एवमनुग्राहकः "त्वत् त्वत्तोऽन्यः "कश्चन “हि को नाम पुरुषः खलु “आ “प्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितः विद्यते ॥ सोग्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे ' सोममर्हति यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । षुञ् अभिषवे'। स्वादित्वात् श्नुः। ‘सति शिष्टस्वरो बलीयान् ' इति झिप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातेर्लटि रूपम् । ' समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशनिघाताः ' (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन अन्वयान्न निघातः । ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । ‘तिज निशाने ' इत्यस्य क्षमायां ‘गुप्तिज्किद्यः्य सन्' इति सन् ।

अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । शसु हिंसायाम् ' इत्यस्मात् भावे क्तिन् । ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने'। कर्मणि घञ् ° ।' थाथघञ्क्त ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।।

न तें दू॒रे पंर॒मा चि॒द्रजा॒ांस्या तु प्र यांहि हरिवो॒ हरिंभ्याम् ।

स्थि॒राय॒ वृष्णो॒ सवंना कृ॒तेमा यु॒क्ता ग्रावांणः समिधा॒ने अ॒ग्नौ ॥२

न । ते॒ । दू॒रे । प॒र॒मा । चि॒त् । रजांसि । आ । तु । प्र । या॒हि॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । हरिंऽभ्याम् ।

स्थि॒रायं । वृष्णें । सवंना । कृ॒ता । इ॒मा । यु॒क्ताः । ग्रावांणः । स॒म्ऽइ॒धा॒ने । अ॒ग्नौ ॥२

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । सम्ऽइधाने । अग्नौ ॥२

"हरिवः' हरिद्वर्णौ अश्वौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः "परमा "चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि 'रजांसि स्थानानि “ते तव “दूरे “न भवन्ति । तस्मात् हरिभ्याम् उपेतस्त्वं “तु क्षिप्रम् “आ “प्र “याहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । "स्थिराय फलप्रदाने दृढचित्ताय अत एव 'वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यम् “इमा इमानि "सवना सवनानि प्रातरादीनि "कृता कृतानि । किंच । "अग्नौ अहवनीये "समिधाने आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति “ग्रावणः उपलाः "युक्ताः सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः

।। याहि । ‘या प्रापणे इत्यस्य लोटि रूपम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । 'छन्दसीरः' इति तस्य वत्वम् । आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्थिराय । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्मात् ' अजिरशिशिर° ' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः । सवना । ‘षुञ् अभिषवे' इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ ल्युट् च ' इति ल्युट् । सूयते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । लित्स्वरः । समिधाने । ञिइन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य कानचि रूपम् । कित्त्वान्नकालोपः । चित्स्वरः ।।

इन्द्रः॑ सु॒शिप्रो॑ म॒घवा॒ तरु॑त्रो म॒हाव्रा॑तस्तुवि॒कू॒र्मिर्ऋघा॑वान् ।

यदु॒ग्रो धा बा॑धि॒तो मर्त्ये॑षु॒ क्व१॒ त्या ते॑ वृषभ वी॒र्या॑णि ॥३

इन्द्रः॑ । सु॒ऽशि॒प्रः॑ । म॒घऽवा॑ । तरु॑त्रः । म॒हाऽव्रा॑तः । तु॒वि॒ऽकू॒र्मिः । ऋघा॑वान् ।

यत् । उ॒ग्रः । धाः । बा॒धि॒तः । मर्त्ये॑षु । क्वं । त्या । ते॒ । वृ॒ष॒भ॒ । वी॒र्या॑णि ॥३

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः । ऋघावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । क्व । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥३

"वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्त्वम् "इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः "सुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । 'शिप्रे हनू नासिके वा ' (निरु. ६. १७) इति यास्कः । "मघवा धनवान् "तरुत्रः । तरन्त्यनेन शत्रून्देवा इति तरुत्रः इन्द्रः । "महाव्रातः मरुद्भिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति स तथोक्तः ।"तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता "ऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान्

अत एव "उग्रः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं “बाधितः असुरैः संग्रामे बाधितः सन् “मर्त्येषु मारयितृषु असुरेषु "यत् यानि वीर्याणि “धाः व्यधा इदानीं “ते तव “त्या तानि “वीर्याणि “क्व क्वासते वद ॥ सुशिप्रः । ‘सृप्लृ गतौ ' । औणादिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः । तरतेः अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । महाव्रातः । 'आन्महतः' इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकूर्मिः । करोतेरौणादिको मिप्रत्ययः । गुणे कृते करोतेरकारस्योत्वं छान्दसम् । ‘हलि च' इति दीर्घः। ऋघावान् । ऋन् (नॄन्) हन्तीत्यृघाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । दृशिग्रहणान्नलोपो हकारस्य घत्वम् । तदस्यास्तीति मतुबर्थे छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क्व । किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे ‘किमोऽत्' इत्यत्प्रत्ययः । तस्मिन् ‘ क्वाति' इति क्वादेशः । तित्स्वरः ॥

त्वं हि ष्मा॑ च्या॒वय॒न्नच्यु॑ता॒न्येको॑ वृ॒त्रा चर॑सि॒ जिघ्न॑मानः ।

तव॒ द्यावा॑पृथि॒वी पर्व॑ता॒सोऽनु॑ व्र॒ताय॒ निमि॑तेव तस्थुः ॥४

त्वम् । हि । स्म॒ । च्य॒वय॑न् । अच्यु॑तानि । एक॑ः । वृ॒त्रा । चर॑सि । जिघ्न॑मानः ।

तव॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पर्व॑तासः । अनु॑ । व्र॒ताय॑ । निमि॑ताऽइव । त॒स्थु॒ः ॥४

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्नमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥४

हे इन्द्र “त्वम् “एकः असहाय एव “अच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्षभूतानि रक्षांसि “च्यावयन् स्वस्वस्थानात् पातयन् तथा “वृत्रा वृत्राणि पापानि “जिघ्नमानः हिंसन् “चरसि “हि "स्म वर्तसे खलु। किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्य “तव “व्रताय कर्मणे आज्ञायै द्यावापृथिव्यौ “पर्वतासः पर्वताश्च “निमितेव निखाता निश्चला इव “अनु तस्थुः अनुकूलास्तिष्ठन्ति ।। स्म । चादित्वादनुदात्तः । च्यावयन् । 'च्युङ् गतौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । णिच्स्वरः । चरसि । चर गतिभक्षणयोः । हियोगादनिघातः । जिघ्नमानः । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य ‘घञर्थे कविधानम् ' इति कः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति जिघ्नः । आचारार्थे क्विप् । अस्मात्ताच्छील्यार्थे चानश् । शप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। निमितेव । डुमिञ् प्रक्षेपणे'

इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्° इति सुपो डादेशः। ‘इवेन विभक्त्यलोपः' इत्युक्तत्वात् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः। ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लिटयुसि आतो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽत्ति' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

उ॒ताभ॑ये पुरुहूत॒ श्रवो॑भि॒रेको॑ दृ॒ळ्हम॑वदो वृ॒त्रहा सन् ।

इ॒मे चि॑दिन्द्र॒ रोद॑सी अपा॒रे यत्सं॑गृ॒भ्णा म॑घवन्का॒शिरित्ते॑ ॥ ५

उ॒त । अभ॑ये । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । श्रव॑ःऽभिः । एक॑ः । दृ॒ळ्हम् । अ॒व॒द॒ः । वृ॒त्र॒ऽहा । सन् ।

इ॒मे । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पा॒रे इति॑ । यत् । स॒म्ऽगृ॒भ्णाः । म॒घ॒ऽव॒न् । का॒शिः । इत् । ते॒ ॥५

उत । अभये । पुरुऽहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् ।
अवदः । वृत्रऽहा । सन् ।

इमे । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति । यत् ।
सम्ऽगृभ्णाः । मघऽवन् । काशिः । इत् । ते ॥५

“उत इत्यामन्त्रणे । हे “इन्द्र “पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहूत । “श्रवोभिः वीर्यैरुपेतः। “एकः असहायस्त्वं “वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हन्ता “सन् “अभये असुरेभ्यः सकाशान्मा बिभीतेति देवान् प्रति यद्वाक्यम् “अवदः अवोचस्तद्वाक्यं “दृढं सत्यमेव । किंच “मघवन् इन्द्र त्वम् “अपारे “चित् दूरपारेऽपि “इमे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “यत् यस्मात् कारणात् “संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते करोषीति यावत् । एषः ते तव महिमा “काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव। यद्वा यत् येन ते

रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिः महान् ।' काशिर्मुष्टिः ' (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । ञिभी भये' इत्यस्मात् भावे ‘एरच् ' इत्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः। अवदः । वद व्यक्तायां वाचि । लङि रूपम् । निघातः । अपारे । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः । ग्रह उपादाने' । क्रयादित्वात् श्ना ।' ग्रहिज्यावयि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि । इति हकारस्य भकारः। इतश्च' इति सिप इकारलोपः। बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । काशृ दीप्तौ' । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१॥

प्र सू तं इन्द्र प्र॒वता॒ हरिं॑भ्यां॒ प्र ते॒ वज्रः॑ प्रमृ॒णन्ने॑तु॒ शत्रू॑न् ।

ज॒हि प्रंती॒चो अंनू॒चः परां॑चो॒ विश्वं॑ स॒त्यं कृं॑णुहि वि॒ष्टमं॑स्तु ॥६

प्र । सु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽवतां॑ । हरिं॑ऽभ्याम् । प्र । ते॒ । वज्रः॑ । प्र॒ऽमृ॒णन् । ए॒तु॒ । शत्रू॑न् ।

ज॒हि । प्र॒ती॒चः । अ॒नू॒चः । परां॑चः । विश्वं॑म् । स॒त्यम् । कृ॒णु॒हि॒ । वि॒ष्टम् । अ॒स्तु॒ ॥६

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रऽवता । हरिऽभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥६

हे "इन्द्र "ते तव “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तो रथः शत्रूनभिलक्ष्य “प्रवता प्रवणेन मार्गेण "सु सुष्ठु “प्र “एतु शीघ्रं गच्छतु । तथा “ते "वज्रः अशनिः “शत्रून् असुरान्

“प्रमृणन् हिंसन् “प्र एतु। त्वं च “प्रतीचः त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् “जहि मारय । तथा “अनूचः अनुगच्छतः पार्ष्णिग्राहानसुरान् “पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु “विश्वं जगत् “सत्यं “कृणुहि सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि “विष्टं निविष्टम् “अस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दात् उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायाम् । जहि ।' हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ‘हन्तेर्जः' इति जादेशः । ‘अतो हेः' इति लुकि प्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः । हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः । ‘अञ्चु गतिपूजनयोः' । ' अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः । ‘अनिगन्तोऽञ्जतौ वप्रत्यये ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि । ‘कृवि हिंसाकरणयोः । अस्तु । ' अस भुवि ' ॥

यस्मै॒ धायु॒रद॑धा॒ मर्त्या॒याभ॑क्तं चिद्भजते गे॒ह्यं१॒ सः ।

भ॒द्रा त॑ इन्द्र सुम॒तिर्घृ॒ताची॑ स॒हस्र॑दाना पुरुहूत रा॒तिः ॥७

यस्मै॑ । धायुः॑ । अद॑धाः । मर्त्या॑य । अभ॑क्तम् । चि॒त् ।
भ॒ज॒ते॒ । गे॒ह्य॑म् । सः ।

भ॒द्रा । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सु॒ऽम॒तिः । घृ॒ताची॑ । स॒हस्र॑ऽदाना ।
पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । रा॒तिः ॥७

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् ।
भजते । गेह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना ।
पुरुऽहूत । रातिः ॥७

हे “इन्द्र “धायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं “यस्मै “मर्त्याय मनुष्याय "अदधाः यद्वीर्यं दधासि “सः मर्त्यः “अभक्तं “चित् पूर्वमप्राप्तमपि “गेह्यं गृहेषु भवं कनकपश्वादिकं “भजते प्राप्नोति । किंच। हे “पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र “घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्चति प्राप्नोतीति घृताची । “ते तव “सुमतिः शोभना बुद्धिः “भद्रा कल्याणकरी । तथा तव “रातिः दानशक्तिः “सहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदातृत्वे मन्त्रवर्णः - ’भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर ' (ऋ. सं. ४. ३२. २०) इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगाद निघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । गेह्यम् । गेहशब्दात् तत्र भवः' इत्यर्थे ' भवे छन्दसि' इति यत्। तित्स्वरितः । सुमतिः।' मन्त्रे वृष° । इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः ।

समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । ‘रा दाने '। ' मन्त्रे वृष०) इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ।।

स॒हदा॑नुं पुरुहूत क्षि॒यन्तं॑मह॒स्तमिं॑न्द्र॒ सं पिं॑ण॒क्कुणा॑रुम् ।

अ॒भि वृ॒त्रं वर्धं॑मानं॒ पिया॑रुम॒पादं॑मिन्द्र त॒वसा॑ जघन्थ ॥८

स॒हऽदा॑नुम् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । क्षि॒यन्तं॑म् । अ॒ह॒स्तम् । इ॒न्द्र॒ । सम् । पि॒ण॒क् । कुणा॑रुम् ।

अ॒भि । वृ॒त्रम् । वर्धं॑मानम् । पिया॑रुम् । अ॒पादं॑म् । इ॒न्द्र॒ । त॒वसा॑ । ज॒घ॒न्थ॒ ॥८

सहऽदानुम् । पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥८

हे पुरुहूत “इन्द्र त्वं “सहदानुम् । दानुः दानवी वृत्रमाता तया सह वर्तमानम् । तथा च मन्त्रवर्णः- दानुः शये सहवत्सा' (ऋ. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः सह वर्तत इति सहदानुः । तं “क्षियन्तं बाधमानं "कुणारुं क्वणनशीलं कंचिदसुरम् “अहस्तं हस्तहीनं कृत्वा “सं "पिणक् सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच हे “इन्द्र “वर्धमानं सर्वत इषुमात्र वर्धमानम् । स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत' (तै. सं. २. ४. १२. २) इति श्रुतेः। "पियारुं हिंस्रं “वृत्रं वृत्रासुरम् “अपादं पादहीनं कृत्वा “तवसा बलेन “अभि "जघन्थ हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियन्तमाकाशे निवसन्तं कुणारुं गर्जन्तं वृत्रम् । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक्

संपिण्ढि। तथा च यास्कः -- ’अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्ढि परिक्वणनं मेघम् ' (निरु. ६. १) इति ॥ सहदानुम् । 'दो अवखण्डने '। दाभाभ्यां नुः । इति नुप्रत्ययः । द्यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियन्तम् । ' क्षि निवासगत्योः '। तुदादित्वाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । ' पिष्लृ संचूर्णने' । रुधादित्वात् श्नम् । हेर्लुक् । षकारस्य ककारश्छान्दसः । कुणारुम् ।' कुण शब्दने'। बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघन्थ ।' हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । ' अभ्यासाच्च' इति धातुहकाररय घत्वम् । निघातः ।' उपदेशेऽत्वतः' इतीट्प्रतिषेधः ॥

नि सा॑म॒नामि॑षि॒रामि॑न्द्र॒ भूमिं॑ म॒हीमं॑पा॒रां सदं॑ने ससत्थ ।

अस्तं॑भ्ना॒द्द्यां वृ॑ष॒भो अ॒न्तरि॑क्ष॒मर्ष॒न्त्वाप॒स्त्वये॒ह प्रसू॑ताः ॥ ९

नि । सा॒म॒नाम् । इ॒षि॒राम् । इ॒न्द्र॒ । भूमि॑म् । म॒हीम् । अ॒पा॒राम् । सद॑ने । स॒स॒त्थ॒ ।

अस्तं॑भ्नात् । द्याम् । वृ॒ष॒भः । अ॒न्तरि॑क्षम् । अर्ष॑न्तु । आपः॑ । त्वया॑ । इ॒ह । प्रऽसू॑ताः ॥९

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सदने । ससत्थ ।

अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रऽसूताः ॥९

हे “इन्द्र “महीं महतीमत एव “अपाराम् “इषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवंविधां “भूमिं “सामनां समानाम् । तथा च मन्त्रवर्णः--' गावौ ते सामनावितः ' (ऋ. सं.

१०. ८५. ११) इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते- यदेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम' (श. ब्रा. १४. ४. १) इति । तदस्यास्तीति सामनः । तां साम्यवतीं कृत्वा "सदने स्वे स्थाने "नि "ससत्थ निवेशयामासिथ । तथा "वृषभः अभिमतफलानां वर्षक इन्द्रः "द्यां द्युलोकम् "अस्तभ्नात् यथा न पतति तथा धारयत् । तथा "अन्तरिक्षम् । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां "त्वया "प्रसूताः मेघभेदनेन प्रेरिताः "आपः '"इह भूमौ अर्षन्तु आगच्छन्तु । तथा च मन्त्रवर्णः- यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत् ' (ऋ. सं. २. १२. २) इति ॥ सामनाम् । समः एव साम । तदस्यास्ति' इति मतुबर्थे परमादित्वान्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः। इषिराम् । इष गतौ ' । इषिमदि° ' (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । चित्स्वरः । ससत्थ । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि

थलि ‘ उपदेशेऽत्वतः' इतीट्प्रतिषेधः। निघातः ।
अस्तभ्नात् । 'स्तम्भु स्तम्भने ' इति सौत्रो धातुः।
'स्तम्भुस्तुम्भु°' इत्यादिना आप्रत्ययः । श्नान्नलोपः' इति
धातुनकारलोपः। अडागमस्वरः।

अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इं॑न्द्र व्र॒जो गोः पु॒रा हन्तो॒र्भयं॑मानो॒ व्यां॑र ।

सु॒गान्प॒थो अं॑कृणोन्नि॒रज॒े गाः प्राव॒न्वाणीः॑ पुरुहू॒तं धमं॑न्तीः
॥१०

अ॒ला॒तृ॒णः । व॒लः । इ॒न्द्र॒ । व्र॒जः । गोः । पु॒रा । हन्तोः॑ ।
भयं॑मानः । वि । आ॒र॒ ।

सु॒ऽगान् । प॒थः । अ॒कृ॒णो॒त् । निः॒ऽअजें । गाः । प्र ।
आ॒व॒न् । वाणीः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । धमं॑न्तीः ॥१०

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः ।
भयमानः । वि । आर ।

सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजे । गाः । प्र ।
आवन् । वाणीः । पुरुऽहूतम् । धमन्तीः ॥१०

हे “इन्द्र "अलातृणः। बहूदकतया अलमत्यर्थमातृद्यते हिंस्यत इत्यलातृणः। “गोः माध्यमिकायाः वाचः “व्रजः गोष्ठभूतः “वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः। "पुरा “हन्तोः तव वज्रप्रहारत् प्राक् “भयमानः बिभ्यत् “व्यार विलिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः “गा: अपः “निरजे निर्गमयितुं "सुगान् सुगमान् “पथः मार्गान् “अकृणोत् अकरोत् । अतः “वाणी: वननीयाः “धमन्तीः शब्दायमानास्ता आपः “पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति “प्रावन् अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत्--’अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो

मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा' (निरु. ६. २.) ॥ अलातृणः । तृहि हिंसायाम्'। अलंपूर्वात् तृहेः 'घञर्थे कविधानम् ' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः । वलः । 'वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति' वलो मेघः । 'पुंसि संज्ञायाम् ' इति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । 'व्रज गतौ'।' गोचरसंचर० ' (पा० सू. ३.३.११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् कुत्वाभावः । व्रजत्यन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः। भयमानः । 'ञिभी भये' । व्यत्ययेन शप् । आर । 'ऋ गतौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । सुगान् ।' गम्लृ गतौ ' इत्यस्मादधिकरणे 'सुदुरोरधिकरणे ' इति डप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः ।

कृत्स्वरः। निरजे । ‘अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । पुरुहूतम् । ह्वयतेर्निष्ठायां यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘हलः' इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमन्तीः । ‘ध्मा शब्दे'। शपि पाघ्रा ' इत्यादिना धमादेशः।' वा छन्दसि' इति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

एको॒ द्वे वसु॑मती समी॒ची इन्द्र॒ आ प॑प्रौ पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।

उ॒तान्तरि॑क्षाद॒भि नः॑ समी॒क इ॒षो र॒थीः स॒युजः॑ शूर॒ वाजा॑न्
॥११

एकः॑ । द्वे इति॑ । वसु॑मती॒ इति॒ वसु॑ऽमती । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची । इन्द्रः॑ । आ । प॒प्रौ॒ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ।

उ॒त । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒भि । न॒ः । स॒म्ऽई॒के । इ॒षः । र॒थीः । स॒ऽयुजः॑ । शू॒र॒ । वाजा॑न् ॥११

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति सम्ऽईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । सम्ऽईके । इषः । रथीः । सऽयुजः । शूर । वाजान् ॥११

योऽयम् “इन्द्रः “एकः असहाय एव सन् “पृथिवीम् “उत अपि च “द्यां “द्वे एते द्यावापृथिव्यौ “समीची परस्परं संगते “वसुमती धनयुक्ते सत्यौ “आ “पप्रौ समन्तात् पूरयामास । “उत अपि च हे "शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं “रथीः रथवान् सः “नः अस्माकं “समीके समीपे “इषः स्थातुमिच्छन् 'सयुजः संगतान् "वाजान्। वजन्ति गच्छन्तीति वाजा अश्वाः। तानश्वान् “अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षसकाशात् “अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वम्

अस्मत्समीपं शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती। ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ।' प्रा पूरणे ' इत्यस्य लिटि णलि ‘आत औ णलः' इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु इच्छायाम् ' । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति मतुबर्थे ' छन्दसीवनिपौ ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिश॒ः सूर्यो॒ न मिंनाति॒ प्रदिंष्टा दि॒वेदिंवे॒ हर्यंश्वप्रसूताः ।

सं यदान॒ळध्वंन॒ आदिदश्वैंर्वि॒मोचंनं कृणुते॒ तत्त्वंस्य ॥१२

दिशः । सूर्यः । न । मि॒ना॒ति॒ । प्रऽदिंष्टाः । दि॒वेऽदिंवे । हर्यंश्वऽप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनंट् । अध्वंनः । आत् । इत् । अश्वैः । वि॒ऽमोचंनम् । कृ॒णु॒ते॒ । तत् । तु । अ॒स्य॒ ॥१२

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे ।
हर्यश्वऽप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः ।
विऽमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥१२

हर्यश्वप्रसूताः। हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्व इन्द्रः । तेन प्रेरिताः "दिशः प्रागादयः "दिवेदिवे प्रतिदिवसं "प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः "सूर्यो "न "मिनाति न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति । "यत् यदा सूर्यः "अध्वनः गन्तव्यान् प्रदेशान् "अश्वैः गमनसाधनभूतैः "सम् आनट् सम्यगश्नुते । "आदित् अनन्तरमेव "विमोचनं "कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । "तत् एतत्सर्वं कर्म "अस्य तवैव खलु। "तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः। 'षू प्रेरणे' इत्यस्मात् 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' इति क्रन्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात्

स्वार्थिको यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति । 'मीञ् हिंसायाम् । ‘मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वः । हर्यश्वप्रसूताः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनट् । ‘अशू व्याप्तौ ' इत्यस्य ‘बहुलं छन्दसि ' इति लङः श्लुः । अश्नोतेश्च ' इति नुडागमः । व्रश्चादिना पत्वम् । यद्योगादनिघातः ॥

दिदृ॑क्षन्त उ॒षसो॒ याम॑न्न॒क्तोर्वि॒वस्व॑त्या॒ महि॑ चि॒त्रमनी॑कम् ।

विश्वे॑ जानन्ति महि॒ना यदागा॒दिन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ ॥१३

दिदृ॑क्षन्ते । उ॒षसः॑ । याम॑न् । अ॒क्तोः । वि॒वस्व॑त्याः । महि॑ । चि॒त्रम् । अनी॑कम् ।

विश्वें । जा॒न॒न्ति॒ । म॒हि॒ना । यत् । आ । अगा॑त् । इन्द्रं॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृं॑ता । पु॒रूणिं ॥१३

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि ॥१३

“विश्वे सर्वे जनाः “विवस्वत्याः विवासनवत्या निर्गमनपरायाः "अक्तोः रात्रेः संबन्धिनः “उषसो “यामन् यामनि निर्गमने सति “महि महत् “चित्रं चायनीयम् "अनीकं सौरं तेजः “दिदृक्षन्ते द्रष्टुमिच्छन्ति । “यत् यदा "आगात् उषःकालः समन्तादागतः व्यपैति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जनाः “महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि “जानन्ति कर्तव्यतयावबुध्यन्ते । हे इन्द्र “पुरूणि बहूनि “सुकृता सुष्ठु कृतानि "कर्म कर्माणि “इन्द्रस्य तवैव

॥ दिदृक्षन्ते। ' दृशिर् प्रेक्षणे ' इत्यस्य सनि ‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ' (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः संपदादिलक्षणः क्विप्। व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । तस्मात् तदस्यास्ति' इति मतुप् । मादुपधायाः' इति तस्य वत्वम् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। जानन्ति । ‘ज्ञा अवबोधने '। ‘ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः । निघातः । अगात् । इण् गतौ ' इत्यस्य लुङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । सुकृता । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

महि॒ ज्योति॒र्निहि॑तं व॒क्षणा॑स्वा॒मा प॒क्वं च॑रति॒ बिभ्र॑ती॒ गौः ।

विश्वं॒ स्वाद्म॒ सम्भृ॑तमु॒स्रिया॑या॒ं यत्सी॒मिन्द्रो॒ अद॑धा॒द्भोज॑नाय ॥१४

म॒हि । ज्योतिः॑ । नि॒ऽहि॑तम् । व॒क्षणा॑सु । आ॒मा । प॒क्वम् । च॒र॒ति॒ । बिभ्र॑ती । गौः ।

विश्व॑म् । स्वाद्म॑ । सम्ऽभृ॑तम् । उ॒स्रिया॑याम् । यत् । सी॒म् । इन्द्रः॑ । अद॑धात् । भोज॑नाय ॥१४

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति । बिभ्रती । गौः ।

विश्वम् । स्वाद्म । सम्ऽभृतम् । उस्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥१४

“वक्षणासु । वक्ष्यन्ते यासूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु “महि महत् "ज्योतिः ज्योतिष्मदुदकं “निहितम् इन्द्रेण "आमा नवसूतिका “गौः “पक्वं क्षीरादिकं “बिभ्रती दधाना सती “चरति सर्वत्र वर्तते । “यत् यस्मादुदकात् “स्वाद्म स्वादुतरं "संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतक्षीरादिकं “सीम्

एतत् “विश्वं सर्वम् “उस्रियायां गवि “भोजनाय “इन्द्रः "अदधात् । तस्मात् क्षीरादिकं बिभ्रती गौश्चरतीति पूर्वेणान्वयः ॥ वक्षणासु ।' वक्ष रोषे '। अस्मात् ‘करणाधिकरणयोश्च । इति करणे ल्युट् । लित्स्वरः । पक्वम् । पचतेर्निष्ठातकारस्य ‘पचो वः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्वरः। चरति । चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती । डुभृञ् धारणपोषणयोः '। जुहोत्यादिः । शतुरुगित्त्वात् ‘उगितश्च ' इति ङीप् ।' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । उस्रियायाम् । 'वस निवासे ' ।' स्फायितञ्चि° ' इत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वाभावश्छान्दसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र॒ दृह्यं॑ यामको॒शा अ॑भूवन्य॒ज्ञायं॑ शिक्ष गृण॒ते सखिं॑भ्यः ।

दु॒र्मा॒यवों दु॒रेवा॒ मर्त्यांसो निषु॒ङ्गिणों रि॒पवो॒ हन्त्वांसः ॥१५

इन्द्रं । दृह्यं । या॒म॒ऽको॒शाः । अ॒भू॒व॒न् । य॒ज्ञायं । शि॒क्ष॒ । गृ॒ण॒ते । सखिंऽभ्यः ।

दुःऽमा॒यवः॑ । दुः॒ऽएवाः॑ । मर्त्यांसः । नि॒षु॒ङ्गिणः॑ । रि॒पवः॑ । हन्त्वांसः ॥१५

इन्द्र । दृह्य । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिऽभ्यः ।

दुःऽमायवः । दुःऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वासः ॥१५

हे “इन्द्र “दृह्य दृढो भव। यतः “यामकोशाः। यान्त्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोशवदाच्छादकाः मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः “अभूवन् । त्वं “यज्ञाय यज्ञकर्त्रे “गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय

“सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च “शिक्ष अपेक्षितं फलं दत्स्व । “दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । “दुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः “मर्त्यासः मारयितारः निषङ्गिणः । निषङ्गशब्देन इषुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेताः “रिपवः शत्रवो राक्षसाः 'हन्त्वासः त्वया हननीयाः ॥ दृह्य । ‘दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ'। व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपम् । नित्स्वरः । अभूवन् ।' भू सत्तायाम् । अस्य लुङि रूपम् । ‘गातिस्था' इति सिचो लुक्। ‘भूसुवोस्तिङि' इति गुणे प्रतिषिद्धे ‘भुवो वुग्लुङलिटोः' इति वुगागमः । निघातः । शिक्ष। ' शिक्ष विद्योपादाने'। अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम्। निघातः। दुर्मायवः । मिनोतेः ‘कृवापाजिमि' इत्यादि। उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । ‘इण् गतौ ' । ‘इणशीङ्भ्यां वन्' इति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः ।' रपेरिच्चोपधायाः' इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वम् ।

प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः । ‘हन हिंसागत्योः'। ‘कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

सं घोषः॑ शृण्वेऽव॒मैर॒मित्रै॑र्ज॒ही न्ये॑ष्व॒शनिं॒ तपि॑ष्ठाम् ।

वृ॒श्चेम॒धस्ता॒द्वि रु॑जा॒ सह॑स्व ज॒हि रक्षो॑ मघवन्र॒न्धय॑स्व ॥ १६

सम् । घोषः॑ । शृ॒ण्वे॒ । अ॒व॒मैः । अ॒मित्रैः॑ । ज॒हि । नि । ए॒षु॒ । अ॒शनि॑म् । तपि॑ष्ठाम् ।

वृ॒श्च । ई॒म् । अ॒धस्ता॑त् । वि । रु॒ज॒ । सह॑स्व । ज॒हि । रक्षः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । र॒न्धय॑स्व ॥१६

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तपिष्ठाम् ।

वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रन्धयस्व ॥१६

हे इन्द्र “अवमैः समीपे वर्तमानैः “अमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽशनिः “घोषः घुष्यमाणः “सं “शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते “तपिष्ठाम् अतिशयेन तापिकां ताम् “अशनिम् “एषु शत्रुष्वेव निधाय "जहि मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव प्रापयेति भावः । "ईम् एनान् शत्रून् "अधस्तात् मूलतः “वृश्च छिन्धि । किंच “वि "रुज तान् विशेषेण बाधस्व "सहस्व अभिभव च । हे "मघवन् इन्द्र "रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि "जहि मारय । अनन्तरमिमं यज्ञं "रन्धयस्व पारं नय॥ शृण्वे। निघातः । जहि । ‘हन हिंसागत्योः'। अस्य लोटि रूपम् । अशनिम्।' अशू व्याप्तौ ।' अश्यवितॄभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठाम् । तप्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः । नित्स्वरः। वृश्च । ‘ओव्रश्चू छेदने' । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना

संप्रसारणम् । सहस्व। वाक्यभेदादनिघातः । रन्धयस्व।
'रध हिंसासंराद्धयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि •
रधिजभोरचि' इति नुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्वृ॑ह रक्षः॑ स॒हमू॑लमिन्द्र वृ॒श्चा मध्यं॒ प्रत्यग्रं॑ शृणीहि ।

आ कीवं॑तः सल॒लूकं॑ चकर्थ ब्रह्म॒द्विषे॒ तपुं॑षिं हे॒तिमं॑स्य ॥ १७

उत् । वृ॒ह॒ । रक्षः॑ । स॒हऽमू॑लम् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒श्च । मध्यं॑म् ।
प्रतिं । अग्रं॑म् । शृ॒णी॒हि॒ ।

आ । कीवं॑तः । स॒ल॒लूकं॑म् । च॒क॒र्थ॒ । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषें॑ ।
तपुं॑षिम् । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ ॥१७

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् ।
प्रति । अग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सललूकम् । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे ।
तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥१७

हे “इन्द्र “रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं “सहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथा “उद्वृह उद्धर । किंच “मध्यं तस्य मध्यभागं “वृश्च छिन्धि । प्रत्यग्रम् अग्रं प्रत्यागतं तत् “शृणीहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये “सललूकं सरणशीलं रक्षः “आ “कीवतः । ‘आङ् मर्यादायाम्’ । कियतः अनिर्ज्ञायमानपरिमाणात् अतिदूराद्देशात् 'चकर्थ कुरु । कृत्वा च “ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे “तपुषिं तापकं “हेतिं घातकमायुधं “अस्य क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत्-‘उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र। मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा। वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । अ कियतो देशात्सललूकं सल्लुँब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः ' (निरु. ६. ३

) इति ॥ वृह । ‘वृहू उद्यमने ' इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि । ' शॄ हिंसायाम् । अस्य लोटि हौ ‘ई हल्यघोः' इतीदम्। निघातः । कीवतः । किंशब्दात् किं परिमाणमस्येत्यर्थे ' किमिदंभ्यां वो घः' इति किंशब्दात् वतुबरतीति ज्ञापितत्वात् वतुप् । घादेशाभावश्छान्दसः । इदंकिमोरीदकी ' इति की इत्यादेशः । सल्लूकम् । ‘सृ गतौ' । छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । ' डुकृञ् करणे' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । तपुषिम् । “तप संतापे ' इत्यस्मात् ‘अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्युसिप्रत्ययो निच्च । अकारस्य इकारश्छान्दसः । नित्स्वरः । हेतिम् । ‘हन हिंसागत्योः' । 'उतियूतिजूतिसाति ' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । अस्य । असु क्षेपणे ' । लोटि रूपम् ॥

स्व॒स्तये॑ वा॒जिभि॑श्च प्रणेत॒ः सं यन्म॒हीरिष॑ आ॒सत्सि॑ पू॒र्वीः ।

रा॒यो व॒न्तारो॑ बृह॒तः स्या॑मा॒स्मे अ॑स्तु॒ भग॑ इन्द्र प्र॒जावा॑न् ॥ १८

स्व॒स्तये॑ । वा॒जिऽभि॑ः । च॒ । प्र॒ने॒त॒रिति॑ प्रऽनेतः । सम् । यत् । म॒हीः । इष॑ः । आ॒ऽसत्सि॑ । पू॒र्वीः ।

रा॒यः । व॒न्तार॑ः । बृ॒ह॒तः । स्या॒म॒ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒स्तु॒ । भग॑ः । इ॒न्द्र॒ । प्र॒जाऽवा॑न् ॥१८

स्वस्तये । वाजिऽभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।

रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥१८

“प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे "इन्द्र अस्मान् “वाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु “स्वस्तये “च अविनाशाय कुरु । “यत् यदा त्वं “सम् "आसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं “महीः महान्ति “इषः अन्नानि “पूर्वीः प्रभूतानि “रायः धनानि “वन्तारः तेषां संभक्तारः सन्तः "बृहतः महान्तः “स्याम भवेम । किंच "प्रजावान् अपत्योपेतं "भगः धनम् “अस्मे अस्मासु “अस्तु भवतु ॥ आसत्सि । षद्लृ विशरणादिषु । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ट्यर्थे द्वितीये । वन्तारः। ‘वन षण संभक्तौ ' इत्यस्य तृचि आगमानुशासनस्य अनित्यत्वादिडभावः । चित्स्वरः । स्याम। ' अस भुवि ' इत्यस्य लिङि रूपम् । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः ‘सुपां सुलुक् ' इति शे इत्यादेशः ॥

आ नों भर॒ भगं॑मिन्द्र द्यु॒मन्तं॒ नि तें दे॒ष्णस्यं धीमहि प्रर॒रेके ।

ऊ॒र्व इं॑व पप्रथे॒ कामों अ॒स्मे तमा पृंण वसुपते॒ वसूं॑नाम् ॥
१९

आ । न॒ः । भ॒र॒ । भगं॑म् । इ॒न्द्र॒ । द्यु॒ऽमन्तं॑म् । नि । ते॒ ।
दे॒ष्णस्यं । धी॒म॒हि॒ । प्र॒ऽरे॒के ।

ऊ॒र्वःऽइं॑व । प॒प्र॒थे॒ । काम॑ः । अ॒स्मे इति॑ । तम् । आ । पृ॒ण॒
। व॒सु॒ऽप॒ते॒ । वसूं॑नाम् ॥१९

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते ।
देष्णस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण
। वसुऽपते । वसूनाम् ॥१९

हे "इन्द्र “नः अस्मदर्थं “द्युमन्तं दीप्तियुक्तं “भगं धनम् “आ “भर आ समन्तात् संभर । "देष्णस्य दानशीलस्य “ते तव संबन्धिनो धनस्य "प्ररेके प्ररेचने दाने “नि “धीमहि धनदानस्य वयं पात्रभूताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । "अस्मे अस्माकं “कामः अभिलाषः “ऊर्वइव अनवाप्तकामो वडवानल इव “पप्रथे प्रभूतो वर्तते । “वसूनां “वसुपते धनानां मध्ये उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र "तं महान्तं कामम् "आ "पृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । 'भृञ् भरणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । देष्णस्य । ‘डुदाञ् दाने '। 'गादाभ्यामिष्णुच् ' इतीष्णुच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देष्णः । चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि ' बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।' छन्दस्युभयथा ' इति महिङः सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सलोपः। आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । ‘प्रथ प्रख्याने' इत्यस्य लिटि रूपम्। पृण। 'पृण प्रीणने' इत्यस्य

लोटि सेर्हिः । तुदादिः। अतो हेः' इति हेर्लुक् । वसूनाम् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

इ॒मं कामं॑ मन्दया॒ गोभि॑र॒श्वैश्च॒न्द्रव॑ता॒ राध॑सा प॒प्रथ॑श्च ।

स्व॒र्यवो॑ म॒तिभि॒स्तुभ्यं॒ विप्रा॒ इन्द्रा॑य॒ वाहः॑ कुशि॒कासो॑ अक्रन् ॥२०

इ॒मम् । काम॑म् । म॒न्द॒य॒ । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । च॒न्द्रऽव॑ता । राध॑सा । प॒प्रथः॑ । च॒ ।

स्वः॒ऽयवः॑ । म॒तिऽभिः॑ । तुभ्य॑म् । विप्राः॑ । इन्द्रा॑य । वाहः॑ । कु॒शि॒कासः॑ । अ॒क्र॒न् ॥२०

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥२०

हे इन्द्र “इमं धनादिविषयं “कामम् अस्मदीयमभिलाषं “गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः “अश्वैः च “चन्द्रवता दीप्तियुक्तेन "राधसा धनेन च “मन्दय । एतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मान् "पप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् “स्वर्यवः स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः “विप्राः कर्मकुशलाः “कुशिकासः कुशिकाः "मतिभिः मननीयैर्मन्त्रैः “वाहः स्तोत्रम् “इन्द्राय “तुभ्यम् "अक्रन् अकार्षुः ॥ मन्दय । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपम् । गोभिः ।' सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘न गोश्वन्साववर्ण° ' इत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः ।' प्रथ प्रख्यानै '। क्विप् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य '

बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् ।
करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घसह्वर इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो॑ गो॒त्रा द॑र्दृहि गोपते॒ गाः सम॒स्मभ्यं॑ स॒नयो॑ यन्तु॒ वाजाः॑ ।

दि॒वक्षा॑ असि वृषभ स॒त्यशु॑ष्मो॒ऽस्मभ्यं॒ सु म॑घवन्बोधि गो॒दाः ॥२१

आ । नः॒ । गो॒त्रा । द॒र्दृ॒हि॒ । गो॒ऽप॒ते॒ । गाः । सम् ।
अ॒स्मभ्यं॑म् । स॒नयः॑ । य॒न्तु॒ । वाजाः॑ ।

दि॒वक्षाः॑ । अ॒सि॒ । वृ॒ष॒भ॒ । स॒त्यऽशु॑ष्मः । अ॒स्मभ्यं॑म् । सु
। म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि॒ । गो॒ऽदाः ॥२१

आ । नः । गोत्रा । दर्दृहि । गोऽपते । गाः । सम् ।
अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥२१

“गोपते स्वर्गाधिपते हे इन्द्र “नः अस्मदर्थं “गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि "गाः अपः प्रति “आ “दर्दृहि आद्रियस्व । अभ्राणि विदीर्य जलानि प्रापयेत्यर्थ । ततः “सनयः संभजनीयानि “वाजाः अन्नानि “अस्मभ्यम् अस्मदर्थं "सं "यन्तु समागच्छन्तु । “वृषभ कामानां वर्षितर्हे इन्द्र त्वं “दिवक्षाः “असि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि । अत एव “सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः “मघवन् धनवन् हे इन्द्र “अस्मभ्यं “गोदाः गवां प्रदाता भवामीति "सु “बोधि सुष्ठु बुध्यस्व ॥ दर्दृहि ।' दृङ् आदरे ' । यङ्लुकि लोटि रूपम् । 'ऋतश्च ' (पा. सू. ७. ४. ९२) इत्यभ्यासस्य रुगागमः । निघातः । गाः । ' औतोऽम्शसोः ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यम् । ‘भ्यसो भ्यम्' इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यन्तु ।“ इण

गतौ । लोटि रूपम् । दिवक्षाः । ‘अक्षू व्याप्तौ ' । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः। कृदुत्तरपदस्वरः। गोदाः । ‘डुदाञ् दाने '। अस्मात् विच् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑म॒ं वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्त॑ं वृ॒त्राणि॑ स॒ंजित॒ं धना॑नाम्
॥२२

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ ।
नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥२२

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥२२

हे इन्द्र “वाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिः लाभः यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । “भरे। बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः। तस्मिन् संग्रामे “शुनं शूनम् उत्साहेन प्रवृद्धम् । यद्वा शुनमिति सुखनाम । सुखकरं “मघवानं धनवन्तम् अत एव इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं “नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां “हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयेम । तथा “शृण्वन्तम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् “उग्रं शत्रूणां भयंकरं “समत्सु संग्रामेषु “वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि “घ्नन्तं हिंसन्तं “धनानां शत्रसंबन्धिनां “संजितं सम्यग्जेतारं त्वाम् “ऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ शुनम् ।‘टओश्वि गतिवृद्धयोः' इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः। यजादित्वात्

संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपम् । निघातः । भरे।' भृञ् भरणे'। करणे घः । वृषादित्वात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । ‘षणु दाने'। भावे क्तिन् । 'जनसन' इत्यादिना अनुनासिकस्यात्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। समत्सु । ‘अद भक्षणे'। संपूर्वात् क्विप् । संभक्षयन्ति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः। कृदुत्तरपदस्वरः । घ्नन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतरि ‘गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्” । संजितम् ।' जि जये'। क्विप् तुक् ॥ ॥ ४ ॥

टिप्पणी

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रं अस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ।

श्रृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम्।। - ऋ. ३.३०.२२

अस्मिन् संग्रामे(भरे) वयं शुनं रूपी मघवानस्य इन्द्रस्य आह्वानं कुर्मः। कीदृशस्य इन्द्रस्य- अन्नस्य लाभार्थं(वाजसातौ) नृतमं(नेतारं – सायण)। संग्रामेषु(समत्सु) उग्रं शृण्वन्तं, वृत्राणि हिंसन्तं, धनानां सम्यग्जेतारं। पुराणेषु सार्वत्रिक रूपेण विश्वामित्रः कस्मिन्नपि आपत्त्यां शुनःमांसं खादितुमिच्छति। अयं शुनः अथवा शुनं किमस्ति। भौतिक जगतस्य शुनस्य विशेषता परेषां दुर्गुणानां दर्शनमस्ति। लोके कथनमस्ति यत् यं दुर्गुणं न कोपि द्रष्टुं समर्थः अस्ति, तं शुनः द्रष्टुं समर्थः अस्ति। अनेन

कारणेन शुनः किंचिदपि विचित्रस्य दर्शनस्योपरि बुक्कति। वैदिक साहित्ये शुनस्य अर्थं शून्यं प्रतीयते। यदा वयं परेषां दोषाणां दर्शनं कुर्मः, तदा स्वचेतनायाः अन्तर्मुखीकरणं अपेक्षणीयं अस्ति। यदा चेतनायाः अन्तर्मुखीकरणं सफलं भविष्यति, तदा वयं उग्राणां स्थितीनां श्रवणे अपि समर्थाः भविष्यामः। सामान्य रूपेण, कस्मिन्नपि घटनामध्ये मम कोपि दोषो नास्ति, अन्यस्यैव दोषः अस्ति। अत्र उग्रं शब्दं स्वस्य दोषस्य दर्शने संकेतं करोति। अशान्तिः स्वस्य उग्रत्वकारणात् अस्ति, न अन्येभ्यः शापदानात्।

वैदिक साहित्ये चातुर्मासयागे त्रिषु मासेषु वैश्वदेव, वरुणप्रघास एवं साकमेध संज्ञकानां यागानां अनुष्ठानं भवति। चतुर्थे मासे शुनासीर यागस्य अनुष्ठानं भवति। अस्मिन् संदर्भे सार्वत्रिकं कथनं

अस्ति – या वै देवानां श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां तच्छुनम्, अथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्तत्सीरम् - शतपथ ब्राह्मणम् २.६.३.२ । अयं संकेतमस्ति यत् संसारे यदा वयं किंचित् कृत्यस्य आरम्भणं कुर्वामः, तदा तत् कृत्यं अति शुष्कं प्रतीयते। अयं शुनं स्थितिरस्ति। यदा साधनातः कृत्यस्य करणीयं रसपूर्णं भविष्यति, तदा अयं शुनासीरीयं भविष्यति।

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

- ऋग्वेद:

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३१

ऋग्वेदः - मण्डल ३

← सूक्तं ३.३० | सूक्तं ३.३१ | सूक्तं ३.३२ →

कुशिक ऐषीरथिः, गाथिनो विश्वामित्रो वा।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥१॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥२॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥३॥

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥४॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥५॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्व्यं सध्र्यक्कः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥६॥

अगच्छदु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥७॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णम् ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्सखा सखीँरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥८॥

नि गव्यता मनसा सेदुरर्कैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चिन्नु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नृतेन ॥९॥

सम्पश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥१०॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।

उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्म दुदुहे जेन्या गौः ॥११॥

पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कभ्नन्त स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥१२॥

मही यदि धिषणा शिश्नथे धात्सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥१३॥

मह्या ते सख्यं वश्मि शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सूरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥१४॥

महि क्षेत्रं पुरु श्चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥१५॥

अपश्चिदेष विभ्वो दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥१६॥

अनु कृष्णे वसुधिती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्ते महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः ॥१७॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ॥१८॥

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्नव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥१९॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् ।

इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥२०॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥२१॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥२२॥

सायणभाष्यम्

‘शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीय सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका -- शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने अच्छावाकशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च - अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तम् । ‘इमामू ष्विच्छन्ति वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

शास॒द्वह्नि॑र्दुहि॒तुर्न॒प्त्यं॑ गाद्वि॒द्वाँ ऋ॒तस्य॒ दीधि॑तिं सप॒र्यन् ।

पि॒ता यत्र॑ दुहि॒तुः सेक॑मृ॒ञ्जन्त्सं श॒ग्म्ये॑न॒ मन॑सा दध॒न्वे ॥१

शास॑त् । वह्निः॑ । दु॒हि॒तुः । न॒प्त्य॑म् । गा॒त् । वि॒द्वान् । ऋ॒तस्य॑ । दीधि॑तिम् । स॒प॒र्यन् ।

पि॒ता । यत्र॑ । दु॒हि॒तुः । सेक॑म् । ऋ॒ञ्जन् । सम् । श॒ग्म्ये॑न । मन॑सा । द॒ध॒न्वे ॥१

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नप्त्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋञ्जन् । सम् । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥१

कुशिकः प्रसङ्गात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते- अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स "वह्निः इत्युच्यते । स पिता "शासत् ।'

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति' (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम् अनुशासनं कुर्वन् “दुहितुः पुत्रिकायाः “नप्त्यं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया “गात् गच्छति । किं कुर्वन् । “विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन् “ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसः “दीधितिं धर्तारं जामातरं तत्पतिं “सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् “पिता नप्तृभवं गच्छति । “यत्र यस्याः "दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता “सेकं तस्यां रेतःसेकम् “ऋञ्जन् प्रसाधयन् यः "शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तया स्वशरीरं "सं “दधन्वे संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह- प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि

प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्' (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥
शासत् । शासेः शतरि अभ्यस्तत्वान्नुमभावः । दुहितुः ।
‘दुह प्रपूरणे'। • नप्तृनेष्ट्र° ' इत्यादिना तृचि
निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नप्त्यम् । नप्तरि भवम् ।
‘भवे छन्दसि' इति यत् । 'रीङृतः' इति रीङादेशः । 'यस्य'
इति लोपः । रेफलोपश्छान्दसः । गात् । इण् गतौ' इत्यस्य
छान्दसे लुङि रूपम् । ऋञ्जन्। ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा
। शग्म्येन । शं सुखं गच्छन्तीति गमेरौणादिकः कप्रत्ययः
। कित्त्वात् ‘गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुः
इति तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ च इत्यत्र
यतोऽनावः' इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वादत्र० तित्स्वरः ।
दधन्वे । धवि सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः ।
यद्योगादनिघातः ॥

न जा॒मये॒ तान्वों रि॒क्थमांरैक्च॒कार॒ गर्भं सनि॒तुर्नि॒धानं ।

यदीं मा॒तरों ज॒नयं॑त॒ वह्निं॑म॒न्यः क॒र्ता सु॒कृतो॑र॒न्य ऋ॒न्धन् ॥ २

न । जा॒मयें । तान्वः॑ । रि॒क्थम् । अ॒रै॒क् । च॒कारं । गर्भ॑म् । स॒नि॒तुः । नि॒ऽधानं॑म् ।

यदिं । मा॒तरः॑ । ज॒नयं॑न्त । वह्निं॑म् । अ॒न्यः । क॒र्ता । सु॒ऽकृतोः॑ । अ॒न्यः । ऋ॒न्धन् ॥२

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सनितुः । निऽधानम् ।

यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥२

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभाक् इत्युक्तम् । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । "तान्वः तनूज औरसः पुत्रः "जामये भगिन्यै "रिक्थं पित्र्यं

धनं न "अरैक् न प्ररेचयति न प्रददाति । किं तर्हि ।
“सनितुः एनां संभजमानस्य भर्तुः "गर्भम् । षष्ष्यर्थे द्वितीया ।। गर्भस्य "निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां “चकार। पाणिग्रहणेन संस्कृताम् एनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । ' असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।
स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्त्यस्यैकोत्पाद्य त्वाविशेषात् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति ।
"यदि यद्यपि “मातरः मातापितरौ "वह्निम् । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् । अवह्निश्च वह्निश्च । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं "जनयन्त । तथापि तयोर्मध्ये "अन्यः पुंलक्षणः "सुकृतोः शोभनय पिण्डदानादेः कर्मणः “कर्ता भवति । "अन्यः स्त्रीलक्षणः “ऋन्धन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति ।
पिण्डदानादिकर्तृत्वात् पुत्रो दायार्हः दुहितुस्तथात्वं नेति न

दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते। तथा च निरुक्तं'--न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ' (निरु. ३. ६) इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे ' प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थम् । • रिचिर् विरेचने ।'पातॄतुदिवचिरिचिभ्यस्थक्'। प्रत्ययस्वरः। अरैक्।' रिचिर् विरेचने' इत्यस्य लुङि सिचि 'वदव्रज°' इत्यादिना वृद्धिः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । निघातः । सनितुः । 'षण संभक्तौ ' इत्यस्य तृचि रूपम् । निधानम् । दधातेर्ल्युटि रूपम् । लित्स्वरः। मातरः । 'पिता मात्रा ' इति पितुः शेषे

प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः । द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थम् । जनयन्त । जनेर्णिचि रूपम् । वह्निम् । पुमान् स्त्रिया ' (पा. सू. १. २. ६७) इति वह्नेः शेषः । सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्तुप्रत्ययः । ऋन्धन् । 'ऋधु वृद्धौ' । व्यत्ययेन श्नम् ॥

अ॒ग्निर्ज॑ज्ञे जु॒ह्वा॒३॑ रेज॑मानो म॒हस्पु॒त्राँ अ॑रु॒षस्य॑ प्र॒यक्षे॑ ।

म॒हान्गर्भो॒ मह्या जा॒तमे॑षां म॒ही प्र॒वृद्धर्य॑श्वस्य य॒ज्ञैः ॥३

अ॒ग्निः । ज॒ज्ञे॒ । जु॒ह्वा॑ । रेज॑मानः । म॒हः । पु॒त्रान् । अ॒रु॒षस्य॑ । प्र॒ऽयक्षे॑ ।

म॒हान् । गर्भः॑ । महि॑ । आ । जा॒तम् । ए॒षा॒म् । म॒ही । प्र॒ऽवृत् । हरि॑ऽअश्वस्य । य॒ज्ञैः ॥३

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रऽयक्षे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रऽवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥३

हे इन्द्र “अरुषस्य रोचमानस्य तव “प्रयक्षे यज्ञार्थं "जुह्वा ज्वालाभिः "रेजमानः कम्पमानः “अग्निः "महः प्रभूतानु “पुत्रान् रश्मीन् "जज्ञे उत्पादयामास । "एषां रश्मीनां “गर्भः जलात्मना क्रोडीकारः "महान् आसीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनम् "आ "जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं "महि महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां "प्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः "हर्यश्वस्य इन्द्रस्य "यज्ञैः यजनार्हैः सोमाज्याहुतिभिः “मही महती भवति ॥ जज्ञे । “जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । अन्तर्भावितण्यर्थः । जुह्वा । ‘जुहोतेर्द्वे दीर्घश्च' इति क्विप् द्विर्वचनं दीर्घश्च

धातोः । ‘उदात्तस्वरितयोः इति स्वरितत्वम् । हर्यश्वस्य । हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।।

अ॒भि जैत्रीं॑रसचंत स्पृध॒ानं महि॒ ज्योति॒स्तमं॑सो॒ निरं॑जानन् ।

तं जां॑न॒तीः प्रत्युदा॑यन्नु॒षास॒ः पति॒र्गवां॑मभव॒देक॒ इंद्रः॑ ॥४

अ॒भि । जैत्रीः॑ । अ॒स॒च॒न्त॒ । स्पृ॒धा॒नम् । महिं॑ । ज्योतिः॑ । तमं॑सः । निः । अ॒जा॒न॒न् ।

तम् । जा॒न॒तीः । प्रतिं॑ । उत् । आ॒य॒न् । उ॒षसः॑ । पतिः॑ । गवां॑म् । अ॒भ॒व॒त् । एकः॑ । इन्द्रः॑ ॥४

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥४

“जैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः “स्पृधानं वृत्रेण सह स्पर्धमानमिन्द्रम् "अभि "असचन्त सर्वतः समगच्छन् । ते च मरुतः “महि महत् “ज्योतिः सूर्याख्यं तेजः “तमसः तमोरूपात् वृत्रात् निरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः । उदितं सूर्यं “जानतीः जानानाः “उषसः “तं “प्रति “उत् अभिलक्ष्यैव “आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां “गवां रश्मीनाम् “एकः अद्वितीय एव “इन्द्रः “पतिः “अभवत् ॥ जैत्रीः। जयतेः तृनि रूपम् । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः। नित्स्वरः। असचन्त । ‘पच समवाये' इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् ।' स्पर्ध संघर्षे '। छन्दसि कानजादेशः । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन्। 'ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गतौ ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वी॒ळौ स॒तीर॒भि धीरां॑ अतृं॑दन्प्रा॒चाहिं॑न्व॒न्मनं॑सा स॒प्त विप्राः॑
।

विश्वां॑मविंदन्प॒थ्यां॑मृ॒तस्यं॑ प्रजा॒नन्नित्ता नम॒सा विं॑वेश ॥५

वी॒ळौ । स॒तीः । अ॒भि । धीराः॑ । अ॒तृ॒न्द॒न् । प्रा॒चा ।
अ॒हि॒न्व॒न् । मनं॑सा । स॒प्त । विप्राः॑ ।

विश्वा॑म् । अ॒वि॒न्द॒न् । प॒थ्या॑म् । ऋ॒तस्यं॑ । प्र॒ऽजा॒नन् । इत्
। ता । नमं॑सा । आ । वि॒वे॒श॒ ॥५

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा ।
अहिन्वन् । मनसा । सप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । ऋतस्य । प्रऽजानन् । इत्
। ता । नमसा । आ । विवेश ॥५

पुरा किलाङ्गिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तत्प्राप्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टवुः । स्तुतश्च सः इन्द्रो गवान्वेषणाय देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तया विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्यैतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । “धीराः धीमन्तः “सप्त “विप्राः मेधाविनः सप्तसंख्याका अङ्गिरसः “वीळौ दृढे पर्वते “सतीः निगूढाः सतीर्गाः “अभि अभिलक्ष्य “अतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽङ्गिरसः पर्वतबिले गावः सन्तीति “मनसा निश्चित्य “प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः “अहिन्वन् निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षणेन्द्रमञ्चति प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन् इन्द्रं तुष्टमकुर्वन् । स्तुत्वा च “ऋतस्य “पथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां “विश्वां सर्वामपहृतां गाम् “अविन्दन् अलभन्त ।

ततः स इन्द्रः “ता तान्यङ्गिरसां कर्माणि "प्रजानन् इत् प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो “नमसा नमस्कारेणाङ्गिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम् “आ “विवेश ॥ अतृन्दन् । ‘उतृदिर् हिंसानादरयोः' इत्यस्य लङि रुधादित्वात् श्नम् । तस्य ‘श्नसोः' इत्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । ‘अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिन्वन् । ' हि गतिवर्धनयोः' इत्यस्य लङि रूपम् । अविन्दन् । 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य लङि मुचादित्वान्नुम् । निघातः । पथ्याम् । पथि साधुरित्यर्थे ' तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां ‘नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ‘यतोऽनावः' इत्यस्यानित्यत्वात् ‘तित्स्वरितः' इति स्वरितः । विवेश । ‘विश प्रवेशने ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

वि॒दद्यदीं स॒रमां रु॒ग्णमद्रे॒र्महि॒ पाथः॑ पू॒र्व्यं स॒ध्र्यं॑क्कः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षंराणामच्छा रवं प्रथमा जांनती गांत् ॥६

विदत् । यदिं । सरमां । रुग्णम् । अद्रेः । महिं । पाथः । पूर्व्यम् । सध्र्यंक् । करितिं कः ।

अग्रंम् । नयत् । सुऽपदीं । अक्षंराणाम् । अच्छं । रवंम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥६

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पाथः । पूर्व्यम् । सध्र्यक् । करिति कः ।

अग्रम् । नयत् । सुऽपदी । अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥६

"यदि यदा "सरमा इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुनी “अद्रेः “रुग्णं भग्नं द्वारं "विदत् अलभत तदानीमिन्द्रः “महि महत् “पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामि इति प्रतिज्ञातं “सध्र्यक् इतरैरपि

भोज्यैः सध्रीचीनं "पाथः गव्यादिलक्षणमन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः “सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा “अक्षराणां क्षयरहितानां गवाम् “अग्रं प्रान्तं "नयत् प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह । यतः “रवं तेषां हम्भारवं “प्रथमा प्रथमं “जानती सती “अच्छ शब्दाभिमुख्येन “गात् जगाम ॥ विदत् । “विद्लृ लाभे ' इत्यस्य लुङि लृदित्त्वात् च्लेरादेशः। तस्य स्वरः । सरमा। सृ गती ' । औणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति सरमा। ‘सरमा सरणात् ' (निरु. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । ‘रुजो भङ्गे' इत्यस्य निष्ठायाम् ‘ओदितश्च' इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पाथः । ‘पा रक्षणे ' ।' अन्ने च ' (उ. सू. ४. ६४४) इत्यसुन्प्रत्ययः । थुडागमः । पातीति पाथोऽन्नम् । नित्स्वरः । सध्र्यक्। 'अञ्चु गतिपूजनयोः । ‘ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । सहाञ्चतीति । सहस्य सध्रिः ' इति सध्र्यादेशः । क्विन्प्रत्ययस्य कुत्वम् । ‘अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ' (पा. सू. ६.

३. ९५. १) इति सध्रि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः' इति यणः स्वरितत्वम् । कः । करोतेर्लुङि सिपि च्लेः ' मन्त्रे घसह्वर ' इत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्या कदिना सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लङि रूपम् । सुपदी । ‘पादोऽन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ४. १. ८) इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपम् ॥

अगं॑च्छदु॒ विप्रं॑तमः सखी॒यन्नसूं॑दयत्सु॒कृते॒ गर्भ॒मद्रिः॑ ।

स॒सान॒ मर्यो॒ युवं॑भिर्मख॒स्यन्नथा॑भव॒दङ्गि॑राः स॒द्यो अर्च॑न् ॥ ७

अगं॑च्छत् । ऊं॒ इतिं॑ । विप्रं॑ऽतमः । स॒खि॒ऽयन् । असूं॑दयत् । सु॒ऽकृतें॑ । गर्भं॑म् । अद्रिः॑ ।

स॒सानं । मर्यः॑ । युवंऽभिः । म॒ख॒स्यन् । अथं । अ॒भ॒व॒त् । अङ्गिंराः । स॒द्यः । अर्चंन् ॥७

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भम् । अद्रिः ।

ससान । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥७

“विप्रतमः अतिशयेन मेधावी “सखीयन् अङ्गिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रः “अगच्छत् “उ । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सः “अद्रिः सखित्वमिच्छन् “सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय "गर्भं गवात्मकं गर्भम् “असूदयत् निरगमयत् । “युवभिः नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह “मखस्यन् गोधनमङ्गिरसामिच्छन् “मर्यः असुराणां मारयितेन्द्रः “ससान असुरैरपहृताः ताः गाः भेजे । “अथ अनन्तरम् “अङ्गिराः सप्तानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा

ऋषिः इन्द्रात् ता गा लब्ध्वा "सद्यः तदानीमेव "अर्चन् इन्द्रं पूजयन् "अभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । 'षूद निरासे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान। 'षण संभक्तौ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लित्स्वरः। मखस्यन् । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति" परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः ।' सृ गतौ' । अङ्गारशब्द उपपदे सर्तेर्धातोरसुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारात् परस्याकारस्येत्वम् अन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च 'अङ्गिराः' इति सूत्रेण निपात्यते। भूतकालेऽङ्गारेभ्यः सृत इति अङ्गिरा ऋषिः । 'अङ्गारेष्वङ्गिराः ' (निरु. ३. १७) इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

स॒तःसंतः प्रति॒मानं पुरो॒भूर्विश्वां वेद॒ जनिंमा॒ हंति॒ शुष्णं ।

प्र णों दि॒वः पं॑द॒वीर्ग॒व्युरर्च॒न्त्सखा॒ सखीँ॑रमुं॑च॒न्निरं॑व॒द्यात् ॥
८

स॒तःऽसं॑तः । प्र॒ति॒ऽमानं॑म् । पु॒र॒ःऽभूः । विश्वा॑ । वे॒द॒ ।
जनिं॑म । हन्तिं॑ । शुष्णं॑म् ।

प्र । न॒ः । दि॒वः । प॒द॒ऽवीः । ग॒व्युः । अर्चं॑न् । सखा॑ ।
सखीं॑न् । अ॒मु॒ञ्च॒त् । निः । अ॒व॒द्यात् ॥८

सतःऽसतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद ।
जनिम । हन्ति । शुष्णम् ।

प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा ।
सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥८

योऽयमिन्द्रः “सतःसतः उत्तमस्य वसुनः “प्रतिमानम् ।
प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ।
यद्वा सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन

प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः । “पुरोभूः युद्धे पुरतः शत्रूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च “विश्वा “जनिम सर्वाणि जातानि “वेद जानाति । “शुष्णं शुष्णनामानम् असुरं “हन्ति । “पदवीः कवितमः “गव्युः गोधनम् अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं “सखा इन्द्रः “सखीन् “नः अस्मान् "दिवः द्युलोकादागत्य “प्र “अर्चन प्रकर्षेण पूजयन् “अवद्यात् वृत्रबाधरूपात् दोषात् “निः "अमुञ्चत् नितरां मुञ्चतु ॥ प्रतिमानम् । मातीति मानम् । औणादिको नन्प्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः ।‘भू प्राप्तौ'। क्विप् । वेद । वेत्तेर्लटि रूपम् । जनिम। ‘जनी प्रादुर्भावे । जनिहृभ्यामिमनिन् ' इति इमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले जातानीति जनिम ।' सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । नित्स्वरः । हन्ति । हन्तेर्लटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः। शुष्णम् । शोषयतीति शुष्णः । प्र णः ।' उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णत्वम् । पदवीः । वी कान्त्यादिषु । क्विप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि

करोतीति पदवीः कविः । गव्युः । गोशब्दात् परेच्छायां छन्दसि' इति क्यच् । 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः । ‘क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपम् । सखीन् । संहितायां नकारस्य ‘दीर्घादटि' इति रुः । पूर्वस्य वर्णस्य अत्रानुनासिकः' इत्यनुनासिकादेशः । अमुञ्चत् । ‘मुच्लृ मोक्षणे' इत्यस्य लङि ‘शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् ।' वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य गर्ह्यार्थे ' अवद्यपण्यवर्याः' (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनात् यत्प्रत्ययः ॥

नि ग॑व्यु॒ता मन॑सा सेदु॒र॒र्कैः कृ॑ण्वा॒नासो॑ अमृ॒तत्वाय॑ गा॒तुं ।

इ॒दं चि॒न्नु सद॑नं॒ भूर्ये॑षां॒ येन॒ मासाँ॒ असि॑षासन्नृ॒तेन॑ ॥९

नि । ग॒व्य॒ता । मन॑सा । से॒दु॒ः । अ॒र्कैः । कृ॒ण्वा॒नास॑ः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । गा॒तुम् ।

इ॒दम् । चि॒त् । नु । सद॑नम् । भूरि॑ । ए॒षा॒म् । येन॑ । मासा॑न् । असि॑सासन् । ऋ॒तेन॑ ॥९

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अर्कैः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुम् ।

इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥९

“गव्यता गा इच्छता “मनसा युक्ताः "अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः “अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं “गातुम् । गच्छन्त्यनेनेति गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं “कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः “नि "सेदुः सत्राख्ये कर्मणि आसीदन् । “एषाम् अङ्गिरसाम् “इदं “चित्

“सदनम् इदमेव सत्राख्ये कर्मणि आसदनं “भूरि “नु प्रभूतम् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत इत्यत आह । “ऋतेन सत्यभूतेन "येन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः “मासान् अभिप्लवपृष्ठ्यषडहैः। कल्पितान् मासान् “असिसासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्यचि रूपम् । ‘वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः। एकादेशस्वरः । सेदुः । सदेर्लिटि ‘अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । निघातः । कृण्वानासः । ‘कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् ।' धिन्विकृण्व्योरच ' इत्युप्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुम् । गाङ् गतौ'। 'कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः' इति करणे तुप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः । असिषासन् । ‘षण संभक्तौ' इत्यस्य सनि “ जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम् । अभ्यासस्य ‘सन्यतः' इतीत्वम् । सनोतेरनः' इति संहितायां षत्वम् । तदन्ताल्लङि रूपम् । यद्वृत्त योगादनिघातः ॥

सं॒पश्यं॑माना अमदन्न॒भि स्वं पयः॑ प्र॒त्नस्य॒ रेतं॑सो॒ दुघां॑नाः ।

वि रोदं॑सी अतप॒द्घोषं॑ एषां जा॒ते नि॒ष्ठामदं॑धु॒र्गोषुं॑ वी॒रान् ॥
१०

स॒म्ऽपश्यं॑मानाः । अ॒म॒द॒न् । अ॒भि । स्वम् । पयः॑ ।
प्र॒त्नस्यं॑ । रेतं॑सः । दुघां॑नाः ।

वि । रोदं॑सी॒ इतिं॑ । अ॒त॒प॒त् । घोषः॑ । ए॒षा॒म् । जा॒ते ।
नि॒ःऽस्थाम् । अदं॑धुः । गोषुं॑ । वी॒रान् ॥१०

सम्ऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पयः ।
प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते ।
निःऽस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥१०

“स्वं स्वकीयं गोधनम् “अभि अभिलक्ष्य “संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः तेऽङ्गिरसः “प्रत्नस्य पुरा जातस्य “रेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं “पयः “दुघानाः ता गाः पयो दुहन्तः सन्तः “अमदन् हृष्टा अभूवन् । “एषाम् अङ्गिरसां “घोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः । वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ "वि “अतपत् ते व्याप्य अतपिष्ट। ततस्तेऽङ्गिरसः “जाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि “निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा “गोषु आहृतासु “वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान् पुरुषान् “अदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेः ' 'दृशेश्चेति वक्तव्यम्' इत्यात्मनेपदम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । मदी हर्षे' इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निघातः । दुघानाः । ‘दुह प्रपूरणे' इत्यस्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । घत्वं छान्दसम् ।

वृषादित्वादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरत्र सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः। 'घुष संशब्दने'। घञन्तः । ञित्स्वरः । निःष्ठाम् । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' ।' स्थः क च ' (पा. सू. ३. २. ७७) इति क्विप् । कृदुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि झेः ' सिजभ्यस्त ' इति जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘न गोश्वन्' इति प्रतिषिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥६।।

स जा॒तेभि॑र्वृत्र॒हा सेदु॑ ह॒व्यैरुदु॒स्रिया॑ असृज॒दिंद्रो॑ अ॒र्कैः ।

उ॒रू॒च्यं॑स्मै घृ॒तव॒द्भरं॑ती॒ मधु॒ स्वाद्म॑ दुदु॒हे जेन्या॒ गौः ॥११

सः । जा॒तेभिः॑ । वृ॒त्र॒ऽहा । सः । इत् । ऊं॒ इतिं॑ । ह॒व्यैः । उत् । उ॒स्रियाः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । इन्द्रः॑ । अ॒र्कैः ।

उरूची । अस्मै । घृतऽवंत् । भरंन्ती । मधुं । स्वाद्मं । दुदुहे । जेन्यां । गौः ॥११

सः । जातेभिः । वृत्रऽहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उस्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः ।

उरूची । अस्मै । घृतऽवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्म । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥११

"सः “इन्द्रः "जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् "वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । "सेदु स एव इन्द्रः "अर्कैः अर्चनीयैः अत एव “हव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् "उस्रियाः। ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । ‘उस्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां भोगाः । (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः “उत “असृजत् यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात्

“घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं हविः “भरन्ती बिभ्राणा अत एव “उरूची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकम् अञ्चति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरूची । “जेन्या जेतव्या प्रशस्ता “गौः “अस्मै यजमानाय “स्वाद्म स्वादुतरं क्षीरादि दुदुहे दुह्यते स्म ॥ उस्रियाः । वस निवासे' इत्यस्मात् ' स्फायितच्चि° ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । उस्रशब्दात् स्वार्थे पृषोदरादित्वात् घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः। यद्वा । ‘सृ गतौ'। उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वपदस्यान्त्यलोपश्छान्दसः। अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् ।' सृज विसर्गे' इत्यस्य लङि रूपम् । उरूची । उरु अञ्चतीति क्विन् ।' अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । दुदुहे। ‘दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पि॒त्रे चि॑च्चक्रुः॒ सद॑नं॒ सम॑स्मै॒ महि॒ त्विषी॑मत्सु॒कृतो॒ वि हि ख्यन् ।

वि॒ष्क॒भ्नंत॒ः स्कंभ॑नेना॒ जनि॑त्री॒ आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॑भ॒सं वि मि॑न्वन् ॥१२

पि॒त्रे । चि॒त् । च॒क्रुः॒ । सद॑नम् । सम् । अ॒स्मै॒ । महि॑ । त्विषि॑ऽमत् । सु॒ऽकृतः॑ । वि । हि । ख्यन् ।

वि॒ऽस्क॒भ्नन्तः॑ । स्कम्भ॑नेन । जनि॑त्री॒ इति॑ । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वम् । र॒भ॒सम् । वि । मि॒न्व॒न् ॥१२

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषिऽमत् । सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।

विऽस्कभ्नन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥१२

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः “पित्रे “चित् पालकाय “अस्मै इन्द्राय “महि महत् “त्विषीमत् दीप्तिमत् “सदनम् उन्नतं स्थानं "सं “चक्रुः । कथमिति तदुच्यते । यतः “सुकृतः समुपार्जितसुकृतकर्माणः तेऽङ्गिरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं "वि “हि “ख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । “आसीनाः सत्रम् उपतिष्ठन्तः तेऽङ्गिरसः “जनित्री सर्वस्य जगतो जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ "स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेन अन्तरिक्षेण 'विष्कभ्नन्तः यथा ते रोदस्यौ अधो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः “रभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् “ऊर्ध्वं द्युलोके “वि “मिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः । करोतेर्लिट्युसि रूपम् । निघातः । ख्यन् ।' ख्या प्रकथने ' । अस्य लुङि च्लेः । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ' इत्यादेशः । आतो लोप इटि ' इत्याकारलोपः। हियोगादनिघातः । विष्कभ्नन्तः । ‘स्कम्भु रोधने' । सौत्रो धातुः । तस्मात् शतरि रूपम् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति षत्वम् ।

शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री। ऋन्नेभ्यो ङीप् ।' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनात् णिलोपः । 'वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । असीनाः । 'आस उपवेशने' इत्यस्मात् शानच् । 'ईदासः ' (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । डुमिञ् प्रक्षेपणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः ॥

म॒ही यदिं धि॒षणां शि॒श्नथे॒ धात्संद्यो॒वृधं वि॒भ्वं१॒ रोदंस्योः ।

गिरो॒ यस्मिंन्ननव॒द्याः संमी॒चीर्विश्वा॒ इंद्रांय॒ तविंषी॒रनुंत्ताः ॥ १३

म॒ही । यदिं । धि॒षणां । शि॒श्नथें । धात् । स॒द्य॒ःऽवृधंम् । वि॒ऽभ्वंम् । रोदंस्योः ।

गिरः॑ । यस्मि॑न् । अ॒न॒व॒द्याः । स॒म्ऽई॒चीः । विश्वाः॑ । इन्द्रा॑य । तवि॑षीः । अनु॑त्ताः ॥१३

मही । यदि । धिषणा । शिश्नथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । सम्ऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥१३

“मही महती “धिषणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः “रोदस्योः “शिश्नथे द्यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय “सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं “विभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं “यदि “धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने "यस्मिन् इन्द्रे “अनवद्याः दोषरहिताः “गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः “समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य “विश्वाः “तविषीः सर्वाणि बलानि “अनुत्ताः अपरप्रेषितानि

स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । ‘ञिधृषा प्रागल्भ्ये ' । धृषेः ‘धिष च संज्ञायाम् ' इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः । प्रत्ययस्वरः। शिश्नथे। श्नथ हिंसार्थः । अस्मात् क्विप्। 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप्। तस्य ‘बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । धातुस्वरः । धात् । दधातेश्छान्दसे लुङि रूपम् । यदियोगादनिघातः । विभ्वम् । भवतेः क्विप् । 'छन्दस्युभयथा' इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । ‘णुद प्रेरणे' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां ' नसत्तनिषत्तानुत्त' इत्यादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । नञः स्वरः ।।

मह्या तें स॒ख्यं वंश्मि श॒क्तीरा वृंत्र॒घ्ने नि॒युतों यंति पू॒र्वीः ।

म॒हिं स्तो॒त्रमव॒ आगं॑न्म सू॒रेर॒स्माकं॒ सु मं॑घवन्बोधि गो॒पाः ॥१४

म॒हिं । आ । ते॒ । स॒ख्यम् । व॒श्मि॒ । श॒क्तीः । आ । वृ॒त्र॒ऽघ्ने । नि॒ऽयुतः॑ । य॒न्ति॒ । पू॒र्वीः ।

म॒हिं । स्तो॒त्रम् । अवः॑ । आ । अ॒ग॒न्म॒ । सू॒रेः । अ॒स्माकं॑म् । सु । म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि॒ । गो॒पाः ॥१४

महि । आ । ते । सख्यम् । वश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रऽघ्ने । निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः ।

महि । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सूरेः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥१४

हे इन्द्र "ते तव "महि महत् "सख्यम् "आ "वश्मि आकामये । "शक्तीः त्वत्संबन्धीनि दानानि चाकामये । "वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं "पूर्वीः बह्व्यः "नियुतः

वडवाः “आ “यन्ति वहनार्थमागच्छन्ति । “सूरेः विदुषस्तव "महि महत् स्तोत्रम् “अवः हविर्लक्षणमन्नं च “आ “अगन्म प्रापयामः। हे “मघवन् इन्द्र तादृशस्त्वं “अस्माकं “सु" सुष्ठु “गोपाः पालयिता भवामीति "बोधि बुध्यस्व ॥ सख्यम् । “सख्युर्यः' इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वश्मि । ‘वश कान्तौ । लटि रूपम् । नियुतः । ‘यु मिश्रणे'। क्विप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं रथेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्युत्तमबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ‘म्वोश्च ' इति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोटि हेर्धौ रूपम् । निघातः । गोपाः । ‘गुपू रक्षणे '। ‘गुपूधूप' इत्यादिना आयप्रत्ययः। तदन्तात् क्विप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः॥

महि॒ क्षेत्रं॑ पु॒रु श्च॒न्द्रं वि॑वि॒द्वानादित्सखि॑भ्यश्च॒रथं॒ समैर॑त् ।

इंद्रो नृभिंरजनद्दीद्यांनः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥१५

महिं । क्षेत्रंम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् ।
सखिंऽभ्यः । चरथंम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यांनः । साकम् । सूर्यम् ।
उषसंम् । गातुम् । अग्निम् ॥१५

महि । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् ।
सखिऽभ्यः । चरथम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् ।
उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥१५

योऽयम् इन्द्रः “महि महत् “क्षेत्रं केदारादि “पुरु प्रभूत “चन्द्रं हिरण्यं च “विविद्वान अर्थिभ्यः “सखिभ्यः अस्मभ्यं लम्भयन् । “आदित् अनन्तरं "चरथं चरात्मकं गवादिकं च “समैरत् सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । "दीद्यानः

दीप्यमानः सोऽयम् “इन्द्रः “नृभिः नेतृभिः कर्मसहायभूतैर्मरुद्भिः “साकं सहितः सन् “सूर्यं कालस्य निर्वाहकम् आदित्यम् “उषसम् उषःकालं “गातुम् । गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । ताम् । “अग्निम् अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतम् आहवनीयादिलक्षणमग्निं च "अजनत् अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम् । संहितायां ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् । रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ‘ईर गतौ ' इत्यस्य लङि • आडजादीनाम्' इत्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । गातुम् । ‘गै शब्दे'। ‘°गापायाहिभ्यः' इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ७ ॥

अ॒पश्चि॑दे॒ष वि॒भ्वो॒३॒ दमू॑ना॒ः प्र स॒ध्रीची॑रसृजद्वि॒श्वश्च॑न्द्राः ।

मध्व॑ः पुना॒नाः क॒विभि॑ः प॒वित्रै॒र्द्युभि॑र्हिन्वंत्य॒क्तुभि॒र्धनु॑त्रीः ॥ १६

अ॒पः । चि॒त् । ए॒षः । वि॒ऽभ्वः॑ । दमू॑नाः । प्र । स॒ध्रीचीः॑ ।
अ॒सृ॒ज॒त् । वि॒श्वऽचं॑न्द्राः ।

मध्वः॑ । पु॒ना॒नाः । क॒विऽभिः॑ । प॒वित्रैः॑ । द्युऽभिः॑ ।
हि॒न्व॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । धनु॑त्रीः ॥१६

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः ।
असृजत् । विश्वऽचन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युऽभिः ।
हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥१६

"दमूनाः । दान्तं मनो यस्यासौ दमूनाः दन्तमनाः । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स “एषः एवेन्द्रः “विभ्वः व्याप्तः "सधीचीः परस्परसंगता: “विश्वश्चन्द्राः विश्वस्याह्लादयित्रीः। विश्वस्याह्लादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूताः “अपः “प्र “असृजत् सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपः “मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् “कविभिः “पवित्रैः अग्निवायुसूर्यैः “पुनानाः शोधयित्र्यः “धनुत्रीः सर्वस्य जगतः प्रीणयित्र्यः सत्यः “द्युभिः दिवसैः "अक्तुभिः “चित् रात्रिभिः च “हिन्वन्ति । रात्रिंदिवं सर्वं जगत् स्वस्वव्यापारप्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः। 'दमु उपशमे । ‘दमेरूनसिः' इत्यूनसिप्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दभावो मनसो मकारात् परस्याकारस्य ऊकारश्छान्दसः । असृजत् ।' सृज विसर्गे'। हिन्वन्ति । ' हि गतौ । निघातः । धनुत्रीः । ‘धन धान्ये ' इत्यस्मात् अशित्रादित्वात् उत्रप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु ङीन् द्रष्टव्यः । नित्स्वरः ॥

अनुं कृ॒ष्णे वसुं॑धिती जिहाते उ॒भे सूर्यं॑स्य मं॒हना॒ यजं॑त्रे ।

परि॒ यत्तें महि॒मानं॑ वृ॒जध्यै॒ सखां॑य इं॑द्र॒ काम्यां॑ ऋजि॒प्याः ॥
१७

अनुं । कृ॒ष्णे इतिं । वसुं॑धिती॒ इति॒ वसुं॑ऽधिती । जि॒हा॒ते॒
इतिं । उ॒भे इतिं । सूर्यं॑स्य । मं॒हनां । यजं॑त्रे॒ इतिं ।

परिं । यत् । ते॒ । म॒हि॒मानं॑म् । वृ॒जध्यैं । सखां॑यः । इ॒न्द्र॒ ।
काम्याः॑ । ऋ॒जि॒प्याः ॥१७

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । जिहाते
इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र ।
काम्याः । ऋजिप्याः ॥१७

हे “इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव "मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन “वसुधिती वस्तव्यपदार्थधारणोपेते “यजत्रे यजनार्हे ते “उभे “कृष्णे अहोरात्रे “अनु “जिहाते पुनःपुनरावृत्य वर्तेते । किंच। “ऋजिप्याः ऋजुगतयः “सखायः ते मित्रभूताः “काम्याः कमनीया मरुतः “वृजध्यै कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जनाय परिभवाय । “यत् यस्य ते तव “महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य "परि परितः प्रभवन्ति ॥ जिहाते । “ओहाङ् गतौ' । जुहोत्यादिः । ‘भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । मंहना । ' महि वृद्धौ ' । ल्युट् । लित्स्वरः । वृजध्यै । ' वृजी वर्जने' । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्ण्यन्तस्य ' अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः । ‘ओप्यायी वृद्धौ ' । क्विप् । लोपो व्योर्वलि ' इति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिं॑र्भव वृत्रहन्त्सू॒नृतां॑नां गि॒रां वि॒श्वायु॑र्वृष॒भो वं॑यो॒धाः ।

आ नो॑ गहि स॒ख्येभि॑ः शि॒वेभि॑र्म॒हान्म॒हीभि॑रू॒तिभि॑ः सर॒ण्यन् ॥१८

पति॑ः । भ॒व॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । सू॒नृतां॑नाम् । गि॒राम् । वि॒श्वऽआं॑युः । वृ॒ष॒भः । व॒यः॒ऽधाः ।

आ । न॒ः । ग॒हि॒ । स॒ख्येभि॑ः । शि॒वेभि॑ः । म॒हान् । म॒हीभि॑ः । ऊ॒तिऽभि॑ः । स॒र॒ण्यन् ॥१८

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयःऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः । सरण्यन् ॥१८

हे वृत्रहन् इन्द्र "विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी “वृषभः कामानां वर्षिता “वयोधाः अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं "सूनृतानां “गिराम् अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां “पतिः स्वामी "भव । “सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् “महान् “महीभिः महतीभिः “ऊतिभिः रक्षाभिः “शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च सहितस्त्वं “नः अस्मान् प्रति “आ “गहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सुनृतानाम् । ‘ऊन परिहाणे'। सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तदृतं सत्यं चेति सूनृतम् । परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोटि • बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । अपिच्च । तस्य ङित्त्वात् ' अनुदात्तोपदेश° ' इत्यादिना मलोपः । तस्यासिद्धत्वात ‘ अतो हेः' इति हेर्लुक् न भवति ।

निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात् क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

तमं॑गिर॒स्वन्नमं॑सा सप॒र्यन्नव्यं॑ कृणोमि॒ सन्यं॑से पुरा॒जां ।

द्रुहो॒ वि यां॑हि बहु॒ला अदें॑वी॒ः स्वं॑श्च नो मघवन्त्सा॒तयें॑ धाः ॥१९

तम् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । नमं॑सा । स॒प॒र्यन् । नव्यं॑म् । कृ॒णो॒मि॒ । सन्यं॑से । पु॒रा॒ऽजाम् ।

द्रुहः॑ । वि । या॒हि॒ । ब॒हु॒लाः । अदें॑वीः । स्व१॒रिति॑ स्वः॑ । च॒ । न॒ः । म॒घ॒ऽव॒न् । सा॒तयें॑ । धा॒ः ॥१९

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजाम् ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्वरिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥१९

हे इन्द्र "अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव "नमसा स्तोत्रेण "सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं "तं तादृशमहिमोपेतं "पुराजां पुरातनं त्वां "सन्यसे संभजनाय "नव्यं "कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । "अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् "बहुलाः बहून् "द्रुहः द्रोग्धॄन् शत्रुभूतान् राक्षसान् "वि "याहि विशेषेण मृतिं प्रापय । हे “मघवन् इन्द्र "नः अस्मभ्यं "स्वः स्वं धनं च "सातये संभजनार्थं “धाः धेहि ॥ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव । तेन तुल्यम्' इति वतिप्रत्ययः ।' नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः। सपर्यन् । सपरशब्दः कण्ड्वादिः। नव्यम् । ‘णु स्तुतौ' इत्यस्मात् ‘ अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्य' इति वान्तादेशः। यतोऽनावः '

इत्याद्युदात्तत्वम् । कृणोमि । कृवेर्लटि रूपम् । सन्यसे । सनतेर्भावे क्विप् । “यसु प्रयत्ने'। अस्मात् क्विप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः। पुराजाम्। जनेर्विटि आत्वे रूपम्। याहि । यातेर्लोटि रूपम् । स्वः । ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । सातये । ‘षण संभक्तौ । भावे क्तिन् । ' जनसन' इत्यादिना आत्वम् ।' ऊतियूति°' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः॑ पाव॒काः प्रतं॑ता अभूवन्त्स्व॒स्ति नः॑ पिपृहि पा॒रमां॑सां ।

इंद्र॒ त्वं रं॑थि॒रः पां॑हि नो रि॒षो म॒क्षूमं॑क्षू कृणुहि गो॒जितों नः ॥२०

मिहः॑ । पा॒व॒काः । प्रऽतंताः । अ॒भू॒व॒न् । स्व॒स्ति । नः॒ ।
पि॒पृ॒हि॒ । पा॒रम् । आ॒सा॒म् ।

इन्द्रं । त्वम् । र॒थि॒रः । पा॒हि॒ । नः॒ । रि॒षः । म॒क्षुऽमंक्षु ।
कृ॒णु॒हि॒ । गो॒ऽजितः॑ । नः॒ ॥२०

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः ।
पिपृहि । पारम् । आसाम् ।

इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु ।
कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥२०

हे "इन्द्र ते "पावकाः पापानां शोधयित्र्यः "मिहः सेचनसाधनान्यापः "प्रतताः लोके प्रकर्षेण विस्तृताः "अभूवन् । “आसाम् अपां "स्वस्ति विनाशरहितं "पारं तीरं “नः अस्मदर्थं "पिपृहि जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । "रथिरः रथवान् "त्वं "रिषः

हिंसकात् शत्रोः सकाशात् “नः अस्मान् "पाहि पालय । अनन्तरं "नः अस्मान् "मक्षुमक्षु अतिशीघ्रं “गोजितः गवादिपशूनां जेतॄन् “कृणुहि कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् ।' भू सत्तायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम् । निघातः । पिपृहि । 'पॄ पालनपूरणयोः' । जुहोत्यादिः । ‘अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हेर्ङित्त्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्वर्थे ‘मेधारथभ्यामिरन्निरचौ ' इतीरच्प्रत्ययः । रिषः । ‘रिष हिंसायाम् ' । क्विप् । 'सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मक्षूमक्षू ।' नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । संहितायाम् ऋचि तुनुघमक्षुतङ्' इति दीर्घः ॥

अदेंदिष्ट वृत्र॒हा गोपंति॒र्गा अ॒ंतः कृ॒ष्णाँ अं॒रु॒षैर्धामंभिर्गात् ।

प्र सू॒नृतां᳚ दि॒शमा᳚न ऋ॒तेन॒ दुरं᳚श्च॒ विश्वां᳚ अवृणो॒दप॒ स्वाः ॥ २१

अदे᳚दिष्ट । वृ॒त्र॒ऽहा । गोऽप॑तिः । गाः । अ॒न्तरिति॑ । कृ॒ष्णान् । अ॒रु॒षैः । धाम॑ऽभिः । गा॒त् ।

प्र । सू॒नृताः᳚ । दि॒शमा᳚नः । ऋ॒तेन॑ । दुरः᳚ । च॒ । विश्वाः᳚ । अ॒वृ॒णो॒त् । अप॑ । स्वाः ॥२१

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥२१

"वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता "गोपतिः गवां स्वामी सन्निन्द्रः “गाः "अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिशतु । तथा "कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान् "अरुषैः आरोचमानैः “धामभिः

तेजोभिः "अन्तर् अन्तर्धानं विनाशं “गात् गमयतु । तथा “सूनृताः प्रियतमा गाः “ऋतेन प्रतारणवर्जितेन’ सत्येन वाक्येन “प्र “दिशमानः अङ्गिरोभ्यः प्रदिशन्निन्द्रः "विश्वाः सर्वाणि "दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि "स्वाः स्वकीया गाः "च "अप अवृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवानित्यर्थः । अदेदिष्ट । *दिश अतिसर्जने' इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अडागमस्वरः । गोपतिः । ‘पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ‘इण् गतौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । दिशमानः । दिशेः व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । ‘वृञ् वरणे' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

शु॒नं हुंवेम म॒घवांन॒मिंद्रंम॒स्मिन्भरे॒ नृतंमं॒ वाजंसातौ ।

शृ॒ण्वन्तं॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नां ॥२२

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥२२

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥२२

व्याख्यातेयमृक् ॥ ॥ ८ ॥

३.३१.२

होता यक्षदिति प्रैषः को अद्येति तु विस्मयः ।
जामयेऽपह्नवो नैषा विततादिः प्रवल्हिका ।।बृहद्देवता १.५७ ।।

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

- ऋग्वेद:

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३२

← सूक्तं ३.३१

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.३२

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.३३ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।

प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥१॥

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥२॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन्नर्चन्त इन्द्र मरुतस्त ओजः ।

माध्यंदिने सवने वज्रहस्त पिबा रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥३॥

त इन्न्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥४॥

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि ॥५॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥६॥

यजाम इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥७॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥८॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।

न द्याव इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥९॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्ध द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्व्यः कारुधायाः ॥१०॥

अहन्नहिं परिशयानमर्ण ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः ॥११॥

यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥१२॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

य स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥१३॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥१४॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।

समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥१५॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि षन्तो वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥१६॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥१७॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्र सोमं सोमपते ' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च-- ‘इन्द्र सोमं त्र्यूना' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये ‘इन्द्र सोमम्' इतीदं सूक्तं निविद्धानीयम् । द्वितीयस्य' इति खण्डे सूत्रितम्- इन्द्र सोमं या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ६.४) इति । गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च− इन्द्र सोममेतयामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९.८) इति । उद्भिद्बलभिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च -- इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९.८) इति ॥

इंद्र॒ सोमं॑ सोमपते॒ पिबे॒मं माध्यं॑दिनं॒ सवं॑नं॒ चारु॒ यत्ते॑ ।

प्र॒प्रुथ्या॒ शिप्रे॑ मघवन्नृजीषिन्वि॒मुच्या॒ हरी॑ इ॒ह मां॑दयस्व ॥१

इन्द्रं॑ । सोमं॑म् । सो॒म॒ऽप॒ते॒ । पिबं॑ । इ॒मम् । माध्यं॑न्दिनम् ।
सवं॑नम् । चारुं॑ । यत् । ते॒ ।

प्र॒ऽप्रुथ्यं॑ । शिप्रे॒ इतिं॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । ऋ॒जी॒षि॒न् । वि॒ऽमुच्यं॑ ।
हरी॒ इतिं॑ । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥१

इन्द्र । सोमम् । सोमऽपते । पिब । इमम् । माध्यन्दिनम् ।
सवनम् । चारु । यत् । ते ।

प्रऽप्रुथ्य । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्य ।
हरी इति । इह । मादयस्व ॥१

विश्वामित्रो ब्रूते । "सोमपते सोमस्याधिपते हे “इन्द्र "इमम् अस्माभिर्माध्यंदिने सवने क्रियमाणं “सोमं सोमरसं “पिब । "यत् यस्मात् "ते त्वदर्थं क्रियमाणं "माध्यंदिनं मध्यंदिनसंबन्धि "सवनं निष्केवल्याख्यं शस्त्रं “चारु रमणीयं वर्तते । "मघवन् धनवन् "ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन हे इन्द्र "हरी रथे योजितावश्वौ रथात् विमुच्य “शिप्रे हनू “प्रप्रुथ्य अत्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वा “इह देवयजनदेशे "मादयस्व तावश्वौ हर्षय ॥ प्रप्रुथ्य। प्रोथृ पर्याप्तौ' इत्यस्य ल्यपि रूपम् । ह्रस्वछन्दसः । लित्स्वरः । ऋजीषिन् । अर्ज षर्ज अर्जने इत्यस्मात् ‘अर्जेश्च ऋजि च ' (उ. सू. ४.४६८) इतीषन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषम् । तदस्यास्ति इति इनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमण्णिच् । निघातः ॥

गवा॑शिरं म॒ंथिन॑मिंद्र शु॒क्रं पिबा॒ सोम॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ।

ब्र॒ह्म॒कृता॒ मारु॑तेना ग॒णेन॑ स॒जोषा॑ रु॒द्रैस्तृ॒पदा वृ॑षस्व ॥२

गोऽआ॑शिरम् । म॒न्थिन॑म् । इ॒न्द्र॒ । शु॒क्रम् । पिब॑ । सोम॑म् । र॒रि॒म । ते॒ । मदा॑य ।

ब्र॒ह्म॒ऽकृता॑ । मारु॑तेन । ग॒णेन॑ । स॒ऽजोषा॑ः । रु॒द्रैः । तृ॒पत् । आ । वृ॒ष॒स्व॒ ॥२

गोऽआशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिब । सोमम् । ररिम । ते । मदाय ।

ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥२

हे "इन्द्र "गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं "सोमम् । अपि च "मन्थिनं मन्थसंयुक्तं "शुक्रम् अभिनवं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं "पिब । “ते तव "मदाय हर्षाय “ररिम तं सोमं वयं प्रयच्छामः । "मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन "गणेन "रुद्रैः एकादशसंख्याकैः रुद्रैश्च "सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् “आ “वृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिञ्च धारय ॥ गवाशिरं । श्रीणातेः आङ्पूर्वात् क्विपि 'अपस्पृधेथामानृचुः' इत्यादिना निपातनात् आशिरादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा" । ‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रातेः छान्दसे' वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः। आगमा अनुदात्ताः इति इटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । तृपत् । 'तृप प्रीणने' ।

तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः ।
वृषस्व । वृषु सेचने ' । व्यत्ययेन शः ॥

ये त॒े शुष्मं॒ ये तवि॑षी॒मव॑र्ध॒न्नर्चं॑त इंद्र म॒रुतं॑स्त॒ ओजः॑ ।

माध्यं॑दिने॒ सव॑ने वज्रहस्त॒ पिबा॑ रु॒द्रेभिः॒ सग॑णः सुशिप्र ॥
३

ये । त॒े । शुष्मं॑म् । ये । तवि॑षीम् । अव॑र्धन् । अर्च॑न्तः ।
इ॒न्द्र॒ । म॒रुतः॑ । त॒े । ओजः॑ ।

माध्यं॑न्दिने । सव॑ने । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । पिब॑ । रु॒द्रेभिः॑ ।
सऽग॑णः । सु॒ऽशि॒प्र॒ ॥३

ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः ।
इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यन्दिने । सवने । वज्रऽहस्त । पिब । रुद्रेभिः ।
सऽगणः । सुऽशिप्र ॥३

हे “इन्द्र "ये “मरुतः “ते तव “शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजः "ये च मरुतः "तविषीं बलं च “अवर्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतः "अर्चन्तः त्वां स्तुवन्तः सन्तः “ते तव “ओजः युद्धसामर्थ्यम् अवर्धयन् । “वज्रहस्त वज्रयुक्तः हस्तः यस्येति तादृश “सुशिप्र शोभनहनो। शिप्रे हनू नासिके वा' इति यास्कः । हे इन्द्र “रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः मरुतः । तैः “सगणः त्वं “माध्यंदिने "सवने सोमं “पिब ॥ अवर्धन् । 'वृधु वर्धने' । अन्तर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥

त इन्न्वंस्य मधुंमद्विविप्र इंद्रंस्य शर्धो मरुतो य आसंन् ।

येभि॑र्वृ॒त्रस्ये॑षि॒तो वि॒वेदा॑म॒र्मणो॒ मन्य॑मानस्य॒ मर्म॑ ॥४

ते । इत् । नु । अ॒स्य॒ । मधु॑ऽमत् । वि॒वि॒प्रे॒ । इन्द्र॑स्य । शर्धः॑ । म॒रुतः॑ । ये । आस॑न् ।

येभिः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । इ॒षि॒तः । वि॒वेद॑ । अ॒म॒र्मणः॑ । मन्य॑मानस्य । मर्म॑ ॥४

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥४

“ये "मरुतः “इन्द्रस्य “शर्धः बलभूताः “आसन् "ते “इत् त एव मरुतः “अस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं “मधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा “विविप्रे “नु क्षिप्रं प्रैरयन् । “येभिः

यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिः “इषितः प्रेरित इन्द्रः “अमर्मणः परैः अविदितमर्मस्थानस्य अत एव “मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य “वृत्रस्य असुरस्य “मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं “विवेद अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । ‘ विप क्षेपणे ' इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इरेचः • इरयो रे' इति रे इत्यादेशः । निघातः॥ आसन् ।' अस भुवि ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । ‘ विद ज्ञाने इत्यस्य लिटि रूपम् । लित्स्वरः । मर्म ।' मृङ् प्राणत्यागे ' इत्यस्मादौणादिको मनिन् । नित्स्वरः ॥

म॒नु॒ष्वदि॑न्द्र॒ सव॑नं जुषा॒णः पिबा॒ सोम॒ं शश्व॑ते वी॒र्या॑य ।

स आ व॑वृत्स्व हर्यश्व य॒ज्ञैः स॑र॒ण्युभि॑र॒पो अर्णा॑ सिसर्षि ॥ ५

म॒नु॒ष्वत् । इ॒न्द्र॒ । सव॑नम् । जु॒षा॒णः । पिब॑ । सोम॑म् । शश्व॑ते । वी॒र्या॑य ।

सः । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । य॒ज्ञैः । स॒र॒ण्युऽभिः॑ । अ॒पः । अर्णा॑ । सि॒स॒र्षि॒ ॥५

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥५

हे “इन्द्र "मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं “सवनं यज्ञं “जुषाणः सेवमानस्त्वं “शश्वते शाश्वताय “वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं "सोमं “पिब । हे “हर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेत “सः तादृशस्त्वं “यज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् "आ “ववृत्स्व आगच्छ । किंच “सरण्युभिः

एकश्रुतिमन्मन्त्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् “अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि “अर्णा पार्थिवान्युदकानि “सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः । पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् । अपो व्याप्तादन्तरिक्षात् सकाशात् अर्णांसि प्रापय ॥ ववृत्स्व । ‘ वृतु वर्तने ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्विप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । 'क्यात् इति उप्रत्ययः । यद्वा ‘ सृ गतौ '।' सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः' (उ, सू. ३.३६१) इत्यन्युच्प्रत्ययः । ‘रषाभ्याम् ' (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । ‘ आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च' इति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सिसर्षि । 'सृ गतौ । छान्दसो जुहोत्यादिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

त्वम॒पो यद्धं वृ॒त्रं जंघ॒न्वाँ अत्याँ इव॒ प्रासृंज॒ः सर्त॒वाजौ ।

शयांनमिंद्र॒ चरंता व॒धेनं वव्रि॒वांस॒ं परिं दे॒वीरदेंवं ॥६

त्वम् । अ॒पः । यत् । ह॒ । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अत्यांन्ऽइव । प्र । असृंजः । सर्त॒वै । आ॒जौ ।

शयांनम् । इ॒न्द्र॒ । चरंता । व॒धेनं । व॒व्रि॒ऽवांसंम् । परिं । दे॒वीः । अदेंवम् ॥६

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥६

हे “इन्द्र “त्वं “देवीः देवनशीलाः "अपः “परि “वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानमत एव “अदेवं बहूदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं “शयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं “वृत्रं मेघं “यत् यदा “चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन "वधेन युद्धेन "जघन्वान् हतवानसि तदा त्वम् "आजौ युद्धे “सर्तवै अतिवेगगमनाय “अत्यानिव यथाश्वान् प्रेरयसि तथा त्वमपः उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् “प्रासृजः "ह प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥

जघन्वान् । ‘हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य क्वसौ ' विभाषा गमहनविदविशाम् ' इतीटो विकल्पिततत्वादत्र इडभावः । ‘ अभ्यासाच्च इति हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । ‘ सृज विसर्गे '। शविकरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । ' सृ गतौ' । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ' इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । आजौ ।' अज गतिक्षेपणयोः' । 'अज्यतिभ्यां च ' (उ. सू . ४, ५७०) इति

इणप्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नित्याजिर्युद्धम् । प्रत्ययस्वरः। सर्तवाजावित्यत्र संहितायाम् आयादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्य' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः। शयानम् । ' शीङ स्वप्ने' । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ङित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेर्भावे ' हनश्च वधः' इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वव्रिवांसम्। ' वृञ् वरणे ' इत्यस्य क्वसौ इडागमश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजा॑म॒ इन्नम॑सा वृ॒द्धमिंद्रं॑ बृ॒हंतं॑मृ॒ष्वम॒जरं॒ युवा॑नं ।

यस्यं॑ प्रि॒ये म॒मतुं॑र्य॒ज्ञियं॑स्य॒ न रोदं॑सी महि॒मानं॑ म॒माते॑ ॥७

यजा॑मः । इत् । नम॑सा । वृ॒द्धम् । इन्द्र॑म् । बृ॒हन्त॑म् । ऋ॒ष्वम् । अ॒जर॑म् । युवा॑नम् ।

यस्य॑ । प्रि॒ये इति॑ । म॒मतुः॑ । य॒ज्ञिय॑स्य । न । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒मान॑म् । म॒माते॒ इति॑ ॥७

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥७

"नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन “वृद्धं प्रवृद्धम् अत एव “बृहन्तं महान्तम् 'ऋष्वम् । ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम् । “अजरं जरारहितम् अत एव “युवानं नित्यतरुणम् एवंविधम् “इन्द्रं “यजाम “इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । “प्रिये प्रियतमे

अपरिमिते "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य "यस्य इन्द्रस्य तव "महिमानं वैभवं "न "ममतुः न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न "ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपम् । ऋष्वम् । ' ऋषी गतौ'। ' सर्व निघृष्वऋष्व' ' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये । ' ईदूदेत्' इति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । ' मा माने ' इत्यस्य लिट्यतुसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिशब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिदित्विवामनिच् । चित्स्वरः । ममाते । 'माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्य लिट्याताामि रूपम् ॥

इंद्रं॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ व्र॒तानि॑ दे॒वा न मि॑नंति॒ विश्वे॑ ।

दा॒धार॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमां ज॒जान॒ सूर्य॑मु॒षसं॑ सु॒दंसाः॑ ॥८

इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ । व्र॒तानि॑ । दे॒वाः । न । मि॒न॒न्ति॒ । विश्वे॑ ।

दा॒धार॑ । यः । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । ज॒जान॑ । सूर्य॑म् । उ॒षस॑म् । सु॒ऽदंसाः॑ ॥८

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुऽदंसाः ॥८

“विश्वे सर्वे “देवाः “इन्द्रस्य तव "कर्म कर्माणि “सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि “पुरूणि बहूनि “व्रतानि यज्ञादीनि च “न “मिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंत्वाद्रियन्ते । किंच “यः अयमिन्द्रः “पृथिवीं भूलोकं “द्यां द्युलोकम् “उत अपि च

“इमाम् इममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् “दाधार । 'सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निन्द्रः “सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम् “उषसम् अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुष:कालं “जजान उत्पादयामास । ‘ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ' इत्येतत्पदकदम्बकम् ‘ एको द्वे वसुमती' इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (ऋ. सं. ३.३०, १३)। अत्रापि तदेव पठ्यते किमिति पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तत्र ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ' इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु ' कर्म सुकृता ' इत्येकं वाक्यं पुरूणि व्रतानि ' इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदात् विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते ।। मिनन्ति । 'मीञ् हिंसायाम्' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । दाधार । ‘ धृञ् धारणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घः । लित्स्वरः । जजान । जन जनने '

इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपम् । लित्स्वरः । सुदंसाः । ‘ सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।।

अद्रोघ स॒त्यं तव॒ तन्मंहि॒त्वं स॒द्यो यज्जा॒तो अपिंबो ह॒ सोमं ।

न द्याव इंद्र त॒वसंस्त॒ ओजो॒ नाहा॒ न मासाः श॒रदों वरंत ॥ ९

अद्रोंघ । स॒त्यम् । तवं । तत् । म॒हि॒ऽत्वम् । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपिंबः । ह॒ । सोमंम् ।

न । द्यावः । इ॒न्द्र॒ । त॒वसः । ते॒ । ओजः । न । अहा । न । मासाः । श॒रदः । व॒र॒न्त॒ ॥९

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमम् ।

न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥९

“अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र “तव “तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं “सत्यं यथार्थम् । “यत् यस्मात् “जातः उत्पन्नः “सद्यः तदानीमेव “सोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम् “अपिबः । “ह प्रसिद्धौ । किंच “तवसः बलवतः "ते तव “ओजः सामर्थ्यं “द्यावः दिवः दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः “न “वरन्त न वारयन्ति । किंच “अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा “मासाः चैत्राद्याः “शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति। किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ।। अद्रोघ ।' आमन्त्रितस्य च ' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । ‘ मसी परिमाणे ' । मस्यते परिमीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । शरदः । ‘शॄ हिंसायाम् ' इत्यस्मात् शॄदॄभसोऽदिः'

इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां तृणगुल्मवनस्पतीनां तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । ‘ वृञ् वरणे ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्क्रीनाम्न्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे ' त्वं सद्यो अपिबः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च -- त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिघ्ने अध देव देवाः ' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ।।

त्वं स॒द्यो अ॑पिबो जा॒त इ॑न्द्र॒ मदा॑य॒ सोमं॑ प॒र॒मे व्यो॑मन् ।

यद्ध॒ द्यावा॑पृथि॒वी आवि॑वेशी॒रथा॑भवः पू॒र्व्यः का॒रुधा॑याः ॥ १०

त्वम् । स॒द्यः । अ॒पि॒ब॒ः । जा॒तः । इ॒न्द्र॒ । मदा॑य । सोम॑म् । प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ।

यत् । ह॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ । अवि॑वेशीः । अथ॑ । अ॒भ॒व॒ः । पू॒र्व्यः । का॒रुऽधा॑याः ॥१०

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे । विऽओमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः । अथ । अभवः । पूर्व्यः । कारुऽधायाः ॥१०

हे "इन्द्र "सद्यः तदानीमेव "जातः "परमे "व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितः "त्वं "मदाय हर्षाय "सोमम् "अपिबः । "यत् यदा त्वं "द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ "आविवेशीः "ह आ समन्तात् भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । "अथ अनन्तरं "पूर्व्यः पुरातनः सन् "कारुधायाः कर्मणां विधाता "अभवः खलु ।

व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेः ' नामन् सीमन्' इत्यादिना मनिन् । ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ् । विशेषेणौम व्याप्तिर्यस्य तत् । ‘सुपां सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । ‘ विश प्रवेशने ' इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि “यङो वा' इतीडागमः । ‘ इतश्च' इति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणप्रत्ययः । णित्वााःत् वृद्धिः । दधातेः ‘वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' इत्यसुन्। णित्' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । समासे गति कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति सूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १० ।।

अह॒न्नहिं॒ परि॒शया॑न॒मर्णं॒ ओजा॒यमा॑नं तुविजात॒ तव्यां॑न् ।

न तें महि॒त्वमनुं भू॒दध॒ द्यौर्यद॒न्यया॑ स्फि॒ग्या॒३॒॑क्षामवं॑स्थाः ॥ ११

अहं॑न् । अहि॑म् । प॒रि॒ऽशया॑नम् । अर्णः॑ । ओ॒जा॒यमा॑नम् । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । तव्या॑न् ।

न । ते॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अनु॑ । भू॒त् । अध॑ । द्यौः । यत् । अ॒न्यया॑ । स्फि॒ग्या॑ । क्षाम् । अव॑स्थाः ॥११

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥११

“तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र “तव्यान् अतिशयेन प्रवृद्धस्त्वम् “अर्णः “परिशयानम् उदकं परितः

शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमत एव “ओजायमानं बलमाचरन्तम् “अहिम् । आ समन्ताद्धन्ति अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघम् "अहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि । “अध अथ “ते 'महित्वं महिमानं “द्यौः “न “अनु “भूत् नानुभवति न जानाति । “यत् यस्मात् त्वम् “अन्यया एकतरया “स्फिग्या कट्या “क्षां भूमिम् “अवस्थाः अवच्छाद्य तिष्ठसि ।। अहन् । हन्तेः लङि सिब्लोपे' रूपम्। अहिम् । “हन हिंसागत्योः । ‘ आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ' इति इणप्रत्ययः डिच्च पूर्वपदस्य” ह्रस्वश्च । वृषादित्वात् आद्युदात्तत्वम्। ओजायमानम् । ओजःशब्दादाचारार्थे ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च । ङित्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मात् तृजन्तात् ‘तुश्छन्दसि ' इतीयसुन् । ‘तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोप-श्छान्दसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि

रूपम् । स्फिग्या । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । ‘क्षि निवासगत्योः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। अवस्थाः। ‘वस आच्छादने' इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात् आत्मनेपदम् । थासि अदादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

य॒ज्ञो हि त॑ इ॑द्र॒ वर्ध॑नो॒ भूदु॒त प्रि॒यः सु॒तसो॑मो मि॒येधः॑ ।

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑व य॒ज्ञियः॒ सन्य॒ज्ञस्ते॒ वज्र॑महि॒हत्य॑ आवत् ॥
१२

य॒ज्ञः । हि । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वर्ध॑नः । भूत् । उ॒त । प्रि॒यः । सु॒तऽसो॑मः । मि॒येधः॑ ।

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒व॒ । य॒ज्ञियः॑ । सन् । य॒ज्ञः । ते॒ । वज्र॑म् । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । आ॒व॒त् ॥१२

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥१२

हे “इन्द्र अस्मदीयोऽयं “यज्ञः “ते तव "वर्धनः हविष्प्रदानेन वर्धयिता "भूत् "हि भवति खलु। “उत अपि च "सुतसोमः अभिषुतसोमवान् “मियेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव "प्रियः । स त्वं "यज्ञियः यज्ञार्हः “सन् 'यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं “यज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन “अव फलप्रदानेन रक्ष।

किंचायं “यज्ञः "ते तव “वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मणि “आवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लित्स्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोटि रूपम् । निघातः । सन् । असेः शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । “हन हिंसागत्योः । इत्यस्य भावे ‘हनस्त च ' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छान्दसे लहङि रूपम् । निघातः ॥

य॒ज्ञेनेन्द्र॒मव॒सा च॑क्रे अ॒र्वागैनं॑ सु॒म्नाय॒ नव्यं॑से ववृत्यां ।

यः स्तोमे॑भिर्वावृ॒धे पू॒र्व्ये॑भि॒र्यो मं॑ध्य॒मेभिं॑रु॒त नूतं॑नेभिः ॥१३

य॒ज्ञेनं॑ । इन्द्रं॑म् । अवं॑सा । आ । च॒क्रे॒ । अ॒र्वाक् । आ । ए॒न॒म् । सु॒म्नायं॑ । नव्यं॑से । व॒वृ॒त्या॒म् ।

यः । स्तोमे॑भिः । व॒वृ॒धे । पू॒र्व्येभिः॑ । यः । म॒ध्य॒मेभिः॑ । उ॒त । नूत॑नेभिः ॥१३

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥१३

हे इन्द्र सर्वो यजमानः “अवसा स्वरक्षकेण “यज्ञेन “इन्द्रं त्वाम् “अर्वाक् “आ "चके हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति । तथाहं “नव्यसे नवतराय “सुम्नाय धनाय “एनं त्वाम् “आ “ववृत्याम् यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्याम् । कीदृशस्त्वम् । “यः पूर्व्येभिः पुरातनैः “स्तोमेभिः स्तोत्रैः "ववृधे । तथा “यः इन्द्रः “मध्यमेभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः “उत अपि च “नूतनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते । चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि

भसंज्ञायामकारलोपे ईकारलोपश्छान्दसः ।
नित्त्वदाद्युदात्तः । ववृत्याम् । ‘वृतु वर्तने '। लिङि' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैषिकार्थे मध्यान्मः' (पा. सू. ४. ३. ८) इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ' त्नप्तनन्खाश्च प्रत्यया वक्तव्या नृ इत्यादेशश्च' (पा. म. ५, ४. ३०.६) इति तन-न्त्रसत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

वि॒वेष॒ यन्मां धि॒षणां ज॒जान॒ स्तवैं पु॒रा पार्या॒दिंद्र॒मह्नः॑ ।

अंहंसो॒ यत्रं पी॒पर॒द्यथां नो ना॒वेव॒ यांतंमु॒भयें हवंते ॥१४

वि॒वेषं । यत् । मा॒ । धि॒षणां । ज॒जानं । स्तवैं । पु॒रा । पार्यात् । इन्द्रंम् । अह्नः॑ ।

अंहंसः । यत्रं । पी॒परंत् । यथां । न॒ः । ना॒वाऽइंव । यान्तंम् । उ॒भयें । ह॒व॒न्ते॒ ॥१४

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अह्नः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥१४

“यत् यदा “धिषणा इन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मां "विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं “जजान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं “पार्यात् पारे भवादतिदूरवर्तिनः विघ्नकारिणः “अह्नः “पुरा पूर्वं “स्तवै स्तवानि । “यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रः “नः अस्मान् “अंहसः पापरूपाद्दारिद्र्यात् “यथा "पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्व्“वर्तिधनार्थिनो जनाः “हवन्ते आह्वयन्ति । तत्र दृष्टान्तः। “नावेव “यान्तम् । यथा

नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् “उभये उभयकूलवर्तिनः जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ।। विवेष । ' विष्लृ व्याप्तौ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लित्स्वरः । जजान ।' जन जनने 'इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । ' अमेर्हुक् च ' (उ, सू. ४, ६५२) इत्यसुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । नित्स्वरः । पीपरत् । “पॄ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरणे' इत्यस्मात् ' ग्लानुदिभ्यो डौः ' (उ. सू. २, २२) इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः प्लवः । सावेकाचः ० ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । ‘ इवेन नित्यसमासः विभक्त्यलोपः० ' इत्यादि । उभये । उभशब्दात् परस्य तयपः ‘ उभादुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५, २, ४४) इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेः उदात्तत्वम् । हवन्ते । ह्वयतेर्लटि रूपम् ॥

माध्यदिने सवन आग्नीध्रीयस्थ ' आपूर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ।।

आपूंर्णो अस्य क॒लशः॒ स्वाहा॒ सेक्तें॑व॒ कोशं॑ सिसिचे॒ पिबं॑ध्यै ।

समुं॑ प्रि॒या आवं॑वृत्र॒न्मदा॑य प्रदक्षि॒णिद॒भि सोमा॑स॒ इंद्रं॑ ॥ १५

आऽपूं॑र्णः । अ॒स्य॒ । क॒लशः॑ । स्वाहा॑ । सेक्ता॑ऽइव । कोशं॑म् । सि॒सि॒चे॒ । पिबं॑ध्यै ।

सम् । ऊ॒ं इतिं॑ । प्रि॒याः । आ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । मदा॑य । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । अ॒भि । सोमा॑सः । इन्द्रं॑म् ॥१५

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्यै ।

सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥१५

हे इन्द्र “अस्य तव पानार्थं “कलशः द्रोणकलशः सोमेन “आपूर्णः । स्वाहा' स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः “पिबध्यै तव पानार्थं “सिसिचे तं सोमं चोदिताधारे सिञ्चामि। तत्र दृष्टान्तः । “कोशं “सेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णात् कोशात् दृतेः सकाशात् जलं पात्रान्तरे सिञ्चति तद्वत् । “प्रियाः स्वादुतमाः “सोमासः दत्तास्ते सोमाः “इन्द्रं त्वाम् “अभि अभिलक्ष्यैव “मदाय तव हर्षार्थं “प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन “सम् “आववृत्रन् सम्यगावृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णः। पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ‘रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वम् । ‘गतिरनन्तरः' इति

गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेत्केव कोशम्। 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । ‘षिच क्षरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । पिबध्यै । ‘पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः। शित्त्वात् पिबादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः। आववृत्रन्। ‘वृतु वर्तने' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दसि' इति तस्य शपः श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि ' इति झे रुडागमः ॥

न त्वां गभी॒रः पुंरुहू॒त॒ सिंधु॒र्नाद्रंय॒ः परि॒ षंतों वरंत ।

इ॒त्था सखिंभ्य इषि॒तो यदिं॒द्रा दृ॒ळ्हं चि॒दरुंजो॒ गव्यंमू॒र्वं ॥ १६

न । त्वा॒ । ग॒भी॒रः । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । सिन्धुः॑ । न । अद्रंयः । परिं । सन्तः॑ । व॒र॒न्त॒ ।

इ॒त्था । सखि॑ऽभ्यः । इ॒षि॒तः । यत् । इ॒न्द्र॒ । आ । दृ॒ळ्हम् । चि॒त् । अरु॑जः । गव्य॑म् । ऊ॒र्वम् ॥१६

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः । वरन्त ।

इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र । आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥१६

हे “पुरुहूत “इन्द्र “गभीरः “सिन्धुः समुद्रः “त्वा त्वां “न वारयति । ततः “परि परितः वर्तमाना: “सन्तः “अद्रयः शैलास्त्वां “न “वरन्त न वारयन्ति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तन्ते । "यत् यस्मात् “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण “सखिभ्यः सखिभिर्देवैः “इषितः प्रार्थितः त्वं “दृळ्हं “चित् अतिप्रबलमपि “गव्यं गवि भवम् अवटे वर्तमानम् “ऊर्वम् ऊर्वानलम् "आ "अरुजः सम्यगभाङ्क्षीः ॥ गभीरः । ‘गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः' ।

धकारस्य भकारः आकारस्य ह्रस्वश्च ‘ गभीरगम्भीरौ ' (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिन्धुः । ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे । ‘ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' इत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परिषन्तः । सन्तः । अस्तेः शतरि रूपम्। उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् । केचित् परेः' क्रियान्वयम् इच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नम् । परि। निपातस्वरः । सन्तः। प्रत्ययस्वरः । वरन्त । वृञ् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । ‘ रुजो भङ्गे' इत्यस्य लङि रूपम् । गव्यम् । गोर्विकार इत्यर्थे ' गोपयसोर्यत्' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिंद्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वंत॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नंतं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जित॒ं धना॑नां ॥१७

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥१७

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥१७

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

यद्वै नेति न प्रेति यत्स्थितं तद्द्वितीयस्याह्नो रूपं यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद्वृषण्वद्यद्वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्षमभ्युदितं यद्बार्हतं यत्त्रैष्टुभं यत्कुर्वदेतानि वै द्वितीयस्याह्नो रूपाणि.......इन्द्र सोमं सोमपते पिबेममिति सूक्तं सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्वेति वृषण्वद्द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपं - ऐ.ब्रा. ४.३१ । ओंकारे एति गुणः ब्रह्मणः एवं प्रेति गुणः रुद्रस्य भवति - अ, उ, म। मध्यमस्य उकारस्य विष्णोः गुणं स्थितवत् भवति, कुम्भकस्य। किं द्वितीयमहः विष्णोर्वाची अस्ति, अयं अन्वेषणीयः। भागवतपुराणस्य द्वितीयः स्कन्धः विष्णोर्विभूतिभ्यः सम्बद्धः अस्ति।

अभिप्लवषडहस्य प्रथममहः(ऋ. ४.२१)

अभिप्लवषडहस्य तृतीयमहः (ऋ. ५.२९)

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३३

दे. नद्यः, ४, ८, १० विश्वामित्रः, ६, ७ इन्द्रः।त्रिष्टुप्, १३ अनुष्टुप्।

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते ॥१॥

इन्द्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥२॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥३॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥४॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥५॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥६॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥७॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥८॥

राजगृहतः वैशालीं गमनाय गौतमेन बुद्धेन गंगायाः चमत्कारिकं पारणम्

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥९॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥१०॥

यदङ्ग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।

अर्षादह प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥११॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् ॥१२॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुष्कृतौ व्येनसाघ्न्यौ शूनमारताम् ॥१३॥

सायणभाष्यम्

' प्र पर्वतानाम् ' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-' प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुप् ' इति । अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता ।. यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।। पुरा किल विश्वामित्रः

पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययौ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः तिसृभिस्तुष्टाव । ।

प्र पर्व॑तानामुश॒ती उ॒पस्था॒दश्वे॑ इव॒ विषि॑ते॒ हास॑माने ।

गावे॑व शु॒भ्रे मा॒तरा॑ रिहा॒णे विपा॑ट् छुतु॒द्री पय॑सा जवेते ॥१

प्र । पर्व॑तानाम् । उ॒श॒ती इति॑ । उ॒पऽस्था॑त् । अश्वे॑ इ॒वेत्यश्वे॑ऽइव । विसि॑ते॒ इति॒ विऽसि॑ते । हास॑मा॒ने इति॑ ।

गावा॑ऽइव । शु॒भ्रे इति॑ । मा॒तरा॑ । रि॒हा॒णे इति॑ । विऽपा॑ट् । शु॒तु॒द्री । पय॑सा । ज॒वे॒ते॒ इति॑ ॥१

प्र। पर्वतानां। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वे इवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते। हासमाने इति।

गावऽइव। शुभ्रे इति। मातरा।रिहाणे इति।विऽपाट्। शुतुद्री। पयसा।जवेते इति ॥१॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योशती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टांतः । अश्वे इव। यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यंत्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छंत्यो परस्परं हृष्यंत्यौ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच मातरा। यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः। वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतु जवाद्गच्छंत्यौ पयसा संयुक्ते विपाट्। कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । शुतुद्री । शु क्षिप्रं तु तुन्ना तुन्नेव

द्रवति गच्छतीति शुतुद्री। एतन्नामके नद्यौ प्र जवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते । नि° ९. ३९.। इति ॥ उशती। वश कांतौ। अस्य शतुर्ङित्त्वाद्ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते । षिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा। संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहेत्यादिना। पा० ८. ३.७०.। षत्वं ।। गतिरनंतर ति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा। शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्त्वादुभयपदी। शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छांदसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । विपाट्। पट गतौ

पश बाधनस्पर्शनयोरिति वा ण्यंतावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य व्रश्चादिना षत्वं । शुतुद्री। छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुङ गतौ । भौवादिकः । ङित्त्वादात्मनेपदं । आतो ङित इतीयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रे॑षिते प्रस॒वं भिक्ष॑माणे॒ अच्छा॑ समु॒द्रं र॒थ्ये॑व याथः ।

स॒मा॒रा॒णे ऊ॒र्मिभि॒ः पिन्व॑माने अ॒न्या वा॑म॒न्यामप्ये॑ति शुभ्रे ॥२

इन्द्रे॑षित॒े इतीन्द्र॑ऽइषिते । प्र॒ऽस॒वम् । भिक्ष॑माणे॒ इति॑ । अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒थ्या॑ऽइव । या॒थ॒ः ।

स॒मा॒रा॒णे इति॑ स॒म्ऽआ॒रा॒णे । ऊ॒र्मिऽभि॑ः । पिन्व॑मान॒े इति॑ । अ॒न्या । वा॒म् । अ॒न्याम् । अपि॑ । ए॒ति॒ । शु॒भ्रे॒ इति॑ ॥२

इंद्रेषिते इतींऽइषिते । प्रऽसवं। भिक्षमाणे इति । अच्छ। समुद्रं । रथ्याऽइव। याथः ।

समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या। वां। अन्यां। अपि । एति। शुभ्रे इति ॥२॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येंद्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन याथः । गच्छथः । तत्र दृष्टांतः। रथ्येवेति । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वंत्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छंत्यावूर्मिभिस्तरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यो शुभे शोभमाने। युवां समुद्रं गच्छथ इति । पूर्वेणान्वयः। तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमप्येति । अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति

पूर्वपदस्वरः । प्रसवं । षू प्रेरण इत्यस्याप्। थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । भिक्ष याञ्चायां । आत्मनेपदी। शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः। तित्स्वरितः। इवेन विभक्त्यलोपः । याथः । यातेर्लटि रूपं । समाराणे । ऋ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः समो गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः । ऋच्छत्यॄतामिति गुणः । पिन्वमाने । पिवि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा॒ सिन्धु॑ मा॒तृत॑मामयासं॒ विपा॑शमु॒र्वीं सु॒भगा॑मगन्म ।

व॒त्समि॑व मा॒तरा॑ सं॑रिहा॒णे स॑मा॒नं योनि॒मनु॑ सं॒चर॑न्ती ॥३

अच्छं । सिन्धुंम् । मा॒तृऽतंमाम् । अ॒या॒स॒म् । विऽपांशम् ।
उ॒र्वीम् । सु॒ऽभगांम् । अ॒ग॒न्म॒ ।

व॒त्सम्ऽइंव । मा॒तरां । सं॒रि॒हा॒णे इतिं स॒म्ऽरि॒हा॒णे ।
स॒मा॒नम् । योनिंम् । अनुं । स॒ञ्चरंन्ती॒ इतिं स॒म्ऽचरंन्ती ॥
३

अच्छ। सिंधुं । मातृऽतमा। अयासं। विऽपाशं । उर्वीं।
सुऽभगां। अगन्म।

वत्संऽइव। मातरा। संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं ।
योनिं । अनु। संचरंती इति संऽचरंती ॥३॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधु स्रवंतीं शुतुद्रीं
त्वामच्छाभिमुख्येनायासं । विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवं ।
उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं त्वामगन्म । वयं
प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू

वत्समिव संरिहाणे। अंतर्णीतसन्नर्थो लिहिः। जिह्वया लेढुमिच्छंत्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंत्यौ। युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासं। या प्रापण इत्यस्य रूपं । इडभावश्छांदसः। अगन्म। गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । म्वोश्चेति मकरस्य नकारः। निघातः । संचरंती। चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

ए॒ना व॒यं पय॑सा॒ पिन्व॑माना॒ अनु॒ योनिं॑ दे॒वकृ॑तं॒ चर॑न्तीः ।

न वर्त॑वे प्रस॒वः सर्ग॑तक्तः कि॒युर्विप्रो॑ न॒द्यो॑ जोहवीति ॥४

ए॒ना । व॒यम् । पय॑सा । पिन्व॑मानाः । अनु॑ । योनि॑म् । दे॒वऽकृ॑तम् । चर॑न्तीः ।

न । वर्तवे । प्र॒ऽस॒वः । सर्गऽतक्तः । कि॒म्ऽयुः । विप्रः॑ । न॒द्यः॑ । जो॒ह॒वी॒ति॒ ॥४

एना। वयं । पयसा । पिन्वमानाः । अनु। योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।।

न। वर्तवे। प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥४॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । एनैनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो देवकृतं देवेनेंद्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्षीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो वयमास्महे । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्त्तवे । निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्नसौ विप्रो ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया। आजादेशः ।

ऊडिदमिति विभक्ते रुदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिवि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्त्तवे । वृतु वर्तने । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। नित्स्वरः । सर्गतक्तः । ते चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। किंयुः । किमिच्छन् । क्यचि मांताव्ययप्रतिषेधः । पा°३.१. ८.१.। इति छांदसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्वयो यङ्लुक्यभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

रम॑ध्वं मे॒ वच॑से सो॒म्याय॒ ऋता॑वरी॒रुप॑ मुहू॒र्तमेवैः॑ ।

प्र सिन्धु॒मच्छा॑ बृह॒ती म॑नी॒षाव॒स्युर॑ह्वे कुशि॒कस्य॑ सू॒नुः ॥५

रमंध्वम् । मे॒ । वचंसे । सो॒म्यायं । ऋतंऽवरीः । उपं । मु॒हू॒र्तम् । एवैः॑ ।

प्र । सिन्धुंम् । अच्छं । बृ॒ह॒ती । म॒नी॒षा । अ॒व॒स्युः । अ॒ह्वे॒ । कु॒शि॒कस्यं । सू॒नुः ॥५

रमध्वं । मे। वर्चसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः। उप । मुहूर्तं । एवैः ।।

प्र। सिंधुं। अच्छ। बृहती। मनीषा। अवस्युः । अह्वे। कुशिकस्य । सूनुः ॥५॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति बूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय। उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने। वचसे तदर्थमेवैः। पंचम्यर्थे तृतीया। शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुप रमध्वं । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते ।

क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन नदीषुच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्यावस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधु शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येन प्राह्वे। प्रकर्षणाह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । नि २. २५.। इति ॥ रमध्वं । रमु उपरमे। उपपूर्वाद्रमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १.३. ८५.। इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति ङीप् रेफश्चांतादेशः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । आमंत्रितस्य पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । एवैः । इण गतौ ।

इण्शीङ्भ्यां वन्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः ।
बृहती मनीषा। उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ।
अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । नः
क्य इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र
सकारस्य रुर्न भवति । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अह्वे।
हूयतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.१.५४.।
इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥१२॥

इन्द्रो॑ अ॒स्माँ अ॑रद॒द्वज्र॑बाहु॒रपा॑हन्वृ॒त्रं प॑रि॒धिं न॒दीना॑म् ।

दे॒वो॑ऽनयत्सवि॒ता सु॑पा॒णिस्तस्य॑ व॒यं प्र॑स॒वे या॑म उ॒र्वीः ॥६

इन्द्रः॑ । अ॒स्मान् । अ॒र॒द॒त् । वज्र॑ऽबाहुः । अप॑ । अ॒ह॒न् ।
वृ॒त्रम् । प॒रि॒ऽधिम् । न॒दीना॑म् ।

दे॒वः । अ॒न॒य॒त् । स॒वि॒ता । सु॒ऽपा॒णिः । तस्यं । व॒यम् ।
प्र॒ऽस॒वे । या॒म॒ः । उ॒र्वीः ॥६

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप। अहन्। वृत्रं । परिऽधिं । नदीनां।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः। उर्वीः ॥६॥

नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा। अखनत् । कथमखनत्। उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघमपाहन् । जघान । तस्मिन्हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् ।

न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रो ऽस्मानानयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्येंद्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभूता वयं यामः । गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयंति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरूर्व्यः । नि० २. २६.। इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। अहन् । हंतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च ।

अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । उ॰ ४. १३२.। इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । षू प्रेरणे । ॠदोरविति भावेऽप्प्रत्ययः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ।।

प्र॒वाच्यं॑ शश्व॒धा वी॒र्यं१॒॑ तदिन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ यदहिं॑ विवृ॒श्चत् ।

वि वज्रे॑ण परि॒षदो॑ जघा॒नाय॒न्नापोऽयं॑नमि॒च्छमा॑नाः ॥७

प्र॒ऽवाच्य॑म् । श॒श्व॒धा । वी॒र्य॑म् । तत् । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । यत् । अहि॑म् । वि॒ऽवृ॒श्चत् ।

वि । वज्रेंण । प॒रि॒ऽसदः॑ । ज॒घा॒न॒ । आयंन् । आपः॑ । अयंनम् । इ॒च्छमांनाः ॥७

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं। विऽवृश्चत् ।।

वि। वज्रेण । परिऽसदः । जघान। आयन्। आपः । अयनं । इच्छमांनाः ॥७॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म छेदनरूपं तदिदं तस्येंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छंत्य आप आयन् । यांति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण इत्यस्मादृहलोर्ण्यदिति ण्यत् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्दसंज्ञायां । पा० ७. ३.६७. । इति कृत्वाभावः ।

व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाचयतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा। शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ओव्रश्चू छेदने । तुदादिः । लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । समासस्वरः । परिषदः । क्विप् । संहितायां सदेरप्रतेरिति षत्वं । जघान । हंतेर्लिटि णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

ए॒तद्वचो॑ जरित॒र्मापि॑ मृष्ठा॒ आ यत्ते॒ घोषा॒नुत्त॑रा यु॒गानि॑ ।

उ॒क्थेषु॑ कारो॒ प्रति॑ नो जुषस्व॒ मा नो॒ नि कः॑ पुरुष॒त्रा नम॑स्ते ॥८

ए॒तत् । वचः॑ । ज॒रि॒तः॒ । मा । अपि॑ । मृ॒ष्ठाः॒ । आ । यत् । ते॒ । घोषा॑न् । उत्ऽत॑रा । यु॒गानि॑ ।

उ॒क्थेषु॑ । का॒रो॒ इति॑ । प्रति॑ । नः॒ । जु॒ष॒स्व॒ । मा । नः॒ । नि । कु॒रिति॑ कः । पु॒रु॒ष॒ऽत्रा । नमः॑ । ते॒ ॥८

एतत्। वचः।जरितः। मा। अपि। मृष्टाः। आ।यत्।ते। घोषान्। उत्तरा। युगानि।

उक्थेषु । कारो इति। प्रति। नः । जुषस्व। मा। नः । नि। करिति कः । पुरुषऽत्रा। नमः । ते ॥८॥

नद्यः प्रसंगादिंद्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्त्वं नोऽभीत्या घोषानुद्घोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि मृष्ठाः। मा विस्मार्षीः । किं कारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेष्वहःसूक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तस्त्वं नोऽस्मान्प्रति

जुषस्व । संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व। इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्ठाः । मृजूष् शुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादतो गुण इति पररूपत्वाभावः। सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । युजिर् योगे । उंछादिषु घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति तत्र पाठादेवांतोदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । कारो। करोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उण्प्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेर्मंत्रे घसेत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः । न माङ्योग इत्यडभावः । पुरुषत्रा।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्रा प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

ओ षु स्व॑सारः का॒रवे॑ शृणोत य॒यौ वो॑ दू॒रादन॑सा॒ रथे॑न ।

नि षू न॑मध्व॒ं भव॑ता सुपा॒रा अ॑धोअ॒क्षाः सि॑न्धवः स्रो॒त्याभिः॑ ॥९

ओ इति॑ । सु । स्व॒सा॒रः॒ । का॒रवे॑ । शृ॒णो॒त॒ । य॒यौ । व॒ः । दू॒रात् । अन॑सा । रथे॑न ।

नि । सु । न॒म॒ध्व॒म् । भव॑त । सु॒ऽपा॒राः । अ॒धः॒ऽअ॒क्षाः । सि॒न्ध॒वः॒ । स्रो॒त्याभिः॑ ॥९

ओ इति । सु। स्वसारः। कारवे। शृणोत। ययौ। वः। दूरात् । अनसा। रथेन।

नि । सु । नमध्वं । भवत । सुऽपाराः । अधःऽअक्षाः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥९॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु ओ शृणोत । शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वो युष्मान्ययौ । प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्टु नि नमध्वं । आत्मना स्वयं प्रह्वा भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिरधोअक्षा रथांगस्याक्षस्याधस्ताद्द्रवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्द्रवंति तदा रथादीनि नेतुं शक्यंते । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यर्थाभिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत । श्रु श्रवण इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । ययौ । यो प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णल्यात औ

णल इत्यौकारः। एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य वस्नसाविति वसादेशः । षू। निपातस्येति संहितायां दीर्घः। नमध्वं । णमु प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधोअक्षाः ।। अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दोऽशू व्याप्तावित्यस्मादशेर्देवने । उ० ३.६५. । इति सप्रत्ययांतः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सिंधवः । आमंत्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात्स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ । पा°४. ४.११३.। इति ड्यप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते॑ कारो शृणवामा॒ वचां॑सि य॒याथ॑ दू॒रादन॑सा॒ रथे॑न ।

नि ते॑ नंसै पीप्या॒नेव॒ योषा॒ मर्या॑येव क॒न्यां शश्व॒चै ते॑ ॥१०

आ । ते । कारो इतिं । शृणवाम । वचांसि । ययाथं । दूरात् । अनंसा । रथेंन ।

नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइंव । योषां । मर्यांयऽइव । कन्यां । शश्वचै । त इतिं ते ॥१०

आ।ते। कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ। दूरात् । अनसा। रथेन।

नि। ते। नंसे। पीप्यानाऽइव। योषा। मर्यायऽइव। कन्या। शश्वचै। त इति। ते ॥१०॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्या शृणवाम। शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं नि नंसै ।

नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षयात्रैकवचनं । रथेन गंतु गाधोदका भवामेत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। पीप्यानेव योषा। पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययंती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टांतांतरं। यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्वीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थं । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि° २. २७.। इति ॥ कारो। संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ । पा० १.१.१६.। इति प्रगृह्यसंज्ञा। शृणवाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोट्याडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटिथल्येका च उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । लित्स्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नंसै । णमु प्रह्वत्व इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्बहुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेत्यैकारादेशः । निघातः ।

पीप्यानेव। पीङ् पान इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः। योषा। यु मिश्रणे । वृतृवदिहनीत्यादिना । उ॰३.६२.। सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै । ष्वञ्ज परिष्वंग इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरंतोदात्तश्च ॥ ॥ १३ ॥

यद॒ङ्ग त्वां भर॒ताः सं॒तरे॑युर्ग॒व्यन्ग्रामं॑ इषि॒त इन्द्रं॑जूतः ।

अर्षा॒दहं॑ प्रस॒वः सर्गं॑तक्त॒ आ वों॑ वृणे सुम॒तिं य॒ज्ञियां॑नाम् ॥ ११

यत् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । भ॒र॒ताः । स॒म्ऽतरे॑युः । ग॒व्यन् । ग्राम॑ः । इ॒षि॒तः । इन्द्रं॑ऽजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्र॒ऽस॒वः । सर्गऽतक्तः । आ । व॒ः । वृ॒णे॒ ।
सु॒ऽम॒तिम् । य॒ज्ञियांनाम् ॥११

यत् । अंग। त्वा । भरताः । संऽतरेयुः । गव्यन्। ग्रामः ।
इषितः । इंद्रऽजूतः ।

अर्षात् । अहः। प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः। आ। वः। वृणे।
सुऽमतिं। यज्ञियानां ॥११॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञात तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्ण भवेयुः । तदेव विशिनष्टि। गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजूतो युष्माकं प्रवर्तकेनेंद्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः

प्रसवस्तेषामुद्योगोऽह पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः ।
भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् । तस्य यञञोश्चेति लुक् । अतच् प्रत्ययस्वरः। संतरेयुः । तरतेर्लिंङि जुसि रूपं । झेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन्। सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः। ग्रामः । ग्रसतेरा च । उ° १. १४२.। इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः। इंद्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः कितीति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिब्बहुलमिति सिप् । लेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः ।। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अतां॑रिषुर्भर॒ता ग॒व्यव॒ः सम॑भंक्त॒ विप्रः॑ सुम॒तिं न॒दीनां॑म् ।

प्र पिं॑न्वध्वमि॒षयं॑न्तीः सु॒राधा॒ आ व॒क्षणाः॑ पृ॒णध्वं॑ या॒त शीभं॑म् ॥१२

अतां॑रिषुः । भ॒र॒ताः । ग॒व्यवः॑ । सम् । अभं॑क्त । विप्रः॑ । सु॒ऽम॒तिम् । न॒दीनां॑म् ।

प्र । पि॒न्व॒ध्व॒म् । इ॒षयं॑न्तीः । सु॒ऽराधाः॑ । आ । व॒क्षणाः॑ । पृ॒णध्वं॑म् । या॒त । शीभं॑म् ॥१२

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं। अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं । नदीनां।

प्र। पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः। आ । वक्षणाः । पृणध्वं । यात। शीभं ॥१२॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छंतो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदीं समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त । समभजत । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुल्यादिद्वारान्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षेण तर्पयत ।आ पृणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात। गच्छत च ॥ अतारिषुः । तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडागमस्वरः। गव्यवः । सुपः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः ।। अभक्त । भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः । पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वत्यः । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टेरिति टिलोपः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वं । पृण प्रीणने

। लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीभं । शीभृ कत्थने। श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ्। ञित्स्वरः ॥

उद्वं ऊ॒र्मिः शम्यां ह॒न्त्वापो॒ योक्त्रा॑णि मुञ्चत ।

मादु॑ष्कृतौ॒ व्ये॑नसा॒घ्न्यौ शू॒नमारं॑ताम् ॥१३

उत् । व॒ः । ऊ॒र्मिः । शम्या॑ः । ह॒न्तु॒ । आप॑ः । योक्त्रा॑णि । मु॒ञ्च॒त॒ ।

मा । अदु॑ःऽकृतौ । विऽए॑नसा । अ॒घ्न्यौ । शू॒नंम् । आ । अ॒र॒ता॒म् ॥१३

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्त्राणि । मुंचत।

मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ। शूनं । आ । अरतां ॥१३॥

पूर्वमुत्तितीषुर्विश्वामित्रो नदीरुक्त्वाधुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो "वो युष्माक् "ऊर्मिः तरंगः शम्या युगकीला युग्यकण्ठपार्श्वादिसंलग्ना रज्जव उदूर्ध्वं यथा भवंति तथा हंतु । गच्छतु । स तरंगो रज्जूनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः। तथा हे आपो यूयं योक्त्राणि ता रज्जूर्मुंचत । यथा न स्पृशंति तथा यांत्वित्यभिप्रायः । व्येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यावघ्न्ये न केनापि तिरस्करणीये विपाट्छुतुद्र्यौ शूनं समृद्धिं मारतां । आगच्छतां। एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः। ॠ गतौ। अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । ॠच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु उपशमे ।। पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हंतु । हन

हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्त्राणि । युजिर योगे । करणे दाम्नीशसयुयुजेत्यादिना द्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुच्लृ मोक्षणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इसुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वं । व्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। सुपो डादेशः । अघ्न्यौ । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याघ्न्यादयश्चेति निपातनाद्यक्। कित्त्वादुपधालोपः । हो हंतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्रौङः शीभावाभावः। एकादेशस्वरः। शूनं। श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि च्लेः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातः ॥ ॥१४॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३४

← सूक्तं ३.३३

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.३४

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.३५ →

दे. इन्द्रः । त्रिष्टुप्

इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥१॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥२॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।

अहन्व्यंसमुशधग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥३॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥४॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवद्दधानो नर्या पुरूणि ।

अचेतयद्धिय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥५॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।

वृजनेन वृजिनान्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूँरभिभूत्योजाः ॥६॥

युधेन्द्रो मह्ना वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सदने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥७॥

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥८॥

ससानात्याँ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यून्प्रार्यं वर्णमावत् ॥९॥

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीँरसनोदन्तरिक्षम् ।

बिभेद वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम् ॥१०॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इंद्रः पूर्भिदिति सूक्तं । होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं । इंद्रः। पूर्भिदुदु ब्रह्माणि । आ° ५. १६.। इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि। तत्रेदं प्रथमं । इंद्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मगशृंगः । आ० ७.५.। इति ॥ उद्भिद्बलभिदोर्निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानीयं । सूत्रितं

च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः । आ° ९.८.। इति ॥

इन्द्रः॑ पू॒र्भिदाति॑र॒द्दास॑म॒र्कैर्वि॒दद्व॑सु॒र्दय॑माना॒े वि शत्रू॑न् ।

ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा॑ वावृधा॒नो भूरि॑दात्र॒ आपृ॑ण॒द्रोद॑सी उ॒भे ॥१

इन्द्रः॑ । पूः॒ऽभित् । आ । अ॒ति॒र॒त् । दास॑म् । अ॒र्कैः ।
वि॒दत्ऽव॑सुः । दय॑मानः । वि । शत्रू॑न् ।

ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा॑ । व॒वृ॒धा॒नः । भूरि॑ऽदात्रः । आ ।
अ॒पृ॒ण॒त् । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥१

इन्द्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासम् । अर्कैः ।
विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ ।
अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥१

इंद्रः । पूःऽभित्। आ। अतिरत्। दासं। अर्कैः। विदत्ऽवसुः । दयमानः।वि। शत्रून्। ब्रह्मऽजूतः। तन्वा।ववृधानः। भूरिऽदात्रः।आ।अपृणत्।रोदसी इति। उभे इति ॥१॥
विश्वामित्रः स्तौति । पूर्भिदसुरपुरां भेत्ता अत एव विदद्वसुर्वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्युक्तः शत्रूनसुरान्वि दयमानो विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा । नि० ४.१७.। इति । तादृश इंद्रो दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमर्कैरर्चनीयैः स्वतेजोभिरातिरत् । समंतादवर्धयत् इंद्रस्य सूर्यात्मकत्वात्। तथा च स्मृतिः। चैत्रमासे तपेदिंद्र इति । किंच। ब्रह्मजूतो ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्ट्रा प्रेरितस्तन्वा

स्वशरीरेण वावृधानो वर्धमानो भूरिदात्रः । दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधं । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भित् । भिदिर् विदारणे । क्विप् । अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ॠत इद्धातोरितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ्। ञित्स्वरः । विदद्वसुः । विदेरंतर्भावितण्यर्थस्य शतर्यदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु । आत्मनेपदी । लटः शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । ववृधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहितायामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः । भूरिदात्रः । दाप् लवने । करणे दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत । पृण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

म॒खस्यं ते तवि॒षस्य॒ प्र जू॒तिमियंर्मि॒ वाचंम॒मृतांय॒ भूषंन् ।

इन्द्रं क्षिती॒नामंसि॒ मानुंषीणां वि॒शां दैवींनाम॒ुत पूंर्व॒यावां ॥
२

म॒खस्यं । ते॒ । त॒वि॒षस्यं । प्र । जू॒तिम् । इयंर्मि । वाचंम् ।
अ॒मृतांय । भूषंन् ।

इन्द्रं । क्षि॒ती॒नाम् । अ॒सि॒ । मानुंषीणाम् । वि॒शाम् ।
दैवींनाम् । उ॒त । पू॒र्व॒ऽयावां ॥२

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र। जूतिं । इयर्मि । वाचं ।
अमृताय । भूषन् ।

इंद्र । क्षितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । दैवीनां ।
उत। पूर्वऽयावा ॥२॥

हे इंद्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महनीयस्य स्तुत्यस्य तविषस्य बलवतस्ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां वाचं स्तुतिलक्षणाममृतायान्नार्थं प्रेयर्मि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोर्जातानां मनुष्याणां उत अपि च दैवीनां देवसंबंधिनीनां विशां प्रजानां पूर्वधावाग्रतो गंता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पूजायां । नहेर्हलोपश्च । उ० ५. २३. । इति हलोप इत्यनुवृत्तौ महेश्चेति खप्रत्ययो हलोपश्च। मह्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः । खांतस्याश्मादेः । कि°१.६.। इत्यंतोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य। तवतेष्टिषच्प्रत्ययः । चित्स्वरः। जूतिं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । इयर्मि। अर्तिर्जुहोत्यादिः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्येतीयङादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य शतरि रूपं । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपं । निघातः । मानुषीणां

। मनोर्जातावित्यञ् । षुगागमः । टिड्ढाणञिति ङीप् । ञित्स्वरः । दैवीनां । देवाद्यञञावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । ञित्स्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप्। कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रमं॑वृणो॒च्छर्ध॑नीति॒ः प्र मा॒यिनां॑ममिना॒द्वर्प॑णीतिः ।

अह॒न्व्यं॑समु॒शध॒ग्वने॑ष्वा॒विर्धेना॑ अकृणोद्रा॒म्याणा॑म् ॥३

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒वृ॒णो॒त् । शर्ध॑ऽनीतिः । प्र । मा॒यिना॑म् । अ॒मि॒ना॒त् । वर्प॑ऽनीतिः ।

अह॑न् । विऽअंस॑म् । उ॒शध॑क् । वने॑षु । आ॒विः । धेनाः॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । रा॒म्याणा॑म् ॥३

इंद्रः । वृत्रं । अवृणोत्। शर्धऽनीतिः। प्र। मायिनां। अमिनात्। वर्पऽनीतिः।

अहन् । विऽअंसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥३॥

शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इंद्रो वृत्रमसुरमवृणोत् । बलेनारुंधत् । तथा वर्पणीतिर्युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मेंद्रो मायिनां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनो ऽसुरान् प्रामिनात् । प्रकर्षणावधीत्। उशधक् शत्रुवधं कामयमान इंद्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यंसं विगतांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरि हते सति राम्याणां । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हंतीति राम्या रात्रयः । तासां रात्रीणामंतःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् ।। प्रकटा अकरोत् । रात्रीणामसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं । अहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेना इति ॥ अवृणोत् ।

वृञ् वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिरुत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीञ् हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः। अहन् । हंतेर्लङि रूपं । उशधक्। वश कांतौ । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः । धेनाः । धेट् पाने । धेट ई च । उ० ३.११.। इति नप्रत्यय ईकारश्चांतादेशः । गुणः । धयंति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति । ऋग्वे°१. २. ३.। इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः । निघातः । राम्याणां । रमु क्रीडायां । राममर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेरंतर्णीतण्यर्थादघ्न्यादयश्चेति यक्प्रत्ययः । प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणीति यास्कः । नि°२.१८.। वर्णव्यत्ययः

इन्द्रः॑ स्व॒र्षा ज॒नय॒न्नहा॑नि जि॒गायो॒शिग्भि॒ः पृत॑ना अभि॒ष्टिः ।

प्रारो॑चय॒न्मन॑वे के॒तुमह्ना॒मवि॑न्द॒ज्ज्योति॑र्बृह॒ते रणा॑य ॥४

इन्द्रः॑ । स्व॒ःऽसाः । ज॒नय॑न् । अहा॑नि । जि॒गाय॑ । उ॒शिक्ऽभिः॑ । पृत॑नाः । अ॒भि॒ष्टिः ।

प्र । अ॒रो॒च॒य॒त् । मन॑वे । के॒तुम् । अह्ना॑म् । अवि॑न्दत् । ज्योतिः॑ । बृ॒ह॒ते । रणा॑य ॥४

इंद्रः । स्वःऽसाः । जनयन्। अहानि।जिगाय । उशिक्ऽभिः। पृतनाः। अभिष्टिः।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अह्नां । अविंदत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥४॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इंद्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नुशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगिरोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रूनजैषीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय अह्ना केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात्प्रकर्षणादीपयत् । ततो बृहते रणाय युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविंदत्। अलभत् ॥ स्वर्षाः। षणु दाने । क्विप्। जनसनखनां सन्झलोरित्यात्वं । सनोतेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानमिति विसर्जनीयस्य रुत्वं । जिगाय। जि जय इत्यस्य लिटि सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लित्स्वरः । पृतनाः । पृङ् व्यायामे । कृपृभ्यां किदिति तनन्प्रत्ययः ।। व्याप्रियतेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगंता । इष गतौ । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति ।

तितुत्रतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । रुच दीप्ताावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन ज्ञाने। शृस्वृस्निहीत्यादिना उप्रत्ययः । निदनुवृत्तेरायुदात्तः । अविंदत् । विद्लृ लाभ इत्यस्य शे मुचादीनामिति नुम् । पाददित्वादनिघातः । रणाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । म°१.४.३२.। इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्प्रत्ययः । रणंति शब्दं कुर्वंति परस्परं योद्धारोऽत्रेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्र॒स्तुजो॑ ब॒र्हणा॒ आ वि॑वेश नृ॒वद्दधा॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।

अचे॑तय॒द्धिय॑ इ॒मा ज॑रि॒त्रे प्रेमं वर्ण॑मतिरच्छु॒क्रमा॑साम् ॥५

इन्द्रः॑ । तुजः॑ । ब॒र्हणाः॑ । आ । वि॒वे॒श॒ । नृ॒ऽवत् । दधा॑नः । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ ।

अचे॑तयत् । धियः॑ । इ॒माः । ज॒रि॒त्रे । प्र । इ॒मम् । वर्ण॑म् । अ॒ति॒र॒त् । शु॒क्रम् । आ॒सा॒म् ॥५

इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि।

अचेतयत्। धियः । इमाः । जरित्रे। प्र। इमं । वर्णं । अतिरत्। शुक्रं । आसां ॥५॥

स तादृश इंद्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना नृवन्मनुष्यवदा विवेश। प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरूणि बहूनि नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेश । स इंद्रो जरित्रे स्तोत्र इमा दृश्यमाना धिय उषसः । ध्यायंत्यासु मनुष्या इति । ता धियो ऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं प्रातिरत् । स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति ।

धीशब्दस्योषःपरत्वे मंत्रवर्णः । शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियं । ऋग्वे० १.१४३.७.। इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । क्विप्। धातुस्वरः । बर्हणाः । वृहि वृद्धौ । अस्माद्युच् बहुलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । विवेश । विशतेर्लिटि रूपं । निघातः । नृवत् । नृशब्दात्तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । नर्या । नरेषु साधूनीत्यर्थे तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । ध्यै चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दश्च । पा० ७.२.१०९.। इति दकारस्य मकारः। एकादेशस्वरः। अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥१५॥

म॒हो म॒हानि॑ पनयन्त्य॒स्येन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ ।

वृ॒जने॑न वृजि॒नान्सं पि॑पेष मा॒याभि॒र्दस्यूँ॑र॒भिभू॑त्योजाः ॥६

म॒हः । म॒हानि॑ । प॒न॒य॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ ।
सुऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ ।

वृ॒जने॑न । वृ॒जि॒नान् । सम् । पि॒पे॒ष॒ । मा॒याभिः॑ । दस्यू॑न् ।
अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥६

महः । महानि । पनयंति । अस्य । इंद्रस्य । कर्म ।
सुऽकृता । पुरूणि ।।

वृजनेन। वृजिनान्। सं। पिपेष। मायाभिः। दस्यून् ।
अभिभूतिऽओजाः ॥६॥

महो महतोऽस्यैतादृशसामर्थ्यस्येंद्रस्य महानि महनीयानि पुरूणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि पनयंति । स्तुवंति । इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरूणीत्येतत्पदकदंबकमत्रार्थभेदात्पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इंद्रो वृजनेन । वर्ज्यंते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलं । तेन बलेन वृजिनान्पापरूपानसुरान् सं पिपेष । सम्यक् चूर्णीचकार । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इंद्रो दस्यूनुपक्षपयितॄनसुरान्मायाभिः कपटैः सं पिपेष ॥

पनयंति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः । निघातः । वृजनेन । वृजी वर्जने। कॄपॄवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः। वृजिनान् । वृजी वर्जने । वृजेः किच्च । उ० २. ४७.। इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्वंतः। अर्शआदिवादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिष्लृ

संचूर्णन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः ।
अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनं । भावे क्तिन् । तादौ च
नितीत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूतावोजो यस्येति
सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरिति समासः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

यु॒धेन्द्रो॑ म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्य॒ः सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑त॒ः सद॑ने अस्य॒ तानि॒ विप्रा॑ उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑
गृणन्ति ॥७

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒का॒र॒ । दे॒वेभ्यः॑ ।
सत्ऽप॑तिः । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ।

वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । अ॒स्य॒ । तानि॑ । विप्राः॑ । उ॒क्थेभिः॑ ।
क॒वयः॑ । गृ॒ण॒न्ति॒ ॥७

युधा। इंद्रः । मह्ना। वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्ऽपंतिः । चर्षणिऽप्राः ।

विवस्वतः । सदने। अस्य । तानि। विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणंति ॥७॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः स इंद्रो मह्ना महता युधा युद्धेन वरिवः । भृशं व्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युद्देन लब्ध्वा देवेभ्यो देवनशीलेभ्यः स्तोतृभ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणाग्निहोत्रादिकर्मार्थे वसतो यजमानस्य सदने गृहेऽस्येंद्रस्य तानि वृत्रहननबहुप्रदानानि कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणंति । स्तुवंति ॥ युधा । युध संप्रहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । वृञ् वरण इत्यस्य यङ्लुकि

ऋतश्चेत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदंतादसुन्।
बाहुलकाट्टिलोपः । नित्स्वरः । चकार । करोतेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः । विपूर्वाद्वस निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ।। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्वं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गृणंति । गृ शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

स॒त्रा॒सा॒हं॑ वरे॑ण्यं॒ सहो॒दां स॑स॒वांसं॒ स्व॒॑र॒पश्च॑ दे॒वीः ।

स॒सा॒न॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमामिन्द्रं॑ मद॒न्त्यनु॒ धीर॑णासः ॥८

स॒त्रा॒ऽसहं॑म् । वरे॑ण्यम् । स॒हः॒ऽदाम् । स॒स॒वांसं॑म् । स्वः॑ । अ॒पः । च॒ । दे॒वीः ।

स॒सानं । यः । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । इन्द्रं॑म् । म॒द॒न्ति॒ । अनुं । धीऽरंणासः ॥८

सत्राऽसहं। वरेण्यं । सहःऽदां । ससऽवांसं । स्वः । अपः। च । देवीः ।

ससान। यः । पृथिवीं। द्यां । उत । इमां। इंद्रं । मदंति। अनु। धीऽरणासः ॥८॥

धीरणासो धिया स्तुत्या रणयंतः स्तोतारः सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारमत एव वरेण्यं सर्वैव रणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं देवीर्देवनशीला अपः स्वश्च स्वर्लोकं च ससवांसं भजमानमिंद्रमनु मदंति । हृष्यंति । हर्षमनु स्वयं हृष्यंतीत्यर्थः । य इंद्रः पृथिवीमुत अपि च द्यां द्युलोकमिमामिममंतरिक्षलोकं चैतांस्त्रीँल्लोकान् ससान तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ । तमनुमदंतीत्यन्वयः ॥
सत्रासाहं । षह मर्षणे । छंदसि सह इति ण्विः ।

णित्त्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं । षण संभक्ताविंत्यस्य क्वसाविडभावे नकारलोपे रूपं । प्रत्ययस्वरः। ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि रूपं । लित्स्वरः । मदंति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

स॒सानात्याँ॑ उ॒त सूर्यं॑ ससा॒नेन्द्रः॑ ससान पुरु॒भोज॑सं॒ गाम् ।

हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं॑ ससान ह॒त्वी दस्यू॒न्प्रार्यं॒ वर्ण॑मावत् ॥९

स॒सान॑ । अत्या॑न् । उ॒त । सूर्य॑म् । स॒सा॒न॒ । इन्द्रः॑ । स॒सा॒न॒ । पु॒रु॒ऽभोज॑सम् । गाम् ।

हि॒र॒ण्यय॑म् । उ॒त । भोग॑म् । स॒सा॒न॒ । ह॒त्वी । दस्यू॑न् । प्र । आर्य॑म् । वर्ण॑म् । आ॒व॒त् ॥९

ससान। अत्यान्। उत । सूर्यं । ससान। इंद्रः । ससान। पुरुऽभोजसं । गां।

हिरण्ययं। उत । भोगं । ससान। हत्वी । दस्यून। प्र। आर्यं । वर्णं । आवत् ॥९॥

पूर्वमंत्रे प्रतिपादितः स इंद्रोऽत्यानश्वान् ससान। युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । उत अपि च सूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यं ससान। प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतां गामग्निहोत्रादिसिद्ध्यर्थं संसान । तेभ्यो ददौ । उत अपि च हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा । ससान। अर्थिभ्यो ददौ । ततो दस्यून् बाधकानसुरान् हत्वी हत्वार्यमुत्तमं वर्णं त्रैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । षणु दान

इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लित्स्वरः । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे मयड्वैतयोः । पा°४. ३.१४३.। इति विहितस्य छंदसि विषय ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति निपातनान्मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी। हंतेः क्त्वार्थे स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेर्लङि रूपं ॥

इन्द्र॒ ओष॑धीरसनो॒दहा॑नि॒ वन॒स्पतीँ॑रसनोद॒न्तरि॑क्षम् ।

बि॒भेद॑ व॒लं नु॑नु॒दे विवा॒चोऽथा॑भवद्दमि॒ताभिक्र॑तूनाम् ॥१०

इन्द्र॑ः । ओष॑धीः । अ॒स॒नो॒त् । अहा॑नि । वन॒स्पती॑न् । अ॒स॒नो॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् ।

बि॒भेदं । व॒लम् । नु॒नु॒दे । विऽवांचः । अथं । अ॒भ॒व॒त् ।
द॒मि॒ता । अ॒भिऽक्रंतूनाम् ॥१०

इंद्रः। ओषधीः । असनोत् । अहानि। वनस्पतीन् ।
असनोत् । अंतरिक्षं ।

बिभेद। वलं। नुनुदे । विऽवाचः । अथ। अभवत्। दमिता।
अभिऽक्रतूनां ॥१०॥

तादृश इंद्र औषधीः पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथाहानि दिवसांश्चायुष्परिक्लृप्त्यर्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्पतीन्यज्ञार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथांतरिक्षं संचारार्थं प्रादात्। तथा वलं । संव्रियतेऽनेनाकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं बिभेद । उदकप्रेरणार्थमभिंदत्। विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाधे।

अथानंतरमभिक्रतूनां । क्रतुः कर्म । अभि आभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयिताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । षणु दान इत्यस्य लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतित्वात् सुडागमः । वनशब्दो नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । बिभेद । भिदिर् विदारण इत्यस्य लिटि रूपं । लित्स्वरः । नुनुदे । नुद प्रेरण इत्यस्य लिटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दमु उपशम इत्यस्य तृचि रूपं । चित्स्वरः । अभिक्रतूनां । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वन्तं॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम्
॥११

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ ।
नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑
। स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥११

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि
। सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥११

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३५

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.३४
सूक्तं ३.३५
सूक्तं ३.३६ →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥१॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्ष्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा सम्भृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥२॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥३॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥४॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥५॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्छश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥६॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोकसे पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवींषि ॥७॥

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या अनु स्वाः ॥८॥

याँ आभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नभवन्गणस्ते ।

तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्वया सोममिन्द्र ॥९॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥१०॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । तिष्ठा हरी इत्यनुक्रमणिका ॥ अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानं सूक्तं । सूत्रितं च । तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ° ९. ७.। इति ॥ इंद्राग्न्योः कुलायनाम्न्येकाहे ऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्धानं । सूत्रितं च । तिष्ठा हरी तमु ष्टुहीति मध्यंदिनः । आ° ९. ७.। इति ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूत्रितं च । तिष्ठा हरी प्र मंदिने इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं । आ° ८. ७.। इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं

च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या ।
आ° ६.४.। इति ॥

तिष्ठा॒ हरी॒ रथ॒ आ यु॒ज्यमा॑ना या॒हि वा॒युर्न नि॒युतो॑ नो॒ अच्छ॑ ।

पिबा॒स्यन्धो॑ अ॒भिसृ॑ष्टो अ॒स्मे इन्द्र॒ स्वाहा॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ॥१

तिष्ठ॑ । हरी॒ इति॑ । रथे॑ । आ । यु॒ज्यमा॑ना । या॒हि । वा॒युः । न । नि॒ऽयुतः॑ । नः॒ । अच्छ॑ ।

पिबा॑सि । अन्धः॑ । अ॒भिऽसृ॑ष्टः । अ॒स्मे इति॑ । इन्द्र॑ । स्वाहा॑ । र॒रि॒म । ते॒ । मदा॑य ॥१

तिष्ठ। हरी इति। रथे। आ। युज्यमाना। याहि । वायुः। न। निऽयुतः। नः । अच्छ।

पिबासि । अंधः। अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इंद्र। स्वाहा। ररिम । ते। मदाय ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र रथे स्पंदने युज्यमाना संयुज्यमानौ हरी अश्वावभिलक्ष्य कंचित्कालमा तिष्ठ । तत्र दृष्टांतः । वायुर्नेति । यथा वायू रथे नियुज्यमाना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं नोऽस्मानच्छाभिलक्ष्या याहि । शीघ्रमागच्छ। आगत्य चास्मे अस्माभिरभिसृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः सोमलक्षणमन्नं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं ररिम । ददाम ॥ अत्र याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्यत्र रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चित्पिप्युः स्तर्यो न गावः । ऋग्वे° ७. २३. ४.। इत्यत्र तन्न तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोटि रूपं । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तः । याहि । यातेर्लोटि रूपं । हेर्ङित्वादंतोदात्तः । वायुः । वा

गतिगंधनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिना उण्। आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पतिर्लेट्याडागमः। आगमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः । अंधः। अद भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन्नुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिभिस्तद्वा स्वयमत्तीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते । तै° उ°२.२.। इति । नित्स्वरः । अस्मे । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः । ररिम ! रातेर्लिटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपा॑जि॒रा पु॑रुहू॒ताय॒ सप्ती॒ हरी॒ रथ॑स्य धू॒र्ष्वा यु॑नज्मि ।

द्र॒वद्यथा॒ सम्भृ॑तं वि॒श्वत॑श्चि॒दुपे॒मं य॒ज्ञमा व॑हात॒ इन्द्र॑म् ॥२

उप॑ । अ॒जि॒रा । पु॒रु॒ऽहू॒ताय॑ । सप्ती॒ इति॑ । हरी॒ इति॑ । रथ॑स्य । धूः॒ऽसु । आ । यु॒न॒ज्मि॒ ।

द्र॒वत् । यथा॑ । सम्ऽभृ॑तम् । वि॒श्वतः॑ । चि॒त् । उप॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । आ । व॒हा॒तः॒ । इन्द्र॑म् ॥२

उप । अजिरा। पुरुहूताय। सप्ती इति । हरी इति । रथस्य। धूःऽसु। आ। युनज्मि।

द्रवत् । यथा । संऽभृतं । विश्वतः। चित् । उप। इमं यज्ञं। आ। वहातः । इंद्रं ॥२॥

हे इंद्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमनशीलौ सप्ती सर्पणशीलौ हरी हरिनामकावश्वौ रथस्य धूर्षु युगप्रांतेषूपा युनज्मि । अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः संभृतं अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैरित्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतींद्रं त्वामुपा वहातः । तावश्वौ सम्यगावहतां ॥ धूर्षु । धुर्वी हिंसार्थः । क्विप्। राल्लोप इति वकारलोपः ।। र्वोरुपधाया इति

दीर्घः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता। युनज्मि । युजिर् योगे । रुधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रवत् । द्रु गतावित्यस्य छांदसे लङि रूपं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रूपं ॥

उपों नयस्व॒ वृषंणा तपु॒ष्पोतेमंव॒ त्वं वृंषभ स्वधावः ।

ग्रसेंता॒मश्वा॒ वि मुंचे॒ह शोणां दि॒वेदिंवे स॒दृशींरद्धि धा॒नाः ॥ ३

उपो॒ इतिं । न॒य॒स्व॒ । वृषंणा । त॒पुः॒ऽपा । उ॒त । ई॒म् । अ॒व॒ । त्वम् । वृ॒ष॒भ॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः ।

ग्रसेंताम् । अश्वां । वि । मु॒च॒ । इ॒ह । शोणां । दि॒वेऽदिंवे । स॒ऽदृशीः । अ॒द्धि॒ । धा॒नाः ॥३

उपो इति। नयस्व । वृषणा। तपुःऽपा । उत। ईं। अव । त्वं । वृषभ। स्वधाऽवः।

ग्रसेतां। अश्वा । वि। मुच। इह। शोणा। दिवेऽदिवे। सऽदृशीः। अद्धि। धानाः ॥३॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इंद्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पा तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्वावुपो नयस्व । अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च त्वमीमेनं यजमानमव । पालय। शोणा शोणवर्णौ तावश्वाविहास्मिन्देवयजने वि मुच। विमुक्तौ तावश्वौ ग्रसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सदृशीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं । तपुष्पा । पा रक्षणे । आतोऽनुपसर्गे कः । सुपां सुलुगिति डादेशः । इसुसोः सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव ।

अवतेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य रुत्वं । निघातः । ग्रसेतां । ग्रसु अदन इत्यस्य लोट्यातामि रूपं । पादादित्वादनिघातः । आतामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि रूपं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्समानान्ययोश्चेति कञ्प्रत्ययः । समानस्य दृग्दृश्वतुष्विति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अद्धि । अद भक्षण इत्यस्य लोट्यदादित्वाच्छपो लुक् । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । निघातः । धानाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धापॄवस्यज्यतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे

ब्रह्मणा त इत्यारंभणीया। सूत्रितं च । ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ° ७. ४.। इति ॥

ब्रह्मंणा ते ब्रह्मयुजां युनज्मि हरी सखांया सधमादं आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिंन्द्राधितिष्ठंन्प्रजानन्विद्वाँ उपं याहि सोमंम् ॥४

ब्रह्मंणा । ते । ब्रह्मऽयुजां । युनज्मि । हरी इतिं । सखांया । सधऽमादें । आशू इतिं ।

स्थिरम् । रथंम् । सुऽखम् । इन्द्र । अधिऽतिष्ठंन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उपं । याहि । सोमंम् ॥४

ब्रह्मणा। ते। ब्रह्मऽयुजा। युनज्मि। हरी इति । सखाया। सधऽमादे । आशू इति।

स्थिरं। रथं। सुऽखं। इंद्र।अधिऽतिष्ठन्। प्रऽजानन्।
विद्वान्।उप। याहि। सोमं ॥४॥

हे इंद्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यौ सधमादे । माद्यंति योद्धारोऽत्रेति मादो युद्धं । सहमादः सधमादः । तस्मिन्युद्धे सखाया समान प्रसिद्धी अत एवाशू क्षिप्रगमनोपेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं सुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन्नित्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्विप् । युनज्मि । युजेर्लटि रूपं । निघातः । सधमादे। मदी हर्षे । अधिकरणे घञ्। सध मादस्थयोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मसंज्ञा। सुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते॒ हरी॒ वृष॑णा वी॒तपृ॑ष्ठा॒ नि री॑रम॒न्यज॑मानासो अ॒न्ये ।

अ॒त्याया॑हि॒ शश्व॑तो व॒यं ते॑ऽरं सु॒तेभिः॑ कृणवाम॒ सोमैः॑ ॥५

मा । ते॒ । हरी॒ इति॑ । वृष॑णा । वी॒तऽपृ॑ष्ठा । नि । री॒र॒म॒न् ।
यज॑मानासः । अ॒न्ये ।

अ॒ति॒ऽआया॑हि । शश्व॑तः । व॒यम् । ते॒ । अर॑म् । सु॒तेभिः॑ ।
कृ॒ण॒वा॒म॒ । सोमैः॑ ॥५

मा। ते। हरी इति । वृषणा। वीतऽपृष्ठा । नि। रीरमन्।
यजंमानासः । अन्ये ।

अति ऽआयाहि । शश्वतः । वयं । ते। अरं । सुतेभिः ।
कृणवाम । सोमैः ॥५॥

हे इंद्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अन्ये अस्मदन्ये यजमानासो यजमाना मा निरीरमन् । मा हर्षयन्। वयं तु सुतेभिरभिषुतैः सोमैस्ते तवारं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । त्वं तु अत्यायाहि शश्वतः । बहूनन्यानतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कांत्यादिषु । अस्मात् क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । रमु क्रीडायामित्यस्य ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । न माङ्योगे इत्यडभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोटि रूपं । निघातः ॥ ॥१७॥

तवायं सोम इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या। सूत्रितं च । तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङिन्द्राय सोमाः प्रदिवः । आ°५. ५.। इति ॥

तवा॒यं सोम॒स्त्वमेह्य॒र्वाङ्छ॑श्वत्त॒मं सु॒मना॑ अ॒स्य पा॑हि ।

अ॒स्मिन्य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्या॑ दधि॒ष्वेमं ज॒ठर॒ इन्दु॑मिन्द्र ॥६

तव॑ । अ॒यम् । सोमः॑ । त्वम् । आ । इ॒हि॒ । अ॒र्वाङ् ।
श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒स्य । पा॒हि॒ ।

अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । आ । नि॒ऽसद्य॑ । द॒धि॒ष्व । इ॒मम्
। ज॒ठरे॑ । इन्दु॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥६

तव। अयं । सोमः । त्वं । आ । इहि । अर्वाङ्। शश्वत्तमं ।
सुऽमनाः। अस्य । पाहि।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिर्षि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमं ।
जठरे। इंदुं । इंद्र ॥६॥

हे इंद्र अयं सोमस्तव त्वदर्थमभिषुतः । त्वमर्वाङ्
सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि । आगत्य च सुमनाः

शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि । पिब । बर्हिषि प्रवृद्धेऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविश्य इंदुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर आ दधिष्व । धारय । यथा नाभेरधस्तान्न गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०.१४. ५.। इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्भिन्नरूपं वा तदित्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । इण् गतौ । अस्य लोटि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं । उंछादित्वादंतोदात्तत्वं । पाहि। पा पान इत्यस्य लोटि रूपं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि सदिरप्रतेरिति षत्वं । लित्स्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि छंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । प्रत्ययस्वरः। इंदुं । उंदी क्लेदने । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारादेशः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्ती॒र्णं ते॑ ब॒र्हिः सु॒त इ॑न्द्र॒ सोमः॑ कृ॒ता धा॒ना अत्त॑वे ते॒

हरिंभ्याम् ।

तदोंकसे पुरुशाकांय वृष्णें मरुत्वंते तुभ्यं राता हवींषिं ॥७

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तंवे । ते । हरिंऽभ्याम् ।

तत्ऽओंकसे । पुरुऽशाकांय । वृष्णें । मरुत्वंते । तुभ्यंम् । राता । हवींषिं ॥७

स्तीर्णं । ते। बर्हिः। सुतः। इंद्र। सोमः । कृताः। धानाः । अत्तवे। ते। हरिऽभ्यां ।

तत्ऽओकसे । पुरुऽशाकाय । वृष्णो। मरुत्वते । तुभ्यं । राता । हवींषि ॥७॥

हे इंद्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णं । विस्तृतं । तथा सोमः च त्वदर्थं सुतः । अभिषुतः । ते तव हरिभ्यामत्तवे

भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः । संपादिताः। तदोकसे। तद्वर्हिरोको निलयो यस्य तस्मै । पुरुशाकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय वृष्णे कामानां वर्षित्रे मरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय तुभ्यं हवींषि सोमाज्यादीनि राता । अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णं । स्तृञ् आच्छादन इत्यस्य ॠत इद्धातोरितीत्वं । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । अत्तवे । अद भक्षणे इत्यस्मात्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तदोकसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय। शच व्यक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ्। चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्त्वाभावः ।। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता। रा दाने इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

इ॒मं न॒र॑ः पर्व॑ता॒स्तुभ्य॒मापः॒ समि॑न्द्र॒ गोभि॒र्मधु॑मन्तमक्रन्
।

तस्या॒गत्यां॑ सु॒मनां॑ ऋष्व पाहि प्रजा॒नन्वि॒द्वान्प॒थ्या॒३॒ अनु॒
स्वाः ॥८

इ॒मम् । नर॑ः । पर्व॑ताः । तुभ्य॑म् । आप॑ः । सम् । इ॒न्द्र॒ ।
गोभि॑ः । मधु॑ऽमन्तम् । अ॒क्र॒न् ।

तस्य॑ । आ॒ऽगत्य॑ । सु॒ऽमना॑ः । ऋ॒ष्व॒ । पा॒हि॒ । प्र॒ऽजा॒नन् ।
वि॒द्वान् । प॒थ्या॑ः । अनु॑ । स्वाः ॥८

इमं । नरः । पर्वताः। तुभ्यं । आपः । सं। इंद्र । गोभिः ।
मधुऽमंतं । अक्रन्।

तस्य।आऽगत्य। सुऽमनाः।ऋष्व।पाहि।प्रऽजानन्।
विद्वान्।पथ्याः।अनु।स्वाः॥८॥

हे इंद्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयः पर्वता ग्रावाण आपश्चैते सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमंतं माधुर्योपेतं समक्रन्। सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इंद्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीरनु प्रजानन् त्वं तस्य पाहि। इममभिषुतं सोमं पिब ॥ अक्रन् । करोतेलुङि रूपं । निघातः। आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपं । लित्स्वरः। पाहि। पातेर्लोटि रूपं ॥

याँ आभंजो म॒रुतं इन्द्र॒ सोमे॒ ये त्वामवंर्ध॒न्नभंवन्ग॒णस्तें ।

तेभिं॑र॒तं स॒जोषां वावश॒ानो॒३॒ऽग्नेः पिंब जि॒ह्वया॒ सोमं॑मिन्द्र ॥९

यान् । आ । अभंजः । म॒रुतः॑ । इ॒न्द्र॒ । सोमें । ये । त्वाम् । अवंर्धन् । अभंवन् । ग॒णः । ते॒ ।

ते॒भिः॑ । ए॒तम् । स॒ऽजोषाः॑ । वा॒व॒शा॒नः । अ॒ग्नेः । पि॒ब॒ ।
जि॒ह्वयां । सोमंम् । इ॒न्द्र॒ ॥९

यान्। आ। अभजः। मरुतः । इंद्र। सोमे। ये । त्वां ।
अवर्धन्। अभवन्। गणः । ते।

तेभिः । एतं । सऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः। पिब।
जिह्वया। सोमं। इंद्र ॥९॥

हे इंद्र यान्मरुतः सोमे सोमपानविषय आभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इंद्र एवंविधस्तेभिस्तैर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतमभिषुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वमग्नेराहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया जिह्वयेमं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।

अवर्धन्। वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । छंदस्युभयथेति झेरार्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः। वश कांतावित्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा पाने । निघातः ॥

इन्द्र॒ पिबं॑ स्व॒धयां॑ चित्सु॒तस्या॒ग्नेर्वा॑ पाहि जि॒ह्वयां॑ यजत्र ।

अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ प्रयं॑तं शक्र॒ हस्ता॒द्धोतु॒र्वा य॒ज्ञं ह॒विषो॑ जुषस्व ॥ १०

इन्द्र॑ । पिब॑ । स्व॒धया॑ । चि॒त् । सु॒तस्य॑ । अ॒ग्नेः । वा॒ । पा॒हि॒ । जि॒ह्वया॑ । य॒ज॒त्र॒ ।

अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । प्रऽयं॑तम् । श॒क्र॒ । हस्ता॑त् । होतुः॑ । वा॒ । य॒ज्ञम् । ह॒विषः॑ । जु॒ष॒स्व॒ ॥१०

इंद्र। पिब । स्वधया। चित्। सुतस्य । अग्नेः । वा। पाहि । जिह्वया। यजत्र।

अध्वर्योः । वा। प्रऽयतं । शक्र । हस्तात्। होतुः। वा। यज्ञं। हविषः । जुषस्व ॥१०॥

हे इंद्र स्वधया। स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहृत्य सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा पिब । यजत्र यष्टव्येंद्राग्नेर्ज्वालारूपया जिह्वया वाहुतं सोमं पाहि। पिब । हे शक्र समर्थेंद्र अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं हविषो भागं जुषस्व । सेवस्व । सर्वथापि त्वमवागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः। अध्वर्योः। अध्वरं कामयतीति क्यच् । कव्यध्वरेत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। तत एकादेशस्वरः।

प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शक्लृ शक्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक्। हस्तात् । असिहसीत्यादिना तन् । नित्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

शुनं हुंवेम मघवांनमिन्द्रंमस्मिन्भरे नृतंमं वाजंसातौ ।

शृण्वन्तंमुग्रमूतयें समत्सु घ्नन्तं वृत्राणिं संजितं धनांनाम्
॥११

शुनम् । हुवेम । मघऽवांनम् । इन्द्रंम् । अस्मिन् । भरें । नृऽतंमम् । वाजंऽसातौ ।

शृण्वन्तंम् । उग्रम् । ऊतयें । समत्ऽसुं । घ्नन्तंम् । वृत्राणिं । सम्ऽजितंम् । धनांनाम् ॥११

शुनं। हुवेम। मघऽवानं। इंद्रं । अस्मिन् । भरे। नृऽतमं । वाजऽसातौ।

शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं। वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥११॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥१८॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११
सूक्तं ३.१२
सूक्तं ३.१३
सूक्तं ३.१४
सूक्तं ३.१५
सूक्तं ३.१६
सूक्तं ३.१७
सूक्तं ३.१८
सूक्तं ३.१९
सूक्तं ३.२०
सूक्तं ३.३१
सूक्तं ३.३२
सूक्तं ३.३३
सूक्तं ३.३४
सूक्तं ३.३५
सूक्तं ३.३६
सूक्तं ३.३७
सूक्तं ३.३८
सूक्तं ३.३९
सूक्तं ३.४०
सूक्तं ३.५१
सूक्तं ३.५२
सूक्तं ३.५३
सूक्तं ३.५४
सूक्तं ३.५५
सूक्तं ३.५६
सूक्तं ३.५७
सूक्तं ३.५८
सूक्तं ३.५९
सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३६

ऋग्वेदः - मण्डल ३

← सूक्तं ३.३५ | सूक्तं ३.३६ | सूक्तं ३.३७ →

गाथिनो विश्वामित्रः, १० घोर आङ्गिरसः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥१॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान्प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥२॥

पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इन्द्र सोमासः प्रथमा उतेमे ।

यथापिबः पूर्व्याँ इन्द्र सोमाँ एवा पाहि पन्यो अद्या नवीयान् ॥३॥

महाँ अमत्रो वृजने विरप्श्युग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः ।

नाह विव्याच पृथिवी चनैनं यत्सोमासो हर्यश्वममन्दन् ॥४॥

महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥५॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्यदीं सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥६॥

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥७॥

ह्रदा इव कुक्षयः सोमधानाः समी विव्याच सवना पुरूणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वाँ अवृणीत सोमम् ॥८॥

आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठाद्विद्मा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्र यन्धि ॥९॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥१०॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

इमामूष्वित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । इमामू षूपांत्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्दहेच्छस्यमानेति श्रूयत इति । दशम्या आंगिरसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितमिमामू ष्विति सूक्तं । सूत्रितं च । इमामू ष्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वत्र। आ०५.१६.। इति॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्मध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे

चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तं । सूत्रितं च । इमामू ष्विच्छंति वा । आ° ७.५.। इति ॥

इ॒मामू॒ षु प्रभृ॑तिं सा॒तये॑ धा॒ः शश्व॑च्छश्वदू॒तिभि॒र्याद॑मानः ।

सु॒तेसु॑ते वावृ॒धे॒ वर्ध॑नेभि॒र्यः कर्म॑भिर्म॒हद्भि॒ः सुश्रु॑तो॒ भूत् ॥

इ॒माम् । ऊ॒ इति॑ । सु । प्रऽभृ॑तिम् । सा॒तये॑ । धा॒ः । शश्व॑त्ऽशश्वत् । ऊ॒तिऽभि॑ः । याद॑मानः ।

सु॒तेऽसु॑ते । व॒वृ॒धे॒ । वर्ध॑नेभिः । यः । कर्म॑ऽभिः । म॒हत्ऽभि॑ः । सुऽश्रु॑तः । भूत् ॥

इमां। ऊं इति। सु। प्रऽभृतिं । सातये। धाः। शश्वत्ऽशश्वत्। ऊतिऽभिः। यादमानः।

सुतेऽसुते । ववृधे। वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः ।
महत्ऽभिः। सुऽश्रुतः। भूत् ॥१॥

विश्वामित्र इंद्रं स्तौति । हे इंद्र ऊतिभिः । अवंति रक्षंति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण भ्रियते धार्यते यज्ञार्थमिति प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा । इमामिमं सोममिमां स्तुतिं वा सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुष्ठु संपादय। तथा स इंद्रः सुते सुते सोमे ऽभिषुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भिवावृधे । वर्धते । य इंद्रो महद्भिः कर्मभिरसुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धो भूत् । स इंद्र इति पूर्वेणान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । धाः । दधातेश्छांदसे लुङि रूपं । निघातः । शश्वच्छश्वत् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । यादमानः । टुयाचृ याञ्चायां

। शानचि रूपं । चकारस्य दकारश्छांदसः । वावृधे । वृधु वर्धन इत्यमाल्लिटि रूपं । तुजादित्वाभ्यासस्य दीर्घः संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्यंतस्य नंद्यादिवाल्ल्युट् । लित्स्वरः । सुश्रुतः । श्रु श्रवण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येंद्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा। सूत्रितं च। इंद्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अस्य । आ°५. ५.। इति ॥

इन्द्रा॑य॒ सोमाः᳚ प्र॒दिवो॒ विदा॑ना ऋ॒भुर्येभि॒र्वृष॑पर्वा॒ विहा॑याः ।

प्र॒य॒म्यमा॑ना॒न्प्रति॒ षू गृ॑भा॒येन्द्र॒ पिब॒ वृष॑धूतस्य॒ वृष्णः᳚ ॥

इन्द्रांय । सोमाः । प्र॒ऽदिवः । विदांनाः । ऋ॒भुः । येभिः । वृषंऽपर्वा । विऽहांयाः ।

प्र॒ऽय॒म्यमांनान् । प्रतिं । सु । गृ॒भा॒य॒ । इन्द्रं । पिबं । वृषंऽधूतस्य । वृष्णः ॥

इंद्राय। सोमाः। प्रऽदिवः। विदानाः। ऋभुः । येभिः । वृर्षऽपवा। विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इंद्र। पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः ॥२॥

हे इंद्र इंद्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्माभिर्लंभिताः । वृषपर्वा। वृषाणः फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाद्या यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः ।। विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति विहाया महान् । तादृश

इंद्रो येभिर्यैर्दत्तैः सोमैर्ऋभुर्दीप्तो वर्तते हे इंद्र त्वं प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण मंत्रैरुपयम्यमानानिमान्सोमान् सु सुषु प्रति गृभाय। प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य वृषभिर्ग्रावभिरभिषुतं वृष्णः स्वर्गादिफलवर्षकमिमं सोमं पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ। क्विप् । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया। दिव् शब्दो दिवसवाची। कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः। विद्लृ लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । विहायाः। ओहाक् त्यागे । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गृभाय । ग्रह उपादान इत्यस्य लोटि हौ श्नाप्रत्ययस्य छंदसि शायजपीति शायजादेशः । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । अतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिबा वर्धस्वेत्येषा।
सूचितं च । पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति याज्या ।
आ° ५.१६.। इति ॥

पिबा॒ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तास॒ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒तेमे ।

यथापि॑बः पू॒र्व्याँ इ॑न्द्र॒ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या
नवी॑यान् ॥

पिब॑ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ॒ । सु॒तासः᳚ । इन्द्र॑ । सोमा॑सः ।
प्र॒थ॒माः । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॑बः । पू॒र्व्यान् । इ॒न्द्र॒ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॒हि॒ ।
पन्यः᳚ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥

पिब । वर्धस्व । तव । घ। सुतासः । इंद्र । सोमासः।
प्रथमाः । उत । इमे।

यथा। अपिबः। पूर्व्यान्। इंद्र। सोमान। एव। पाहि। पन्यः। अद्य। नवीयान ॥३॥

हे इंद्र इमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमे ऽभि नवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ। ग्रावभिरभिषुताः खलु । हे इंद्र पूर्व्यान्पुरातनान्सोमान्यथा त्वमपिब एवैवमद्याधुना पन्यः स्तुत्योऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वमिमानभिनवान्सोमान्पाहि । पिब ॥ पिब । यातेर्लोटि रूपं । वर्धस्व । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्याघ्न्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।। नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

म॒हाँ अमं॑त्रो वृ॒जने॑ विर॒प्श्यु१॒ग्रं शवः॑ पत्यते धृ॒ष्ण्वोजः॑ ।

नाहं॑ विव्याच पृथि॒वी च॒नैन॒ं यत्सोमा॑सो॒ हर्यं॑श्व॒ममं॑न्दन् ॥

म॒हान् । अमं॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒ऽर॒प्शी । उ॒ग्रम् । शवः॑ ।
प॒त्य॒ते॒ । धृ॒ष्णु । ओजः॑ ।

न । अहं॑ । वि॒व्या॒च॒ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒न॒म् । यत् ।
सोमा॑सः । हरिं॑ऽअश्वम् । अमं॑न्दन् ॥

महान्। अमत्रः । वृजने। विरप्शी। उग्रं । शवः । पत्यते ।
धृष्णु । ओजः ।।

न। अह। विव्याच। पृथिवी। चन। एनं। यत्। सोमासः ।
हरिऽअश्वं । अमंदन् ॥४॥

योऽयमिंद्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षिते युद्धेऽमत्रः शत्रूणामभिभवितात एव विरप्शी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति । स सर्वैः स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येंद्रस्योग्रमुद्गूर्णं शवो बलं धृष्णु धर्षणशीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपतमिंद्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थे । चनेत्यप्यर्थे । द्यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यश्वमिंद्रममंदन् । अमादयन् । तदा तमेनं द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः। अम गत्यादिषु। अमिनक्षियजीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः। विरप्शी। रप लप व्यक्तायां वाचि। औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपंतीति विरप्शाः स्तोतारः । तेऽस्य संतीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि

यक् । निघातः । धृष्णु । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुप्रत्ययः । रषाभ्यामिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादित्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

म॒हाँ उ॒ग्रो वा॑वृधे वी॒र्या॑य स॒माच॑क्रे वृष॒भः काव्ये॑न ।

इन्द्रो॒ भगो॑ वाज॒दा अ॑स्य॒ गाव॒ः प्र जा॑यन्ते॒ दक्षि॑णा अस्य पू॒र्वीः ॥

म॒हान् । उ॒ग्रः । व॒वृ॒धे॒ । वी॒र्या॑य । स॒म्ऽआच॑क्रे । वृ॒ष॒भः । काव्ये॑न ।

इन्द्रः॑ । भगः॑ । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य॒ । गावः॑ । प्र । जा॒य॒न्ते॒ । दक्षि॑णाः । अ॒स्य॒ । पू॒र्वीः ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । संऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इंद्रः। भगः। वाजऽदाः। अस्य । गावः। प्र। जायंते । दक्षिणाः। अस्य । पूर्वीः ॥५॥

महान्युद्धकर्मणि बलवानुग्रः शत्रूणां भयंकर इंद्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे । वर्धते । वृषभः फलस्याभिवर्षको भगः सर्वैर्भजनीयः स इंद्रः काव्येन । कवयः स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे । संगच्छते । तादृशस्यास्येंद्रस्य गावो वाजदाः क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः प्रजायंते । तथास्य पूर्वीर्बह्व्व्यस्ता गावो दक्षिणाः प्रजायंते ॥ वावृधे। वर्धतेर्लिटि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यं । भवे छंदसीति यत । वीरवीर्यौ वेत्यत्र यतोऽनाव

इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात्तित्स्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ञित्वादुपधावृद्धिः । ञित्स्वरः । वाजदाः । ददातेरातोऽनुपसर्गे कः । जायंते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्निनतीनन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १९॥

प्र यत्सिन्ध॑वः प्रस॒वं यथाय॒न्नापः॑ समु॒द्रं र॒थ्ये॑व जग्मुः ।

अत॑श्चि॒दिन्द्र॒ः सद॑सो॒ वरी॑या॒न्यदी॒॑ सोमः॑ पृ॒णति॑ दु॒ग्धो अं॒शुः ॥

प्र । यत् । सिन्ध॑वः । प्र॒ऽस॒वम् । यथा॑ । आय॑न् । आपः॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒थ्या॑ऽइव । ज॒ग्मुः ।

अतः । चि॒त् । इन्द्रः॑ । सदं॑सः । वरीं॑यान् । यत् । ई॒म् । सोमः॑ । पृ॒णतिं । दु॒ग्धः । अं॒शुः ॥

प्र। यत्। सिंधवः । प्रऽसवं। यथा। आयन्। आपः । समुद्रं । रथ्याऽइव। जग्मुः।

अतः । चित्। इंद्रः। सदसः। वरीयान्। यत्।ईं। सोमः। पृणति। दुग्धः । अंशुः ॥६॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं । प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य यद्यदा प्रायन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छति तदापो महांतं समुद्रं रथ्येव रथिन इव जग्मुः । प्रीणनार्थं गच्छंति । तद्वत् अतश्चित्सदसोऽस्मादप्यंतरिक्षादसाविंद्रो वरीयान् । उरुतरः खलु । यदीं यमेनमिंद्रं दुग्धोऽभिषुतोंऽशुर्लताखंडरूपोऽल्पः सोमः पृणति प्रणयति । यथाल्पा नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महांतं

समुद्रं प्रीणयंति तद्वदल्पतरोंऽशुभूतः सोमो वरीयांसमिंद्रं प्रणयति ॥ प्रसवं । सवतेः कर्मण्यप् । थाथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । रथ्येव । रथस्येमे रथ्याः । रथाद्यदिति यत् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । तित्वरितः । इवेन विभक्त्य लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिटि रूपं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । पृणति । पृण प्रीणने । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । दादेर्धातोर्घ इति हकारस्य घत्वं । झषस्तथोर्धोऽधः । प्रत्ययस्वरः ।।

स॒मु॒द्रेण॒ सिन्ध॑वो॒ याद॑माना॒ इन्द्रा॑य॒ सोमं॒ सुषु॑तं॒ भर॑न्तः ।

अं॒शुं दु॑हन्ति ह॒स्तिनो॑ भ॒रित्रै॒र्मध्वः॑ पुनन्ति॒ धार॑या प॒वित्रैः॑ ॥

स॒मु॒द्रेण॑ । सिन्ध॑वः । याद॑मानाः । इन्द्रा॑य । सोम॑म् ।
सुऽसु॑तम् । भर॑न्तः ।

अं॒शुम् । दु॒ह॒न्ति॒ । ह॒स्तिनः॑ । भ॒रित्रैः॑ । मध्वः॑ । पु॒न॒न्ति॒ ।
धार॑या । प॒वित्रैः॑ ॥

समुद्रेण । सिंधवः । यादमानाः । इंद्राय । सोमं । सुऽसुतं ।
भरंतः ।

अंशुं । दुहंति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनंति ।
धारया । पवित्रैः ॥७॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवंत्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्यो यथा तं पूरयंति तद्वद्धस्तिनो हस्तवंतोऽध्वर्य्वादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुष्ठ्वभिषुतं सोमं भरंतः संपादयंतोंऽशुं

दुहंति । लताखंडमभिषुण्वंति । तथा तेऽध्वर्य्वादयः स्रवतो रसस्य धारया पवित्रैः पावनैर्भरित्रैः । कर्मकरणार्थं पदार्थन्बिभ्रतीति भरित्रा बाहवः । तैर्मध्वो माधुर्योपेतान्सोमान्पुनंति । शोधयंति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वाद्द्रवतेरन्येभ्यो ऽपि दृश्यत इति डः । डित्त्वाट्टिलोपः । यद्वा । उन्दी क्लेदने । संपूर्वस्य स्फायितंचीत्यादिना रक् । कित्त्वादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । टुयाचृ याञ्चायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहंति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरित्रैः । डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्मादशित्रादिभ्य इत्रोत्राविती त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनंति । पूञ पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

ह्र॒दा इं॑व कु॒क्षयः॑ सोम॒धाना॒ः सर्मीं वि॒व्याच॒ सव॑ना पु॒रूणिं

।

अन्ना॒ यदिन्द्रः॑ प्रथ॒मा व्याशं॑ वृ॒त्रं जं॑घ॒न्वाँ अं॑वृणीत॒ सोमं॑म्
॥

हृ॒दाःऽइं॑व । कु॒क्षयः॑ । सो॒म॒ऽधानाः॑ । सम् । ई॒मि॒तिं ।
वि॒व्या॒च॒ । सवं॑ना । पु॒रूणिं ।

अन्नां॑ । यत् । इन्द्रः॑ । प्र॒थ॒मा । वि । आशं॑ । वृ॒त्रम् ।
ज॒घ॒न्वान् । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोमं॑म् ॥

हृदाःऽइव। कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं। ईमिति । विव्याच
। सवना। पुरूणि।

अन्ना । यत् । इंद्रः। प्रथमा । वि। आश । वृत्रं । जघन्वान्।
अवृणीत । सोमं ॥८॥

इंद्रस्थ कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टांतः । ह्रदा हव । यथा ह्रदा जलाधारा भवंति तद्वत् । ईं सोऽयमिंद्रः पुरूणि सवना त्रीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इंद्रः प्रथमा प्रथमान्यन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्व्याश विशेषेण जघास ततो वृत्र जघन्वान्वृत्रस्य हंतेंद्रः सोमं माध्यंदिने सवने देवेभ्यो ऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्षे । प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । उ० ३.१५५.। कुष्यते इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः। सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट्। लित्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपं । अन्ना। अद भक्षणे । अद्यत इत्यन्नं । आश। अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं ।। अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लित्स्वरः । वृत्रं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः। जघन्वान्। हंतेः क्वसाविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः। अवृणीत । वृङ् संभक्तावित्यस्य लङि रूपं ॥

आ तू भ॑र॒ माकि॑रे॒तत्परि॑ ष्ठाद्वि॒द्मा हि त्वा॒ वसु॑पतिं॒ वसू॑नाम्
।

इन्द्र॒ यत्ते॒ माहि॑नं॒ दत्र॒मस्त्य॒स्मभ्यं॒ तद्ध॑र्यश्व॒ प्र य॑न्धि ॥

आ । तु । भ॒र॒ । माकि॑ः । ए॒तत् । परि॑ । स्था॒त् । वि॒द्म । हि
। त्वा॒ । वसु॑ऽपतिम् । वसू॑नाम् ।

इन्द्र॑ । यत् । ते॒ । माहि॑नम् । दत्र॑म् । अस्ति॑ । अ॒स्मभ्य॑म् ।
तत् । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । प्र । य॒न्धि॒ ॥

आ। तु। भर। माकिः। एतत् । परि। स्थात् । विद्म। हि।
त्वा। वसुऽपतिं । वसूनां ।

इंद्र। यत् । ते । माहिनं। दत्रं। अस्ति । अस्मभ्यं । तत्।
हरिऽअश्व । प्र। यंधि ॥९॥

हे इंद्र तु क्षिप्रं धनमा भर। एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि ष्ठात् । प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिमुत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्म हि । जानीमः खलु । ते तव माहिनं मंहनीयं यद्दत्रं धनमस्ति हे हर्यश्व तद्धनमस्मभ्यं प्र यंधि। प्रयच्छ ॥ तु । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेर्लोटि रूपं । माकिः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेश्छांदसे लुङि रूपं । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं । निघातः । विद्म । वेत्तेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । वसुपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं। महेरिनण् चेतीनण् प्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः । यंधि। यमु उपरमे। लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सेर्हिः । तस्य वा छंदसीति पित्त्वस्य विकल्पितत्वादत्राङित्त्वादङितश्चेति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेऽस्मे प्रयंधीत्येषा । आ° गृ° १. १५.। यद्यपि सा निर्दहेदिति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वान्नोक्तदोषः ॥

अ॒स्मे प्र य॑न्धि मघवन्नृजीषि॒न्निन्द्र॑ रा॒यो वि॒श्ववा॑रस्य॒ भूरेः॑ ।

अ॒स्मे श॒तं श॒रदो॑ जी॒वसे॑ धा अ॒स्मे वी॒राञ्छश्व॑त इन्द्र शिप्रिन् ॥

अ॒स्मे इति॑ । प्र । य॒न्धि॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । ऋ॒जी॒षि॒न् । इन्द्र॑ । रा॒यः । वि॒श्वऽवा॑रस्य । भूरेः॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । श॒तम् । श॒रदः॑ । जी॒वसे॑ । धाः॒ । अ॒स्मे इति॑ । वी॒रान् । शश्व॑तः । इ॒न्द्र॒ । शि॒प्रि॒न् ॥

अस्मे इति । प्र। यंधि। मघऽवन्। ऋजीषिन्। इंद्र। रायः। विश्वऽवारस्य। भूरेः ।

अस्मे इति।शतं। शरदः।जीवसे।धाः।अस्मे इति।वीरान्।
शश्वतः। इंद्र।शिप्रिन्॥१०॥

मघवन्धनवन्नृजीषिन् गतसारसोमवन् हे इंद्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभजनीयतया वरणं यस्य तत्। भूरेर्भूरि बहु रायो धनं । द्वितीयार्थे षष्ठी । अस्मे अस्मभ्यं प्र यंधि। प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान्धाः । देहि । शिप्रिन् शोभनहनो हे इंद्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्वदिति बहुनाम । बह्न्वीरान्पुत्रान्देहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः ।। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । अस्मात्संश्चद्वेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शु॒नं हुं॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्रं॑म॒स्मिन्भरे॒ नृतं॑म॒ वाजं॑सातौ ।

शृ॒ण्वन्तं॑मु॒ग्रमू॒तयें स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणिं॑ सं॒जितं॒ धनां॑नाम्
॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे। नृऽतमं । वाजऽसातौ।

शृण्वंतं। उग्रं । ऊतये । समत्सु। घ्नंतं। वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥११॥ ॥२०॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरें । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तयें । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धनां॑नाम् ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.१
सूक्तं ३.२
सूक्तं ३.३
सूक्तं ३.४
सूक्तं ३.५
सूक्तं ३.६
सूक्तं ३.७
सूक्तं ३.८
सूक्तं ३.९
सूक्तं ३.१०

सूक्तं ३.२१
सूक्तं ३.२२
सूक्तं ३.२३
सूक्तं ३.२४
सूक्तं ३.२५
सूक्तं ३.२६
सूक्तं ३.२७
सूक्तं ३.२८
सूक्तं ३.२९
सूक्तं ३.३०

सूक्तं ३.४१
सूक्तं ३.४२
सूक्तं ३.४३
सूक्तं ३.४४
सूक्तं ३.४५
सूक्तं ३.४६
सूक्तं ३.४७
सूक्तं ३.४८
सूक्तं ३.४९
सूक्तं ३.५०

सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.६२

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३७

← सूक्तं ३.३६

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.३७

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.३८ →

दे. इन्द्रः। गायत्री, ११ अनुष्टुप्।

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च ।

इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥१॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो ।

इन्द्र कृण्वन्तु वाघतः ॥२॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे ।

इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥३॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि ।

इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥४॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुप ब्रुवे ।

भरेषु वाजसातये ॥५॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो ।

इन्द्र वृत्राय हन्तवे ॥६॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृत्सुतूर्षु श्रवस्सु च ।

इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥७॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् ।

इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥८॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।

इन्द्र तानि त आ वृणे ॥९॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद्द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् ।

उत्ते शुष्मं तिरामसि ॥१०॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘वार्त्रहत्याय' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम् । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं-- ’वार्त्रहत्याय गायत्रमन्त्यानुष्टुप् ' इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' वार्त्रहत्याय' इति उत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयम् । तथा च सूत्रितं - ’वार्र्वहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व.श्रौ. ६.४) इति । महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितं-- वार्त्रहत्याय शवस इत्युत्तमामुद्धरति ' (ऐे. आ. ५. २. ५) इति ॥

वार्त्रंहत्याय शवंसे पृतनाषाह्यांय च ।

इंद्र त्वा वंर्तयामसि ॥१

वार्त्रंऽहत्याय । शवंसे । पृतनाऽसह्यांय । च ।

इन्द्रं । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥१

वार्त्रऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च ।

इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । हे “इन्द्र वार्त्रहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय "शवसे बलाय अपि “च “पृतनाषाह्याय' परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् "आ सर्वतः वर्तयामसि प्रवर्तयामः ॥ वार्त्रहत्याय । वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः ' (पा. सू. ७.

३. ३२) इति तकारः । ञित्वादाद्युदात्तः । पृतनाषाह्याय । 'षह मर्षणे ' इत्यस्माद्भावे 'शकिसहोश्च ' इति यत् । संहितायां 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च ' (पा. सू. ८. ३. १०९) इति षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । वर्तयामसि । 'वृतु वर्तने' इत्यस्य ण्यन्तस्य मसः 'इदन्तो मसिः' इति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

अ॒र्वा॒चीनं॒ सु ते॒ मनं॑ उ॒त चक्षुः॑ शतक्रतो ।

इंद्रं॑ कृ॒ण्वंतुं॑ वा॒घतः॑ ॥२

अ॒र्वा॒चीनं॑म् । सु । ते॒ । मनः॑ । उ॒त । चक्षुः॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं॑ शतऽक्रतो ।

इन्द्रं॑ । कृ॒ण्वन्तुं॑ । वा॒घतः॑ ॥२

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । कृण्वन्तु । वाघतः ॥२

हे "शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे "इन्द्र "वाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । "ते तव "सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं "मनः "अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं “कृण्वन्तु कुर्वन्तु । "उत अपि च "चक्षुः त्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनम् । 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः । चक्षुः । चक्षेः शिच्च ' इत्युसिप्रत्ययः । शिद्भावात् ख्याञादेशाभावः । नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च । कृण्वन्तु ।' कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्वेन पादादित्वादनिघातः। प्रत्ययस्वरः । वाघतः । 'वह प्रापणे

। 'संश्चद्वेहत्' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामा॑नि ते शतक्रतो॒ विश्वा॑भिर्गी॒र्भिरी॑महे ।

इं॑द्रा॑भिमाति॒षाह्ये॑ ॥३

नामा॑नि । ते॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । विश्वा॑भिः । गी॒ःऽभिः । ई॒म॒हे॒ ।

इन्द्र॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसह्ये॑ ॥३

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीःऽभिः । ईमहे ।

इन्द्र । अभिमातिऽसह्ये ॥३

“शतक्रतो हे “इन्द्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यम् । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति “ते तव "नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि “विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः “ईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कान्त्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पु॒रु॒ष्टु॒तस्य॒ धाम॑भिः श॒तेन॑ महयामसि ।

इंद्र॑स्य चर्षणी॒धृतः॑ ॥४

पु॒रु॒ऽस्तु॒तस्य॑ । धाम॑ऽभिः । श॒तेन॑ । म॒ह॒या॒म॒सि॒ ।

इन्द्र॑स्य । च॒र्ष॒णि॒ऽधृतः॑ ॥४

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि ।

इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥४

हे इन्द्र “पुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य “शतेन अपरिमितसंख्याकैः “धामभिः तेजोभिः युक्तस्य "चर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातॄणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य “इन्द्रस्य। यद्वा । आकृषन्ति सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्धारकस्य तव “महयामसि महयामः स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । ‘ष्टुञ् स्तुतौ ' । कर्मणि क्तः । थाथादिस्वरः । संहितायां ' स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति षत्वम् । महयामसि । ‘मह पूजायाम् ' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः । चर्षणीधृतः । 'कृष आकर्षणे '। ‘कृषेरादेश्च चः' (उ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः

। यद्वा ‘कृष विलेखने ' । कर्षन्तीति चर्षणयो मनुष्याः । ‘धृ धारणे' । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इंद्रं वृत्राय हंतवे पुरुहूतमुपं ब्रुवे ।

भरेषु वाजंसातये ॥५

इन्द्रंम् । वृत्रायं । हन्तंवे । पुरुऽहूतम् । उपं । ब्रुवे ।

भरेंषु । वाजंऽसातये ॥५

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहूतम् । उप । ब्रुवे ।

भरेषु । वाजऽसातये ॥५

हे इन्द्र "वृत्राय "हन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं "भरेषु युद्धेषु "वाजसातये अन्नोपलक्षितधनलाभाय च "पुरुहूतं

पुरुभिराहूतम् "इन्द्रं बलवन्तं त्वाम् "उप “ब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि । वृत्राय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः ।। ब्रुवे । ‘ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ २१ ॥

वाजे॑षु सास॒हिर्भ॑व॒ त्वामी॑महे शतक्रतो ।

इंद्रं॑ वृ॒त्राय॒ हंतं॑वे ॥६

वाजे॑षु । स॒स॒हिः । भ॒व॒ । त्वाम् । ई॒म॒हे॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

इन्द्रं॑ । वृ॒त्राय॑ । हन्तं॑वे ॥६

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । वृत्राय । हन्तवे ॥६

“शतक्रतो हे "इन्द्र "वाजेषु संग्रामेषु "सासहिः शत्रूणामभिभविता "भव । "वृत्राय 'हन्तवे वृत्रं हन्तुं "त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः ।
‘सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

द्युम्नेषुं पृत॒नाज्यें पृत्सु॒तूर्षु॒ श्रव॑ःसु च ।

इंद्र॒ साक्ष्वा॒भिमा॑तिषु ॥७

द्युम्नेषुं । पृत॒नाज्यें । पृत्सु॒तूर्षु॑ । श्रव॑ःऽसु । च॒ ।

इन्द्रं । साक्ष्वं । अ॒भिऽमांतिषु ॥७

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्षु । श्रवःऽसु । च ।

इन्द्र । साक्ष्व । अभिऽमातिषु ॥७

“द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः "पृतनाज्ये । पृतनानामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च "पृत्सुतूर्षु पृतनासु तरणशीलेषु शूरेषु “श्रवःसु बलेषु "च येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान् हे "इन्द्र “साक्ष्व अभिभव । तथा “अभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य ‘अचो यत्' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः। पृत्सुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ‘मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' इति पृदादेशः ।' ञित्वरा संभ्रमे ' । ताच्छीलिकः क्विप् । ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ्।

तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व । 'षह मर्षणे ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । दीर्घश्छान्दसः ।।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र 'शुष्मिन्तमं न ऊतये ' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च-'शुष्मिन्तमं न ऊतये श्रायन्त इव सूर्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ।।

शुष्मिंतंमं न ऊ॒तयें द्यु॒म्निनं॑ पाहि॒ जागृ॑विं ।

इंद्र॒ सोमं॑ शतक्रतो ॥८

शु॒ष्मिन्ऽतंमम् । न । ऊ॒तयें । द्यु॒म्निनं॑म् । पा॒हि॒ । जागृ॑विम् ।

इन्द्रं । सोमंम् । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं शतऽक्रतो ॥८

शुष्मिन्ऽतमम् । न । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥८

“शतक्रतो हे “इन्द्र “शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं "द्युम्निनं दीप्तिमन्तम् । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनम्। "जागृविं जागरणशीलम् । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं "नः अस्माकं संबन्धिनं "सोमम् “ऊतये अस्माकं रक्षणाय “पाहि अत्रागत्य पिब ।। शुष्मिन्तमम् । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि • बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । क्विन्प्रत्ययान्तः । नित्त्वादाद्युदात्तः ।।

इं॒द्रि॒याणिं शतक्रतो॒ या ते॒ जनें॑षु प॒ंचसुं ।

इंद्र॒ तानिं त॒ आ वृंणे ॥९

इ॒न्द्रि॒याणिं । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं शतऽक्रतो । या । ते॒ । जनें॑षु ।
प॒ञ्चऽसुं ।

इन्द्रं । तानिं । ते॒ । आ । वृ॒णे॒ ॥९

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु ।
पञ्चऽसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥९

“शतक्रतो हे "इन्द्र "ते तव संबन्धिषु "पञ्चसु "जनेषु
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु "या यानि
"इन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि "ते

त्वदीयानि "तानि इन्द्रियाण्यहम् “आ “वृणे संभजे । यद्वा पञ्चजनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' इति धच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । ‘वृङ् संभक्तौ ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अग॑न्निन्द्र॒ श्रवो॑ बृ॒हद्द्यु॒म्नं द॑धिष्व दु॒ष्टर॑म् ।

उत्ते॒ शुष्म॑ं तिरामसि ॥१०

अग॑न् । इ॒न्द्र॒ । श्रव॑ः । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् । द॒धि॒ष्व॒ । दु॒स्तर॑म् ।

उत् । ते॒ । शुष्म॑म् । ति॒रा॒म॒सि॒ ॥१०

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम्
।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥१०

हे “इन्द्र वृत्रहन्” "बृहत् महत् “श्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् "अगन् त्वां गच्छतु । त्वं "दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिः तरितुम्' अशक्यं “द्युम्नं धनं "दधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु "ते त्वदीयं “शुष्मं बलम् उत्कृष्टं “तिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । ‘मो नो धातोः '। अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि ‘छन्दस्युभयथा ' इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुस्तरम् । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वात् संहितायां षत्वम् । लित्स्वरः । तिरामसि । इदन्तो मसिः । निघातः ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॒ह्यथो॑ शक्र परा॒वतः॑ ।

उ॒ लो॒को यस्ते॑ अद्रिव॒ इंद्रे॒ह त॒त आ गं॑हि ॥११

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । अथो॒ इति॑ । श॒क्र॒ ।
प॒रा॒ऽवतः॑ ।

उ॒ं इति॑ । लो॒कः । यः । ते॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । इन्द्र॑ । इ॒ह । ततः॑
। आ । ग॒हि॒ ॥११

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र ।
पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः
। आ । गहि ॥११

“शक्र बलवन् हे इन्द्र "अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद्देशात् "अथो अपि च "परावतः अतिदूराद्देशात् नः अस्मानभिलक्ष्य “आ “गहि आगच्छ । "अद्रिवः । अत्ति भक्षयति शत्रूनिति अद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे “इन्द्र “ते तव "यः “उ “लोकः उत्तमो लोकोऽस्ति “ततः तस्मादपि लोकात् “इह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् “आ “गहि आगच्छ । गहि । गमेर्लोटि रूपम् । परावतः ।' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । ‘मतुवसो रुः० । इति रुः । ततः । पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल् । लित्स्वरः ॥ ॥ २२ ॥

टिप्पणी

३.३७.९ पञ्चजनोपरि पौराणिकाः संदर्भाः

३.३७.९ <u>जनेषु पञ्चसु</u>

I submit that the Ṛgveda expression janeṣu pañcasu RV 3.37.9 should be translated as 'five peoples' designated as from five lineages: yadu, turvasa, druhyu, anu, puru. RV 3.37 also details the competence of the five people who are artisans. I submit that these the lineage of these five communities or guilds of peoples continue into Sarasvati Civilization documenting the wealth accounting ledgers and metalwork catalogues. They are worshippers of fire, yajñikā-s. In Tamil-

Kannada traditions, the five peoples are designated as five artificers: carpenters, goldsmiths, blacksmiths, stone-cutters (masons) and braziers. These five artificers are the documenters of the Indus Script Corpora which now total over 8000 inscriptions attesting to the metallurgical/artisanal/lapidary competence and expertise of janeṣu pañcasutranslated in context as 'five artificers'(RV 3.37.9). -

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३८

ऋग्वेदः - मण्डल ३
सूक्तं ३.३८
← सूक्तं ३.३७
प्रजापतिर्वैश्वामित्रः, प्रजापतिर्वाच्यो वा, तावुभावपि वा गाथिनो विश्वामित्रो वा।
सूक्तं ३.३९ →

दे. इन्द्रः । त्रिष्टुप् ।

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीँरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥१॥

इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोधृतः सुकृतस्तक्षत द्याम् ।

इमा उ ते प्रण्यो वर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मणि ग्मन् ॥२॥

नि षीमिदत्र गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।

सं मात्राभिर्ममिरे येमुरुर्वी अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥३॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥४॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥५॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्व्रते गन्धर्वाँ अपि वायुकेशान् ॥६॥

तदिन्न्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥७॥

तदिन्न्वस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥८॥

युवं प्रत्नस्य साधथो महो यद्दैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥९॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

' अभि तष्टेव' इति दशर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका -- अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि ' इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य ऋषी' इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे अभि तष्टेव ' इत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च-' उदु

ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवं सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ।।।

अ॒भि तष्टे॑व दीधया मनी॒षामत्यो॒ न वा॒जी सु॒धुरो॒ जिहा॑नः ।

अ॒भि प्रि॒याणि॒ मर्मृ॑श॒त्परा॑णि क॒वीँरि॑च्छामि सं॒दृशे॑ सुमे॒धाः ॥१

अ॒भि । तष्टा॑ऽइव । दी॒ध॒य॒ । म॒नी॒षाम् । अत्यः॑ । न । वा॒जी । सु॒ऽधुरः॑ । जिहा॑नः ।

अ॒भि । प्रि॒याणि॑ । मर्मृ॑शत् । परा॑णि । क॒वीन् । इ॒च्छा॒मि॒ । स॒म्ऽदृशे॑ । सु॒ऽमे॒धाः ॥१

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुऽधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सम्ऽदृशे । सुऽमेधाः ॥१

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतः "मनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् "अभि “दीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । “तष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । "सुधुरः शोभनया धुरान्वितः “वाजी वेगवान् “अत्यो “न अश्व इव “जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः “पराणि उत्तमानि “प्रियाणि इन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा । पराणि उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि “अभि “मर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् 'सुमेधाः शोभनमेधावानहं “कवीन् । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः 'देवभूयमगमन् ते कवयः । तान् “संदृशे संद्रष्टुम् “इच्छामि । उक्तार्थे ब्राह्मणम् -’ अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभिवत्तत्यै रूपमभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्मृशतो

यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माल्लोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति कवीँरिच्छामि संदृशे सुमेधा इति ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति' (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्य तृनि रूपम् । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो ' बहुलं छन्दसि । इति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सुधुरः । ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तर पदाद्युदात्तत्वम् । जिहानः । ' ओहाङ् गतौ ' इत्यस्य शानचि' भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्मृशत् ।' मृश आमर्शने' इत्यस्य यङ्लुकि ' रुग्रिकौ च लुकि ' इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदृशे । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' इत्यस्मात् तुमर्थे ' दृशे विख्ये च' इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः

। समासे कृदुत्तरपदस्वरः। सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नोत पृ॑च्छ॒ जनि॑मा कवी॒नां म॑नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्तक्षत॒ द्यां ।

इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒३॒ वर्ध॑माना॒ मनो॑वाता॒ अध॒ नु धर्म॑णि ग्मन्
॥२

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । जनि॑म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॒ऽधृतः॑ ।
सु॒ऽकृतः॑ । त॒क्ष॒त॒ । द्याम् ।

इ॒माः । ऊ॒॑ इति॑ । ते॒ । प्र॒ऽन्यः॑ । वर्ध॑मानाः । मनः॑ऽवाताः ।
अध॑ । नु । धर्म॑णि । ग्म॒न् ॥२

इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःऽधृतः ।
सुऽकृतः । तक्षत । द्याम् ।

इमाः । ऊं इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः । मनःऽवाताः । अध । नु । धर्मणि । ग्मन् ॥२

“उत इत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र “कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयं गतानां “जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम् “इना ईश्वरान् गुरून् “पृच्छ । ते कवयः “मनोधृतः संयतमनस्का अतः एव “सुकृतः शोभनकर्माणः सन्तः “द्यां दिवं “तक्षत अकुर्वन् । “अध अथेदानीं “धर्मणि अस्मिन् यज्ञे “ते त्वदर्थं "प्रण्यः प्रणीयमानाः “मनोवाताः मनोवेगाः “वर्धमानाः त्वां वर्धयन्त्यः “इमाः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः “नु क्षिप्रं “ग्मन् त्वां गच्छन्तु । “उ सर्वत्र प्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ ।' प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इत्यस्य लोटि तुदादित्वात् शः । तस्य ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । निघातः । प्रण्यः । ‘ णीञ् प्रापणे ' इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्विप् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियङादेशं बाधित्वा

यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोः । इति स्वरितत्वम् । ग्मन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । झेर्ङित्वात् ‘गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः । निघातः ॥

नि षी॒मिद॒त्र॒ गुह्या॒ दधा॑ना उ॒त क्ष॒त्राय॒ रोद॑सी॒ सम॑ञ्जन् ।

सं मात्रा॑भिर्ममि॒रे ये॒मुरु॒र्वी अ॒न्तर्म॒ही समृ॑ते॒ धाय॑से धुः ॥३

नि । सी॒म् । इत् । अत्र॑ । गुह्या॑ । दधा॑नाः । उ॒त । क्ष॒त्राय॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । सम् । अ॒ञ्ज॒न् ।

सम् । मात्रा॑भिः । म॒मि॒रे । ये॒मुः । उ॒र्वी इति॑ । अ॒न्तः । म॒ही इति॑ । समृ॑ते॒ इति॒ सम्ऽऋ॑ते । धाय॑से । धु॒रिति॑ धुः ॥३

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् ।

सम् । मात्राभिः । ममिरे । येमुः । उर्वी इति । अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽऋते । धायसे । धुरिति धुः ॥३

“अत्र भूलोके “गुह्या गुह्यानि कर्माणि "सीमित् सर्वत एव “नि “दधानाः कुर्वाणा एते कवयः “उत अपि च “क्षत्राय बलाय धनाय वा “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “समञ्जन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः। किंच ते “मात्राभिः । मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोच्चयाः। ताभिर्मात्राभिः “सं “ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । “समृते परस्परं संगते “उर्वी विस्तीर्णे “मही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ "येमुः नियमितवन्तः । विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण “अन्तः उदयच्छन् । तथा “धायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं “धुः व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थे यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातेः शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् । ‘ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु' इत्यस्य लङि

श्नसोरल्लोपः । निघातः । मात्राभिः ।' मा माने ' 'माङ् माने' वा । 'हुयाम इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । 'माङ् माने' इत्यस्य लिटि रूपम् । 'चादिलोपे विभाषा ' इति न निघातः । येमुः । ' यम उपरमे ' इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । तिङुत्तरत्वादनिघातः । धायसे । ' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि इत्यसुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेः लुङि रूपम् ॥ २॥

आ॒तिष्ठं॑तं परि॒ विश्वे॑ अभूष॒ञ्छ्रियो॒ वसा॑नश्चरति॒ स्वरो॑चिः ।

म॒हत्तद्वृष्णो॒ असु॑रस्य॒ नामा वि॒श्वरू॑पो अ॒मृता॑नि तस्थौ ॥४

आ॒ऽतिष्ठ॑न्तम् । परि॑ । विश्वे॑ । अ॒भू॒ष॒न् । श्रियः॑ । वसा॑नः । च॒र॒ति॒ । स्वऽरो॑चिः ।

म॒हत् । तत् । वृष्णः॑ । असु॑रस्य । नाम॑ । आ । वि॒श्वऽरू॑पः । अ॒मृता॑नि । त॒स्थौ॒ ॥४

आऽतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥४

“विश्वे सर्वे कवयो रथम् “आतिष्ठन्तम् इन्द्रं “परि “अभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । “स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव “श्रियः दीप्तीः "वसानः आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रः “चरति सर्वत्र वर्तते । “वृष्णः कामानां वर्षितुः "असुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य “तत् तादृशमनुभूतपूर्वं “नाम । नमयति सर्वान् अनेन शत्रूनिति नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य

शरीरं कर्म वा। “महत् आश्चर्योपेतं वर्तते । तथा “विश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मना “अमृतानि जलानि “आ “तस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी। अभूषन् । ‘ भूष अलंकारे' ' इत्यस्य लङि रूपम् । वसानः । वस आच्छादने ' इत्यस्य शानचि रूपम्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे थातुस्वरः। नाम। ‘ णमु प्रह्वत्वे 'इत्यस्मात् 'नामन्सीमन” ' इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि । ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ।।

असूंत॒ पूर्वो॑ वृष॒भो ज्यायां॑नि॒मा अं॑स्य शु॒रुधः॑ संति पू॒र्वीः ।

दि॒वो न॒पाता वि॒दथ॑स्य धी॒भिः क्ष॒त्रं रा॑जाना प्र॒दिवो॑ दधाथे ॥५

अ॒सू॑त । पूर्वः॑ । वृ॒ष॒भः । ज्याया॑न् । इ॒माः । अ॒स्य॒ । शु॒रुधः॑ । स॒न्ति॒ । पू॒र्वीः ।

दि॒वः॑ । न॒पा॒ता॒ । वि॒दथ॑स्य । धी॒भिः । क्ष॒त्रम् । रा॒जा॒ना॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । द॒धा॒थे॒ इति॑ ॥५

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥५

“वृषभः कामानां वर्षकः “पूर्वः चिरन्तनोऽत एव “ज्यायान् इन्द्रः “असूत । अपः ससर्ज । “पूर्वीः बह्व्यः “इमाः अनेन सृष्टा आपः “अस्य “शुरुधः । शुचः पिपासाया रोधयित्र्यः

“सन्ति भवन्ति । “दिवो “नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानौ इन्द्रावरुणौ “प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य “विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुः “धीभिः स्तुतिभिः “क्षत्रं धनं “दधाथे अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ' इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्यशब्दात् ईयसुनि ‘ज्य च ' (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ ज्यादादीयसः' (पा. सू. ६. ४. १६०) इति ईयसः आदेः ईकारस्य' आकारादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । ‘ नभ्राण्नपात्' इति निपातनात् नञः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वात निघातः । धीभिः । ‘ सावेकाचः° ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आमन्त्रितत्वात निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

त्रीणिं राजाना वि॒दथें पु॒रूणि॒ परि॒ विश्वांनि भूषथ॒ः सदांसि

।

अपंश्यमत्र मनंसा जगन्वान्व्रते गंधर्वाँ अपिं वायुकेंशान् ॥ ६

त्रीणिं । राजाना । विदथें । पुरूणिं । परिं । विश्वांनि । भूषथः । सदांसि ।

अपंश्यम् । अत्रं । मनंसा । जगन्वान् । व्रते । गन्धर्वान् । अपिं । वायुऽकेंशान् ॥६

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरूणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । व्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुऽकेशान् ॥६

हे राजानौ इन्द्रावरुणौ “विदथे अस्मिन् यज्ञे “विश्वानि व्याप्तानि “पुरूणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि “त्रीणि "सदांसि सवनानि “परि "भूषथः सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं “जगन्वान् यज्ञे प्रति गतवानसि । “अपि संभावनायाम् । यतोऽहम् “अत्र “व्रते यज्ञे “वायुकेशान् वायुवत् चञ्चलरश्मीन् “गन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् “मनसा “अपश्यम् । ते च स्वानभ्राजादयः तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः-’ स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्' (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूषथः । ‘ भूष अलंकारे' इत्यस्य लटि रूपम् । अपश्यम् ।' दृशिर् प्रेक्षणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । जगन्वान् । गमेः क्वसौ ' विभाषा गमहनविदविशाम्' इति इटो विकल्पितत्वादत्र इडभावः । ‘ मो नो धातोः ' ‘ म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गन्धर्वान् । ‘ धृञ् धारणे'

इत्यस्य गोशब्दे उपपदे ‘ गवि गन् धृञो वः' इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्न्वंस्य वृष॒भस्यं धे॒नोरा नामंभिर्ममिरे॒ सक्म्यं॒ गोः ।

अ॒न्यदंन्यदसु॒र्यं१॒ वसांना॒ नि मा॒यिनों ममिरे रू॒पमंस्मिन् ॥
७

तत् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । वृ॒ष॒भस्यं । धे॒नोः । आ ।
नामंऽभिः । म॒मि॒रे॒ । सक्म्यंम् । गोः ।

अ॒न्यत्ऽअंन्यत् । अ॒सु॒र्यंम् । वसांनाः । नि । मा॒यिनः॑ ।
म॒मि॒रे॒ । रू॒पम् । अ॒स्मि॒न् ॥७

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ ।
नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यम् । गोः ।

अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥७

ये यजमानाः “वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य “अस्य इन्द्रस्यार्थं “धेनोः “गोः नामभिः विश्वायुर्विश्वव्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां “सक्म्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकं हविः “नु क्षिप्रम् “आ “ममिरे आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः “अन्यदन्यत् नूतनम् "असुर्यम् असुराणां बलं “वसानाः आच्छादयन्तः अत एव “मायिनः मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः सन्तः “अस्मिन् इन्द्रे “रूपं स्वं स्वं रूपं “नि “ममिरे इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणः। ममिरे । माङ् माने ' । लिटि रूपम् । निघातः । सक्म्यम् । ‘ युजिरुचितिजां कुश्च ' (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सचतेः मक्प्रत्ययः कुत्वं

च । सचनं सक्मः । तत्र भवः इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् ।' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे ' असुरस्य स्वम् ' (पा. सू.. ४. ४. १२३) इति यत् । तित्स्वरितः । रूपम् । ‘ रूप रूपक्रियायाम् । ण्यन्तः । खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ' (उ. सू.३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं च। रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्न्वंस्य सवि॒तुर्नकिर्मे हिर॒ण्ययीम॒मतिं॒ यामशिंश्रेत् ।

आ सुंष्टु॒ती रोदंसी विश्वमि॒न्वे अपींव॒ योषा॒ जनिंमानि वव्रे ॥८

तत् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । स॒वि॒तुः । नकिः॑ । मे॒ । हि॒र॒ण्ययीं॑म् । अ॒मतिं॑म् । याम् । अशिं॑श्रेत् ।

आ । सु॒ऽस्तु॒ती । रोदं॑सी॒ इतिं । वि॒श्व॒मि॒न्वे इतिं वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वे । अपिं॑ऽइव । योषां । जनिं॑मानि । व॒व्रे॒ ॥८

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अपिऽइव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥८

"तत् तस्मात् "सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुः "अस्य इन्द्रस्य "मे मम "हिरण्ययीं सुवर्णमयीम् "अमतिं दीप्तिं "नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । "यां मदीयां दीप्तिम् "अशिश्रेत् य आश्रयति सः "सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् "विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयित्र्यौ "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "आ "वव्रे स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । "अपीव "योषा "जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातानि अपत्यानि वृणोति

तद्वत् । नुः पूरणः॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीम् । हिरण्यस्य विकारार्थे ' मयड्वैतयोः । (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयट्। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ' इति निपातनात् मयटो मकारलोपः । टित्त्वात् ' टिड्ढाणञ्° ' इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः इति अतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्रेत् । श्रयतेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती । ‘ सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । ‘ इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' इत्यस्मात् कर्मणि अण् । इदित्वात् नुम् । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति द्वितीयाया अलुक्। कृदुत्तरपदस्वरः । योषा । यौतेर्मिश्रीभावकर्मणः । वृतॄवदिहनिकमिकषियुमुचिभ्यः सः' इति सप्रत्ययः । ग्रामादित्वात् आद्युदात्तः । जनिमानि ।' जनी प्रादुर्भावे । हृजनिभ्यामिमनिन् ' इति इमनिन्प्रत्ययो भूतकाले ।

नित्त्वादाद्युदात्तः । वव्रे । ‘वृञ् वरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्र॒त्नस्यं साधथो म॒हो यद्दैवीं स्व॒स्तिः परिं णः स्यातं ।

गो॒पाजिंह्वस्य त॒स्थुषो॒ विरूंपा॒ विश्वें पश्यंति मा॒यिनः॑ कृ॒तानिं ॥९

युवम् । प्र॒त्नस्यं । सा॒ध॒थ॒ः । म॒हः । यत् । दैवीं । स्व॒स्तिः । परिं । न॒ः । स्या॒त॒म् ।

गो॒पाजिंह्वस्य । त॒स्थुषः॑ । विऽरूंपा । विश्वें । प॒श्य॒न्ति॒ । मा॒यिनः॑ । कृ॒तानिं ॥९

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विऽरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥९

हे इन्द्रावरुणौ “युवं युवां “प्रत्नस्य स्तोतुः “महः तादृशं श्रेयः “साधथः साधयथः । कीदृशं तदित्यत आह । “यद्दैवी “स्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणम् । किंच युवां “नः अस्मान् “परि परितः “स्यातं रक्षको भवेतम् । “विश्वे सर्वे “मायिनः देवाः “गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा बिभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । “तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य “विरूपा नानाविधानि वृत्रहननादीनि “कृतानि कर्माणि “पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने 'युवावौ द्विवचने' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । 'ङेप्रथमयोरम्' (पा. सू. ७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । ' साध संसिद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । ' बहुलमन्यत्रापि°' इति णेर्लुक् । निघातः । दैवी । '

देवाद्यञञौ ' इति अञ्प्रत्ययः । ञित्स्वरः ॥ स्यातम् । अस्तेर्लिङि रूपम् । गोपजिह्वस्य । 'गुपू रक्षणे' इत्यस्य आयप्रत्ययान्तस्य क्विपि अतोलोपयलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । “ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य क्वसौ 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति प्राप्तस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । ' वसोः संप्रसारणम्' । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । निघातः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥१०

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥१०

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥१०

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.१	सूक्तं ३.२१	सूक्तं ३.४१	सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.२	सूक्तं ३.२२	सूक्तं ३.४२	सूक्तं ३.६२
सूक्तं ३.३	सूक्तं ३.२३	सूक्तं ३.४३	
सूक्तं ३.४	सूक्तं ३.२४	सूक्तं ३.४४	
सूक्तं ३.५	सूक्तं ३.२५	सूक्तं ३.४५	
सूक्तं ३.६	सूक्तं ३.२६	सूक्तं ३.४६	
सूक्तं ३.७	सूक्तं ३.२७	सूक्तं ३.४७	
सूक्तं ३.८	सूक्तं ३.२८	सूक्तं ३.४८	
सूक्तं ३.९	सूक्तं ३.२९	सूक्तं ३.४९	
सूक्तं ३.१०	सूक्तं ३.३०	सूक्तं ३.५०	

ऋग्वेदः सूक्तं ३.३९

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.३८
सूक्तं ३.३९
सूक्तं ३.४० →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप् ।

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥१॥

दिवश्चिदा पूर्व्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥२॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्थात् ।

वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध्न एता ॥३॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दृंहिता माहिनावानुद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥४॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञ्वा सत्वभिर्गा अनुग्मन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥५॥

इन्द्रो मधु सम्भृतमुस्रियायां पद्वद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळ्हमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥६॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥७॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु ष्यादारे स्याम दुरितस्य भूरेः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥८॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘इन्द्रं मतिः ' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । इन्द्रं मतिर्नव' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ।

इंद्रं॑ म॒तिर्हृ॒द आ व॒च्यमा॒नाच्छा॒ पतिं॒ स्तोमं॑तष्टा जिगाति ।

या जागृं॑विर्वि॒दथे॑ श॒स्यमा॒नेंद्र॒ यत्ते॒ जायं॑ते वि॒द्धि तस्यं ॥१

इन्द्रं॑म् । म॒तिः । हृ॒दः । आ । व॒च्यमां॑ना । अच्छं॑ । पतिं॑म् । स्तोमं॑ऽतष्टा । जि॒गा॒ति॒ ।

या । जागृं॑विः । वि॒दथे॑ । श॒स्यमां॑ना । इन्द्रं॑ । यत् । ते॒ । जायं॑ते । वि॒द्धि । तस्यं ॥१

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमऽतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥१

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र “हृदः हृदयात् “वच्यमाना उच्यमाना “स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता “मतिः स्तुतिः “पतिं सर्वस्य जगतः स्वामिनं “अच्छ अभिलक्ष्य “आ “जिगाति समन्तात् गच्छतु । "या मदीया स्तुतिः “जागृविः स्तुत्यस्य सर्वं जागरणं कुर्वाणा “विदथे यज्ञे "शस्यमाना भवति । हे “इन्द्र “ते त्वदर्थं “यत् स्तोत्रं मत्तः “जायते तत् “विद्धि जानीहि । “तस्य इति द्वितीयार्थे षष्ठी ।। मतिः । ‘ मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य ‘ पद्दन्नोमास' (पा. सू. ६, १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वच्यमाना । ‘ वच

परिभाषणे ' इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणवश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ।। स्तोमतष्टा । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ‘ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जिगाति । ‘ गा स्तुतौ छन्दसि' इति जुहोत्यादिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । निघातः । जायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । ‘ विद ज्ञाने' इत्यस्य लोटि हेः “ हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ।।

दि॒वश्चि॒दा पू॒र्व्या जाय॑माना॒ वि जागृ॑विर्वि॒दथे॑ श॒स्यमा॑ना ।

भ॒द्रा वस्त्रा॒ण्यर्जु॑ना॒ वसा॑ना॒ सेयम॒स्मे सं॑न॒जा पित्र्या॒ धीः ॥ २

दि॒वः । चि॒त् । आ । पू॒र्व्या॑ । जाय॑माना । वि । जागृ॑विः ।
वि॒दथे॑ । श॒स्यमा॑ना ।

भ॒द्रा । वस्त्रा॑णि । अर्जु॑ना । वसा॑ना । सा । इ॒यम् । अ॒स्मे
इति॑ । स॒न॒ऽजा । पित्र्या॑ । धीः ॥२

दिवः । चित् । आ । पूर्व्या । जायमाना । वि । जागृविः ।
विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे
इति । सनऽजा । पित्र्या । धीः ॥२

हे इन्द्र “दिवश्चित् द्योतमानात् सूर्यादपि “पूर्व्या पूर्वे भवा उषःकालसंबन्धिनी “आ “जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति “सेयं वाक् “विदथे यज्ञे “शस्यमाना “जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा “भद्रा कल्याणानि “अर्जुना शुक्लवर्णानि “वस्त्राणि योग्यतया

तेजांसि “वसाना “अस्मे अस्माकं “पित्र्या पितृक्रमागता अत एव “सनजा पुरातनी सती “धीः तव स्तुतिर्भवति ॥

दिवः । दिवेः क्विप् । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । ‘ अर्जेर्णिलुक्च' (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । नित्स्वरः। सनजा। जनेः “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति डः। प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे ‘ पितुर्यच्च' इति यत्प्रत्ययः । ‘ रीङृतः ' (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीङादेशः । “यस्य” इति लोपः ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

य॒मा चि॒दत्रं यम॒सूरंसूत जि॒ह्वाया॒ अग्रं॒ पत॒दा ह्यस्थांत् ।

वपूंषि जा॒ता मिंथु॒ना संचेते तमो॒हना॒ तपुंषो बु॒ध्न एतां ॥३

य॒मा । चि॒त् । अत्रं । य॒म॒ऽसूः । अ॒सू॒त । जि॒ह्वायाः᳚ । अग्रंम् । पतंत् । आ । हि । अस्थांत् ।

वपूंषि । जा॒ता । मि॒थु॒ना । स॒चे॒ते॒ इतिं । त॒मः॒ऽहनां ।
तपुंषः । बु॒ध्ने । आऽइंता ॥३

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः ।
अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्थात् ।

वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमःऽहना ।
तपुषः । बुध्ने । आऽइता ॥३

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । "यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुषोभिमानिनी देवता । सा "यमा यमलावश्विनौ "अत्र उषःकाले "असूत । अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्विनौ स्तोतुं मम "जिह्वायाः "अग्रं "पतत् चञ्चलम् "आ "अस्थात् "हि तिष्ठति खलु । "तमोहना तमसो हन्तारौ "तपुषः । तपस्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः। तस्य "बुध्ने मूले "एता एतावागतौ "मिथुना परस्परं संगतौ तावश्विनौ जाता उत्पन्नानि "वपूंषि ।

उप्यन्ते निधीयन्ते इति वपूंषि उषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । "सचेते संगच्छतः ॥ यमसूः। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य क्विप्। कृदुत्तरपदस्वरः। असूत । तस्यैव धातोर्लङि अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् ।' पत्लृ गतौ ' । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । लुङि रूपम् । हियोगादनिघातः । वपूंषि । ' डुवप् बीजसंताने' । 'अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उसिप्रत्ययः । ' निच्च ' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते । षच समवाये' इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । तप संतापे ' । ' अर्तिपॄवपि °' इत्यादिना उसिः । बुध्ने । बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च ' (उ. सू. ३. २८५) इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिबुधी एतावादेशौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । ' इण् गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ।।

नकिरेषां निंदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषुं योधाः ।

इंद्रं एषां दृंहिता माहिंनावानुद्गोत्राणिं ससृजे दंसनांवान् ॥ ४

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषुं । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दृंहिता । माहिंनऽवान् । उत् । गोत्राणिं । ससृजे । दंसनांऽवान् ॥४

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दृंहिता । माहिनऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥४

हे इन्द्र सत्रे प्रवृत्तानाम् “अस्माकं "ये “पितरः अङ्गिरसः “गोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं "योधाः योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् “एषां मर्त्येषु “निन्दिता दूषकः “नकिः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । “माहिनावान् महिमोपेतः "दंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान् “इन्द्रः “एषाम् अङ्गिरसां “दृंहिता दृंहितानि समृद्धानि “गोत्राणि गवां वृन्दानि “उत् “ससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो ददौ॥ निन्दिता ।' निदि कुत्सायाम्' इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदातत्वम् । योधाः । ‘युध संप्रहारे' इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । दृंहिता । ‘ दृह दृहि वृद्धौ' इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । महिनावान् ।' महेरिनण्च' (उ. सू. २.२१४) इति इनण्प्रत्ययः। तदस्यास्ति' इति मतुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा ।' मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ' (पा. सू. ६. ३. ११९) इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे ' खलगोरथात् ' इत्यनुवृत्तौ ' इनित्रकठ्यचश्च' (पा. सू. ४.

२. ५१) इति गोशब्दात् त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । “ सृज विसर्गे ' इत्यस्य लिटि रूपम् ।।

दशपेये निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् ‘सखा ह यत्र' इत्येषा । सूत्रितं च-’ सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानीययोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ।।

सखा॑ ह॒ यत्र॒ सखि॑भि॒र्नव॑ग्वैरभि॒ज्ञ्वा सत्व॑भि॒र्गा अ॑नु॒ग्मन् ।

स॒त्यं तदिं॑द्रो॑ द॒शभि॒र्दशं॑ग्वै॒ः सूर्यं॑ विवेद॒ तमां॑सि क्षि॒यंतं॑ ॥५

सखा॑ । ह॒ । यत्रं॑ । सखिं॑ऽभिः । नवं॑ऽग्वैः । अ॒भि॒ऽज्ञु । आ । सत्वं॑ऽभिः । गाः । अ॒नु॒ऽग्मन् ।

स॒त्यम् । तत् । इन्द्रः॑ । द॒शऽभिः॑ । दशं॑ऽग्वैः । सूर्यं॑म् । वि॒वे॒द॒ । तमां॑सि । क्षि॒यन्तं॑म् ॥५

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽग्मन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥५

“सखिभिः समानख्यानैः “सत्वभिः इन्द्रमभितः सीदद्भिः "नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवग्वाः । तैः सत्वभिः अङ्गिरोभिः “सखा समानख्यानः इन्द्रः “यत्र यस्मिन् बिले पणिभिर्निरुद्धाः “गाः अभिलक्ष्य "अभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा “अनुग्मन् अनुगच्छन् “इन्द्रः “तत् तत्र बिले “दशग्वैः। ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते दशग्वाः । “दशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् “तमसि

बिलवर्तिन्यन्धकारे “क्षियन्तं निवसन्तं “सत्यं यथार्थप्रकाशं “सूर्यं “विवेद लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आहौ पूरणौ ॥ सखा । ' ख्या प्रकथने ' । ‘ समाने ख्यश्चोदात्तः' इति इणप्रत्ययः । डिच्च । 'समानस्य छन्दसि' इति समानस्य सभावः । ‘उदात्त: इत्युक्तत्वेन सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । ' प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ' इति विधीयमानो ज्ञुः अभेरुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्मात् ‘प्र ईरसद्योस्तुट् च ' इति क्वनिष्प्रत्ययः । तुडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अनुग्मन् । गमेः शतरि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि कृते • गमहन ' इत्यादिना' उपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद । ‘ विद ज्ञाने' इत्यस्मात् लिटि णलि

रूपम् । क्षियन्तम् । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य शतरि रूपम् ॥ ॥२५॥

इंद्रो॒ मधु॒ संभृ॑तमु॒स्रिया॑यां प॒द्वद्वि॑वेद श॒फव॒न्नमे॒ गोः ।

गुहा॑ हि॒तं गुह्यं॑ गू॒ळ्हम॒प्सु हस्ते॑ दधे॒ दक्षि॑णे॒ दक्षि॑णावान् ॥ ६

इन्द्रः॑ । मधु॑ । सम्ऽभृ॑तम् । उ॒स्रिया॑याम् । प॒त्ऽवत् । वि॒वे॒द॒ । श॒फऽव॑त् । नमे॑ । गोः ।

गुहा॑ । हि॒तम् । गुह्य॑म् । गू॒ळ्हम् । अ॒प्ऽसु । हस्ते॑ । द॒धे॒ । दक्षि॑णे । दक्षि॑णऽवान् ॥६

इन्द्रः । मधु । सम्ऽभृतम् । उस्रियायाम् । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥६

“इन्द्रः "उस्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्स्राविण्यां भोगवत्यां गवि “संभृतं संपादितं “मधु क्षीरादि "विवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं “पद्वत् पादयुक्तं “शफवत् खुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । “नमे “गोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहृतां गां नमे आनीतामकरोत् । तथा “दक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः “गुहा गुहायां “हितं “गुह्यं प्रच्छन्नम् अत एव “अप्सु अन्तरिक्षे 'गूळ्हं गूढचारिणं मायिनमसुरं “दक्षिणे “हस्ते “दधे दधार अग्रहीत् इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके ‘श्रुधी हवम् ' इस्यस्मिन् वर्गे गुहा हितम्' इत्येतत् सम्यगभ्यधायि (ऋ. सं. २. ११. ५) ॥ उस्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । • विद ज्ञाने' ‘ विद्लृ लाभे' । एतयोर्लिटि रूपम् । शफवत् ।

शफोऽस्यास्तीति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । नमे । ' णमु प्रह्वत्वे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । ‘गुहू संवरणे' इत्यस्मात् ‘ शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । कित्त्वादगुणः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। दधे । दधातेर्लिटि रूपम् । दक्षिणावान् । ' दक्ष वृद्धौ '। 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । नित्स्वरः ॥

ज्योति॑र्वृणीत॒ तम॑सो विजा॒नन्ना॒रे स्या॑म दुरि॒ताद॒भीके॑ ।

इ॒मा गिर॑ः सोमपाः सोमवृद्ध जु॒षस्वे॑द्र पुरु॒तम॑स्य का॒रोः ॥ ७

ज्योतिः । वृ॒णी॒त॒ । तमंसः । वि॒ऽजा॒नन् । आ॒रे । स्या॒म॒ । दु॒ःऽइ॒तात् । अ॒भीकें ।

इ॒माः । गिरः । सो॒म॒ऽपाः॒ । सो॒म॒ऽवृ॒द्ध॒ । जु॒षस्वं । इ॒न्द्र॒ । पु॒रु॒ऽतमंस्य । का॒रोः ॥७

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥७

“तमसः रात्रेः सकाशात् पविजानन् विशेषेण जानन्” प्रादुर्भवन् सूर्यात्मक इन्द्रः "ज्योतिवृणीत । जगद्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृत्रादेः विजानन् प्रादुर्भवन् । वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं “दुरितात् पापात् "आरे दूरे

पापवर्जिताः सन्तः “अभीके भयरहिते स्थाने “स्याम भवेम । “सोमपाः सोमस्य पातः अत एव “सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे “इन्द्र “पुरुतमस्य । पुरून् बहून्' शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य तव "कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विजः “इमाः स्तुतिलक्षणाः “गिरः वाचः “जुषस्व सेवस्व ॥ वृणीत । ‘वृङ् संभक्तौ ' इत्यस्य लङि रूपम् । विजानन् । 'ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषाद्विभाषा ' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्प्रत्ययः। ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘कपि पूर्वम् ' (पा. सू. ६. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य । ‘ तमु ग्लाने ' इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि • परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योतिंर्य॒ज्ञाय॒ रोदं॑सी॒ अनुं ष्यादा॒रे स्यां॑म दु॒रि॒तस्य॒ भूरेः॑ ।

भूरिं चि॒द्धि तुंज॒तो मर्त्यस्य सुपा॒रासों वसवो ब॒र्हणांवत् ॥ ८

ज्योतिः । य॒ज्ञायं । रोदंसी॒ इतिं । अनुं । स्या॒त् । आ॒रे । स्या॒म॒ । दुः॒ऽइ॒तस्यं । भूरेः ।

भूरिं । चि॒त् । हि । तु॒ज॒तः । मर्त्यस्य । सु॒ऽपा॒रासः । व॒स॒व॒ः । ब॒र्हणांऽवत् ॥८

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम । दुःऽइतस्य । भूरेः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुऽपारासः । वसवः । बर्हणाऽवत् ॥८

हे इन्द्र “ज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः "यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अनु “ष्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं "भूरेः प्रभूतस्य

“दुरितस्य पापस्य “आरे दूरे “स्याम भवेम । हे “वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः “सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं “भूरि “चित् अतिप्रभूतं “बर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं "तुजतः भूरिप्रदस्य “मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेर्लिङि रूपम् । संहितायाम् अनोरुत्तरस्यास्तेः ' उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । निघातः । तुजतः ।' तुजि पिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बर्हणावत् । ‘ बृहि वृद्धौ ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥९

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥९

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥९

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४०

दे. इन्द्रः। गायत्री

इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे ।

स पाहि मध्वो अन्धसः ॥१॥

इन्द्र क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत ।

पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥२॥

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः ।

तिर स्तवान विश्पते ॥३॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते ।

क्षयं चन्द्रास इन्दवः ॥४॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।

तव द्युक्षास इन्दवः ॥५॥

गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥६॥

अभि द्युम्नानि वनिन इन्द्रं सचन्ते अक्षिता ।

पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥७॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् ।

इमा जुषस्व नो गिरः ॥८॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे ।

इन्द्रेह तत आ गहि ॥९॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।

अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते । ‘ इन्द्र त्वा ' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्-..' इन्द्र त्वा गायत्रं हि ' इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च--- इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिसः ' (आश्व. श्रौ. ५, १०) इति । आद्या प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च-.' इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इंद्रं त्वा वृष॒भं व॒यं सु॒ते सोमें हवामहे ।

स पांहि॒ मध्वो॒ अंधंसः ॥१

इन्द्रं । त्वा॒ । वृ॒ष॒भम् । व॒यम् । सु॒ते । सोमें । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

सः । पा॒हि॒ । मध्वः॑ । अन्धंसः ॥१

इन्द्र । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥१

इन्दौ स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे “इन्द्र “वृषभं कामानां वर्षकं “त्वा त्वां “सुते ग्रावभिरभिषुते “सोमे “वयं “हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः । “सः त्वं “मध्वः मदकरम् “अन्धसः अन्नलक्षणं सोमं “पाहि पिब ।

इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच-’ इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्धे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ' (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘ इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः' (निरु. १०. ८)। इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते-- स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा:' (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ' इदि परमैश्वर्ये' इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते-- ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्दुशब्दे उपपदे रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘ इदि परमैश्वर्ये 'इत्यस्मात् “ ऋज्रेन्द्राग्र° इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ।

एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि ।

आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। हवामहे । ह्वयतेः “ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘फलिपाटि° ! इत्यादिना उन्प्रत्ययान्तः। आगमानुशासनस्यानित्यवान्नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘ अदेर्नुम् धश्च ' इत्यसुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने ‘इन्द्र क्रतुविदम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च-' इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इंद्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत ।

पिबा वृंषस्व तातृंपिं ॥२

इन्द्रं । क्र॒तु॒ऽविदं॑म् । सु॒तम् । सोमं॑म् । ह॒र्य॒ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ ।

पिबं॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । ततृं॑पिम् ॥२

इन्द्र । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत ।

पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥२

हे "इन्द्र “क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लम्भकं "सुतम् अभिषुतमिमं “सोमं “हर्य पातुं कामयस्व । हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र “तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं “पिब । पीतमिमं सोमम् “आ “वृषस्व जठरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्य । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुष्टुत । ' स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ' इति संहितायां षत्वम् । वृषस्व । वृष सेचने ' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ उत्तरत्वात् निघातः । तातृपिम् ।' तृप

प्रीणने' इत्यस्मात् ‘छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किन् । तस्य लिड्वद्भावात् द्विर्वचनादि । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्र॒ प्र णों धि॒तावा॑नं य॒ज्ञं विश्वे॑भिर्दे॒वेभिः॑ ।

ति॒रः स्तंवान विश्पते ॥३

इन्द्रं । प्र । न॒ः । धि॒तऽवा॑नम् । य॒ज्ञम् । विश्वे॑भिः । दे॒वेभिः॑ ।

ति॒रः । स्त॒वा॒न॒ । वि॒श्प॒ते॒ ॥३

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः ।

तिरः । स्तवान । विश्पते ॥३

हे "स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान “विश्पते विशां मरुतां पते हे “इन्द्र “विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं “धितावानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं “यज्ञं “प्र “तिर प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । ' उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णत्वम् । धितावानम् । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान ।' ष्टुञ् स्तुतौ '। 'सम्यानच् स्तुवः' इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

इंद्र॒ सोमा॑ः सु॒ता इ॒मे तव॒ प्र यँति सत्पते ।

क्षयं॑ चं॒द्रास॒ इंदं॑वः ॥४

इन्द्रं॑ । सोमा॑ः । सु॒ताः । इ॒मे । तवं॑ । प्र । य॒न्ति॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ ।

क्षयं॑म् । च॒न्द्रास॑ः । इन्दं॑वः ॥४

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्ऽपते ।

क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥४

हे “सत्पते "इन्द्र “चन्द्रासः आह्लादयितारः “इन्दवः दीप्ताः “सुताः अभिषुताः “इमे अस्माभिर्दत्ताः "सोमाः “तव “क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यन्नादीनि अत्रेति क्षयो जठरम्।

“प्र “यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयम् । ‘ क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मादधिकरणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः । ‘ चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात् ‘स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । ‘ आज्जसेरसक्' इत्यसुक् । प्रत्ययस्वरः । इन्दवः । ‘ उन्देरिच्चादेः' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः । ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

द॒धि॒ष्वा ज॒ठरे॑ सु॒तं सोम॑मिंद्र॒ वरे॑ण्यं ।

तव॑ द्यु॒क्षास॒ इंद॑वः ॥५

द॒धि॒ष्व । ज॒ठरे॑ । सु॒तम् । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । वरे॑ण्यम् ।

तव॑ । द्यु॒क्षास॑ः । इन्द॑वः ॥५

दधिष्व । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।

तव । द्युक्षासः । इन्दवः ॥५

हे “इन्द्र “वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं "सुतम् अभिषुतं “सोमं जठरे "दधिष्व धारय । “इन्दवः दीप्ता इमे सोमाः “तव द्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान् तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपम् । ‘ आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । वरेण्यम् । वृङ् संभक्तौ '। 'वृङ एण्यः ' इति एण्यप्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेः। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥१॥

गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

इंद्र॒ त्वादां॑त॒मिद्यशः॑ ॥६

गिर्वं॑णः । पा॒हि । न॒ः । सु॒तम् । मधोः॑ । धारां॑भिः । अ॒ज्य॒से॒ ।

इन्द्रं॑ । त्वाऽदां॑तम् । इत् । यशः॑ ॥६

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥६

“गिर्वणः गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः-’ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति' (निरु. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र “नः अस्मदीयं “सुतम् अभिषुतमिमं सोमं “पाहि पिब । यतः “मधोः मदकरस्य सोमस्य “धाराभिः “अज्यसे सिच्यसे हे “इन्द्र “त्वादातमित् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव “यशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वणः । वन

संभक्तौ' इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः। ‘आमन्त्रितस्य' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि ।' पा पाने ' इत्यस्माल्लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातम् । दैप् शोधने'। सत्यपि पकारे ‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ' (परिभा, ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ‘ आदेचः° ' इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः।' दाधा घ्वदाप्' इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ‘ दो दद्धोः' इति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया ।' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' इति समासः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ‘अशू व्याप्तौ ।' अशेर्युट् च ' इत्यसुन् । तस्संनियोगेन धातोः युडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

अ॒भि द्यु॒म्नानिं व॒निन॒ इंद्रं सचंते॒ अक्षिंता ।

पी॒त्वी सोमं॑स्य वावृधे ॥७

अ॒भि । द्यु॒म्नानि॑ । व॒निनः॑ । इन्द्र॑म् । स॒च॒न्ते॒ । अक्षि॑ता ।

पी॒त्वी । सोमं॑स्य । व॒वृ॒धे॒ ॥७

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।

पीत्वी । सोमस्य । ववृधे ॥७

"वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य “द्युम्नानि द्योतमानानि "अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषि “इन्द्रम् "अभि अभितः “सचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये “सोमस्य “पीत्वी सोमं पीत्वा “वावृधे स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः । ‘ अत इनिठनौ ' इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । ‘ षच समवाये' इत्यस्य लटि रूपम् । अक्षिता । ‘ क्षि क्षये' इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः' इति दीर्घाभावः ।

तस्मादेव ‘क्षियो दीर्घात् ' इति निष्ठानत्वाभावः। नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । “पा पाने' इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य ‘ स्नात्व्यादयश्च' इति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः। ‘घुमास्थागापा' इत्यादिना ईत्वम्॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॑हि परा॒वत॑श्च वृत्रहन् ।

इ॒मा जु॑षस्व नो॒ गिरः॑ ॥८

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।

इ॒माः । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः । गिरः॑ ॥८

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रऽहन् ।

इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥८

हे “वृत्रहन् इन्द्र “अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद्देशात् “परावतः अतिदूराद्देशात् वा “नः अस्मानभिलक्ष्य "आ “गहि आगच्छ । आगत्य च “नः अस्मदीयाः “इमाः स्तुतिलक्षणाः "गिरः वाचः "जुषस्व सेवस्व ॥ परावतः ।' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यदं॑न्त॒रा पं॑रा॒वत॑मर्वा॒वतं॑ च हू॒यसें॑ ।

इं॑द्रे॒ह त॒त आ गं॑हि ॥९

यत् । अ॒न्त॒रा । प॒रा॒ऽवतं॑म् । अ॒र्वा॒ऽवतं॑म् । च॒ । हू॒यसें॑ ।

इन्द्रं॑ । इ॒ह । ततः॑ । आ । ग॒हि॒ ॥९

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । हूयसे ।

इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥९

हे “इन्द्र “यत् यस्मिन् “परावतम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य “अर्वावतं अतिसंनिकृष्टस्य देशस्य “च “अन्तरा तयोर्मध्यदेशे “हूयसे सम्यगिज्यसे “ततः तस्माद्देशात् “इह अस्मिन् यज्ञे “आ “गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् । अन्तरान्तरेण युक्ते' (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तसिल्। लित्व्ॎ्रः ॥ ॥ २ ॥

टिप्पणी

३.४०.६ गिर्वणः पाहि नः सुतम् इति

<u>आंगिरसां हरिश्रीनिधनम्</u>

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४१

← सूक्तं ३.४०

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.४१

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.४२ →

दे. इन्द्रः। गायत्री

आ तू न इन्द्र मद्र्यग्घुवानः सोमपीतये ।

हरिभ्यां याह्यद्रिवः ॥१॥

सत्तो होता न ऋत्वियस्तिस्तिरे बर्हिरानुषक् ।

अयुज्रन्प्रातरद्रयः ॥२॥

इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद ।

वीहि शूर पुरोळाशम् ॥३॥

रारन्धि सवनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् ।

उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥४॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् ।

इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥५॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे ।

न स्तोतारं निदे करः ॥६॥

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे ।

उत त्वमस्मयुर्वसो ॥७॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियार्वाङ्याहि ।

इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥८॥

अर्वाञ्चं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना ।

घृतस्नू बर्हिरासदे ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘आ तू न इन्द्र' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ‘आ तू नः' इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च--- आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ।।

आ तू नं इंद्र म॒द्र्यंग्घुवा॒नः सोमंपीतये ।

हरिंभ्यां याह्यद्रिवः ॥१

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । म॒द्र्यंक् । हु॒वा॒नः । सोमंऽपीतये ।

हरिंऽभ्याम् । या॒हि॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ॥१

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्र्यक् । हुवानः । सोमऽपीतये ।

हरिऽभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥१

"अद्रिवः वज्रिन् हे "इन्द्र “हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं मद्र्यक् मदभिमुखः सन् नः अस्मदीये यज्ञे "सोमपीतये सोमपानार्थं "हरिभ्याम् अश्वाभ्यां सह "तु क्षिप्रम् "आ "याहि ॥ तु । ‘ऋचि तुनुघ° ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मद्र्यक् । मामञ्चतीति ‘ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना क्विन् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । ‘विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ' इति टेः अद्रि इत्यादेशः । 'अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्यर्थम्' इति वचनात् अद्र्यादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोर्यणः' ' इति यणः स्वरितत्वम् । ' क्विन्प्रत्ययस्य कुः ' इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

अद्रिवः । ' मतुवसोः ० ' इति रुत्वम् ।
आमन्त्रितत्वान्निघातः । ।

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्वियं॑स्तिस्ति॒रे ब॒र्हिरा॑नु॒षक् ।

अयु॑ज्रन्प्रा॒तरद्र॑यः ॥२

स॒त्तः । होता॑ । न॒ः । ऋ॒त्वियः॑ । ति॒स्ति॒रे । ब॒र्हिः ।
आ॒नु॒षक् ।

अयु॑ज्रन् । प्रा॒तः । अद्र॑यः ॥२

सत्तः । होता । नः । ऋत्वियः । तिस्तिरे । बर्हिः ।
आनुषक् ।

अयुज्रन् । प्रातः । अद्रयः ॥२

हे इन्द्र "नः अस्मदीये यज्ञे "होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् "ऋत्वियः प्राप्तकालः सन् "सत्तः निषण्णो वर्तते । तथा "बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा "तिस्तिरे हविःष्वासन्नेषु स्तीर्णमभूत् । तथा "प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थम् "अद्रयः ग्रावाणः "अयुज्रन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ।। सत्तः । षद्लृ विशरणादिषु इत्यस्मात् ' गत्यर्थाकर्मकश्लिष० ' (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दात् ' छन्दसि घस् ' इति घस् प्रत्ययः । घस्येयादेशः । ' सिति ' इति पदसंज्ञायाम् ' ओर्गुणः ' इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । ' स्तॄञ् आच्छादने ' इत्यस्य कर्मणि लिटि ' ऋत इद्धातोः ' इतीत्वम् । द्विर्वचने ' शर्पूर्वाः खयः ' इति तकारस्य शेषः । ' लिटस्तझयोरेशिरेच् ' इति तप्रत्ययस्य

एश् इत्यादेशः । पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ' षञ्ज संगे ' । क्विप् । ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । आङन्वोरुपसगर्योः प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुज्रन् । ' युजिर् योगे ' इत्यस्य लुङि च्लेः ' इरितो वा ' इत्यङादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । पादादित्वादनिघातः । अडागमस्वरः

इ॒मा ब्रह्मं ब्रह्मवाहः क्रि॒यंत॒ आ ब॒र्हिः सींद ।

वी॒हि शूंर पुरो॒ळाशं ॥३

इ॒मा । ब्रह्मं । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒ः । क्रि॒यन्तें । आ । ब॒र्हिः । सी॒द॒ ।

वी॒हि । शू॒र॒ । पु॒रो॒ळाशंम् ॥३

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मऽवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः । सीद ।

वीहि । शूर । पुरोळाशम् ॥३

"ब्रह्मवाहः। ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा । हे स्तुत्य इन्द्र तुभ्यम् "इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः "क्रियन्ते । अतः "बर्हिः "आ "सीद स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञे उपविश । हे "शूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं "पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः "वीहि भक्षय ।। ब्रह्मवाहः । ' वह प्रापणे ' इत्यस्मात् ' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' इत्यसुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् । रिङ् शयग्लिङ्क्षु ' इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्त- संयोगे द्वितीया । वीहि । वी कान्त्यादिषु । लोटि रूपम् । हेर्ङित्त्वादुदात्तः । पुरोळाशम् । दाशृ दाने ' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ' (पा.

सू ३.२. ७१) । पुरो दाशन्त एनमिति । निपातनाद्दकारस्य लकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ।।

रा॒र॒ंधि सवं॑नेषु ण ए॒षु स्तोमें॑षु वृत्रहन् ।

उ॒क्थेष्विं॑द्र गिर्वणः ॥४

र॒र॒न्धि । सवं॑नेषु । न॒ः । ए॒षु । स्तोमें॑षु । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।

उ॒क्थेषुं॑ । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒ण॒ः ॥४

ररन्धि । सवनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रऽहन् ।

उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥४

हे "गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय "वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे "इन्द्र "नः अस्माकं संबन्धिषु त्रिषु "सवनेषु "एषु

क्रियमाणेषु "स्तोमेषु स्तोत्रेषु "उक्थेषु शस्त्रेषु च "रारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि । रमतेर्लोटि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वात् ‘अङितश्च' इति हेर्धिः । सवनेषु । सूयते सोमो येष्विति अधिकरणे सुनोतेर्ल्युट् । लित्स्वरः । णः । नसो नकारस्य ‘नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॒रुं रि॒हंति॒ शवं॑स॒स्पतिं॑ ।

इंद्रं॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥५

म॒तयः॑ । सो॒म॒ऽपाम् । उ॒रुम् । रि॒हन्तिं॑ । शवं॑सः । पतिं॑म् ।

इन्द्रं॑म् । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥५

मतयः । सोमऽपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् ।

इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥५

हे इन्द्र “मतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः “उरुं महान्तं "सोमपां सोमस्य पातारं "शवसः बलस्य “पतिम् "इन्द्रं त्वां "रिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "वत्सं "न । यथा वत्सं "मातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत्॥ मतयः । ‘मन ज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि “ मन्त्रे वृष°' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुम् । ‘ऊर्णुञ् आच्छादने' इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने ‘महति ह्रस्वश्च ' (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । ‘लिह आस्वादने' इत्यस्य लटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां • षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठ°' इत्यादिना ‘विसर्जनीयस्य सत्वम् । वत्सम् ।' वद व्यक्तायां -वाचि'। अस्मात् ' वृतॄवदिहनि ' इत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीक्ष्णं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

स मंदस्वा॒ ह्यंधंसो॒ राधंसे त॒न्वां म॒हे ।

न स्तो॒तारं नि॒दे कंरः ॥६

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अन्धंसः । राधंसे । त॒न्वां । म॒हे ।

न । स्तो॒तारंम् । नि॒दे । क॒र॒: ॥६

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।

न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥६

हे इन्द्र "सः तथाविधस्त्वं "महे महते "राधसे धनाय "अन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन "तन्वा शरीरेण सह "मन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं "स्तोतारं मां “निदे निन्दायै विषयभूतं "न "करः मा कार्षीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि

रूपम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । तत्र 'अप्रातिलोम्ये' इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थवान्निघातः । तन्वा । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्छन्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे। 'णिदि कुत्सायाम्' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । 'सावेकाचः । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । करः । करोतेर्लुङि च्लेः ' कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ' इत्यङादेशः । निघातः ।।

व॒यमिं॑द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्मं॑तो जरामहे ।

उ॒त त्वमं॑स्म॒युर्व॑सो ॥७

व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ऽयवः॑ । ह॒विष्मं॑न्तः । ज॒रा॒म॒हे॒ ।

उ॒त । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः । व॒सो॒ इति॑ ॥७

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे ।

उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥७

हे "इन्द्र "त्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तस्त्वत्कामाः सन्तः "हविष्मन्तः संभृतहविष्काः “वयं "जरामहे त्वां स्तुमः । हे "वसो सर्वस्य वासक इन्द्र "उत "त्वम् अपि "अस्मयुः हविःस्वीकरणर्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् '। ' प्रत्यययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘क्याच्छन्दसि इत्युप्रत्ययः । त्वद्यव इति प्राप्तौ ' युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वम् । प्रत्ययस्वरः । हविष्मन्तः । ‘तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषानाश्रयणात् मतुप

उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । ‘जरतिः स्तुतिकर्मा ' इति यास्कः । अस्मयुः । अरमानिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् । तस्मादु प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपश्छन्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अ॒स्मद्वि मुं॑मुचो॒ हरिं॑प्रिया॒र्वाङ्या॑हि ।

इंद्रं॑ स्वधावो॒ मत्स्वे॒ह ॥८

मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । वि । मु॒मु॒चः॒ । हरिं॑ऽप्रिय । अ॒र्वाङ् । या॒हि॒ ।

इन्द्रं॑ । स्व॒धा॒ऽव॒ः॒ । मत्स्व॑ । इ॒ह ॥८

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥८

हे "हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इन्द्र "अस्मत् अस्मत्तः "आरे दूरे रथे योजितावश्वौ "मा "वि "मुमुचः मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एव "अर्वाङ् अस्मदाभि मुख्येन “याहि आगच्छ। हे "स्वधावः सोमलक्षणान्नवन"“इन्द्र “इह अस्मिन् देवयजने “मत्स्व सोमं पीत्वा हृष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य ‘पञ्चम्या अत् ' (पा. सू. ७. १. ३१) इत्यदादेशः । मुमुचः ।' मुच्लृ मोक्षणे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य छान्दसे लुङि चङि रूपम् । अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । ‘न माङ्योगे' इत्यडभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः ।।

अ॒र्वाञ्चं॑ त्वा सु॒खे रथे॒ वह॑तामिन्द्र के॒शिना॑ ।

घृ॒तस्नू॑ ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥९

अ॒र्वाञ्च॑म् । त्वा॒ । सु॒ऽखे । रथे॑ । वह॑ताम् । इ॒न्द्र॒ । के॒शिना॑ ।

घृ॒तस्नू॒ इति॑ घृ॒तऽस्नू॑ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥९

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्नू इति घृतऽस्नू । बर्हिः । आऽसदे ॥९

हे "इन्द्र "घृतस्नू श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ "केशिना केशिनौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमान केशयुक्तौ हरी “आसदे आसदनीय "बर्हिः अभिलक्ष्य "सुखे सुखकरे "रथे

अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं "त्वा त्वां "वहताम् ॥ अर्वाञ्चम् । अञ्चतेः क्विनि उगिदचाम् ' इति नुम् । "वहताम् ॥ वहेर्लोटि रूपम् । तसो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। आसदे। सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः। नित्स्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.१	सूक्तं ३.२१	सूक्तं ३.४१	सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.२	सूक्तं ३.२२	सूक्तं ३.४२	सूक्तं ३.६२
सूक्तं ३.३	सूक्तं ३.२३	सूक्तं ३.४३	
सूक्तं ३.४	सूक्तं ३.२४	सूक्तं ३.४४	
सूक्तं ३.५	सूक्तं ३.२५	सूक्तं ३.४५	
सूक्तं ३.६	सूक्तं ३.२६	सूक्तं ३.४६	
सूक्तं ३.७	सूक्तं ३.२७	सूक्तं ३.४७	
सूक्तं ३.८	सूक्तं ३.२८	सूक्तं ३.४८	
सूक्तं ३.९	सूक्तं ३.२९	सूक्तं ३.४९	
सूक्तं ३.१०	सूक्तं ३.३०	सूक्तं ३.५०	

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४२

← सूक्तं ३.४१

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.४२

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.४३ →

दे. इन्द्रः। गायत्री

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् ।

हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥१॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिष्ठां ग्रावभिः सुतम् ।

कुविन्न्वस्य तृप्णवः ॥२॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः ।

आवृते सोमपीतये ॥३॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे ।

उक्थेभिः कुविदागमत् ॥४॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो ।

जठरे वाजिनीवसो ॥५॥

विद्मा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे ।

अधा ते सुम्नमीमहे ॥६॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब ।

आगत्या वृषभिः सुतम् ॥७॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्ये सोमं चोदामि पीतये ।

एष रारन्तु ते हृदि ॥८॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।

कुशिकासो अवस्यवः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ उप नः सुतम्' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् ।' उप नः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उपं नः सुतमा गंहि सोमंमिंद्र गवांशिरं ।

हरिंभ्यां यस्तें अस्मयुः ॥१

उपं । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमंम् । इन्द्र । गोऽआंशिरम् ।

हरिंऽभ्याम् । यः । ते । अस्मऽयुः ॥१

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् ।

हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्मऽयुः ॥१

हे “इन्द्र “नः अस्मदीयं “सुतम् अभिषुतं “गवाशिरं पयसा मिश्रितं “सोमं प्रति "उप “आ “गहि समीप आगच्छ । यतः “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः “ते तव रथः “अस्मयुः अस्मान् कामयमानो वर्तते ॥ गवाशिरम् । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि ‘ अपस्पृधेथामानृचुः° ' (पा. सू. ६. १, ३६) इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिं॑द्र॒ मद॒मा गं॑हि ब॒र्हिः॒ष्ठां ग्राव॑भिः सु॒तं ।

कु॒विन्न्व॑स्य तृ॒प्णवः॑ ॥२

तम् । इ॒न्द्र॒ । मदं॑म् । आ । ग॒हि॒ । ब॒र्हि॒ःऽस्थाम् । ग्रावं॑ऽभिः । सु॒तम् ।

कु॒वित् । नु । अ॒स्य॒ । तृ॒प्णवः॑ ॥२

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावऽभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्य । तृप्णवः ॥२

हे “इन्द्र “ग्रावभिः “सुतम् अभिषुतं “बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं "मदम् । माद्यते अनेनेति मदः सोमः। “तम् इमं सोमम् “आ “गहि आगच्छ । “कुवित् प्रभूतं यथा भवति तथा “अस्य सोमस्य पानेन “नु क्षिप्रं “तृप्णवः तृप्तो भव ।। मदम् । ‘मदी हर्षे ' । ‘ मदोऽनुपसर्गे ' इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिः ष्ठाम् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । क्विप् । संहितायां पूर्वपद सकारस्य ‘

आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । ‘ तृप प्रीणने । इत्यस्य लेट्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । क्षुभ्नादिषु ‘नृनमन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र णत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रंमि॒त्था गिरो॒ ममाच्छांगुरिषि॒ता इ॒तः ।

आ॒वृते॒ सोमंपीतये ॥३

इन्द्रंम् । इ॒त्था । गिरः॑ । ममं । अच्छं । अ॒गुः॒ । इ॒षि॒ताः ।
इ॒तः ।

आ॒ऽवृतें । सोमंऽपीतये ॥३

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः ।
इतः ।

आऽवृते । सोमऽपीतये ॥३

हे इन्द्र “इषिताः त्वदर्थं प्रेरिताः “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण उच्यमानाः “मम “गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः “इन्द्रं त्वाम् “इतः अस्माद्देवयजनदेशात् “अच्छागुः आभिमुख्येन गच्छन्तु । किमर्थम् । “सोमपीतये सोमपानार्थम् “आवृते त्वामावर्तयितुम् ।। इत्था । इदंशब्दात् “ था हेतौ च छन्दसि ' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः ‘एतेतौ रथोः' इति इदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ। ‘अच्छ गत्यर्थवदेषु ' इति गतिसंज्ञा । अगुः । ‘ इण् गतौ ' इत्यस्य लुङि रूपम् । निघातः ॥

इंद्रं॒ सोमं॑स्य पी॒तये॒ स्तोमैं॑रि॒ह हं॑वामहे ।

उ॒क्थेभि॑ः कु॒विदा॒गमं॑त् ॥४

इन्द्रंम् । सोमंस्य । पी॒तयें । स्तोमैः॑ । इ॒ह । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

उ॒क्थेभिः॑ । कु॒वित् । आ॒ऽगमंत् ॥४

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ।

उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥४

“स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः “उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैश्च “इह कर्मणि “सोमस्य “पीतये सोमपानार्थम् “इन्द्रं “हवामहे वयमाह्वयामः । “कुवित् बहु बारमाहूतः स इन्द्रः “आगमत् यज्ञं प्रत्यागच्छतु । आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । ‘ आगमा अनुदात्ताः' इत्यटोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इंद्र॒ सोमाः॑ सु॒ता इ॒मे तांदंधिष्व शतक्रतो ।

ज॒ठरे॑ वाजिनीवसो ॥५

इन्द्र॑ । सोमाः॑ । सु॒ताः । इ॒मे । तान् । द॒धि॒ष्व॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

ज॒ठरे॑ । वा॒जि॒नी॒व॒सो॒ इति॑ वाजिनीऽवसो ॥५

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥५

हे शतक्रतो "इन्द्र “इमे “सोमा: “सुता: ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः। हे “वाजिनीवसो अन्नधन। यद्वा । वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रिया: । तासां वासक हे इन्द्र “तान् सोमरसान् “जठरे “दधिष्व धारय ।। वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्वर्थे ' अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । ‘ ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां वसो । '

संबुद्धौ च ' इति गुणः ।
आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

वि॒द्मा हि त्वां धनंज॒यं वाजेंषु दधृ॒षं कंवे ।

अधां ते सु॒म्नमींमहे ॥६

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । ध॒न॒म्ऽज॒यम् । वाजेंषु । द॒धृ॒षम् । क॒वे॒ ।

अधं । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥६

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे ।

अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥६

हे “कवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र “वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव “धनंजयम् । धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं “त्वा त्वां “विद्म “हि जानीमः खलु । “अध अनन्तरं “ते तव सुम्नं धनम् “ईमहे याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लटि ‘ विदो लटो वा ' इति मसो मादेशः । पादादित्वात् अनिघातः । धनंजयम् । ‘ जि जये' इत्यस्मात् धने उपपदे संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । इति खच्प्रत्ययः । ‘ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दधृषम् । ‘ ञिधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावश्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि ‘यङोऽचि च' इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ‘न धातुलोपे॰ ' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इ॒मामिं॑द्र॒ गवां॑शिरं॒ यवां॑शिरं च नः पिब ।

आ॒गत्या॒ वृषं॑भिः सु॒तं ॥७

इ॒मम् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् । यवं॑ऽआशिरम् । च॒ । न॒ः ।
पि॒ब॒ ।

आ॒ऽगत्यं॑ । वृषं॑ऽभिः । सु॒तम् ॥७

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः ।
पिब ।

आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥७

हे "इन्द्र "गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं तथा "यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं "वृषभिः ग्रावभिः "सुतम् अभिषुतं "नः अस्मदीयम् "इमं सोमं देवयजनम् "आगत्य "पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि ' अपस्पृधेथामानृचुः' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिंद्र स्व ओक्ये३ं सोमं चोदामि पीतयें ।

एष रांरंतु ते हृदि ॥८

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्यें । सोमंम् । चोदामि ।
पीतयें ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥८

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् । चोदामि ।
पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥८

हे “इन्द्र “तुभ्येत् तुभ्यमेव “पीतये पानार्थं "स्वे स्वकीये “ओक्ये स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं “सोमं चोदामि प्रेरयामि । “एषः पीतः सोमः “ते तव “हृदि हृदये “ररन्तु अत्यर्थं

रमताम् ।। तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने ' तुभ्यमह्यौ ' इति तुभ्यादेशः । 'सुपां सुलुक्° ' इति सुपो लुक्। ' ङयि च ' इत्याद्युदात्तः । ओक्ये । वस्वादित्वात् स्वार्थको यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि ।' चुद प्रेरणे । ण्यन्तस्य लटि रूपम् । ' बहुलमन्यत्रापि ' इति णेर्लुक् । निघातः । ररन्तु। रमु क्रीडायाम्' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य नुमभावः । संहितायाम् ' अन्येषामपि ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पद्दन्नोमास्हृत् ' इत्यादिना हृदादेशः । ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सुतस्यं पीतयें प्रत्नमिंद्र हवामहे ।

कुशिकासों अवस्यवः ॥९

त्वाम् । सुतस्यं । पीतयें । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।

कु॒शि॒कासः॑ । अ॒व॒स्यवः॑ ॥९

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।

कुशिकासः । अवस्यवः ॥९

हे “इन्द्र “अवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः “कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं “सुतस्य ग्रावभिषुतस्य सोमस्य “पीतये पानार्थं “प्रत्नं पुरातनं “त्वां “हवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिः आह्वयामः ।। पीतये । 'स्थागापापचो भावे ' इति क्तिन् । ' हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ' (फि. सू. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्यत्र संहितायाम् ' अव्यादवद्यात् ' (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४३

← सूक्तं ३.४२

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.४३

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.४४ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥१॥

आ याहि पूर्वीरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मतय स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥२॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि तूयम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोहवीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥३॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सवनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥४॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥५॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वागिन्द्र सधमादो वहन्तु ।

प्र ये द्विता दिव ऋञ्जन्त्याताः सुसम्मृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥६॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥७॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘आ याह्यर्वाङ्' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । “ आ याह्यष्टौ ' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिशंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च--- आ याह्यर्वाङित्यष्टर्चान्यावपेरन् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रतेऽपि आवपनीयम् ।।

आ यां॒ह्य॒र्वाङुपं वंधु॒रे॒ष्ठास्तवेदनुं प्र॒दिवः॑ सोम॒पेयं ।

प्रि॒या सखां॑या॒ वि मु॒चोपं ब॒र्हिस्त्वामि॒मे हं॒व्य॒वाहों हवंते ॥ १

आ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । उपं । व॒न्धु॒रे॒ऽस्थाः । तवं । इत् । अनुं । प्र॒ऽदिवः॑ । सो॒म॒ऽपेयंम् ।

प्रि॒या । सखा॑या । वि । मु॒च॒ । उप॑ । ब॒र्हिः । त्वाम् । इ॒मे । ह॒व्य॒ऽवाहः॑ । ह॒व॒न्ते॒ ॥१

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥१

हे इन्द्र “वन्धुरेष्ठाः । वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानम् अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठंस्त्वम् “अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् “आ अभिलक्ष्य “उप “याहि समीप अगच्छ। “प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमागतं “तवेत् तवैव संबन्धि “सोमपेयं सोमपानं त्वम् “अनु उद्दिश्य “प्रिया तव प्रियतमौ "सखाया समानख्यानावश्वौ “बर्हिः “उप बर्हिषः समीपे “वि “मुच विमुञ्च । “हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति हव्यवाहः। “इमे ऋत्विजः “त्वां “हवन्ते

सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मात् आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्ठाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति वहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः । सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् ।' पा पाने ' इत्यस्य भावे ' अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । ‘ ईद्यति' इतीत्वम्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुञ्चतेर्लोटि आगमानुशानस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥

आ यांहि पू॒र्वीरतिं चर्ष॒णीराँ अ॒र्य आ॒शिष॒ उपं नो॒ हरिंभ्यां ।

इ॒मा हि त्वां म॒तय॒ः स्तोमंतष्टा॒ इंद्र॒ हवंते स॒ख्यं जुंषा॒णाः ॥ २

आ । या॒हि॒ । पू॒र्वीः । अतिं । च॒र्ष॒णीः । आ । अ॒र्यः । आ॒ऽशिषः॑ । उपं । न॒ः । हरिंऽभ्याम् ।

इ॒माः । हि । त्वा॒ । म॒तयः॑ । स्तोमंऽतष्टाः । इन्द्रं । हवंन्ते । स॒ख्यम् । जु॒षा॒णाः ॥२

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः । उप । नः । हरिऽभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मतयः । स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥२

हे "इन्द्र “पूर्वीः सर्वाः “चर्षणीः प्रजाः “अति “आ "याहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय आङ् पूरणः। “अर्यः अस्माकं स्वामी त्वं “नः “आशिषः त्वमत्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः सन् “उप आगच्छ । किंच ते तव “सख्यं “जुषाणाः

सेवमानाः “स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृताः “इमाः “मतयः स्तुतयः “हवन्ते सोमपानार्थं “त्वा त्वामाह्वयन्ति । “हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्॥ आ । संहितायाम् आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्यनुनासिकः । अर्यः। ‘ऋ गतौ ।' अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातनात् यत्प्रत्ययः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ' (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । क्विपि ' शास इदङ्हलोः' इत्युपधाया इत्वम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । स्तोमतष्टाः। ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

आ नों य॒ज्ञं नंमो॒वृधं स॒जोषा॒ इंद्रं देव॒ हरिंभिर्याहि॒ तूयं ।

अ॒हं हि त्वां म॒तिभि॒र्जोहं॑वीमि घृ॒तप्रं॑याः सध॒मादे॒ मधूं॑नां ॥ ३

आ । न॒ः । य॒ज्ञम् । न॒म॒ःऽवृधं॑म् । स॒ऽजोषाः॑ । इन्द्रं॑ । दे॒व॒ । हरिं॑ऽभिः । या॒हि॒ । तूयं॑म् ।

अ॒हम् । हि । त्वा॒ । म॒तिऽभिः॑ । जोहं॑वीमि । घृ॒तऽप्रं॑याः । स॒ध॒ऽमादें॑ । मधूं॑नाम् ॥३

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥३

“देव द्योतमान हे “इन्द्र “नः अस्माकं “नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं “यज्ञं “हरिभिः अश्वैः “सजोषाः सहप्रीतिः त्वं “तूयं क्षिप्रम् “आ “याहि । “घृतप्रयाः ।

घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशः “अहं “मधूनां सोमानां “सधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने “मतिभिः स्तुतिभिः “त्वा त्वां “जोहवीमि “हि भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुकि ‘ अभ्यस्तस्य च ' इति संप्रसारणम् । गुणो यङलुकोः इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘ यङो वा ' इतीडागमः । हियोगादनिघातः । ‘ अभ्यस्तानामादिः । इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । “घृ क्षरणदीप्त्योः' इत्यस्मात् “अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च॒ त्वाम॒ेता वृषंणा॒ वहांतो॒ हरी॒ सखांया सु॒धुरा॒ स्वंगां ।

धा॒नाव॒दिंद्र॒ः सवंनं जुषा॒णः सखा॒ सख्युः॑ शृणव॒द्वंदंनानि ॥ ४

आ । च॒ । त्वाम् । ए॒ता । वृषं॑णा । वहा॑तः । हरी॒ इति॑ ।
सखा॑या । सु॒ऽधुरा॑ । सु॒ऽअङ्गा॑ ।

धा॒नाऽवं॑त् । इन्द्रः॑ । सवं॑नम् । जु॒षा॒णः । सखा॑ । सख्युः॑ ।
शृ॒ण॒व॒त् । वन्दं॑नानि ॥४

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति ।
सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽवत् । इन्द्रः । सवनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः ।
शृणवत् । वन्दनानि ॥४

हे इन्द्र “वृषणा सेचनसमर्थौ “सुधुरा शोभनया धुरान्वितौ “स्वङ्गा शोभनावयवोपेतौ “सखाया शोभनख्यानौ “एता एतौ “हरी “त्वाम् “आ “वहातः यज्ञं प्रत्यागमनाय रथे त्वामावहतः । अथ “धानावत् भृष्टयवोपेतं “सवनं “जुषाणः सेवमानः “सखा सखिभूतः सः “इन्द्रः “सख्युः

स्तोतुर्मम “वन्दनानि स्तोत्राणि “शृणवत् "च शृणुयात् ॥ वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रूपम् । ‘ चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । शृणवत् । ‘श्रु श्रवणे' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । निघातः॥

कु॒विन्मा॑ गो॒पां कर॑से॒ जन॑स्य कु॒विद्राजा॑नं मघवन्नृजीषिन् ।

कु॒विन्म॒ ऋषिं॑ पपि॒वांसं॑ सु॒तस्य॑ कु॒विन्मे॒ वस्वो॑ अ॒मृत॑स्य॒ शिक्षाः॑ ॥५

कु॒वित् । मा॒ । गो॒पाम् । कर॑से । जन॑स्य । कु॒वित् । राजा॑नम् । म॒घ॒ऽव॒न् । ऋ॒जी॒षि॒न् ।

कु॒वित् । मा॒ । ऋषिं॑म् । प॒पि॒ऽवांसं॑म् । सु॒तस्य॑ । कु॒वित् । मे॒ । वस्वः॑ । अ॒मृत॑स्य । शिक्षाः॑ ॥५

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् ।
राजानम् । मघऽवन् । ऋजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिऽवांसम् । सुतस्य । कुवित् ।
मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥५

हे इन्द्र “कुवित् अपि च “मा मां "जनस्य “गोपां गोप्तारं "करसे कुरु । तथा हे “मघवन् धनवन् “ऋजीषिन् सोमवन् हे इन्द्र मां “राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । “कुवित् च “मा माम् “ऋषिम् अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ‘ ऋषिर्दर्शनात् ' (निरु. २. ११) इति यास्कः । तथा “सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य “पपिवांसं पातारं कुरु । अपि च “मे मह्यम् "अमृतस्य क्षयरहितं “वस्वः वसु "शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे ।' कृञ् करणे'। लेट्यडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् ‘ ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च ।

पपिवांसम् । 'पा पाने ' इत्यस्य क्वसौ ‘वस्वेकाजाद्धसाम्' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मात् लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । आगमा अनुदात्ताः' इत्याटोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वां बृहंतो हरंयो युजाना अर्वागिंद्र सधमादों वहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋंजंत्याताः सुसंम्मृष्टासो वृषभस्यं मूराः ॥ ६

आ । त्वा । बृहन्तः । हरंयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधऽमादः । वहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्तिं । आताः । सुऽसंम्मृष्टासः । वृषभस्यं । मूराः ॥६

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधऽमादः । वहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति । आताः । सुऽसम्मृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥६

हे “इन्द्र “त्वा त्वां "बृहन्तः महान्तः "युजानाः रथे युज्यमानाः “हरयः अश्वाः “सधमादः सह मादयन्तः सन्तः “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ “वहन्तु । “वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य “मूराः शत्रूणां मारकाः “सुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टाः “दिवः नभसः सकाशादागच्छन्तः “ये अश्वाः “आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तत्तत्कार्यं प्रति इत्याताः दिशः । सर्वा दिशः “द्विता । द्विधा यथा भवति तथा “प्र “ऋञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ।। युजानाः । ‘युजिर् योगे' । 'युजिबुधिदृशः किच्च' (उ. सू. २. २४७) इत्यानच् ।

चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः । मदी हर्षे '
इत्यस्माण्ण्यन्तात् क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता ।
द्विशब्दात् “ संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः ।
धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ‘
ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । ‘ अत
सातत्यगमने' इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः
॥

इंद्र॒ पिब॒ वृषं॑धूतस्य॒ वृष्ण॒ आ यं ते॑ श्ये॒न उं॑श॒ते ज॒भारं॑ ।

यस्य॒ मदे॑ च्या॒वयं॑सि॒ प्र कृ॒ष्टीर्यस्य॒ मदे॒ अपं॑ गो॒त्रा व॒वर्थं॑ ॥७

इन्द्रं॑ । पिबं॑ । वृषं॑ऽधूतस्य । वृष्णः॑ । आ । यम् । ते॒ ।
श्ये॒नः । उ॒श॒ते । ज॒भारं॑ ।

यस्यं । मदें । च्य॒वयंसि । प्र । कृ॒ष्टीः । यस्यं । मदें । अपं । गो॒त्रा । व॒वर्थं ॥७

इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उशते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यवयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥७

हे "इन्द्र "वृषधूतस्य ग्रावभिरभिषुतं "वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं "पिब । "श्येनः शंसनीयगतिः छन्दरूपः सुपर्णः "उशते सोमं कामयमानाय "ते तुभ्यं "यं सोमम् "आ "जभार आजहार । "यस्य सोमस्य "मदे हर्षे संजाते सति "कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा सर्वान् इति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान मनुष्यान् "प्र "च्यावयसि प्रकर्षेण पातयसि । "यस्य सोमस्य "मदे संजाते सति "गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षावृतुषु

त्रायन्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान् “अप “ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधूतस्य । ‘ धूञ् कम्पने ' इत्यस्य निष्ठायां ' यस्य विभाषा 'इतीट्प्रतिषेधः । ‘ तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । ‘ श्यैङ् गतौ ।' शास्त्याहृञविभ्य इनच् ' (उ. सू. २. २०४) इतीनच्प्रत्ययः । श्यायते इति श्येनः । चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार । हरतेर्लिटि णलि रूपम् । “ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' इति भकारः । यद्धृत्तयोगादनिघातः । लित्व््रः । मदे। 'मदी हर्षे '। ‘ मदोऽनुपसर्गे 'इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गोत्रा । ‘ त्रैङ् पालने ' इत्यस्य ‘ आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । सुपो डादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ । ‘ वृञ् वरणे ' इत्यस्य” लिटि थलि • ऋतो भारद्वाजस्य ' इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । लित्स्वरः ॥

शु॒नं हुं॑वेम म॒घवां॑न॒मिंद्रं॑म॒स्मिन्भरे॒ नृतं॑मं॒ वाजं॑सातौ ।

शृ॒ण्वंतं॑मु॒ग्रमू॒तयें स॒मत्सु॒ घ्नंतं॑ वृ॒त्राणिं स॒ंजितं॒ धनां॑नां ॥८

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवां॑नम् । इन्द्रं॑म् । अ॒स्मिन् । भरें ।
नृऽतं॑मम् । वाजं॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्तं॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तयें । स॒मत्ऽसुं । घ्नन्तं॑म् । वृ॒त्राणिं
। स॒म्ऽजितं॑म् । धनां॑नाम् ॥८

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि
। सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥८

‘ शुनं हुवेम' इत्येषा व्याख्याता ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४४

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.४३
सूक्तं ३.४४
सूक्तं ३.४५ →

गाथिनो विश्वामित्रः

दे. इन्द्रः । बृहती

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥१॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वाँश्चिकित्वान्हर्यश्व वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥२॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम् ।

अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥३॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्वो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हरिम् ॥४॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभीवृतम् ।

अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुद्गा हरिभिराजत ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अयं ते अस्तु' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका-- ‘ अयं ते पञ्च बार्हतं तु ' इति । महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तम् (ऐ. आ. ५. २. ४)। षोडशिशस्त्रे ‘ अयं ते अस्तु हर्यतः'

इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च-- अयं ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिहबार्हतौ तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ।।

अ॒यं ते॑ अस्तु हर्य॒तः सोम॒ आ हरि॑भिः सु॒तः ।

जु॒षा॒ण इं॑द्र॒ हरि॑भिर्न॒ आ ग॒ह्या ति॑ष्ठ॒ हरि॑तं॒ रथं॑ ॥१

अ॒यम् । ते॒ । अ॒स्तु॒ । ह॒र्य॒तः । सोमः॑ । आ । हरि॑ऽभिः । सु॒तः ।

जु॒षा॒णः । इ॒न्द्र॒ । हरि॑ऽभिः । नः॒ । आ । ग॒हि॒ । आ । ति॒ष्ठ॒ । हरि॑तम् । रथ॑म् ॥१

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥१

हे "इन्द्र "हरिभिः। हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो ग्रावाणः । तैः “आ “सुतः सर्वतोऽभिषुतः “हर्यतः कमनीयः "जुषाणः प्रीतिविषयः "अयं "सोमः “ते तुभ्यम् "अस्तु । त्वं “हरिभिः अश्वैर्युक्तं “हरितं हरिद्वर्णं "रथम् “आ “तिष्ठ अधितिष्ठ । ततः नः अस्मानभिलक्ष्य “आ “गहि आगच्छ । हर्यतः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः' इत्यस्मात् ' भृमृदृशि°' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । हरितम् । ‘ हृञ् हरणे'। ‘ हृश्याभ्यामितन् ' (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । रथम् । रमु क्रीडायाम् । ‘ हनिकुषिनी ' इत्यादिना क्थन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

ह॒र्यन्नु॒षसं॑मर्चय॒: सूर्यं॑ ह॒र्यन्न॑रोचयः ।

वि॒द्वांश्चि॑कि॒त्वान्ह॑र्यश्व वर्धस॒ इंद्र॒ विश्वाँ॑ अ॒भि श्रियः॑ ॥२

ह॒र्यन् । उ॒षसं॑म् । अ॒र्च॒य॒: । सूर्यं॑म् । ह॒र्यन् । अ॒रो॒च॒य॒: ।

वि॒द्वान् । चि॒कि॒त्वान् । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । व॒र्ध॒से॒ । इन्द्रं॑ । विश्वा॑ । अ॒भि । श्रियः॑ ॥२

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्व । वर्धसे । इन्द्र । विश्वा । अभि । श्रियः ॥२

हे “इन्द्र "हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वम् "उषसम् उषःकालम् "अर्चयः पूजयसि । तथा “हर्यन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं "सूर्यम् "अरोचयः दीपयसि । हे

"हर्यश्व इन्द्र “ विद्वान् एतत्सर्वं जानानः "चिकित्वान् अस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं "विश्वाः सर्वाः "श्रियः नः संपदः "अभि “वर्धसे अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि । चिकित्वान् । ' कित ज्ञाने इत्यस्य क्वसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । “वृधु वर्धने' इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

द्यामिंद्रो॒ हरिंधायसं पृथि॒वीं हरिंवर्पसं ।

अधांरयद्ध॒रितो॒र्भूरि॒ भोजंन॒ं ययो॑र॒ंतर्हरि॒श्चरंत् ॥३

द्याम् । इन्द्रः॑ । हरिंऽधायसम् । पृथि॒वीम् । हरिंऽवर्पसम् ।

अधांरयत् । ह॒रितोः॑ । भूरिं । भोजंनम् । ययोः॑ । अ॒न्तः । हरिः॑ । चरंत् ॥३

द्याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्पसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः । चरत् ॥३

सोऽयम् "इन्द्रो "हरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां “द्याम् "अधारयत् । तथा "हरिवर्पसम् ओषधिभिर्हरितवर्णां “पृथिवीम् अधारयत् । "हरितोः हरिद्वर्णयोः “ययोः द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः “भूरि प्रभूतं भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं यवसादि । लभ्यते । ययोश्च द्यावापृथिव्योः "अन्तः मध्ये “हरिः इन्द्रः चरेत् चरति । ते द्यावापृथिव्याविन्द्रः अधारयत्' इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् ।' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' इत्यसुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः अतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् । ‘ प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च '

इति षिवन्प्रत्ययः । षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । हरिवर्पसम् । 'वृङ् संभक्तौ ।' वृङ्शीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः' इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्पो रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः । ' हृञ् हरणे' इत्यस्मात् " हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ' (उ. सू: १. ९७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्मात् " कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति कर्मणि ल्युट् । लित्स्वरः । अन्तः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ज॒ज्ञा॒नो हरि॑तो॒ वृषा॒ विश्व॒मा भा॑ति रोच॒नं ।

हर्य॑श्वो॒ हरि॑तं धत्त॒ आयु॑ध॒मा वज्रं॑ बा॒ह्वोर्हरि॑ं ॥४

ज॒ज्ञा॒नः । हरिं॑तः । वृषां॑ । विश्वं॑म् । आ । भा॒ति॒ । रो॒च॒नम् ।

हरिं॑ऽअश्वः । हरिं॑तम् । ध॒त्ते॒ । आयुं॑धम् । आ । वज्रं॑म् । बा॒ह्वोः । हरिं॑म् ॥४

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाह्वोः । हरिम् ॥४

“वृषा कामानां वर्षकः "हरितः हरिद्वर्णोपेतः "जज्ञानः जात इन्द्रः “विश्वं सर्वं “रोचनं दीप्यमानं लोकम् "आ "भाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा "हर्यश्वः इन्द्रः "हरितं हरिद्वर्णोपेतम् “आयुधं “धत्ते बाह्वोर्धत्ते । तथा “हरिं शत्रूणां प्राणापहारकं "वज्रं “बाह्वोः "आ धत्ते ॥ जज्ञानः ।

‘ जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटः कानच् । ' गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः । चित्त्वादन्तोदात्तः । भाति । ‘भा दीप्तौ ' इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । “ रुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् ‘ अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । बाह्वोः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इंद्रो॑ ह॒र्यंत॒मर्जु॑नं॒ वज्रं॑ शु॒क्रैर॒भीवृ॑तं ।

अपा॑वृणो॒द्धरि॑भि॒रद्रि॑भिः सु॒तमुद्गा हरि॑भिराजत ॥५

इन्द्रः॑ । ह॒र्यन्त॑म् । अर्जु॑नम् । वज्र॑म् । शु॒क्रैः । अ॒भिऽवृ॑तम् ।

अप॑ । अ॒वृ॒णो॒त् । हरि॑ऽभिः । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । उत् । गाः । हरि॑ऽभिः । आ॒ज॒त॒ ॥५

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिऽवृतम् ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥५

सोऽयम् "इन्द्रः "हर्यन्तं कमनीयम् "अर्जुनं शुभ्रम् । शुभ्रत्वमुपपादयति । "शुक्रैः शुभ्रैः क्षीरादिभिः "अभिवृतं व्याप्तं "वज्रं वेगवन्तं "हरिभिः । हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः । तैः “अद्रिभिः ग्रावभिः "सुतम् अभिषुतं सोमम् “अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् । तथा च मन्त्रवर्णः ---- ‘ पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम् । अविन्दत् ' (ऋ. सं. १. २३. १४) इति । तथा “गाः पणिभिरपहृता गाः "हरिभिः अश्वैरुपेतः स इन्द्रः “उत् "आजत बिलात् निरगमयत् ॥ अर्जुनम् । ‘ अर्ज षर्ज अर्जने' इत्यस्मात् ' अर्जेर्णिलुक् च ' इत्युनन् । नित्स्वरः ।

अभिवृतम् ।' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
आजत । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ' । लङि
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ३

[सूक्तं ३.११](#)[सूक्तं ३.३१](#)[सूक्तं ३.५१](#)

[सूक्तं ३.१२](#)[सूक्तं ३.३२](#)[सूक्तं ३.५२](#)

[सूक्तं ३.१३](#)[सूक्तं ३.३३](#)[सूक्तं ३.५३](#)

[सूक्तं ३.१४](#)[सूक्तं ३.३४](#)[सूक्तं ३.५४](#)

[सूक्तं ३.१५](#)[सूक्तं ३.३५](#)[सूक्तं ३.५५](#)

[सूक्तं ३.१६](#)[सूक्तं ३.३६](#)[सूक्तं ३.५६](#)

[सूक्तं ३.१७](#)[सूक्तं ३.३७](#)[सूक्तं ३.५७](#)

[सूक्तं ३.१८](#)[सूक्तं ३.३८](#)[सूक्तं ३.५८](#)

[सूक्तं ३.१९](#)[सूक्तं ३.३९](#)[सूक्तं ३.५९](#)

[सूक्तं ३.२०](#)[सूक्तं ३.४०](#)[सूक्तं ३.६०](#)

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४५

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.४४
सूक्तं ३.४५
गाथिनो विश्वामित्रः
सूक्तं ३.४६ →

दे. इन्द्रः। बृहती

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥१॥

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इन्द्रो दृळ्हा चिदारुजः ॥२॥

गम्भीराँ उदधीँरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा ह्रदं कुल्या इवाशत ॥३॥

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमङ्कीव धूनुहीन्द्र सम्पारणं वसु ॥४॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मद्दिष्टिः स्वयशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥५॥

सायणभाष्यम्

'आ मन्द्रैः' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । 'आ मन्द्रैः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्ते 'बार्हतं तु ' इत्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वम् । " विशेष विनियोगस्तु यत्र श्रुत्या न सूत्रितः । स्मार्तं तत्र विजानीयादृग्विधानादिशास्त्रतः ' ॥

आ मं॒द्रैरिं॑द्र॒ हरिं॑भिर्या॒हि म॒यूरं॑रोमभिः ।

मा त्वा॒ के चि॒न्नि यं॑म॒न्विं न पा॒शिनोऽति॒ धन्वे॑व॒ ताँ इं॑हि ॥
१

आ । म॒न्द्रैः । इ॒न्द्र॒ । हरिं॑ऽभिः । या॒हि । म॒यूरं॑रोमऽभिः ।

मा । त्वा॒ । के । चि॒त् । नि । य॒म॒न् । विम् । न । पा॒शिनः॑ ।
अतिं । धन्वं॑ऽइव । तान् । इ॒हि॒ ॥१

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः ।
अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥१

हे "इन्द्र "मन्द्रैः मादयितृभिः "मयूररोमभिः
मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः "हरिभिः अश्वैरुपेतस्त्वम् “आ

"याहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । "के “चित् अपि जनाः “त्वा त्वां “मा "नि "यमन् मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः । "विं “न । यथा “पाशिनः पाशहस्ता व्याधाः विं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु । किंच “धन्वेव । यथा पान्था धन्व मरुदेशं शीघ्रम् "अति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् "इहि आगच्छ॥ मन्द्रैः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ‘स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्त्वान्नुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' (पा.सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपश्च । मयूरशब्दः ‘मीनातेरूरन्' (उ. सू. १. ६७) इत्यूरन्प्रत्ययान्तः । मीनाति सर्पानिति मयूरो बर्ही । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम् । (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

यमन् । 'यम उपरमे इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । इहि । इण् गतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

वृ॒त्र॒खा॒दो व॑लंरु॒जः पु॒रां द॒र्मो अ॒पाम॒जः ।

स्थाता॒ रथ॑स्य॒ हर्यो॑रभिस्व॒र इंद्रो॑ दृ॒ळ्हा चि॑दारु॒जः ॥२

वृ॒त्र॒ऽखा॒दः । व॒ल॒म्ऽरु॒जः । पु॒राम् । द॒र्मः । अ॒पाम् । अ॒जः ।

स्थाता॑ । रथ॑स्य । हर्यो॑ः । अ॒भि॒ऽस्व॒रे । इन्द्र॑ः । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । आ॒ऽरु॒जः ॥२

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजः ॥२

सोयम् "इन्द्रः “वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । "वलंरुजः । वृणोत्याकाशम् इति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः---’ बिभेद वलम् ' (ऋ. सं. ३. ३४. १०) इति । ततः "अपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः “पुरां शत्रुसंबन्धिनां पुराणां "दर्मः दारकः । तथा “हर्योः अश्वयोः “अभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति “रथस्य “स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा “दृळ्हा “चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि "आरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति । वृत्रखादः । ‘ खाद्द भक्षणे ' इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । ‘ रुजो भङ्गे'। कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयाया

अलुक् । थाथादिस्वरः । आरुजः । ‘ रुजो भङ्गे'
इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थथादिस्वरः ॥

ग॒ंभी॒राँ उं॑द॒धीँरिं॑व॒ क्रतुं॑ पुष्यसि॒ गा इं॑व ।

प्र सुं॑गो॒पा यवं॑सं धे॒नवो॑ यथा ह्र॒दं कु॒ल्या इं॑वाशत ॥३

ग॒म्भी॒रान् । उ॒द॒धीन्ऽइं॑व । क्रतुं॑म् । पु॒ष्य॒सि॒ । गाःऽइं॑व ।

प्र । सु॒ऽगो॒पाः । यवं॑सम् । धे॒नवः॑ । य॒था॒ । ह्र॒दम् ।
कु॒ल्याःऽइं॑व । आ॒श॒त॒ ॥३

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाःऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । ह्रदम् ।
कुल्याःऽइव । आशत ॥३

हे इन्द्र त्वं "गम्भीरान् महावकाशान् "उदधीन् समुद्रान्" उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत् "क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन “पुष्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः। यथा "सुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन “गाः पोषयति तद्वत् । "यथा “धेनवः "यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः “कुल्याइव कृत्रिमसरितः "ह्रदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम् “प्र “आशत व्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् । 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च इत्यस्मात् ' गभीरगम्भीरौ ' (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण इरच्प्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव। उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ' इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेषंवासवाहनधिषु च ' (पा. सू. ६.३.५८) इत्युदभावः । कृत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि ।' पुष पुष्टौ ' इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य लटि रूपम्

। निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्विपि रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते' (फि. सू. ८५) इति निघातः । आशत । अशू व्याप्तौ ' इत्यस्माल्लङि • बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः

आ न॒स्तुजं॑ र॒यिं भ॒रांशं॒ न प्रं॑तिजान॒ते ।

वृ॒क्षं प॒क्वं फल॑म॒ंकीवं॑ धून॒ुहींद्रं॑ स॒ंपारं॑ण॒ं वसुं ॥४

आ । न॒ः । तु॒जं॑म् । र॒यिम् । भ॒र॒ । अं॒शं॑म् । न । प्र॒ति॒ऽजा॒न॒ते ।

वृ॒क्षम् । प॒क्वम् । फलं॑म् । अ॒ङ्कीऽइं॑व । धू॒न॒ुहि॒ । इन्द्रं॑ । स॒म्ऽपारं॑णम् । वसुं ॥४

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्कीऽइव । धूनुहि । इन्द्र । सम्ऽपारणम् । वसु ॥४

हे "इन्द्र "नः अस्माकं "तुजं शत्रूणां बाधकं "रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रम् "आ "भर संपादय । तत्र दृष्टान्तः। "अंशं "न । यथा पिता “प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच "पक्वं "फलं प्रति "वृक्षम् "अङ्कीव अङ्कुशी यथा धूनोति तथा त्वं "संपारणम् अस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं “वसु धनं “धूनुहि चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ‘ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादिसमासः । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि । ‘धूञ् कम्पने' इत्यस्य लोटि रूपम्। संपारणम् ।' पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्व॒युरिं॑द्र स्व॒राळ॑सि॒ स्मद्दि॑ष्टि॒: स्वयं॑शस्तरः ।

स वा॑वृधा॒न ओज॑सा पुरुष्टु॒त भवा॑ नः सु॒श्रव॑स्तमः ॥५

स्व॒ऽयुः । इ॒न्द्र॒ । स्व॒ऽराट् । अ॒सि॒ । स्मत्ऽदि॑ष्टिः । स्वय॑शःऽतरः ।

सः । व॒वृ॒धा॒नः । ओज॑सा । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । भव॑ । न॒ः । सु॒श्रव॑ःऽतमः ॥५

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः । स्वयशःऽतरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवःऽतमः ॥५

हे “इन्द्र "स्वयुः धनवानसि । तथा “स्वराट् स्वर्गस्य राजा "असि । "स्मद्दिष्टिः भद्रवाक्यः “स्वयशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे "पुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र "सः त्वम् "ओजसा बलेन “वावृधानः वर्धमानः सन् "नः अस्मदर्थं "सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनान्नोपेतः “भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दात् मत्वर्थीयो युः । स्वराट् ।' राजृ दीप्तौ ' । क्विप् । व्रश्चादिना षत्वम् । स्मद्दिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थे। उकालोपश्छान्दसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि इति षत्वम् । भव । भवतेर्लोटि रूपम् । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुन्नन्तः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४६

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यून स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥१॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥२॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादृजीषी ॥३॥

उरुं गभीरं जनुषाभ्युग्रं विश्वव्यचसमवतं मतीनाम् ।

इन्द्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशन्ति ॥४॥

यं सोममिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ युध्मस्य ते ' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । ‘युध्मस्य' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये ‘युध्मस्य ते' इति सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च- कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.११) इति । ऋषभनाम्नि एकाहेऽपि निष्केवल्य इदं

सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च -- युध्मस्य त इति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति

यु॒ध्मस्य॑ ते वृष॒भस्य॑ स्व॒राज॑ उ॒ग्रस्य॒ यून॒ः स्थवि॑रस्य॒ घृष्वे॑ः ।

अजू॑र्यतो व॒ज्रिणो॑ वी॒र्या॒३॒॑णीन्द्र॑ श्रु॒तस्य॑ मह॒तो म॒हानि॑ ॥१

यु॒ध्मस्य॑ । ते॒ । वृ॒ष॒भस्य॑ । स्व॒ऽराज॑ः । उ॒ग्रस्य॑ । यून॑ः । स्थवि॑रस्य । घृष्वे॑ः ।

अजू॑र्यतः । व॒ज्रिण॑ः । वी॒र्या॑णि । इन्द्र॑ । श्रु॒तस्य॑ । म॒ह॒तः । म॒हानि॑ ॥१

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥१

हे “इन्द्र “युध्मस्य योधनशीलस्य “वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य "स्वराजः धनाधिपतेः "उग्रस्य समर्थस्य “यूनः नित्यतरुणस्य “स्थविरस्य चिरंतनस्य “घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्य “अजूर्यतः जरारहितस्य “वज्रिणः "श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव “महतः “ते तव “वीर्याणि "महानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य ।' युध संप्रहारे । इषियुधीन्धिदसि° ' इत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः ‘ कनिन्युवृषि° ' इत्यादिना कनिन् । ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते ' इति संप्रसारणम् । नित्स्वरः । स्थविरस्य । ' अजिरशिशिरशिथिल ' इत्यादिना किरन्प्रत्ययान्तो निपातितः । घृष्वेः । 'घृषु संघर्षे ' ।' कृविघृष्विच्छवि ' इत्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

म॒हाँ अ॑सि महिष॒ वृष्ण्ये॑भिर्धन॒स्पृदु॑ग्र॒ सह॑मानो अ॒न्यान् ।

एको॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॒ स यो॒धया॑ च क्ष॒यया॑ च॒ जना॑न् ॥२

म॒हान् । अ॒सि॒ । म॒हि॒ष॒ । वृष्ण्ये॑भिः । ध॒न॒ऽस्पृत् । उ॒ग्र॒ । सह॑मानः । अ॒न्यान् ।

एक॑ः । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ । सः । यो॒धया॑ । च॒ । क्ष॒यय॑ । च॒ । जना॑न् ॥२

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनऽस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधया । च । क्षयय । च । जनान् ॥२

हे “महिष महनीय “उग्र इन्द्र त्वं “महानसि । “धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं “वृष्ण्येभिः वीर्यैः “अन्यान् शत्रून् “सहमानः अभिभवन् वर्तसे । तथा “विश्वस्य सर्वस्य “भुवनस्य “एकः असहायः "राजा “सः त्वं “योधय “च सपत्नान् प्रहर । “जनान् “क्षयय “च निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष ।' मह पूजायाम् । ‘ अविमह्योष्टिषच् ' (उ. सू. १. ४५) इति टिषच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । योधय । “ युध संप्रहारे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । ‘ चादिषु च ' इति न निघातः । णित्स्वरः । क्षयय । ‘ क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

प्र मात्रा॑भी रिरिचे॒ रोच॑मानः॒ प्र दे॒वेभि॑र्वि॒श्वतो॒ अप्र॑तीतः ।

प्र म॒ज्मना॑ दि॒व इंद्र॑ः पृथि॒व्याः प्रोरोर्म॒हो अ॒ंतरि॑क्षादृजी॒षी ॥३

प्र । मात्रा॑भिः । रि॒रि॒चे॒ । रोच॑मानः । प्र । दे॒वेभि॑ः । वि॒श्वत॑ः । अप्र॑तिऽइतः ।

प्र । म॒ज्मना॑ । दि॒वः । इन्द्र॑ः । पृ॒थि॒व्याः । प्र । उ॒रोः । म॒हः । अ॒न्तरि॑क्षात् । ऋ॒जी॒षी ॥३

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥३

“रोचमानः दीप्यमानः “विश्वतः सर्वैः “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः “ऋजीषी सोमवान् “इन्द्रः “मात्राभिः। मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः। तेभ्योऽपि “प्र “रिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा “देवेभिः देवेभ्योऽपि “मज्मना । मज्जयति शत्रून् दुःखसागरे इति मज्म बलम् । तेन बलेन “प्र रिरिचे । तथा “दिवः “पृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यां च “प्र रिरिचे। तथा “उरोः विस्तीर्णात् "महः महतः “अन्तरिक्षात् अपि “प्र रिरिचे ॥ मात्राभिः। ‘ माङ माने शब्दे च ' इत्यस्मात् ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन' इति त्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः। ‘ रुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । ‘ इण् गतौ ' । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे तस्य स्वरः । मज्मना । ‘ टुमस्जो शुद्धौ ' । औणादिको मनिच्प्रत्ययः । ‘ झलां जश् झशि इति जश्त्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

पृथिव्याः । उदात्तयणो हत्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उ॒रुं गं॑भी॒रं ज॒नुषा॒भ्यु१॒॑ग्रं वि॒श्वव्यं॑चसमव॒तं मं॑ती॒नां ।

इंद्रं॒ सोमा॑सः प्र॒दिवि॑ सु॒तासः॑ समु॒द्रं न स्र॒वत॒ आ विं॑शंति ॥ ४

उ॒रुम् । ग॒भी॒रम् । ज॒नुषा॑ । अ॒भि । उ॒ग्रम् । वि॒श्वऽव्यं॑चसम् । अ॒व॒तम् । म॒ती॒नाम् ।

इन्द्र॑म् । सोमा॑सः । प्र॒ऽदिवि॑ । सु॒तासः॑ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । आ । वि॒श॒न्ति॒ ॥४

उरुम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वऽव्यचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।

इन्द्रम् । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः । समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥४

“उरुं महान्तम् अत एव “गभीरं महावकाशं “जनुषा जन्मना स्वभावत एव “उग्रं शत्रूणां भयंकरम् । गभीरत्वमेवोच्यते । “विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं “मतीनां स्तुतीनां स्तोतॄणां वा “अवतं रक्षकं तादृशम् “इन्द्रं “प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु “सुतासः ग्रावभिरभिषुताः “सोमासः सोमाः “अभि आभिमुख्येन “आ “विशन्ति । तत्र दृष्टान्तः “समुद्रं "न । यथा “स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम् आविशन्ति तद्वत् ॥ जनुषा ‘जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् ‘जनेरुसिः' इत्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसम् । ‘ व्यच व्याजीकरणे ' इत्यस्मादसुन् । 'व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्' इत्यत्र 'अनसि' इति पर्युदासात् ङित्त्वाभावः । विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति

पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । अवतम् । अव रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

यं सोमंमिंद्र पृथि॒वीद्यावा॒ गर्भ॒ं न मा॒ता बिंभृ॒तस्त्वा॒या ।

तं तें हिन्वंति॒ तमु॑ ते मृजंत्यध्व॒र्यवों वृषभ॒ पात॒वा उं ॥५

यम् । सोमंम् । इ॒न्द्र॒ । पृ॒थि॒वीद्यावां । गर्भंम् । न । मा॒ता । बि॒भृ॒तः । त्वा॒ऽया ।

तम् । ते॒ । हि॒न्व॒न्ति॒ । तम् । ऊ॒ं इतिं । ते॒ । मृ॒ज॒न्ति॒ । अ॒ध्व॒र्यवः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । पात॒वै । ऊ॒ं इतिं ॥५

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावा । गर्भम् । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊं इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊं इति ॥५

हे “इन्द्र “पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ “त्वाया त्वत्कामनया “यं “सोमं “बिभृतः अन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः “गर्भं “न । यथा “माता गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे “वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र “अध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः "ते त्वदर्थं “तं सोमं “हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच "ते तव “पातवै पानाय “तं सोमं “मृजन्ति शोधयन्ति । “उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । ‘ दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ' इत्यत्र पर्युदासात् “ देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्माल्लटि (भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्र ‘ अभ्यस्तानामादिः' इति

स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे ' सुप आत्मनः क्यच् । पूर्वपदकारस्याकारश्छान्दसः । ‘ अ प्रत्ययात्' इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छन्तः । सुपः क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' इत्यकारलोपः। ‘ क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । ‘ पा पाने '। तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत्' इति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।' उञः' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.१	सूक्तं ३.२१	सूक्तं ३.४१	सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.२	सूक्तं ३.२२	सूक्तं ३.४२	सूक्तं ३.६२
सूक्तं ३.३	सूक्तं ३.२३	सूक्तं ३.४३	
सूक्तं ३.४	सूक्तं ३.२४	सूक्तं ३.४४	
सूक्तं ३.५	सूक्तं ३.२५	सूक्तं ३.४५	
सूक्तं ३.६	सूक्तं ३.२६	सूक्तं ३.४६	
सूक्तं ३.७	सूक्तं ३.२७	सूक्तं ३.४७	
सूक्तं ३.८	सूक्तं ३.२८	सूक्तं ३.४८	
सूक्तं ३.९	सूक्तं ३.२९	सूक्तं ३.४९	
सूक्तं ३.१०	सूक्तं ३.३०	सूक्तं ३.५०	

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४७

← सूक्तं ३.४६

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.४७

गाथिनो विश्वामित्रः ।

सूक्तं ३.४८ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥१॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥२॥

उत ऋतुभिरृतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥३॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥४॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ मरुत्वान्' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'मरुत्वान्' इत्यनुक्रमणिका' । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत् सूक्तं निविद्धानीयम्" । सूत्रितं च-’ श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे

एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च- मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

म॒रुत्वाँ॑ इंद्र वृष॒भो रणा॑य॒ पिबा॒ सोमं॑मनुष्व॒धं मदा॑य ।

आ सिं॑चस्व ज॒ठरे॒ मध्वं ऊ॒र्मिं त्वं राजा॑सि प्र॒दिवः॑ सु॒ताना॑ं ॥१

म॒रुत्वा॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒ष॒भः । रणा॑य । पिब॑ । सोम॑म् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । मदा॑य ।

आ । सि॒ञ्च॒स्व॒ । ज॒ठरे॑ । मध्वः॑ । ऊ॒र्मिम् । त्वम् । राजा॑ । अ॒सि॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । सु॒ताना॑म् ॥१

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुऽस्वधम् । मदाय ।

आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाम् ॥१

हे “इन्द्र यः “वृषभः अपां वर्षिता "मरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्। स त्वम् “अनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेण अन्नेनानुगतं “सोमं “रणाय रमणीयसंग्रामार्थं “मदाय तं सोमं "पिब । किंच “मध्वः मदकरस्य सोमस्य “ऊर्मिं संघातं बहुरसं “जठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरम् । तस्मिन्नुदरे “आ “सिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः “त्वं “प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु “सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां “राजासि ईशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति--मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव ।

त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ' (निरु. ४. ८) इति ॥ अनुस्वधम् । स्वधामनुगम्य वर्तमानम् । ‘ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ' इति समासः । संहितायां पूर्वपदात्' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति षत्वम् । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ऊर्मिम् । अर्तेरूच्च' ' इति मिप्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

‘सजोषा इन्द्र' इति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च- सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिरिति भक्षयित्वैतत्पात्रम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

स॒जोषा॑ इंद्र॒ सग॑णो म॒रुद्भिः॒ सोमं॑ पिब वृत्र॒हा शूं॑र वि॒द्वान् ।

ज॒हि शत्रूँ॒रप॑ मृधो॑ नुद॒स्वाथाभं॑यं कृणुहि वि॒श्वतो॑ नः ॥२

स॒ऽजोषाः॑ । इ॒न्द्र॒ । सऽगं॑णः । म॒रुत्ऽभिः॑ । सोमं॑म् । पि॒ब॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । शू॒र॒ । वि॒द्वान् ।

ज॒हि । शत्रूं॑न् । अपं॑ । मृधः॑ । नु॒द॒स्व॒ । अथं॑ । अभं॑यम् । कृ॒णु॒हि॒ । वि॒श्वतः॑ । न॒ः ॥२

सऽजोषाः । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥२

हे "शूर बलवन् हे “इन्द्र “सजोषाः संगतो देवैः “मरुद्भिः “सगणः मरुद्भिरेव “वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता “विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं “सोमं “पिब । ततो नः “शत्रून् “जहि । “मृधः हिंसकान् शत्रून् “अप “नुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः । तत्र वर्तमानान्

शत्रूनपनुदस्व । “अथ अनन्तरं "नः अस्माकं “विश्वतः सर्वतः “अभयं कृणुहि कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः ' ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् '। अभयम् ।' ञिभी भये ' इत्यस्मात् एर्च् । नञा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसिल् । लित्स्वरः ॥

उ॒त ऋ॒तुभिं॑र्ऋतुपाः पाहि॒ सोम॒मिंद्रं दे॒वेभि॒ः सखिं॑भिः सु॒तं नः॑ ।

याँ आभं॑जो म॒रुतो॒ ये त्वान्वहं॑न्वृ॒त्रमदं॑धु॒स्तुभ्य॒मोजः॑ ॥३

उ॒त । ऋ॒तुऽभिः॑ । ऋ॒तु॒ऽपा॒ः । पा॒हि॒ । सोमं॑म् । इन्द्र॑ । दे॒वेभिः॑ । सखिं॑ऽभिः । सु॒तम् । न॒ः ।

यान् । आ । अभं॑जः । म॒रुतः॑ । ये । त्वा॒ । अनु॑ । अहं॑न् । वृ॒त्रम् । अदं॑धुः । तुभ्यं॑म् । ओजः॑ ॥३

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।
देवेभिः । सखिऽभिः । सुतम् । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् ।
वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥३

"उत अपि च हे "ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः। यद्वा ऋतुभिः मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः। तादृश हे "इन्द्र "सखिभिः समानख्यानैः "ऋतुभिः मरुद्भिः "देवेभिः देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं "सुतम् अभिषुतं "सोमं "पाहि पिब । किंच° "यान् "मरुतः "आभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः "ये च मरुतः "त्वा त्वां युद्धे स्वामिनम् "अनु अभजन्त । ततस्त्वं "वृत्रम् "अहन् हतवानसि । ते मरुतः "तुभ्यं त्वदर्थम् "ओजः युद्धे शत्रुहननादिरूपं पराक्रमम् "अदधुः अकुर्वन् ॥ अभजः ।

‘ भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लङि सिपो हल्ङ्यादिना लोपः । पादादित्वात्। अनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि झेः ‘ सिजभ्यस्त° ' इति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ‘ ये त्वाहिहत्ये' इत्येषा । सूत्रितं च--- ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्निति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वा॑हि॒हत्ये॑ मघव॒न्नव॑र्ध॒न्ये शा॑ब॒रे ह॑रिवो॒ ये गवि॑ष्टौ ।

ये त्वा॑ नू॒नम॑नु॒मदं॑ति॒ विप्राः॒ पिबें॑द्र॒ सोमं॒ सगं॑णो म॒रुद्भिः॑ ॥ ४

ये । त्वा॒ । अ॒हि॒ऽहत्यें । म॒घ॒ऽव॒न् । अवंर्धन् । ये । शा॒म्ब॒रे । ह॒रि॒ऽव॒ः । ये । गोऽइंष्टौ ।

ये । त्वा॒ । नू॒नम् । अ॒नु॒ऽमदंन्ति । विप्राः॑ । पिबं । इ॒न्द्र॒ । सोमंम् । सऽगंणः । म॒रुत्ऽभिः॑ ॥४

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ ।

ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥४

हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र “ये मरुतः "अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि “त्वा त्वाम् अवर्धन्। ‘ प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इति बलदानेनावीवृधन् । हे “हरिवः अश्ववन्निन्द्र “ये च “शाम्बरे शम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः-’

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान ' (ऋ. सं. २. १२. ११) इति । तथा "ये मरुतः "गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । "विप्राः मेधाविनः "ये च मरुतः "नूनम् इदानीं त्वाम् "अनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्तैः "मरुद्भिः "सगणः सन् इमं "सोमं "पिब । अहिहत्ये । हन्तेर्भावे • हनस्त च' इति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् ।' वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा ' इति झेरार्धधातुकत्वात् णेर्लोपः- यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे । शम्बरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यणप्रत्ययः । गविष्टौ । ' इषु इच्छायाम्'। भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । झेर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

म॒रुत्वं॑तं वृष॒भं वा॑वृधा॒नमकं॑वारिं दि॒व्यं शा॒समिंद्रं॑ ।

वि॒श्वा॒साह॒मवं॑से॒ नूतं॑नायो॒ग्रं सं॑हो॒दामि॒ह तं हु॑वेम ॥५

म॒रुत्वं॑न्तम् । वृ॒ष॒भम् । व॒वृ॒धा॒नम् । अकं॑वऽअरिम् ।
दि॒व्यम् । शा॒सम् । इन्द्रं॑म् ।

वि॒श्व॒ऽसहं॑म् । अवं॑से । नूतं॑नाय । उ॒ग्रम् । स॒ह॒ःऽदाम् । इ॒ह
। तम् । हु॒वे॒म॒ ॥५

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् ।
दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहःऽदाम् । इह
। तम् । हुवेम ॥५

हे इन्द्र “मरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं “वृषभं मेघभेदनद्वारा अपां वर्षकं “ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसु उत्साहेन वर्धमानम् “अकवारिं-प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिम् । तथा च मन्त्रः-’ स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इति । "दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम् । "शासं हितोपदेशहितपरिहाराभ्यां शासितारं "विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारम् "उग्रं शत्रुषु उद्गूर्णं "सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं “तं तादृशसामर्थ्योपेतम् "इन्द्रं "नूतनाय नवतराय "अवसे रक्षणाय "इह कर्मणि "हुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः ।। त्नप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४८

← सूक्तं ३.४७

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.४८

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.४९ →

दे. इन्द्रः । त्रिष्टुप् ।

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥१॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठाम् ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥२॥

उपस्थाय मातरमन्नमैट्ट तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्गृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥३॥

उग्रस्तुराषाळभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूषु ॥४॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘सद्यो ह' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । “सद्यो ह' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘सद्यो ह जातः' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च- सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्रः' (आश्व.श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहःशस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च-

सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्र एतत्सूक्तम् । “ अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव ' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम् । साद्यस्क्रे एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे ‘सद्यो ह जातः ' इत्याद्या सूक्तमुखीया । सूत्रितं च--- सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र' (आश्व.श्रौ. ९. ५) इति ॥

स॒द्यो ह॑ जा॒तो वृ॑ष॒भः क॒नीन॒ः प्रभ॑र्तुमाव॒दन्ध॑सः सु॒तस्य॑ ।

सा॒धोः पिब॑ प्रतिका॒मं यथा॑ ते॒ रसा॑शिरः प्रथ॒मं सो॒म्यस्य॑ ॥ १

स॒द्यः । ह॒ । जा॒तः । वृ॒ष॒भः । क॒नीन॑ः । प्रऽभर्तु॑म् । आ॒व॒त् । अन्ध॑सः । सु॒तस्य॑ ।

सा॒धोः । पि॒ब॒ । प्र॒ति॒ऽका॒मम् । यथां । ते॒ । रसंऽआशिरः ।
प्र॒थ॒मम् । सो॒म्यस्यं ॥१

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रऽभर्तुम् । आवत्
। अन्धसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः ।
प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

“वृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता सद्यः तदानीमेव "जातः उत्पन्नः "कनीनः कमनीयः इन्द्रः “सुतस्य अभिषुतस्य अन्धसः हविर्लक्षणस्य अन्नस्य सोमस्य "प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं संग्रहीतारं यजमानम् "आवत् रक्षतु । "ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं “प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां “ते तव "यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा “साधोः रसात्मना संसिद्धं "रसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं “सोम्यस्य सोममयं रसं "प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् पिब ।।

प्रतिकामम् । कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादान्तत्वादेव लित्स्वरः । रसाशिरः । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्विपि ‘अपस्पृधेथाम्' इत्यादिना आशिर” इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दात् मयडर्थे ' मये च ' इति यप्रत्ययः ।।

यज्जायंथा॒स्तदहंरस्य॒ कामे॒ऽंशोः पी॒यूषंमपिबो गिरि॒ष्ठां ।

तं तें मा॒ता परि॒ योषा॒ जनिंत्री म॒हः पि॒तुर्दम॒ आसिंच॒दग्रें ॥ २

यत् । जायंथाः । तत् । अहः । अ॒स्य॒ । कामें । अं॒शोः । पी॒यूषंम् । अ॒पि॒बः॒ । गि॒रि॒ऽस्थाम् ।

तम् । ते॒ । मा॒ता । परिं । योषां । जनिंत्री । म॒हः । पि॒तुः । दमें । आ । अ॒सि॒ञ्च॒त् । अग्रें ॥२

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपिबः । गिरिऽस्थाम् ।

तम् । ते। माता । परि । योषा । जनित्री । महः। पितुः । दमे। आ। असिञ्चत् । अग्रे ॥२॥

हे इन्द्र त्वं "यत् यस्मिन्नहनि "जायथाः अजायथाः "तदहः तस्मिन्नेवाहनि "अस्य सोमरस्य “कामे पिपासायां सत्यां "गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्य उच्चस्थाने वर्तमानम् "अंशोः सोमलताखण्डविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषम् अभिनवं रसम् "अपिबः पीतवानसि । उत्पत्तिक्षणे एव सोमपाने कारणं दर्शयति । "ते तव "जनित्री "माता "योषा युवतिरदितिः "महः महतः "पितुः जनकस्य कश्यपस्य "दमे सूतिकागृहे "अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् "तं तादृशं सोमं

"परि "आसिञ्चत् तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । ‘जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लडि बहुलं छन्दसि ' इत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । ‘जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णेर्लोपः ॥ ।

उ॒प॒स्थायं मा॒त॒र॒मन्नं॑मैट्ट ति॒ग्मम॑पश्यद॒भि सोम॒मूधः॑ ।

प्र॒या॒वयं॑न्नचर॒द्गृत्सो॑ अ॒न्यान्म॒हानि॑ चक्रे पुरु॒धप्र॑तीकः ॥३

उ॒प॒ऽस्थायं । मा॒तरं॑म् । अन्नं॑म् । ऐ॒ट्ट॒ । ति॒ग्मम् । अ॒प॒श्य॒त् । अ॒भि । सोमं॑म् । ऊधः॑ ।

प्र॒ऽय॒वयं॑न् । अ॒च॒र॒त् । गृत्सः॑ । अ॒न्यान् । म॒हानि॑ । च॒क्रे॒ । पु॒रु॒धऽप्रं॑तीकः ॥३

उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐट्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।।

प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः "मातरम् "उपस्थाय प्रार्थयित्वा "अन्नमैट्ट तामन्नमयाचत । 'ईळिरध्येषणाकर्मा : (निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः "ऊधः ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं "सोमम् अभि "अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत्। "गृत्सः । अभिकाङ्क्ष्यते सर्वैर्देवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इन्द्रः। "अन्यान् सपत्नान् "प्रयवयन" स्वस्वस्थानात् प्रकर्षेणोच्चालयन् "अचरत् सर्वत्र चरति । किंच "पुरुधप्रतीकः तेजोयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्ग सन् "महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि "चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेर्ल्यपि ' घुमास्था" ' इतीत्वे प्राप्ते न ल्यपि ' इति प्रतिषेधः । लित्स्वरः । ऐट्ट । ईळिर्याञ्चार्थः । तस्माल्लङि रूपम् । 'आडजादीनाम् ' इत्याडागमः । ष्टुत्वम् । निघातः । तिग्मम् । तिज निशाने ' अस्मात् 'युजिरुचितिजां कुश्च '

इति मक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रयवयन्।' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । लित्स्वरः । गृत्सः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्'। 'गृधिपण्योर्दकौ च ' इति सप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशः । वृषादित्वात् आद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्दः' इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । ह्रस्वछान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उ॒ग्रस्तु॑रा॒षाळ॒भिभू॑त्योजा यथाव॒शं त॒न्वं॑ चक्र ए॒षः ।

त्वष्टा॑र॒मिंद्रो॒ ज॒नुषा॑भि॒भूया॒मुष्या॒ सोम॑मपिबच्च॒मूषु॑ ॥४

उ॒ग्रः । तु॒रा॒षाट् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः । य॒था॒ऽव॒शम् । त॒न्व॑म् । च॒क्रे॒ । ए॒षः ।

त्वष्टा॑रम् । इन्द्रः॑ । ज॒नुषा॑ । अ॒भि॒ऽभूय॑ । आ॒ऽमुष्य॑ ।
सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । च॒मूषु॑ ॥४

उग्रः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवशम् ।
तन्वम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य ।
सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

यः "एषः इन्द्रः "उग्रः शत्रूणां भयंकरः “तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एव “अभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् "तन्वम् आत्मीयं शरीरं "यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं "चक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः- रूपंरूपं मघवा बोभवति' (ऋ. सं. ३. ५३, ८) इति । सः "इन्द्रः "जनुषा जन्मना सामर्थ्येन "त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरम् "अभिभूय "चमूषु चमसेषु स्थितम् "आमुष्य चोरयित्वा "सोममपिबत् ।' त्वष्टा हतपुत्रो

वीन्द्रम्' इत्यादि 'प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाट् । 'त्रित्वरा संभ्रमे ' । क्विप् । 'ज्वरत्वर' ' इत्यादिना ऊठ् । सहेः " छन्दसि सहः' इति ण्विः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति तृतीयायाः अलुक् । 'सहेः साडः सः ' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः। यथावशम् । वशं काममनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समासस्वरः । आमुष्य । 'मुष स्तेये ' । ल्यप् । चमूषु ।' चमु अदने '। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इत्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतयें समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥५

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ ।
नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑
। स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥५

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि
। सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥५॥

सिद्धैषा ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.४९

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.४८
सूक्तं ३.४९
सूक्तं ३.५० →
गाथिनो विश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप् ।

शंसा महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥१॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥२॥

सहावा पृत्सु तरणिर्नार्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥३॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजम् ॥४॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘शंसा महाम्' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । “शंसा महाम्' इत्यनुक्रमणिका। समूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च- शंसा महां महश्चित्त्वमिन्द्र' (आश्व.श्रौ. ८. ७) इति ।।

शंसा॑ म॒हामिं॑द्र॒ं यस्मि॒न्विश्वा॒ आ कृ॒ष्टयः॑ सोम॒पाः

कामम॒व्यंन् ।

यं सु॒क्रतुं धि॒षणें विभ्वत॒ष्टं घ॒नं वृ॒त्राणां ज॒नयंत दे॒वाः ॥१

शंसं । म॒हाम् । इन्द्रंम् । यस्मिंन् । विश्वाः । आ । कृ॒ष्टयः । सो॒म॒ऽपाः । कामंम् । अव्यंन् ।

यम् । सु॒ऽक्रतुंम् । धि॒षणे॒ इतिं । वि॒भ्व॒ऽत॒ष्टम् । घ॒नम् । वृ॒त्राणांम् । ज॒नयंन्त । दे॒वाः ॥१

शंस । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामम् । अव्यन् ।

यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभ्वऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥१

हे होतः "महां महान्तम् "इन्द्रं "शंस शस्त्रैः स्तुहि । "यस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति "विश्वाः "कृष्टयः सर्वे मनुष्याः

“सोमपाः यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः “कामम् । काम्यते इति कामः स्वर्गादिः । तम् “आ "अव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । “धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षतुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । “देवाः च “सुक्रतुम् । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं “विभ्वतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं “वृत्राणां पापरूपाणां “घनं हन्तारं “यम् इन्द्रं “जनयन्त अजनयन् । शंस। ‘ शन्सु स्तुतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी’ कान्तिगत्यादिषु'। लङि रूपम् । यदुवृत्तयोगादनिघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुम् । क्रत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे ।' ञिधृषा प्रागल्भ्ये 'इत्यस्मात् ‘धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ' इति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्तेः पुंसि संज्ञायाम् । इति घः । “हो हन्तेः' इति

कुत्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयत । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

यं नु नकि॒ः पृत॑नासु स्व॒राजं॑ द्वि॒ता तर॑ति॒ नृत॑मं हरि॒ष्ठां ।

इ॒नत॑म॒ः सत्व॑भि॒र्यो ह॑ शू॒षैः पृ॑थु॒ज्रयां अमिना॒दायु॒र्दस्योः॑ ॥ २

यम् । नु । नकिः॑ । पृत॑नासु । स्व॒ऽराजं॑म् । द्वि॒ता । तर॑ति । नृऽत॑मम् । ह॒रि॒ऽस्थाम् ।

इ॒नऽत॑मः । सत्व॑ऽभिः । यः । ह॒ । शू॒षैः । पृ॒थु॒ऽज्रयाः॑ । अ॒मि॒ना॒त् । आयुः॑ । दस्योः॑ ॥२

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजम् । द्विता । तरति । नृऽतमम् । हरिऽस्थाम् ।

इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥२

“पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु "स्वराजं "हरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमानं "नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं “द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं “यम् इन्द्रं “नकिः न कश्चिदपि “तरति उत्तीर्य गच्छति। न कोऽप्यभ्यस्ति इत्यर्थः । “नु प्रसिद्धौ । स इन्द्रः “इनतमः अतिशयेन सेनास्वामी “सत्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह "यः यान् गच्छन् शूषैः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तैः “पृथुज्रयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् “दस्योः शत्रोः “आयुः अन्नं प्राणं वा “अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति । "ह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं-- ‘ पृथुज्रयाः पृथुजवः । पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः' (निरु. ५. ९) इति ॥ तरति । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः' इत्यस्य लटि रूपम् ।

यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यः । ‘ या प्रापणे'। औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

स॒हावां॑ पृ॒त्सु त॒रणि॒र्नार्वा॑ व्यान॒शी रोद॑सी मे॒हनां॑वान् ।

भगो॒ न का॒रे हव्यो॑ मती॒नां पि॒तेव॒ चारुः॑ सु॒हवो॑ वयो॒धाः ॥ ३

स॒हऽवा॑ । पृ॒त्ऽसु । त॒रणिः॑ । न । अर्वा॑ । वि॒ऽआ॒न॒शिः । रोद॑सी॒ इति॑ । मे॒हना॑ऽवान् ।

भगः॑ । न । का॒रे । हव्यः॑ । म॒ती॒नाम् । पि॒ताऽइ॑व । चारुः॑ । सु॒ऽहवः॑ । व॒यः॒ऽधाः ॥३

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयःऽधाः ॥३

य इन्द्रः “सहावा बलवान् “पृत्सु संग्रामेषु “तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र दृष्टान्तः "अर्वा “न । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “व्यानशिः व्याप्नुवन् “मेहनावान् । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः “कारे । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे "भगो “न पूषा देव इव “हव्यः हवनीयः “मतीनां स्तोतॄणां स्तुतीनां वा “पितेव पालयिता “चारुः कमनीयः “सुहवः सुष्ट्वाह्वानोपेतः “वयोधाः अन्नस्य दाता' भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुबर्थे ‘छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः । मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' इति पृदादेशः । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

व्यानशिः । ‘ अशू व्याप्तौ' इत्यस्मात् छन्दसि सदादित्वात् किप्रत्ययः । तस्य लिड्वद्भावः । अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ‘ अश्नोतेश्च ' इति नुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः “ अचो यत्'।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । ह्वयतेः ‘ भावेऽनुपसर्गस्य' (पा. सू. ३. ३.७५) इत्यप्प्रत्ययः । संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।।

ध॒र्ता दि॒वो रजं॑सस्पृ॒ष्ट ऊ॒र्ध्वो रथो॒ न वा॒युर्वसुं॑भिर्नि॒युत्वा॑न् ।

क्ष॒पां व॒स्ता जं॑नि॒ता सूर्यं॑स्य॒ विभं॑क्ता भा॒गं धि॒षणे॑व॒ वाजं॑ ॥ ४

ध॒र्ता । दि॒वः । रजं॑सः । पृ॒ष्टः । ऊ॒र्ध्वः । रथः॑ । न । वा॒युः । वसु॑ऽभिः । नि॒युत्वा॑न् ।

क्ष॒पाम् । व॒स्ता । ज॒नि॒ता । सूर्य॑स्य । विऽभ॑क्ता । भा॒गम् । धि॒षणा॑ऽइव । वाज॑म् ॥४

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥४

स इन्द्रः “दिवः द्युलोकस्य “रजसः अन्तरिक्षस्य च “धर्ता धारकः “पृष्टः सर्वत्र वर्तमानः “रथो “न तदीयो रथ इव “ऊर्ध्वः "वायुः ऊर्ध्वगन्ता “वसुभिः सहायतया निवसद्भिः मरुद्भिः “नियुत्वान् सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान् नियुन्नामक वडवाभिः

तद्वान् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा “क्षपां “वस्ता रात्रिमाच्छादयन् “सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य “जनिता जनयिता “भागं भजनीयं “वाजं कर्मफलरूपमन्नं “विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । “धिषणेव । यथा आढ्यानां वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥

रजसः । रञ्ज रागे' इत्यस्मात् ‘भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वस्ता । ‘ वस आच्छादने ' इत्यस्य तृचि रूपम् । जनिता । जनयतेस्तृचि ‘ जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ।। चित्त्वादन्तोदात्तः । विभक्ता । ‘ भज सेवायाम् ' इत्यस्य साधुकारिष्यर्थे तृन् । ' एकाच उपदेशे° : इतीट्प्रतिषेधः । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शुनं हुंवेम मघवांनमिंद्रंमस्मिन्भरे नृतंमं वाजंसातौ ।

शृण्वंतंमुग्रमूतयें समत्सु घ्नंतं वृत्राणिं संजितं धनांनां ॥५

शुनम् । हुवेम । मघऽवांनम् । इन्द्रंम् । अस्मिन् । भरें ।
नृऽतंमम् । वाजंऽसातौ ।

शृण्वन्तंम् । उग्रम् । ऊतयें । समत्ऽसुं । घ्नन्तंम् । वृत्राणिं
। सम्ऽजितंम् । धनांनाम् ॥५

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि
। सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥५

' शुनं हुवेम' इति पूर्ववत् ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.१	सूक्तं ३.२१	सूक्तं ३.४१	सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.२	सूक्तं ३.२२	सूक्तं ३.४२	सूक्तं ३.६२
सूक्तं ३.३	सूक्तं ३.२३	सूक्तं ३.४३	
सूक्तं ३.४	सूक्तं ३.२४	सूक्तं ३.४४	
सूक्तं ३.५	सूक्तं ३.२५	सूक्तं ३.४५	
सूक्तं ३.६	सूक्तं ३.२६	सूक्तं ३.४६	
सूक्तं ३.७	सूक्तं ३.२७	सूक्तं ३.४७	
सूक्तं ३.८	सूक्तं ३.२८	सूक्तं ३.४८	
सूक्तं ३.९	सूक्तं ३.२९	सूक्तं ३.४९	
सूक्तं ३.१०	सूक्तं ३.३०	सूक्तं ३.५०	

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५०

← सूक्तं ३.४९

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.५०

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.५१ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥१॥

आ ते सपर्यू जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥२॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवाँ ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥३॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥४॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ इन्द्रः स्वाहा' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । दशरात्रे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च- तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इंद्र॒ः स्वाहा॑ पिबतु यस्य॒ सोमं॑ आ॒गत्या॒ तुम्रो॑ वृष॒भो म॒रुत्वा॑न् ।

ओरु॒व्यचाः॑ पृणतामे॒भिरन्नै॒रास्यं॑ ह॒विस्त॒न्वः१॒॑ कामं॑मृध्याः ॥१

इन्द्रः॑ । स्वाहा॑ । पि॒ब॒तु॒ । यस्यं॑ । सोमः॑ । आ॒ऽगत्यं॑ । तुम्रः॑ । वृ॒ष॒भः । म॒रुत्वा॑न् ।

आ । उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । पृ॒ण॒ता॒म् । ए॒भिः । अन्नैः॑ । आ । अ॒स्य॒ । ह॒विः । त॒न्वः॑ । कामं॑म् । ऋ॒ध्या॒ः ॥१

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आऽगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । उरुऽव्यचाः । पृणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥१

अयम् "इन्द्रः "स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं "पिबतु । "यस्य इन्द्रस्यायं "सोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रति "आगत्य "तुम्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसकः "वृषभः

यष्टॄणामभिमतफलवर्षकः “मरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान् "उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन् “एभिः अस्माभिर्दत्तैः “अन्नैः सोमादिलक्षणैर्हविर्भिः “आ “पृणतां समन्तात् पूरयतु । ततः “अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः “तन्वः शरीरस्य “कामं पुष्ट्यादि लक्षणविषयमभिलाषं “हविः अस्माभिर्दत्तम् “आ “ऋध्याः सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराहननार्थः । उरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । ‘ व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्' इत्यत्र ‘ अनसि' इति पर्युदासात् ङित्त्वाभावः । कृदुत्तरस्वरः । ऋध्याः । ऋध्नोतेः आशीर्लिंङि रूपम् ॥

आ तें सप॒र्यू ज॒वसें युनज्मि॒ ययो॒रनुं प्र॒दिवः॑ श्रु॒ष्टिमावः॑ ।

इ॒ह त्वां धेयु॒र्हरंयः सुशिप्र॒ पिबा॒ त्व१॒॑स्य सुषुंतस्य॒ चारोः॑ ॥ २

आ । ते । सपर्यू इतिं । जवसें । युनज्मि । ययोः । अनुं । प्रऽदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरंयः । सुऽशिप्र । पिबं । तु । अस्य । सुऽसुंतस्य । चारोः ॥२

आ । ते । सपर्यू इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रऽदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुऽशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः ॥२

हे इन्द्र "ते तव "जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय "सपर्यू परिचारकौ हरी "आ "युनज्मि रथे योजयामि । "प्रदिवः पुरातनस्त्वं "ययोः अश्वयोः "श्रुष्टिं वेगम् । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम इति यास्कः । तम् "अनु "आवः अनुगच्छसि । हे "सुशिप्र शोभनहनो इन्द्र "हरयः रथे योजितास्तेऽश्वाः "इह

कर्मणि “त्वा त्वां “धेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं “सुषुतस्य सुष्ठ्वभिषुतं “चारोः कमनीयम् “अस्य इमं सोमं “तु क्षिप्रं “पिब । सपर्यू। सपरशब्दः कण्ड्वादिः। तदन्तात् औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः। धेयुः । दधातेराशीर्लिङि किदाशिषि' इति यासुट् । ‘ एर्लिङि' (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादनिघातः । सुषुतस्य । “ षुञ् अभिषवे' कर्मणि क्तः। ‘ गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः ।' उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना संहितायां षत्वम् ॥

गोभिंर्मिमि॒क्षुं दंधिरे सुपा॒रमिंद्र॒ं ज्यैष्ठ्यांय॒ धायंसे गृणा॒नाः ।

म॒न्दा॒नः सोमं॑ पपि॒वाँ ऋं॑जीषि॒न्त्सम॒स्मभ्यं॑ पुरु॒धा गा इं॑षण्य ॥३

गोभिः॑ । मि॒मि॒क्षुम् । द॒धि॒रे॒ । सु॒ऽपा॒रम् । इन्द्रं॑म् । ज्यैष्ठ्यां॑य । धायं॑से । गृ॒णा॒नाः ।

म॒न्दा॒नः । सोमं॑म् । प॒पि॒ऽवान् । ऋ॒जी॒षि॒न् । सम् । अ॒स्मभ्यं॑म् । पु॒रु॒धा । गाः । इ॒ष॒ण्य॒ ॥३

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुऽपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिऽवान् । ऋजीषिन् । सम् । अस्मभ्यम् । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥३

“गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः “मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितुमिच्छन्तं “सुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् “इन्द्रं

“ज्यैठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय “धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च “गोभिः गोमिश्रितैः सोमैः “दधिरे धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे “ऋजीषिन् सोमवन्निन्द् स त्वं “मन्दानः मोदमानः “सोमं “पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्यः “अस्मभ्यं “पुरुधा बहुधा “गाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः “सम् इषण्य सम्यक् प्रेरय ।। गोभिः । ‘ सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते नः गोश्वन्सावर्ण° ' इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । मिह सेचने ' इत्यस्य सनि ' एकाचः° ' (पा. सू. ७. २. १०) इतीट्प्रतिषेधे ‘ हलन्ताच्च ' इति किद्वद्भावः । ‘ सनाशंसभिक्ष उः । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । ‘ गॄ शब्दे' । क्र्यादित्वात् श्ना । चित्त्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य शानचि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्दः इह संख्यावाची । ‘ संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः ।

इषण्य । ‘ इष गतौ । इषणमिच्छतीति छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटि रूपम् ॥

इ॒मं कामं॑ मंदया॒ गोभि॒रश्वै॒श्चं॒द्रवं॑ता॒ राध॑सा प॒प्रथं॑श्च ।

स्व॒र्यवो॑ म॒तिभि॒स्तुभ्यं॒ विप्रा॒ इंद्रा॑य॒ वाहः॑ कुशि॒कासो॑ अक्रन् ॥४

इ॒मम् । काम॑म् । म॒न्द॒य॒ । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । च॒न्द्रऽव॑ता । राध॑सा । प॒प्रथः॑ । च॒ ।

स्व॒ःऽयवः॑ । म॒तिऽभिः॑ । तुभ्य॑म् । विप्राः॑ । इन्द्रा॑य । वाहः॑ । कु॒शि॒कासः॑ । अ॒क्र॒न् ॥४

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥४

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतयें समत्सु घ्नंतं वृत्राणिं संजितं धनानां ॥५

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरें । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतयें । समत्ऽसुं । घ्नन्तम् । वृत्राणिं । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥५

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥५

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५१

दे. इन्द्रः। १-३ जगती, १०-१२ गायत्री

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥१॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरो म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूर्भिदं तूर्णिमप्तुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम् ॥२॥

आकरे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहस स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदन आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥३॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥४॥

पूर्वीरस्य निष्षिधो मर्त्येषु पुरू वसूनि पृथिवी बिभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥५॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्यापिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥६॥

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥७॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥८॥

अप्तूर्ये मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥९॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

पिबा त्वस्य गिर्वणः ॥१०॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् ।

स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥११॥

प्र ते अश्नोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः ।

प्र बाहू शूर राधसे ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘ चर्षणीधृतम्' इति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका-‘चर्षणीधृतं द्वादशाद्यन्त्यौ तृचौ जागतगायत्रौ' इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो गायत्रः। शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च-चर्षणीधृतमस्तभ्नाद्द्यामसुर इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । विषुवति निष्केवल्ये ‘नृणामु त्वा' इति तृचः । ‘ विषुवान्' इति खण्डे सूत्रितं---

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । बृहस्पतिसवे अप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविद्धानीयः । सूत्रितं च - नृणामु वेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये ‘इन्द्र मरुत्वः' इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि ‘षष्ठस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्--- इन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे अयं तृचो निविद्धानीयः । सूत्रितं च--- इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मंध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च--- मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् (आश्व. श्रौ. ५, १४) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे • इदं ह्यन्वोजसा ' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च - इदं ह्यन्वोजसा महाँ इन्द्रो य ओजसा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

च॒र्ष॒णी॒धृतं॑ म॒घवा॑नमु॒क्थ्य१॒॑मिन्द्रं॒ गिरो॑ बृह॒तीर॒भ्य॑नूषत ।

वा॒वृ॒धा॒नं पु॑रुहू॒तं सु॑वृ॒क्तिभि॒रम॑र्त्यं॒ जर॑माणं दि॒वेदि॑वे ॥१

च॒र्ष॒णि॒ऽधृत॑म् । म॒घऽवा॑नम् । उ॒क्थ्य॑म् । इन्द्र॑म् । गिरः॑ ।
बृ॒ह॒तीः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ ।

व॒वृ॒धा॒नम् । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ । अम॑र्त्यम् ।
जर॑माणम् । दि॒वेऽदि॑वे ॥१

चर्षणिऽधृतम् । मघऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः ।
बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानम् । पुरुऽहूतम् । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यम् ।
जरमाणम् । दिवेऽदिवे ॥१

"बृहतीः प्रभूताः “गिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः “चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकम् । यद्वा । आकृषन्त्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्धारकम् । “मघवानं धनवन्तम् “उक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं “वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं “पुरुहूतं स्तोतृभिर्बहुवारमाहूतम् “अमर्त्यं मरणधर्मरहितं "सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैः "दिवेदिवे प्रत्यहं “जरमाणं स्तूयमानं तमिमम् “इन्द्रम् “अभ्यनूषत अभितः सर्वतः स्तुवन्तु ॥ बृहतीः। ‘ वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । अनूषत । ‘णू स्तवने'। अस्माल्लुङि सिच् । धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्त्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूताः ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यन्ते । ‘ क्तिच्क्तौ च ' इति क्तिच् । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । दिवेदिवे । ' नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

श॒तक्र॑तुमर्ण॒वं शा॒किन॒ं नर॒ं गिरो॑ म॒ इंद्र॒मुप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ।

वा॒ज॒सनिं॑ पू॒र्भिद॒ं तूर्णि॑म॒प्तुरं॑ धाम॒साच॑मभि॒षाचं॑ स्व॒र्विदं॑ ॥
२

श॒तऽक्र॑तुम् । अ॒र्ण॒वम् । शा॒किन॑म् । नर॑म् । गिरः॑ । मे॒ ।
इन्द्र॑म् । उप॑ । य॒न्ति॒ । वि॒श्वतः॑ ।

वा॒ज॒ऽसनि॑म् । पूः॒ऽभिद॑म् । तूर्णि॑म् । अ॒प्ऽतुर॑म् ।
धा॒म॒ऽसाच॑म् । अ॒भि॒ऽसाच॑म् । स्व॒ःऽविद॑म् ॥२

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे ।
इन्द्रम् । उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिम् । पूःऽभिदम् । तूर्णिम् । अप्ऽतुरम् ।
धामऽसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वःऽविदम् ॥२

“मे मदीयाः “गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः “शतक्रतुम् । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तम् । “अर्णवं पर्जन्यात्मना उदकवन्तं “शाकिनम् । शक्नोत्येभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वन्तं “नरं सर्वस्य जगतो नेतारं “वाजसनिं वाजस्यान्नस्य दातारं “पूर्भिदं शत्रुपुरां भेत्तारं “तूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गन्तारम् "अप्तुरं मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकं “धामसाचं तेजो भजमानम् । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारम् । “अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं "स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं तमिमम् “इन्द्रं “विश्वतः सर्वतः “उप “यन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवम् । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थे ‘ अर्णसः सलोपश्च' इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरम् । नयतेर्डिच्च' इति ऋप्रत्ययः । अमः सुप्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । ‘ इण गतौ ' इत्यस्य लटि • इणो यण् इति यण् । निघातः । वाजसनिम् ।' षणु दाने '। खनिकष्यज्यसिवसि" ' इत्यादिना इप्रत्ययः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।

तूर्णिम् । ‘ञित्वरा संभ्रमे '। “वहिश्रि° ' इत्यादिना निप्रत्ययः । ज्वरत्वर° ' इत्यादिना ऊठ्। ‘ नित्' इत्यतिदेशादाद्युदात्तः । अप्तुरम् । ‘ तुर त्वरणे'। क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचम् । षच समवाये । ण्यन्तस्य क्विप् ॥

आ॒क॒रे वसो॑र्जरि॒ता प॑नस्यतेऽने॒हसः॒ स्तुभ॒ इंद्रो॑ दुवस्यति ।

वि॒वस्व॑तः॒ सद॑न॒ आ हि पि॑प्रि॒ये स॑त्रा॒साह॑मभिमाति॒हन॑ स्तुहि ॥३

आ॒ऽक॒रे । वसोः॑ । ज॒रि॒ता । प॒न॒स्य॒ते॒ । अ॒ने॒हसः॑ । स्तुभः॑ । इन्द्रः॑ । दु॒व॒स्य॒ति॒ ।

वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । आ । हि । पि॒प्रि॒ये । स॒त्रा॒ऽसह॑म् । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽहन॑म् । स्तु॒हि॒ ॥३

आऽकरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदने । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥३

“जरिता शत्रूणां जरयिता “इन्द्रः “आकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमत्रेत्याकरो युद्धम् । तस्मिन् “वसोः धनस्य स्थानभूते युद्धे “पनस्यते सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितेति योजनीयम् । स इन्द्रः “अनेहसः अपापाः “स्तुभः स्तुतीः “दुवस्यति परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किंच स इन्द्रः “विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य "सदने गृहे “आ “पिप्रिये “हि सोमपानादिना अत्यन्तं प्रीतो भवति खलु । "सत्रासाहं शत्रूणामेव हन्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारम्

अत एव "अभिमातिहनं शत्रूणां हन्तारमिन्द्रं “स्तुहि हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे। ‘कॄ विक्षेपे ' । अधिकरणे • ॠदोरप्' इत्यप् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता । ' जॄष् वयोहानौ ' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य तृचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपम् । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नञि उपपदे ' नञि हन एह च' (उ. सू . ४. ६६३) इस्यसिप्रत्ययः एह इत्ययं चादेशो धातोः । ‘ नञ्सुभ्याम् ' इति स्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिः अर्चतिकर्मा । क्विप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । ‘ प्रीङ् तर्पणे ' । लिटि रूपम्। हियोगादनिघातः ॥

नृ॒णामु॑ त्वा॒ नृत॑मं गी॒र्भिरु॒क्थैर॒भि प्र वी॒रम॑र्चता स॒बाधः॑ ।

सं सहंसे पुरुमा॒यो जिंहीते॒ नमों अस्य प्र॒दिव॒ एकं ईशे ॥४

नृ॒णाम् । उ॒ं इतिं । त्वा॒ । नृऽतंमम् । गी॒ःऽभिः । उ॒क्थैः ।
अ॒भि । प्र । वी॒रम् । अ॒र्च॒त॒ । स॒ऽबाधः ।

सम् । सहंसे । पु॒रु॒ऽमा॒यः । जि॒ही॒ते॒ । नमः । अ॒स्य॒ ।
प्र॒ऽदिवः । एकः । ई॒शे॒ ॥४

नृणाम् । ऊं इति । त्वा । नृऽतमम् । गीःऽभिः । उक्थैः ।
अभि । प्र । वीरम् । अर्चत । सऽबाधः ।

सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य ।
प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥४

हे इन्द्र "सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तन्त इति सबाधः ऋत्विजः । “नृणां “नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वस्वकर्मणि नेतारं “वीरं सामर्थ्योपेतं “त्वा त्वां “गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैः

“उक्थैः शस्त्रैश्च “अभि आभिमुख्येन “प्र “अर्चत प्रकर्षेणार्चन्ति । “पुरुमायः वृत्रहननादिबहुकर्मा स इन्द्रः “सहसे बलाय “सं “जिहीते गमनोद्यमं करोति । किंच “प्रदिवः पुरातनः “एकः असहायः स इन्द्रः “नमः नमसः “अस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य “ईशे इष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे । तस्मै इन्द्राय नमः ॥ नृणाम् । नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्चत । अर्चतेर्लटि झेस्तादेशः ‘ तिङां तिङो भवन्ति' इति वचनात् । सबाधः । ‘ बाधृ विलोडने '। क्विप् । ‘ वोपसर्जनस्य ' इति सहस्य सत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । ‘ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लटि • लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । निघातः ॥

पू॒र्वीरं॑स्य नि॒ष्षिधो॒ मर्त्ये॑षु पु॒रू वसू॑नि पृथि॒वी बि॑भर्ति ।

इंद्रां॒य॒ द्याव॒ ओषंधीरु॒तापों र॒यिं रंक्षंति जी॒रयो॒ वनांनि ॥५

पू॒र्वीः । अ॒स्य॒ । नि॒ःऽसिधः॑ । मर्त्येंषु । पु॒रु । वसूंनि ।
पृ॒थि॒वी । बि॒भ॒र्ति॒ ।

इन्द्रांय । द्यावः॑ । ओषंधीः । उ॒त । आपः॑ । र॒यिम् । र॒क्ष॒न्ति॒
। जी॒रयः॑ । वनांनि ॥५

पूर्वीः । अस्य । निःऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि ।
पृथिवी । बिभर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति
। जीरयः । वनानि ॥५

“मर्त्येषु मनुष्येषु “अस्य इन्द्रस्य “निष्षिधः अनुशासनानि “पूर्वीः हितोपदेशादिभिः प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः-’ उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्षिधे ' (ऋ. सं. १. १०. ५) इति । तथा शासकाय

तस्मै “इन्द्राय “पृथिवी “पुरु पुरूणि बहूनि “वसूनि धनानि “बिभर्ति अन्तर्धारयति । किंच “द्यावः द्युलोकाः “ओषधीः ओषधयः “उत अपि च “आपः जलानि “जीरयः । जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः । “वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं “रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्षिधः । ‘ षिधु गत्याम् ' । क्विप् । संहितायां निसः सकारेण इणो व्यवधानं छान्दसत्वात् अनादृत्य १ उपसर्गात्सुनोति° ' इत्यादिना षत्वम् । निसः सकारस्य ‘ ष्टुना ष्टुः' इति षत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं॒ ब्रह्मा॑णि॒ गिरं॑ इंद्र॒ तुभ्यं॑ स॒त्रा दं॑धिरे हरिवो जु॒षस्वं ।

बो॒ध्या॒३॒पिरवं॑सो॒ नूतं॑नस्य॒ सखें॑ वसो जरि॒तृभ्यो॒ वयों॑ धाः ॥६

तुभ्य॑म् । ब्रह्मा॑णि । गिरः॑ । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् । स॒त्रा । द॒धि॒रे॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । जु॒षस्व॑ ।

बो॒धि । आ॒पिः । अव॑सः । नूत॑नस्य । सखे॑ । व॒सो॒ इति॑ । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । वयः॑ । धा॒ः ॥६

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः । वयः । धाः ॥६

हे “हरिवः अश्ववन् “इन्द्र “तुभ्यं त्वदर्थं “ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा “तुभ्यं “गिरः शस्त्राणि च “सत्रा सत्यमेव “दधिरे ऋत्विजो धारयन्ति । तानि “जुषस्व सेवस्व । हे “वसो सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इन्द्र “आपिः व्याप्तस्त्वं “नूतनस्य नवतरम् “अवसः अन्नलक्षणं हविः

“बोधि त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं “जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं “वयः अन्नं “धाः देहि ॥ तुभ्यम् । ‘ ङयि च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । बोधि । ‘ बुध अवगमने ' इत्यस्य लोटि वा छन्दसि ' इति हेर्विकल्पेन ङित्त्वादत्र पित्त्वात् गुणः । ‘ हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति ध्यादेशः । ङित्त्वादन्तोदात्तः ।।।

इंद्रं मरुत्व इ॒ह पांहि॒ सोमं॒ यथां शार्या॒ते अपिंबः सु॒तस्यं ।

तव॒ प्रणींती॒ तवं शू॒र शर्म॒न्ना विंवासंति क॒वयः॑ सुय॒ज्ञाः ॥७

इन्द्रं । म॒रु॒त्व॒ः । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोमंम् । यथां । शा॒र्या॒ते । अपिंबः । सु॒तस्यं ।

तवं । प्रऽनींती । तवं । शू॒र॒ । शर्मंन् । आ । वि॒वा॒स॒न्ति॒ । क॒वयः॑ । सु॒ऽय॒ज्ञाः ॥७

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रऽनीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥७

हे मरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन् हे "इन्द्र त्वम् "इह अस्मदीये यज्ञे आगत्य "सोमं "पाहि पिब । "यथा त्वं पूर्वं "शार्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे "सुतस्य अभिषुतं सोमम् "अपिबः तथा अत्रापि पिबेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मन्त्रवर्णश्च -- आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे' (ऋ. सं. १. ५१. १२) इति । हे "शूर इन्द्र "तव संबन्धिनि "शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने

स्थिताः “सुयज्ञाः सुष्ठुकृतयज्ञाः “कवयः मेधाविनो यजमानाः “प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन “आ समन्तात् विवासन्ति त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ।। शार्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे ‘ तस्येदं ' इत्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । तादौ च निति कृति° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। ‘ सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् ।।

स वा॑वशा॒न इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॑ म॒रुद्भि॑रिंद्र॒ सखि॑भिः सु॒तं नः॑ ।

जा॒तं यत्त्वा॒ परि॑ दे॒वा अभू॑षन्म॒हे भरा॑य पुरुहूत॒ विश्वे॑ ॥८

सः । वा॒व॒शा॒नः । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोमं॑म् । म॒रुत्ऽभिः॑ । इ॒न्द्र॒ । सखि॑ऽभिः । सु॒तम् । न॒ः ।

जा॒तम् । यत् । त्वा॒ । परिं । दे॒वाः । अभूंषन् । म॒हे ।
भरांय । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वें ॥८

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्ऽभिः । इन्द्र
। सखिऽभिः । सुतम् । नः ।

जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे ।
भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥८

हे “इन्द्र “वावशानः सोमं कामयमानः “सः तादृशस्त्वं
“सखिभिः समानख्यानैः “मरुद्भिः सह “नः
अस्मत्संबन्धिनि “इह अस्मिन् यज्ञे “सुतम् अभिषुतं “सोमं
पाहि पिब । हे “पुरुहूत पुरूभिः बहुभिः आहूतेन्द्र “जातं
सोमपानेन प्रबलं संपन्नं “यत् यं त्वां “विश्वे सर्वे “देवाः
“महे महते “भराय । ह्रियन्ते योधानामायूंष्यत्रेति भरः
संग्रामः । तस्मै संग्रामाय “परि “अभूषन्
सर्वतोऽलमकुर्वन्॥ वावशानः । वशेर्यङ्लुकि चानशि

रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूषन् ।' भूष अलंकारे । भूवादिः । लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । भराय । “ हृञ् हरणे' । अधिकरणे घः । ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्थ भकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

अ॒प्तूर्ये॑ मरुत आ॒पिरे॒षोऽमं॑द॒न्निंद्र॒मनु॒ दातिं॑वाराः ।

तेभिः॑ सा॒कं पिं॑बतु वृत्रखा॒दः सु॒तं सोमं॑ दा॒शुषः॒ स्वे स॒धस्थें॑ ॥९

अ॒प्ऽतूर्ये॑ । म॒रु॒तः॒ । आ॒पिः । ए॒षः । अमं॑न्दन् । इन्द्रं॑म् । अनुं॑ । दातिं॑ऽवाराः ।

तेभिः॑ । सा॒कम् । पि॒ब॒तु॒ । वृ॒त्र॒ऽखा॒दः । सु॒तम् । सोमं॑म् । दा॒शुषः॑ । स्वे । स॒धऽस्थें॑ ॥९

अप्ऽतूर्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिऽवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥९

हे “मरुतः यः “एषः इन्द्रः “अप्तूर्ये अपां प्रेरणे "आपिः युष्माकं सखा सन् वर्तते "दातिवाराः। वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा । ते मरुतस्तम् “इन्द्रमनु “अमन्दन् अहृष्यन् । “वृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः “तेभिः तैर्मरुद्भिः “साकं “दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य “स्वे स्वकीये “सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् “सुतम् अभिषुतं “सोमं “पिबतु ॥ अप्तूर्ये । ' तूरी त्वराहिंसयोः' इत्यस्मात् “ अघ्न्यादयश्च ' इति यत्प्रत्ययः । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी

। पादादित्वादनिघातः । वृत्रखादः । ‘ खादृ भक्षणे '। कर्मण्यण् । दाशुषः । दाशृ दाने ' इत्यस्य क्वसौ ' दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ' इति द्विर्वचनाद्यभावः । वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ‘ सध मादस्थयोश्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इ॒दं ह्यन्वोज॑सा सु॒तं रा॑धानां पते ।

पिबा॒ त्व१॒॑स्य गिर्॑वणः ॥१०

इ॒दम् । हि । अनु॑ । ओज॑सा । सु॒तम् । रा॒धा॒ना॒म् । प॒ते॒ ।

पिब॑ । तु । अ॒स्य । गि॒र्व॒ण॒ः ॥१०

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते ।

पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥१०

हे "राधानां “पते धनानां स्वामिन् “गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र “इदम् “अनु अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । "ओजसा बलेन ग्रावभिः “सुतम् अभिषुतम् “अस्य इमं सोमं “तु क्षिप्रं “पिब “हि ॥

यस्ते॒ अनु॑ स्व॒धामस॑त्सु॒ते नि य॑च्छ त॒न्व॑म् ।

स त्वा॑ ममत्तु सो॒म्य॑म् ॥११

यः । ते॒ । अनु॑ । स्व॒धाम् । अस॑त् । सु॒ते । नि । य॒च्छ॒ । त॒न्व॑म् ।

सः । त्वा॒ । म॒म॒त्तु॒ । सो॒म्यम् ॥११

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥११

हे इन्द्र 'ते त्वदर्थं “यः सोमः “स्वधाम् अन्नम् “अनु अनुसृत्य ग्रावभिरभिषुतः “असत् “सुते तस्मिन् सोमे “तन्वं स्वकीयं शरीरं “नि “यच्छ प्रेरय । “सः सोमः “सोम्यं सोमार्हं “त्वा त्वां “ममत्तु मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लेट्यडागमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः। आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्र तें अश्नोतु कु॒क्ष्योः प्रेंद्र॒ ब्रह्मं॑णा॒ शिरः॑ ।

प्र बा॒हू शूं॑र॒ राधंसे ॥१२

प्र । ते॒ । अ॒श्नो॒तु॒ । कु॒क्ष्योः । प्र । इ॒न्द्र॒ । ब्रह्मं॑णा । शिरः॑ ।

प्र । बा॒हू इतिं । शू॒र॒ । राधंसे ॥१२

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्ष्योः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः ।

प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥१२

हे “इन्द्र स सोमः “ते तव “कुक्ष्योः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः उभौ पार्श्वौ “प्र “अश्नोतु प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा “ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः “शिरः शरीरम् । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । त्वच्छरीरं “प्र अश्नोतु । है “शूर इन्द्र “राधसे धनाय तव "बाहू अपि “प्र अश्नोतु ॥ अश्नोतु । अशू व्याप्तौ ' इस्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । कुक्ष्योः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

टिप्पणी

३.५१.१० इदं ह्यनु ओजसा इति

द्र. घृतश्चुन्निधनम्

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५२

← सूक्तं ३.५१

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.५२

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.५३ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, १-४ गायत्री, ६ जगती

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ।

इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ॥१॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च ।

तुभ्यं हव्यानि सिस्रते ॥२॥

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः ।

वधूयुरिव योषणाम् ॥३॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः ।

इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥४॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्ण्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीट्टे ॥५॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥६॥

पूषण्वते ते चकृमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमद्धि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥७॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ धानावन्तम् ' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-’ धानावन्तमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं षष्ठी जगती ' इति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः तृतीये धानाः' इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या ‘ धानावन्तम् इत्याद्या । सूत्रितं च-’ धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ५.४) इति ॥

धा॒नावं॑तं कर॒म्भिणं॑मपू॒पवं॑तमु॒क्थिनं॑ ।

इंद्रं॑ प्रा॒तर्जु॑षस्व नः ॥१

धा॒ना॒ऽवं॑न्तम् । क॒र॒म्भिणं॑म् । अ॒पू॒प॒ऽवं॑न्तम् । उ॒क्थिनं॑म् ।

इन्द्रं । प्रा॒तः । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः ॥१

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् ।

इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥१

हे “इन्द्र “धानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं "करम्भिणम् । करम्भो दधिमिश्राः सक्तवः। तद्वन्तम् “अपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतम् “उक्थिनं शस्त्रिणं “नः अस्मदीयमिमं सोमं “प्रातः प्रातःसवने "जुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिषु अन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पु॒रो॒ळाशं॑ पच॒त्यं॑ जु॒षस्वे॒न्द्रा गु॑रस्व च ।

तुभ्यं॑ ह॒व्यानि॑ सिस्रते ॥२

पु॒रो॒ळाशं॑म् । प॒च॒त्यं॑म् । जु॒षस्वं॑ । इ॒न्द्र॒ । आ । गु॒र॒स्व॒ । च॒ ।

तुभ्यं॑म् । ह॒व्यानिं॑ । सि॒स्र॒ते॒ ॥२

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च ।

तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्रते ॥२

हे “इन्द्र “पचत्यं पचने साधुं “पुरोडाशम् । पुरो दाशन्त एनमिति पुरोडाशो हविः। “जुषस्व । किंच “आ “गुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । "हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि “तुभ्यं त्वदर्थं “सिस्रते आहवनीयं गच्छन्ति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यम् । पचतशब्दात् तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययान्तस्य पदस्य द्व्यच्त्वाभावात् अत्र ‘ यतोऽनावः' इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति ।

तित्स्वरितः । गुरस्व ।' गुरी उद्यमने '। शविकरणी ।
निघातः । सिस्रते । ‘ सृ गतौ । छन्दसि जुहोत्यादिः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

पु॒रो॒ळाशं॑ च नो॒ घसो॑ जो॒षयां॑से॒ गिर॑श्च नः ।

व॒धू॒युरि॑व॒ योषं॑णां ॥३

पु॒रो॒ळाशं॑म् । च॒ । न॒ः । घस॑ः । जो॒षयां॑से । गिर॑ः । च॒ । न॒ः
।

व॒धू॒युःऽइं॑व । योषं॑णाम् ॥३

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः
।

वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥३

हे इन्द्र “नः अस्मत्संबन्धिनं “पुरोडाशं “घसः भक्षय “च । “नः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः “गिरश्च' “जोषयासे सेवस्व' । तत्र दृष्टान्तः । “वधूयुरिव “योषणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । ‘ घस्लृ अदने ' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । ‘ चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । जोषयासे । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लेट्याडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनिघातः । वधूयुरिव । ‘सुप आत्मनः क्यच्'।' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणाम् । ‘ युष भजने ' इति सौत्रो धातुः । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

पु॒रो॒ळाशं॑ सनश्रुत प्रातःसा॒वे जुं॑षस्व नः ।

इंद्र॒ क्रतु॒र्हि तें बृ॒हन् ॥४

पु॒रो॒ळाशं॑म् । स॒न॒ऽश्रु॒त॒ । प्रा॒तः॒ऽसा॒वे । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः ।

इन्द्रं॑ । क्रतुः॑ । हि । ते॒ । बृ॒हन् ॥४

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः ।

इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥४

हे “सनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे “इन्द्र “नः अस्मत्संबन्धिनमिमं “पुरोडाशं “प्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने "जुषस्व । यतः “ते तव "क्रतुः कर्म “बृहन् महत् “हि ॥ प्रातःसावे ।' षुञ् अभिषवे' । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यदिनसवने, सवनीयपुरोडाशस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च -- माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य् सवंनस्य धानाः पुंरोळाशंमिंद्र कृष्वेह चारुं ।

प्र यत्स्तोता जंरिता तूर्ण्यंर्थो वृषायमांण उपं गीर्भिरीट्टें ॥५

माध्यंन्दिनस्य । सवंनस्य । धानाः । पुरोळाशंम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुंम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिंऽअर्थः । वृषऽयमांणः । उपं । गीःऽभिः । ईट्टें ॥५

माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीःऽभिः । ईट्टे ॥५

हे "इन्द्र “माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य "सवनस्य संबन्धिनीः “धानाः भृष्टयवान् “चारुं कमनीयं “पुरोडाशं च “इह कर्मणि आगत्य "कृष्व भक्षणेन संस्कुरु । “यत् यदा "जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणः “तूर्ण्यर्थः त्वां स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनः अत एव “वृषायमाणः वृषेवाचरन् “स्तोता “गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः “उप समीपे “प्र “ईट्टे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्थे उत्सादित्वादञ् । ञित्वादाद्युदात्तः। चारुम् । ‘चर गतिभक्षणयोः'। ‘दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण्' इति ञुण् । णित्त्वादुपधादिवृद्धिः। ञित्वादाद्युदात्तः । तूर्ण्यर्थः । तूर्णिः । ञित्वरा संभ्रमे ' इत्यस्मात् ' वहिश्रि° ' इत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । ‘ऋ गतौ ।

‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ङित्त्वात् ‘अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईट्टे। ‘ईड स्तुतौ ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धानाः' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च- तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृ॒तीये॑ धा॒नाः सव॑ने पुरुष्टुत पुरो॒ळाश॒माहु॑तं मामहस्व नः ।

ऋ॒भु॒मंत॒ं वाजं॑वंतं त्वा कवे॒ प्रयं॑स्वंत॒ उपं॑ शिक्षेम धी॒तिभि॑ः ॥६

तृ॒तीये॑ । धा॒नाः । सव॑ने । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । पु॒रो॒ळाशं॑म् । आऽहुं॑तम् । म॒म॒ह॒स्व॒ । न॒ः ।

ऋ॒भु॒ऽमन्तं॑म् । वाजं॑ऽवन्तम् । त्वा॒ । क॒वे॒ । प्रयं॑स्वन्तः । उपं॑ । शि॒क्षे॒म॒ । धी॒तिऽभिः॑ ॥६

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥६

हे "पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र “तृतीये "सवने "नः अस्मदीयान् “धानाः हुतान् भृष्टयवान् “आहुतं “पुरोळाशं च "मामहस्व भक्षणेन महय संभावय । हे "कवे इन्द्र "प्रयस्वन्तः संभृतहविष्का वयम् “ऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वन्तं “वाजवन्तम् । वाजो नाम

सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं “त्वा त्वां “धीतिभिः स्तुतिभिः “उप “शिक्षेम समीपे परिचरेम ॥ आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । मामहस्व । मह पूजायाम् ' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शपो लुगभावश्छान्दसः । शिक्षेम । शिक्षतेः आशीर्लिङि • लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । निघातः । धीतिभिः । ‘ हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् । इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पू॒ष॒ण्वते॑ ते चकृमा कर॒ंभं हरि॑वते॒ हर्य॑श्वाय धा॒नाः ।

अ॒पू॒पम॑द्धि॒ सग॑णो म॒रुद्भिः॒ सोमं॑ पिब वृत्र॒हा शू॑र वि॒द्वान् ॥ ७

पू॒ष॒ण्ऽवते॑ । ते॒ । च॒कृ॒म॒ । क॒र॒म्भम् । हरि॑ऽवते ।
हरि॑ऽअश्वाय । धा॒नाः ।

अ॒पू॒पम् । अ॒द्धि॒ । सऽगं॑णः । म॒रुत्ऽभिः॑ । सोमं॑म् । पि॒ब॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । शू॒र॒ । वि॒द्वान् ॥७

पूषण्ऽवते । ते । चकृम । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्धि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ॥७

हे इन्द्र "पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः । तद्वते "ते तुभ्यं "करम्भं दधिमिश्रं सक्तुं "चकृम भक्षणार्थं कुर्मः। तथा च श्रुतिः- पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' (तै. सं. २.६.८.५) इति । हरिवते । हरिनामकावश्वौ तद्वते "हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाः चकृम भक्षणार्थं कुर्मः। तथा च मन्त्रवर्णः-'ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः' (ऋ. सं. ३.३५.३) इति । "मरुद्भिः "सगणः त्वम् "अपूपं पुरोडाशम् "अद्धि भक्षय

। हे “शूर असहाय हे इन्द्र “वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता “विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं “सोमं “पिब ॥ पूषण्वते । पूषशब्दस्य मतुप् ।' अनो नुट्' इति नुडागमः । ‘ रषाभ्याम् ' इति णत्वम् । चकृम । करोतेश्छान्दसे वर्तमाने लिटि क्रादित्वात् इडभावः । निघातः । हरिवते । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् ॥

प्रतिं धा॒ना भंरत॒ तूयंमस्मै पुरो॒ळाशं वी॒रतंमाय नृ॒णां ।

दि॒वेदिंवे स॒दृशींरिंद्र॒ तुभ्य॒ं वर्धंतु त्वा सोम॒पेयांय धृष्णो ॥८

प्रतिं । धा॒नाः । भ॒र॒त॒ । तूयंम् । अ॒स्मै॒ । पु॒रो॒ळाशंम् । वी॒रऽतंमाय । नृ॒णाम् ।

दि॒वेऽदिंवे । स॒ऽदृशीः॑ । इ॒न्द्र॒ । तुभ्यंम् । वर्धंन्तु । त्वा॒ । सो॒म॒ऽपेयांय । धृ॒ष्णो॒ इतिं ॥८

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय । नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥८

यजमानोऽध्वर्य्वादीन् प्रति ब्रूते । हे अध्वर्य्वादयः “अस्मै इन्द्राय “धानाः “तूयं क्षिप्रं “प्रति “भरत संपादयत । “नृणां “वीरतमाय अस्मै इन्द्राय “पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः। हे “धृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हे “इन्द्र “सदृशीः एकविधाः स्तुतयः “तुभ्यं त्वदर्थं "दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः “सोमपेयाय सोमपानार्थं “त्वा त्वां “वर्धन्तु उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वन्तु ॥ सदृशीः ।' समानान्ययोश्च' इति कञ्प्रत्ययः । ‘टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् ।' दृग्दृशवतुषु ' इति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

टिप्पणी

३.५२.१ धानावन्तं करम्भिणं इति

द्र. पौषम्

अथातः श्रवणाकर्म। श्रावण्यां पौर्णमास्याम्। स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालम् पुरोडाशं धानानां भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति ।.....स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति । धानावन्तमिति धानानाम्। ....पारस्करगृह्यसूत्रम् २.१४.७

करम्भोपरि टिप्पणी

मण्डल ३

सूक्त ३.१	सूक्त ३.२१	सूक्त ३.४१	सूक्त ३.६१
सूक्त ३.२	सूक्त ३.२२	सूक्त ३.४२	सूक्त ३.६२
सूक्त ३.३	सूक्त ३.२३	सूक्त ३.४३	
सूक्त ३.४	सूक्त ३.२४	सूक्त ३.४४	
सूक्त ३.५	सूक्त ३.२५	सूक्त ३.४५	
सूक्त ३.६	सूक्त ३.२६	सूक्त ३.४६	
सूक्त ३.७	सूक्त ३.२७	सूक्त ३.४७	
सूक्त ३.८	सूक्त ३.२८	सूक्त ३.४८	
सूक्त ३.९	सूक्त ३.२९	सूक्त ३.४९	
सूक्त ३.१०	सूक्त ३.३०	सूक्त ३.५०	

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५३

दे. इन्द्रः, १ इन्द्रापर्वतौ, १५, १६ वाक् (ससर्परी), १७-२० रथाङ्गानि, २१-२४ अभिशापः। त्रिष्टुप्, १0, १६ जगती, १३ गायत्री, १२, २०, २२ अनुष्टुप्, १८ बृहती

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळया मदन्ता ॥१॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥२॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥३॥

जायेदस्तं मघवन्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दूतो धन्वात्यच्छ ॥४॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥५॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥६॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥७॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।

त्रिर्यद्दिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥८॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्नात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥९॥

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥१०॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥११॥

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥१२॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।

करदिन्नः सुराधसः ॥१३॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः ॥१४॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम् ॥१५॥

ससर्परीरभरत्तूयमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्या नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥१६॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥१७॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानळुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥१८॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिंशपायाम् ।

अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥१९॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥२०॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥२१॥

परशुं चिद्धि तपति शिम्बलं चिद्धि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥२२॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥२३॥

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।

हिन्वन्त्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥२४॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्रापर्वता' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादिद्वे वाचे संसर्पर्यै चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्त्या अभिशापास्ता वसिष्ठद्वेषिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती ' इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः। आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥

इंद्रा॑पर्वता बृह॒ता रथे॑न वा॒मीरिष॒ आ व॑हतं सु॒वीराः॑ ।

वी॒तं ह॒व्यान्य॑ध्व॒रेषु॑ देवा॒ वर्धे॑थां गी॒र्भिरिळ॑या॒ मद॑ता ॥१

इन्द्रा॑पर्वता । बृ॒ह॒ता । रथे॑न । वा॒मीः । इषः॑ । आ । व॒ह॒त॒म् । सु॒ऽवीराः॑ ।

वी॒तम् । ह॒व्यानि॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । दे॒वा॒ । वर्धे॑थाम् । गी॒ःऽभिः । इळ॑या । मद॑न्ता ॥१

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुऽवीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःऽभिः । इळया । मदन्ता ॥१

“इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ "बृहता “रथेन आगत्य “वामीः वननीयाः “सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः “इषः अन्नानि “आ “वहतम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवौ द्योतमानौ “अध्वरेषु अस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु “हव्यानि हवनयोग्यानि

पुरोडाशादीनि हवींषि “वीतं भक्षयतम् । तथा “इळया अस्माभिर्दत्तेन हविषा “मदन्ता हृष्यन्तौ युवां “गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिः अस्मदीयाभिर्वाग्भिः “वर्धेथां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः । बहुव्रीहौ ‘वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतम् । वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथाम् । ‘वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य लोटि आथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य ‘तिष्ठा सु कम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च-- ‘ तिष्ठा सु कं मघवन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः ' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ।

तिष्ठा॒ सु कं॑ मघव॒न्मा परा॑ गाः॒ सोम॑स्य॒ नु त्वा॒ सुषु॑तस्य यक्षि ।

पि॒तुर्न पु॒त्रः सिच॒मा र॑भे त॒ इंद्र॒ स्वादि॑ष्ठया गि॒रा श॑चीवः ॥ २

तिष्ठ॑ । सु । क॒म् । म॒घ॒ऽव॒न् । मा । परा॑ । गाः॒ । सोम॑स्य । नु । त्वा॒ । सुऽसु॑तस्य । य॒क्षि॒ ।

पि॒तुः । न । पु॒त्रः । सिच॑म् । आ । र॒भे॒ । ते॒ । इन्द्र॑ । स्वादि॑ष्ठया । गि॒रा । श॒ची॒ऽव॒ः ॥२

तिष्ठ । सु । कम् । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचम् । आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥२

हे मघवन् धनवन्निन्द्र “कं सुखेनास्मिन् यज्ञे "सु “तिष्ठ सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । “मा “परा "गाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । “सुषुतस्य सुष्ठ्वभिषुतेन “सोमस्य सोमेन “नु क्षिप्रं “त्वा त्वां “यक्षि यजे । हे "शचीवः शक्तिमन् “इन्द्र “ते तव “सिचं वस्त्रप्रान्तं “स्वादिष्ठया स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया “गिरा “आ “रभे आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “पितुर्न । यथा "पुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्चलं गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् । प्रथमस्य ‘ निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वम्। द्वितीयस्य ' चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् ।' सोमस्य यक्षि । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु'। ‘ स्वरितञितः०' इत्यात्मनेपदम् । तस्य लुङि सिचि “ एकाचः०' इतीट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वम् । षढोः कः सि' इति कत्वम् । सिचः सकारस्य षत्वम् । निघातः । रभे । ‘डुलभष् प्राप्तौ'। लट्युत्तम इटि रूपम् । रलयोरभेदः ।

निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठनि रूपम् । नित्त्वादाद्युदात्तः ।।

शंसा॑वाध्वर्यो॒ प्रति॑ मे गृणी॒ही॑द्रा॑य॒ वाहः॑ कृणवाव॒ जुष्टं॑ ।

एदं ब॒र्हिर्यजं॑मानस्य सी॒दाथां॑ च भूदु॒क्थमिं॑द्रा॑य श॒स्तं ॥३

शंसा॑व । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । प्रति॑ । मे॒ । गृ॒णी॒हि॒ । इन्द्रा॑य । वाहः॑ । कृ॒ण॒वा॒व॒ । जुष्ट॑म् ।

आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । यजं॑मानस्य । सी॒द॒ । अथं॑ । च॒ । भू॒त् । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । श॒स्तम् ॥३

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥३

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां “शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । “प्रति “मे “गृणीहि इति । त्वं मे प्रतिगृणीहि ।' ओथामोदैव' इत्यादिकः होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. श्रौ. ७. ११)। तं दत्स्व' । तथा “इन्द्राय “जुष्टं प्रीतियुक्तं “वाहः स्तोत्रं “कृणवाव करवाव। त्वं “यजमानस्य “इदं “बर्हिः अस्मिन् बर्हिषि “आ “सीद उपविश । “अथ “च अनन्तरम् “इन्द्राय इन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणम् “उक्थं शस्त्रं “शस्तं प्रशस्तं “भूत् भवतु ॥ शंसाव । 'शंसु स्तुतौ ' इत्यस्य लोट्युत्तमद्विवचने रूपम् । ‘ आडुत्तमस्य° ' इत्याडागमः । उत्तमस्य पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे। ‘ अनुप्रतिगृणश्च ' (

पा: सू: १. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जा॒येदस्तं॑ मघव॒न्त्सेदु॒ योनि॒स्तदित्त्वा॑ यु॒क्ता हर॑यो वह॑न्तु ।

य॒दा क॒दा च॑ सु॒नवा॑म॒ सोमं॑म॒ग्निष्ट्वा॑ दू॒तो धं॑न्वा॒त्यच्छं॑ ॥४

जा॒या । इत् । अस्तं॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । सा । इत् । ऊं॒ इतिं॑ । योनिः॑ । तत् । इत् । त्वा॒ । यु॒क्ताः । हर॑यः । व॒ह॒न्तु॒ ।

य॒दा । क॒दा । च॒ । सु॒नवा॑म । सोमं॑म् । अ॒ग्निः । त्वा॒ । दू॒तः । ध॒न्वा॒ति॒ । अच्छं॑ ॥४

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊं इति । योनिः । तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा ।
दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥४

हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “अस्तम् । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहम् । “जायेत् जायैव गृहं भवति । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इति स्मृतेः । तथा "सेत् सा जायैव “योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम्। "उ प्रसिद्ध्यर्थः। तस्मात् “तदित् तत्र गृहे एव “युक्ताः रथे योजिताः “हरयः अश्वाः “त्वा त्वां “वहन्तु । वयं तु “यदा “कदा "च त्वदर्थं “सोमं “सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितः "दूतः “अग्निः “त्वा त्वाम् “अच्छ आभिमुख्येन “धन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् । असु क्षेपणे'।' असिहसिमृग्रिण्वामि°' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्वात् आद्युदात्तः । सुनवाम । षुञ् अभिषवे' इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । त्वा । ‘युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्' इति संहितायां षत्वम्

। धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेट्याडागमे रूपम् । निघातः ॥

अहर्गणेऽन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी • परा याहि ' इत्यनुवाक्या । • परा याहि मघवन्ना च याहीति वानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा॑ याहि मघव॒न्ना च॑ या॒हीन्द्र॑ भ्रातरुभ॒यत्रा॑ ते॒ अर्थ॑ ।

यत्रा॒ रथ॑स्य बृह॒तो नि॒धानं॑ वि॒मोच॑नं वा॒जिनो॒ रास॑भस्य ॥५

परा॑ । या॒हि॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । आ । च॒ । या॒हि॒ । इन्द्र॑ । भ्रा॒त॒ः । उ॒भ॒यत्र॑ । ते॒ । अर्थ॑म् ।

यत्र॑ । रथ॑स्य । बृ॒ह॒तः । नि॒ऽधान॑म् । वि॒ऽमोच॑नम् । वा॒जिन॑ः । रास॑भस्य ॥५

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासभस्य ॥५

हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र त्वं “परा “याहि अस्माद्देवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रति “आ “याहि । हे "भ्रातः पोषक “उभयत्र अपि “ते तव “अर्थम् । अर्यते प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । “यत्र गृहं प्रति गमने “बृहतः महतः “रथस्य उपरि “निधानम् अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ “रासभस्य हेषारवं कुर्वतः “वाजिनः अश्वस्य रथात् “विमोचनं प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । ॠ गतौ ।' उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । इति थन् । नित्स्वरः । निधानम् । दधातेर्भावे ल्युट् । ‘लिति' इति

प्रत्यययात्पूर्व स्योदात्तत्वम् । रासभस्य । 'रासृ शब्दे'। 'रासिवल्लिभ्यां च ' (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभच्प्रत्ययः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १९ ॥

अन्त्येष्वहःसु हारियोजनस्य 'अपाः सोमम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च- हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि ' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ।

अपा॒ः सोम॒मस्तं॑मिं॑द्र॒ प्र यां॑हि कल्या॒णीर्जा॒या सु॒रणं॑ गृ॒हे तें॑ ।

यत्रा॒ रथं॑स्य बृह॒तो नि॒धानं॑ वि॒मोचं॑नं वा॒जिनो॒ दक्षिं॑णावत् ॥६

अपा॑ः । सोमं॑म् । अस्तं॑म् । इ॒न्द्र॒ । प्र । या॒हि॒ । क॒ल्या॒णीः । जा॒या । सु॒ऽरणं॑म् । गृ॒हे । ते॒ ।

यत्रं । रथंस्य । बृ॒ह॒तः । नि॒ऽधानंम् । वि॒ऽमोचंनम् । वा॒जिनः॑ । दक्षिंणाऽवत् ॥६

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुऽरणम् । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥६

हे “इन्द्र “सोमम् “अपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा “अस्तं गृहं “प्र “यहि प्रकर्षेण गच्छ । "ते तव "गृहे “कल्याणीः मङ्गलकारिणी “जाया शची विद्यते । “सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । “यत्र इत्यादि गतम् । "दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति । अपाः।'

पा पाने'। लुङि' गातिस्था इति. सिचो लुक् ।
अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे ' छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इ॒मे भो॒जा अंगि॑रसो॒ वि॑रू॑पा दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒राः ।

वि॒श्वामि॑त्राय॒ दद॑तो म॒घानि॑ सहस्रसा॒वे प्र ति॑रं॑त॒ आयुः॑ ॥७

इ॒मे । भो॒जाः । अङ्गि॑रसः । विऽरू॑पाः । दि॒वः । पु॒त्रासः॑ । असु॑रस्य । वी॒राः ।

वि॒श्वामि॑त्राय । दद॑तः । म॒घानि॑ । स॒ह॒स्र॒ऽसा॒वे । प्र । ति॒र॒न्ते॒ । आयु॑ः ॥७

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विऽरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥७

हे इन्द्र "इमे यागं कुर्वाणाः "भोजाः सौदासाः क्षत्रियास्तेषां याजकाः ""विरूपाः नानारूपाः मेधातिथिप्रभृतयः "अङ्गिरसः च "दिवः "असुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य "पुत्रासः पुत्राः "वीराः बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं "सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे "मघानि मंहनीयानि धनानि "ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः "आयुः जीवनमन्नं वा "प्र "तिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां '

षष्याःान पतिपुत्र° ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ददतः । ' डुदाञ् दाने ' इत्यस्य शतरि रूपम् । ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते । तरतेर्व्यत्ययेन शः ॥

रू॒पंरू॑पं म॒घवा॑ बोभवीति मा॒याः कृ॑ण्वा॒नस्त॒न्वं१॒ परि॒ स्वां ।

त्रिर्यद्दि॒वः परि॑ मुहू॒र्तमागा॒त्स्वैर्मं॑त्रै॒रनृ॑तुपा ऋ॒तावा॑ ॥८

रू॒पम्ऽरू॑पम् । म॒घऽवा॑ । बो॒भ॒वी॒ति॒ । मा॒याः । कृ॒ण्वा॒नः । त॒न्व॑म् । परि॑ । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दि॒वः । परि॑ । मु॒हू॒र्तम् । आ । अगा॑त् । स्वैः । मन्त्रैः॑ । अनृ॑तुऽपाः । ऋ॒तऽवा॑ ॥८

रूपम्ऽरूपम् । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वम् । परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुऽपाः । ऋतऽवा ॥८

“मघवा धनवानिन्द्रः "रूपंरूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं “बोभवीति भृशं प्राप्नोति । तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । “मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः “कृण्वानः कुर्वाणः “स्वां “तन्वं स्वकीयां तनूम् । “परि पञ्चम्यर्थे । स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते। यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः - इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति । “यत् यस्मात् “स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतः "अनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः ।

“ऋतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रः "दिवः स्वर्गलोकात् “परि “मुहूर्तम् एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि “त्रिः त्रिषु सवनेषु “आगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्लुकि तिपि ' यङो वा ' इतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

म॒हाँ ऋषिर्दे॑व॒जा दे॒वजू॑तोऽस्तंभ्ना॒त्सिंधु॑मर्ण॒वं नृ॒चक्षाः॑ ।

वि॒श्वामि॑त्रो॒ यदव॑हत्सु॒दास॒मप्रि॑यायत कुशि॒केभि॒रिंद्रः॑ ॥९

म॒हान् । ऋषिः॑ । दे॒व॒ऽजाः । दे॒वऽजू॑तः । अस्त॑भ्नात् । सिन्धु॑म् । अ॒र्ण॒वम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ ।

वि॒श्वामि॑त्रः । यत् । अव॑हत् । सु॒ऽदास॑म् । अप्रि॑यायत । कुशि॒केभिः॑ । इन्द्रः॑ ॥९

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्नात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृऽचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥९

“महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् “ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा “देवजाः द्योतमानानां तेजसां जनयिता “देवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः “नृचक्षाः नृणां कर्म नेतॄणामध्वर्वायदीनामुपद्रष्टा सः “विश्वामित्रः "अर्णवम् उदकवन्तं "सिन्धुं विपाट्छुतुद्र्योः संभेदम् “अस्तभ्नात् निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः “सुदासं पैजवनं राजानं “यत् यदा "अवहत् अयाजयत् तदानीम् “इन्द्रः “कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पनैर्ऋषिभिः सह “अप्रियायत प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् ।' वह प्रापणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय

इवाचरतीत्यर्थे ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् ।
तदन्ताल्लङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः ॥

हं॒सा इं॑व कृणुथ॒ श्लोक॒मद्रिं॑भि॒र्मदं॑तो गी॒र्भिरं॑ध्व॒रे सु॒ते सचां॑
।

दे॒वेभिं॑र्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो॒ वि पिं॑बध्वं कुशिकाः सो॒म्यं
मधुं ॥१०

हं॒साःऽइं॑व । कृ॒णु॒थ॒ । श्लोकं॑म् । अद्रिं॑ऽभिः । मदं॑न्तः ।
गी॒ःऽभिः । अ॒ध्व॒रे । सु॒ते । सचां॑ ।

दे॒वेभिः॑ । वि॒प्राः॒ । ऋ॒ष॒यः॒ । नृ॒ऽच॒क्ष॒सः॒ । वि । पि॒ब॒ध्व॒म् ।
कु॒शि॒काः॒ । सो॒म्यम् । मधुं॑ ॥१०

हंसाःऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः ।
गीःऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥१०

हे “विप्राः मेधाविनो हे “ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे “नृचक्षसः नृणां कर्मनेतॄणां विशेषेण द्रष्टारो हे “कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः “अध्वरे यज्ञे “अद्रिभिः ग्रावभिः सोमे "सुते अभिषुते सति “गीर्भिः “मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं “श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रम् । “कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । “हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच “देवेभिः “सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं “सोम्यं सोममयं “मधु मधुकरं रसं "वि “पिबध्वं परस्परव्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् ।' श्लोकृ शब्दे ' । करणे घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । मदी हर्षे' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वम् । ‘

पा पाने '।' कर्तरि कर्मव्यतिहारे ' इत्यात्मनेपदम् ।
सोम्यम् । सोमशब्दात् ' मये च ' इति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप॒ प्रेतं कुशिकाश्चे॒तयंध्व॒मश्वं रा॒ये प्र मुंचता सु॒दासः॑ ।

राजां वृ॒त्रं जंघन॒त्प्रागपा॒गुद॒गथां यजाते॒ वर॒ आ पृंथि॒व्याः ॥११

उपं । प्र । इ॒त॒ । कु॒शि॒का॒ः । चे॒तयंध्वम् । अश्वंम् । रा॒ये । प्र । मु॒ञ्च॒त॒ । सु॒ऽदासः॑ ।

राजां । वृ॒त्रम् । ज॒ङ्घ॒न॒त् । प्राक् । अपांक् । उदंक् । अथं । य॒जा॒ते॒ । वरें । आ । पृ॒थि॒व्याः ॥११

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुऽदासः ।

राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥११

हे "कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः “उप "प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा केतयध्वं सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । “सुदासः पैजवनस्य राज्ञः “अश्वं “राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय “प्र “मुञ्चत । “राजा देवानां स्वामीन्द्रः “वृत्रं कर्मविघ्नकारिणमसुरं “प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु "जङ्घनत् भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः। “अथ अनन्तरं “पृथिव्याः “वरे उत्तमे देवयजनदेशे “यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् । चिती संज्ञाने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ उत्तरत्वान्न निघातः । जङ्घनत् ।' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य यङ्लुकि “ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ' इत्यभ्यासस्य नुगागमः ।

तदन्ताल्लेट्यडागमः। प्राक् । अञ्चतेः क्विनि रूपम् ।“ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' इति गतेः स्वरः। यजाते । यजतेर्लेट्याडागमः । निघातः । वरे । ' वृञ् वरणे ' इत्यस्मात् ' ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ' इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

य इ॒मे रोद॑सी उ॒भे अ॒हमिंद्र॒मतु॑ष्टवं ।

वि॒श्वामिंत्रस्य रक्षति॒ ब्रह्मे॒दं भार॑तं॒ जनं ॥१२

यः । इ॒मे इतिं । रोद॑सी॒ इतिं । उ॒भे इतिं । अ॒हम् । इन्द्रंम् । अतु॑स्तवम् ।

वि॒श्वामिंत्रस्य । र॒क्ष॒ति॒ । ब्रह्मं । इ॒दम् । भार॑तम् । जनंम् ॥ १२

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अतुस्तवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः “यः "अहं विश्वामित्रः “उभे “इमे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्रमतुष्टवं स्तावयामि । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योः अन्तरवस्थितम् इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य “विश्वामित्रस्य मम “इदम् इन्द्रविषयं “ब्रह्म स्तोत्रं “भारतं भरतकुलं “जनं “रक्षति पालयति ॥ अतुष्टवम् । ‘ष्टुञ् स्तुतौ '। ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतम् । भरतशब्द उत्सादिः । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वि॒श्वामि॑त्रा अरासत॒ ब्रह्मेन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ ।

कर॒दिन्नः॑ सु॒राध॑सः ॥१३

वि॒श्वामि॑त्राः । अ॒रा॒स॒त॒ । ब्रह्म॑ । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ ।

कर॑त् । इत् । न॒ः । सु॒ऽराध॑सः ॥१३

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

करत् । इत् । नः । सुऽराधसः ॥१३

“विश्वामित्राः “वज्रिणे वज्रहस्ताय “इन्द्राय “ब्रह्म स्तोत्रम् "अरासत अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रः “नः अस्मान् "सुराधसः शोभनधनोपेतान् “करदित् करोत्वेव ।। अरासत । ‘ रासृ शब्दे ' इत्यस्य लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः '

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इत्यङादेशः । सुराधसः । '
आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं तें कृण्वंति॒ कीकंटेषु॒ गावो॒ नाशिरं दु॒ह्रे न तंपंति घ॒र्मं ।

आ नों भर॒ प्रमंगंदस्य॒ वेदों नैचाश॒ाखं मंघवन्रंधया नः ॥१४

किम् । ते॒ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । कीकंटेषु । गावः॑ । न । आ॒ऽशिरंम् । दु॒ह्रे । न । त॒प॒न्ति॒ । घ॒र्मम् ।

आ । न॒ः । भ॒र॒ । प्रऽमंगन्दस्य । वेदः॑ । नै॒चा॒ऽश॒ाखम् । म॒घ॒ऽव॒न् । र॒न्ध॒य॒ । न॒ः ॥१४

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरम् । दुह्रे । न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रऽमगन्दस्य । वेदः । नैचाऽशाखम् ।
मघऽवन् । रन्धय । नः ॥१४

हे इन्द्र “कीकटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्दधानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः तेषु । “गावः “ते तव “किं “कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । “आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयः “न “दुहे न दुहन्ति । किंच “घर्मं प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण “न “तपन्ति “न दीपयन्ति । एतेन सांनाय्याद्यर्थमपि नोपयुज्यन्ते इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गाः “नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर । न केवलं ता एव । किं तर्हि “प्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति

बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्रस्कण्वादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्य "वेदः धनमाहर। किंच हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “नैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । ‘ शूद्रापत्यैश्च केवलैः । ‘ शूद्रावेदी’ पतस्यधः' इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्धनं “नः अस्मभ्यं “रन्धय साधय । एतेषां तद्धनं तव नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह- किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्य निवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिः इतिप्रेप्साः वा। नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मं घरणम्। आ हर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्त कुसीदिकुलीनः। प्रमदको वा योऽयमेवास्ति

लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मघवन् रन्धय इति रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति ॥ आशिरम् । आङ्पूर्वात् श्रीणीतेः क्विपि 'अपस्पृधेथाम् ' इत्यादिना आशिर इत्यादेशः । दुहे। दुहेर्लिटि ‘ इरयो रे ' इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः। ‘ चादिलोपे विभाषा ' इति न निघातः । नैचाशाखम् । तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । रन्धय । रधेर्ण्यन्तस्य ‘रधिजभोरचि ' इति नुमागमः ॥

‘ ससर्परीद्वृचे० प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्रस्याभिभूतं बलं वाक् च समन्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः ।

तस्मै ब्राह्मीं तु सौरीं वा नाम्ना वाचं ससर्परीम् । सूर्यवेश्मन आहृत्य ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत्' (अनु. भा. ३. ५३) ॥

स॒स॒र्प॒रीरम॑ति॒ं बाध॑माना बृ॒हन्मि॑माय ज॒मद॑ग्निदत्ता ।

आ सूर्य॑स्य दुहि॒ता त॑ताऩ॒ श्रवो॑ दे॒वेष्व॒मृत॑मजु॒र्यं॑ ॥१५

स॒स॒र्प॒रीः । अम॑तिम् । बाध॑माना । बृ॒हत् । मि॒मा॒य॒ । ज॒मद॑ग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्य॑स्य । दु॒हि॒ता । त॒ता॒न॒ । श्रवः॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒मृत॑म् । अ॒जु॒र्यम् ॥१५

ससर्परीः । अमतिम् । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान । श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥१५

"जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिरस्मभ्यं दत्ता “अमतिम् अज्ञानं “बाधमाना “ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् “बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा “मिमाय नभसि शब्दं करोति । सैषा "सूर्यस्य "दुहिता वाग्देवता “देवेषु इन्द्रादिषु “अजुर्यं क्षयरहितम् "अमृतम् अमृतलक्षणं “श्रवः अन्नम् “आ “ततान समन्तात् स्वाहाकारवाचा' तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । ‘दाण् दाने' इत्यस्य निष्ठायां ‘दो दद्घोः' इति ददादेशः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुर्यम् । ‘जॄ वयोहानौ '। ऋहलोर्ण्यत्'। ‘ बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम् ।' नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥२१॥

स॒स॒र्प॒रीर॑भर॒त्तूय॑मे॒भ्योऽधि॒ श्रव॒: पांच॑जन्यासु कृ॒ष्टिषु॑ ।

सा प॒क्ष्या॒३॒ नव्य॒मायु॒र्दधा॑ना॒ यां मे॑ पलस्तिजमद॒ग्नयो॑ द॒दुः
॥१६

स॒स॒र्प॒रीः । अ॒भ॒र॒त् । तूय॑म् । ए॒भ्य॒: । अधि॑ । श्रव॑: ।
पाञ्च॑ऽजन्यासु । कृ॒ष्टिषु॑ ।

सा । प॒क्ष्या॑ । नव्य॑म् । आयु॑: । दधा॑ना । याम् । मे॒ ।
प॒ल॒स्ति॒ऽज॒म॒द॒ग्नय॑: । द॒दुः ॥१६

ससर्परीः । अभरत् । तूयम् । एभ्यः । अधि । श्रवः ।
पाञ्चऽजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे ।
पलस्तिऽजमदग्नयः । ददुः ॥१६

"ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता "पाञ्चजन्यासु "कृष्टिषु । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यत् "श्रवः अन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यम् "अधि अधिकं यथा भवति तथा "तूयं क्षिप्रम् "अभरत् भरतु संपादयतु । "पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयः "यां वाचं सूर्यादाहृत्य "मे मह्यं "ददुः अददुः "पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता "सा वाक् "नव्यं नवतरम् "आयुः अन्नं जीवनं वा "दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पाञ्चजन्यासु ।' बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ञ्यप्रत्ययः । ञित्त्वादाद्युदात्तः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादित्वाद्यत् । तित्स्वरितः । नव्यम् । नवशब्दात् वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ।।

स्थि॒रौ गावौं भवतां वी॒ळुरक्षो॒ मेषा वि वंर्हि॒ मा यु॒गं वि शांरि ।

इंद्रः॑ पात॒ल्यें ददता॒ं शरींतो॒ररिंष्टनेमे अ॒भि नः॑ सचस्व ॥१७

स्थि॒रौ । गावौं । भ॒व॒ता॒म् । वी॒ळुः । अक्षः॑ । मा । ई॒षा । वि । व॒र्हि॒ । मा । यु॒गम् । वि । शा॒रि॒ ।

इन्द्रः॑ । पा॒त॒ल्ये॒३॒ इतिं । द॒द॒ता॒म् । शरींतोः । अरिंष्टऽनेमे । अ॒भि । न॒ः । स॒च॒स्व॒ ॥१७

स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वर्हि । मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टऽनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥१७

राज्ञः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अश्वादिकं युञ्जानो विश्वामित्रो रथाङ्गानि स्तौति । “गावौ । गच्छत इति गावावश्वौ । “स्थिरौ “भवताम् । “अक्षः च “वीळुः दृढो भवतु । “ईषा दण्डश्च “मा “वि “वर्हि विनष्टो मा भवतु । "युगं च “मा “वि “शारि विशीर्णं मा भवतु । “इन्द्रः “पातल्ये पतनशीले कीलके “शरीतोः विशरणात् प्राक् “ददतां धारयतु । हे “अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ “नः अस्मान् “अभि आभिमुख्येन "सचस्व संगतो भव ॥ वि वर्हि । ' वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिर्विनाशे वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तरि लुङि ‘चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । चिणो लुक्' इति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगम् । युगशब्दे उञ्छादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ‘ शॄ हिंसायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

बल॑ं धेहि त॒नूषु॑ नो॒ बल॑मिंद्रान॒ळुत्सु॑ नः ।

बल॑ं तो॒काय॒ तन॑याय जी॒वसे॒ त्वं हि ब॑ल॒दा असि॑ ॥१८

बल॑म् । धे॒हि॒ । त॒नूषु॑ । न॒ः । बल॑म् । इ॒न्द्र॒ । अ॒न॒ळुत्ऽसु॑ ।
न॒ः ।

बल॑म् । तो॒काय॑ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । त्वम् । हि ।
ब॒ल॒ऽदाः । असि॑ ॥१८

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनळुत्ऽसु ।
नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि ।
बलऽदाः । असि ॥१८

हे “इन्द्र “नः अस्माकं “तनूषु शरीरेषु “बलं “धेहि । “नः अस्मत्संबन्धिरथवाहेषु “अनळुत्सु अनडुत्सु “बलं धेहि । “तोकाय पुत्राय “तनयाय पौत्राय च "जीवसे चिरं जीवनाय “बलम् आयुर्विधेहि। एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । “त्वं “बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । "असि “हि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु॥ अनळुत्सु। ‘वह प्रापणे'। अनसि वहेः क्विबनसो डश्च' इति क्विप्। अनसः सकारस्य डत्वम्। वहेर्यजादित्वात् संप्रसारणम् । “वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति हकारस्य दत्वम् । कृदुत्तरस्वरः। असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अ॒भि व्यं॑यस्व खदि॒रस्य॒ सार॒मोजों धेहि स्पंद॒ने शिं॒शपा॑यां ।

अक्षं वीळो वीळित वी॒ळयं॑स्व॒ मा यामां॑द॒स्मादवं जीहिपो नः ॥१९

अ॒भि । व्य॒य॒स्व॒ । ख॒दि॒रस्यं । सारं॑म् । ओज॑ः । धे॒हि॒ । स्प॒न्द॒ने । शिं॒शपां॑याम् ।

अक्षं । वी॒ळो॒ इतिं । वी॒ळि॒त॒ । वी॒ळयं॑स्व । मा । यामां॑त् । अ॒स्मात् । अवं । जी॒हि॒पः॒ । नः॒ ॥१९

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिंशपायाम् ।

अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥१९

हे इन्द्र “खदिरस्य “सारम् । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिम् “अभि “व्ययस्व अभितस्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । “स्पन्दने रथस्य

गमने सति “शिशपायां शिंशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके "ओजो “धेहि दार्ढ्यं कुरु । हे “वीळो दृढ “वीळित अस्माभिर्दृढीकृत हे “अक्ष “वीळयस्व त्वं दृढो भव। यद्वा अस्मान् दृढीकुरु । “यामात् गच्छतः अस्माद्रथात् “नः अस्मान् “मा “अव “जीहिपः मा पीपतः ॥ खदिरस्य । ‘ अजिरशिशिर ' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ण्यन्तस्य निष्ठायामिडागमः । ‘ निष्ठायां सेटि ' (पा. सू. ६.४. २३) इति णेर्लुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । यामात् ।' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ‘अर्तिस्तुसुहुसृ° ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्त्वदाद्युदात्तः । जीहिपः । ‘ ओहाक् त्यागे । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अकारस्येकारश्छान्दसः ॥

अ॒यम॒स्मान्वन॒स्पति॒र्मा च॒ हा मा चं रीरिषत् ।

स्व॒स्त्या गृ॒हेभ्य॒ आव॒सा आ वि॒मोच॑नात् ॥२०

अ॒यम् । अ॒स्मान् । वन॒स्पतिः॑ । मा । च॒ । हाः । मा । च॒ । रि॒रि॒ष॒त् ।

स्व॒स्ति । आ । गृ॒हेभ्यः॑ । आ । अ॒व॒सै । आ । वि॒ऽमोच॑नात् ॥२०

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रिरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विऽमोचनात् ॥२०

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । “वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितः “अयं रथो रथारूढान् “अस्मान् “मा “च "हाः मा त्याक्षीत् । किंच “मा “रीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच “आ “गृहेभ्यः यावद्गृहान् प्राप्नुयाम

तावदस्मभ्यं “स्वस्ति भवतु । तथा “आ “अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । यावद्रथवेगावसानं तावत् । “आ “विमोचनात् यावद्रथयोजिताश्वविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । “ओहाक् त्यागे' । लुङि ‘मन्त्रे घस' इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः । ‘चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । रीरिषत् । “रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्। द्वितीयत्वान्निघातः । गृहेभ्यः । ग्रहेः ‘गेहे कः' इति कः । ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । अवसै । ' षोऽन्तकर्मणि' । क्विप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । वृद्धिः । एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

इंद्रो॒तिभिं॑र्बहु॒लाभिं॑र्नो अ॒द्य यां॑च्छ्रे॒ष्ठाभिं॑र्मघवंछूर जिन्व ।

यो नो॒ द्वेष्ट्यध॑रः॒ सस्प॑दीष्ट॒ यमु॑ द्वि॒ष्मस्तमु॑ प्रा॒णो ज॑हातु ॥२१

इन्द्र॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । ब॒हु॒लाभिः॑ । नः॒ । अ॒द्य ।
या॒त्ऽश्रे॒ष्ठाभिः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । शू॒र॒ । जि॒न्व॒ ।

यः । नः॒ । द्वेष्टि॑ । अध॑रः । सः । प॒दी॒ष्ट॒ । यम् । ऊँ॒ इति॑ ।
द्वि॒ष्मः । तम् । ऊँ॒ इति॑ । प्रा॒णः । ज॒हा॒तु॒ ॥२१

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य ।
यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व ।

यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यम् । ऊं इति ।
द्विष्मः । तम् । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥२१

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे "शूर शौर्यवन् पराभिभवशक्त हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र “अद्य अस्मिन्काले "यात् ।

यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । सुपां सुलुक्' इति शसो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतः "नः अस्मान् “ऊतिभिः त्वदीयाभी रक्षाभिः "जिन्व प्रीणय । कीदृशीभिः । “बहुलाभिः बह्वीभिः “श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । "नः अस्मान् “यः शत्रुर्द्वेष्यः “द्वेष्टि अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति “सः “अधरः निकृष्टः सन् "पदीष्ट पततु । वयं च “यमु “द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं “प्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः “जहातु परित्यजतु । उशब्दौ पूरकौ ॥

प॒र॒शुं चि॒द्वि तंपति शिंब॒लं चि॒द्वि वृंश्चति ।

उ॒खा चिंदिंद्र॒ येषंती॒ प्रयंस्ता॒ फेनंमस्यति ॥२२

प॒र॒शुम् । चि॒त् । वि । त॒प॒ति॒ । शि॒म्ब॒लम् । चि॒त् । वि । वृ॒श्च॒ति॒ ।

उ॒खा । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । येषं॑न्ती । प्रऽयं॑स्ता । फेनं॑म् । अ॒स्य॒ति॒ ॥२२

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रऽयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥२२

हे “इन्द्र “परशुं “चित् यथा कुठारं प्राप्य वृक्षः "वि “तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । “शिम्बलं “चित् शल्मलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्द्वेष्टा “वि “वृश्चति विच्छिन्नावयवः भवतु । “प्रयस्ता प्रहता “येषन्ती स्रवन्ती “उखा “चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् “फेनमस्यति फेनं मुखाद्गिरतु ॥

न सायंकस्य चिकिते जनासो लो॒धं नंयंति॒ पशु॒ मन्यंमानाः ।

नावांजिनं वा॒जिनां हासयंति॒ न गंर्द॒भं पु॒रो अश्वांन्नयंति ॥ २३

न । सायंकस्य । चि॒कि॒ते॒ । ज॒ना॒सः॒ । लो॒धम् । न॒य॒न्ति॒ । पशुं । मन्यंमानाः ।

न । अवांजिनम् । वा॒जिनां । हा॒स॒य॒न्ति॒ । न । ग॒र्द॒भम् । पु॒रः । अश्वांत् । न॒य॒न्ति॒ ॥२३

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥२३

पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा आनीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे “जनासः जनाः “सायकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं “न “चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव “लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं “पशु “मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमानाः एते “नयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । "नावाजिनम् इति । अवाजिनम् । वाचामिनो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं “वाजिना वागीशाः न “हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धन्त इत्यर्थः । तथा “गर्दभं रासभम् “अश्वात् “पुरः पुरस्तात् “न “नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

इ॒म इं॑द्र भ॒र॒तस्यं॑ पु॒त्रा अ॑पपि॒त्वं चि॑कितु॒र्न प्र॑पि॒त्वं ।

हि॒न्वं॑त्यश्वं॒मरं॑णं॒ न नित्यं॒ ज्यावा॑जं॒ परिं॑ णयं॑त्या॒जौ ॥२४

इ॒मे । इ॒न्द्र॒ । भ॒र॒तस्यं॑ । पु॒त्राः । अ॒प॒ऽपि॒त्वम् । चि॒कि॒तुः॒ । न । प्र॒ऽपि॒त्वम् ।

हि॒न्वन्ति॑ । अश्वं॑म् । अरं॑णम् । न । नित्यं॑म् । ज्या॒ऽवा॒जं॑म् । परिं॑ । न॒य॒न्ति॒ । आ॒जौ ॥२४

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वम् । चिकितुः । न । प्रऽपित्वम् ।

हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्याऽवाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥२४

हे “इन्द्र “भरतस्य “पुत्राः भरतवंश्याः “इमे विश्वामित्राः “अपपित्वम् अपगमनं वसिष्ठेभ्यः “चिकितुः जानन्ति । “प्रपित्वं प्रगमनं “न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः एव त इत्यर्थः । अपि च "आजौ संग्रामे “नित्यं सहजम् “अरणं “न अरिमिव वसिष्ठान् प्रति “अश्वं “हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ततश्च “ज्यावाजं बलं धनुः “परि “णयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति ।। ॥ २३॥

टिप्पणी

३.५३.१४ किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावो इति

पशुबन्धः --

आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा किक्किटा ते चक्षुस्सूर्याय स्वाहा किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्याँ स्वाहा किक्किटा ते वाचँ सरस्वत्यै स्वाहा किक्किटा ते प्राणं वाताय स्वाहा ॥ - काठकसंहिता 13.11

किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहेति प्रजापतिमेवास्या मनो गमयति किक्किटा ते चक्षुस्सूर्याय स्वाहेति सूर्यमेवास्याश्चक्षुर्गमयति किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्याँ स्वाहेति द्यावापृथिवी एवास्याश्श्रोत्रं गमयति किक्किटा ते वाचँ सरस्वत्यै स्वाहेति सरस्वतीमेवास्या वाचं गमयति किक्किटा ते प्राणं वाताय स्वाहेति वातमेवास्याः प्राणं गमयति ।। किक्किटा त इति जुहोति तस्मात् किक्किटाकारं ग्राम्याः पशव उपतिष्ठन्ते किक्किटाकारादारण्याः प्रत्रसन्ति

पञ्चैतानि जुहोति पाङ्क्ताः पशवो यावानेव पशुस्तँ स्वर्गं लोकं गमयति - काठकसंहिता 13.12

आकूत्यै त्वा कामाय त्वा ॥ इत्य् आह यथायजुर् एवैतत् किक्किटाकारं जुहोति किक्किटाकारेण वै ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्रारण्याः पतन्ति यत् किक्किटाकारं जुहोति ग्राम्याणाम् पशूनां धृत्यै पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तीम् एवैनाꣳ सुवर्गं लोकम् गमयति - तैसं ३.४.३.५

देवीभागवत ११.६.२१ (कीकट में गर्दभ द्वारा रुद्राक्ष ढोने से शिव लोक प्राप्ति का कथन), स्कन्द ४.२.९८.७६ (महानन्द विप्र का कीकट देश में कुक्कुट बनने का वृत्तान्त),

३.५३.१९ शिंशपाशब्दस्य व्याख्या

मण्डल ३

सूक्तं ३.१	सूक्तं ३.२१	सूक्तं ३.४१	सूक्तं ३.६१
सूक्तं ३.२	सूक्तं ३.२२	सूक्तं ३.४२	सूक्तं ३.६२
सूक्तं ३.३	सूक्तं ३.२३	सूक्तं ३.४३	
सूक्तं ३.४	सूक्तं ३.२४	सूक्तं ३.४४	
सूक्तं ३.५	सूक्तं ३.२५	सूक्तं ३.४५	
सूक्तं ३.६	सूक्तं ३.२६	सूक्तं ३.४६	
सूक्तं ३.७	सूक्तं ३.२७	सूक्तं ३.४७	
सूक्तं ३.८	सूक्तं ३.२८	सूक्तं ३.४८	
सूक्तं ३.९	सूक्तं ३.२९	सूक्तं ३.४९	
सूक्तं ३.१०	सूक्तं ३.३०	सूक्तं ३.५०	

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५४

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.५३ | सूक्तं ३.५४ | सूक्तं ३.५५ →

प्रजापतिर्वैश्वामित्रः, प्रजापतिर्वाच्यो वा।

दे. विश्वे देवाः । त्रिष्टुप्

इमं महे विदथ्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥१॥

महि महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छञ्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥२॥

युवोरृतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतम् ।

इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥३॥

उतो हि वां पूर्व्या आविविद्र ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।

नरश्चिद्वां समिथे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥४॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचद्देवाँ अच्छा पथ्या का समेति ।

ददृश्र एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥५॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदन्ती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥६॥

समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥७॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।

एजद्ध्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातम् ॥८॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुरन्तः ॥९॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यृदूदराः शृणवन्नग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥१०॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥११॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्त ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥१२॥

विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवो मर्या ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन्यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥१३॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥१४॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥१५॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥१६॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्ध देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।

सख ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥१७॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥१८॥

देवानां दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता ।

शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वन्तरिक्षम् ॥१९॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥२०॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥२१॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्र्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वाँ अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥२२॥

सायणभाष्यम्

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इमं महे' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - इमं

महे द्वयधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह ' इति ।
अस्मिन् सूक्ते आद्याग्नेयी ततः पराः सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा द्युदेवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं 'सुकृत्' इति त्वाष्ट्री आर्भवी च ‘ विद्युद्रथाः' इति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्विन्द्राग्निदेवताकाः ‘स्वदस्व' इत्याग्नेयीति ।
एवं वैश्वदेवं सूक्तम्। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
अग्निप्रणयने राजन्यस्य ‘इमं महे ' इति प्रतिपत् ।
‘पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम् - इमं महे विदथ्याय शूषम् ' (आश्व, श्रौ. २. १७) इति ।।

इ॒मं म॒हे वि॑द॒थ्या॑य शू॒षं शश्व॒त्कृत्व॒ ईड्या॑य॒ प्र ज॑भ्रुः ।

शृ॒णोतु॑ नो॒ दम्ये॑भि॒रनी॑कैः शृ॒णोत्व॒ग्निर्दि॒व्यैरज॑स्रः ॥१

इ॒मम् । म॒हे । वि॒द॒थ्या॑य । शू॒षम् । शश्व॑त् । कृत्वः॑ ।
ईड्या॑य । प्र । ज॒भ्रुः॒ ।

शृ॒णोतु॑ । न॒ः । दम्ये॑भिः । अनी॑कैः । शृ॒णोतु॑ । अ॒ग्निः ।
दि॒व्यैः । अज॑स्रः ॥१

इमम् । महे । विदथ्याय । शूषम् । शश्वत् । कृत्वः ।
ईड्याय । प्र । जभ्रुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः ।
दिव्यैः । अजस्रः ॥१

“महे महते “विदथ्याय विदथे यज्ञे मन्थनेन निष्पाद्यमानाय “ईड्याय सर्वैः स्तुत्यायाग्नये “शूषं सुखकरम् “इमं स्तोमं “शश्वत्कृत्वः भूयो भूयः “प्र “जभ्रुः प्रभरन्ति प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः “अग्निः “दम्येभिः परेषां दमनकुशलैः दमे गृहे विद्यमानैर्वा “अनीकैः

तेजोभिः युक्तः सन् "नः अस्मदीयमिमं स्तोमं “शृणोतु । “दिव्यैः दिवि भवैस्तेजोभिः "अजस्रः निरन्तरं युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं “शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं । गमयति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय यजमानाय इममग्निं प्रजभ्रुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धर्चः समान एव ॥ विदथ्याय। तत्र भव इत्यर्थे ‘भवे छन्दसि ' इति यत्। तित्स्वरितः । ईड्याय । ईडवन्द ' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्येभिः । तत्र साधुः' इति यत् । ‘ यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे ‘ छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । ‘ जसु मोक्षणे'। नञ्पूर्वः । ' नमिकम्पि ' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं म॒हे दि॒वे अंर्चा पृथि॒व्यै कामों म इ॒च्छञ्चंरति

प्रजा॒नन् ।

ययो॑र्ह॒ स्तोमे॑ वि॒दथे॑षु दे॒वाः सं॑प॒र्यवो॑ मा॒दय॑न्ते॒ सचा॒योः ॥२

महि॑ । म॒हे । दि॒वे । अ॒र्च॒ । पृ॒थि॒व्यै । कामः॑ । मे॒ । इ॒च्छन्
। च॒र॒ति॒ । प्र॒ऽजा॒नन् ।

ययोः॑ । ह॒ । स्तोमे॑ । वि॒दथे॑षु । दे॒वाः । स॒प॒र्यवः॑ । मा॒दय॑न्ते
। सचा॑ । आ॒योः ॥२

महि । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन्
। चरति । प्रऽजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते
। सचा । आयोः ॥२

हे स्तोतः “महे महत्यै "दिवे द्युलोकदेवतायै महत्यै
“पृथिव्यै च "महि महत् त्वं “प्रजानन् स्तोत्रम् “अर्च कुरु।

“मे मम “कामः मनोरथः सर्वान् भोगान् “इच्छन् “चरति सर्वत्र वर्तते । "आयोः मनुष्यस्य “विदथेषु यज्ञेषु “ययोः द्यावापृथिव्योः “स्तोमे स्तोत्रे “सपर्यवः पूजाकामाः “देवाः स्तोतारो वा “सचा “मादयन्ते "ह सह माद्यन्ति खलु ।। पृथिव्यै। उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

यु॒वोरृ॒तं रोंदसी स॒त्यमंस्तु म॒हे षु णंः सुवि॒ताय॒ प्र भूंतम् ।

इ॒दं दि॒वे नमों अग्ने पृथि॒व्यै संप॒र्यामि॒ प्रयंसा॒ यामि॒ रत्नंम् ॥३

यु॒वोः । ऋ॒तम् । रो॒द॒सी॒ इतिं । स॒त्यम् । अ॒स्तु॒ । म॒हे । सु । न॒ः । सु॒वि॒तायं । प्र । भू॒त॒म् ।

इ॒दम् । दि॒वे । नमः॑ । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थि॒व्यै । स॒प॒र्यामि॑ । प्रयं॑सा । यामि॑ । रत्नं॑म् ॥३

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।

इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥३

हे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “युवोः युवयोः “ऋतम् आनृशंस्यं “सत्यं यथार्थम् “अस्तु । युवां "नः अस्माकं “महे महते “सुविताय अभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं "सु सुष्ठु “प्र “भूतं प्रभवतम् । हे “अग्ने “दिवे “पृथिव्यै च “इदं “नमः अस्तु । “प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन “सपर्यामि परिचरामि । “रत्नम् उत्तमं धनं “यामि याचे। यातिर्याञ्चाकर्मा ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ सु। संहितायां ‘सुञः ' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम्। नः। संहितायां ‘नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति

णत्वम् । सुविताय । इण् गतौ । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उवङादेशः छान्दसः। भूतम् । भवतेर्लोटि बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि रूपम् । यद्वा । छान्दसे लुङि सिचः ‘ गातिस्था° ' इति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । ' नमः स्वस्ति°' (पा. सू. २. ३.१६) इत्यादिना चतुर्थी । सपर्यामि । कण्ड्वादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः। यामि । यातेर्लटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ।।

उ॒तो हि वां पू॒र्व्या आंविवि॒द्र ऋतांवरी रोदसी सत्य॒वाचंः ।

नरंश्चिद्वां समि॒थे शूरंसातौ ववन्दि॒रे पृंथिवि॒ वेविंदानाः ॥४

उ॒तो इतिं । हि । वा॒म् । पू॒र्व्याः । आ॒ऽवि॒वि॒द्रे । ऋतंवरी॒ इत्यृतंऽवरी । रो॒द॒सी॒ इतिं । स॒त्य॒ऽवाचः॑ ।

नरः॑ । चि॒त् । वा॒म् । स॒म्ऽइ॒थे । शूर॑ऽसातौ । व॒व॒न्दि॒रे ।
पृ॒थि॒वि॒ । वेवि॑दानाः ॥४

उतो इति । हि । वाम् । पूर्व्याः । आऽविविद्रे । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रोदसी इति । सत्यऽवाचः ।

नरः । चित् । वाम् । सम्ऽइथे । शूरऽसातौ । ववन्दिरे ।
पृथिवि । वेविदानाः ॥४

“उतो अपि च हे “ऋतावरी । ऋतं सत्यम् । तद्वत्यौ हे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “पूर्व्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः “सत्यवाचः महर्षयः "वां युवाभ्याम् “आविविद्रे “हि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु । तथा हे “पृथिवि “शूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो यस्मिन् तस्मिन् “समिथे संगमननिमित्ते युद्धे “नरश्चित् अद्यतनाः मनुष्याश्च “वां युवयोर्माहात्म्यं “वेविदानाः जानन्तः अतः द्यावापृथिव्यौ “ववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । “विद्लृ लाभे'

इत्ययमुभयपदी । लिटि ‘इरयो रे' इति रे इत्यादेशः । ‘ सह सुपा ' इत्यत्र 'सह ' इति योगविभागादाङा सह समासः । समिथे। ‘ इण् गतौ ' । ' समीणः ' (उ. सू. २.१६८) इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अ॒द्धा वे॑द॒ क इ॒ह प्र वो॑चद्दे॒वाँ अच्छा॑ प॒थ्या॒३॒ का समे॑ति ।

दद॑ृश्र एषामव॒मा सदा॑सि॒ परे॑षु॒ या गुह्ये॑षु व्र॒तेषु॑ ॥५

कः । अ॒द्धा । वे॒द॒ । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । दे॒वान् । अच्छ॑ । प॒थ्या॑ । का । सम् । ए॒ति॒ ।

दद॑ृश्रे । ए॒षा॒म् । अ॒व॒मा । सदा॑सि । परे॑षु । या । गुह्ये॑षु । व्र॒तेषु॑ ॥५

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पथ्या । का । सम् । एति ।

ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥५

“कः वा “अद्धा सत्यभूतं तादृशमर्थं "वेद वेत्ति । “कः वा “इह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं “प्र “वोचत् प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । “देवान् "अच्छ अभिलक्ष्य “का “पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः “समेति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । बाढमित्याह । “एषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां देवानाम् “अवमा अधोमुखानि “सदांसि स्थानानि “ददृशे दृश्यन्ते । तथापि “परेषु उत्तमेषु “गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु "व्रतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु “या यानि दिवि देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागन्तुं को मार्ग इति वेदमन्तरेण

न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्धा ।
स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् ।
'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि'। लुङि • ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशः
। ' अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरादेशः । 'वच
उम्' इत्युमागमः । निघातः ॥ ॥ २४ ॥

क॒विर्नृ॒चक्षा॑ अ॒भि षी॑मचष्ट ऋ॒तस्य॒ योना॒ विघृ॑ते॒ मद॑न्ती ।

नाना॑ चक्राते॒ सद॑नं॒ यथा॒ वेः स॑मा॒नेन॒ क्रतु॑ना संविदा॒ने ॥६

क॒विः । नृ॒ऽचक्षाः॑ । अ॒भि । सी॒म् । अ॒चष्ट॒ । ऋ॒तस्य॑ ।
योना॑ । विघृ॑ते॒ इति॒ विऽघृ॑ते । मद॑न्ती॒ इति॑ ।

नाना॑ । च॒क्रा॒ते॒ इति॑ । सद॑नम् । यथा॑ । वेः । स॒मा॒नेन॑ ।
क्रतु॑ना । सं॒वि॒दा॒ने इति॑ स॒म्ऽवि॒दा॒ने ॥६

कविः । नृऽचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । ऋतस्य ।
योना । विघृते इति विऽघृते । मदन्ती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन ।
क्रतुना । संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥६

“कविः क्रान्तदर्शी "नृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः “सीम् एते द्यावापृथिव्यौ “अभि “अचष्ट सर्वतः पश्यति । “ऋतस्य “योना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे “मदन्ती हृष्यन्त्यौ “विघृते । घृतमस्या ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते “समानेन । ' समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन “क्रतुना कर्मणा “संविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ “नाना पृथग्भूतं “सदनं स्थानं “चक्राते। तथा च श्रुतिः - इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ व्यैताम् ' (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति । तत्र

दृष्टान्तः । “यथा “वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । ' चक्षिङ व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । ‘ विद ज्ञाने' इत्यस्य ' समो गमि°' इत्यादिनात्मनेपदे शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

स॒मा॒न्या वियु॑ते दू॒रेअ॑न्ते ध्रु॒वे प॒दे त॑स्थतुर्जाग॒रूके॑ ।

उ॒त स्वसा॑रा युव॒ती भव॑न्ती॒ आदु॑ ब्रु॒वाते मिथु॒नानि॒ नाम॑ ॥ ७

स॒मा॒न्या । वियु॑ते॒ इति॒ विऽयु॑ते । दू॒रेअ॑न्ते॒ इति॑ दू॒रेऽअ॑न्ते । ध्रु॒वे । प॒दे । त॒स्थ॒तु॒ः । जा॒ग॒रूके॒ इति॑ ।

उ॒त । स्वसा॑रा । यु॒व॒ती इति॑ । भव॑न्ती॒ इति॑ । आत् । ऊं॒ इति॑ । ब्रु॒वा॒ते॒ इति॑ । मि॒थु॒नानि॑ । नाम॑ ॥७

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते । ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊं इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥७

“समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणा ऐकमत्यं गते “वियुते वियुज्य वर्तमाने “दूरेअन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ "जागरूके जागरणशीले सत्यौ “ध्रुवे अविनाशिनि “पदे अन्तरिक्षे “तस्थतुः तिष्ठतः। “उत अपि च “युवती नित्यतरुणे “स्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनो जाते इति “भवन्ती भवन्त्यौ तस्थतुरित्यन्वयः । “आदु अनन्तरं “मिथुनानि द्वन्द्वानि “नाम उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि “ब्रुवाते ते परस्परं ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥

समान्या । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डादेशः । दूरेअन्ते । ‘ इण् गतौ । दुरीणो लोपश्च' (उ. सू. २. १७७) इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । ‘ रो रि' (पा. सू. ८. ३.१४) इति रेफलोपः । ‘ ढ्रलोपे' इति दीर्घः । अन्तशब्दः अमेः ‘असिहसिं° ' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः । ‘ सप्तम्युपमान ' इति बहुव्रीहिः । ‘ हलदन्तात् ' इति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरूके। ‘जागृ निद्राक्षये' इत्यस्मात् ताच्छील्यार्थे ‘जागुरूकः' (पा. सू. ३.२.१६५) इत्यूकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति डीपः प्रतिषेधः ।।

विश्वे॒दे॒ते जनि॑मा॒ सं वि॑विक्तो म॒हो दे॒वान्बिभ्र॑ती॒ न व्य॑थेते ।

एज॑द्ध्रु॒वं प॑त्यते॒ विश्व॒मेकं॒ चर॑त्पत॒त्रि विषु॑णं॒ वि जा॒तम् ॥ ८

विश्वा॑ । इत् । ए॒ते इति॑ । जनि॑म । सम् । वि॒वि॒क्तः॒ । म॒हः ।
दे॒वान् । बिभ्र॑ती॒ इति॑ । न । व्य॒थे॒ते॒ इति॑ ।

एज॑त् । ध्रु॒वम् । प॒त्य॒ते॒ । विश्व॑म् । एक॑म् । चर॑त् । प॒त॒त्रि
। विषु॑णम् । वि । जा॒तम् ॥८

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।
देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि
। विषुणम् । वि । जातम् ॥८

“एते द्यावापृथिव्यौ “विश्वेत् “जनिम सर्वाण्यपि
भूतजातानि "सं “विविक्तः अवकाशप्रदानेन संविभज्य
कुरुतः । किंच “महः महतः "देवान् इन्द्रसूर्यादीन्
सरित्समुद्रपर्वतादींश्च “बिभ्रती बिभ्राणे अपि ते “न
“व्यथेते न खिद्येते । किंच “एजत् जङ्गमात्मकं “ध्रुवं

स्थावरात्मकं च “विश्वं जगत् “एकं स्थानं पृथिवीमेव “पत्यते अभिगच्छति । तथा “चरत् चञ्चलं पशुजातं “पतत्रि पक्षिजातं च “विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये "वि तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । ‘ विचिर् पृथग्भावे ' । जुहोत्यादिः । निघातः । बिभ्रती । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य शतरि ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । “ एजृ कम्पने ' । शतरि रूपम् ।। पत्यते । ‘पद गतौ ' । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सनां पुरा॒णमध्ये॑म्या॒रान्म॒हः पि॒तुर्ज॑नि॒तुर्जा॒मि तन्नः॑ ।

दे॒वासो॒ यत्रं पनि॒तार॒ एवै॑रु॒रौ प॒थि व्यु॑ते त॒स्थुर॒न्तः ॥९

सनां । पु॒रा॒णम् । अधिं । ए॒मि॒ । आ॒रात् । म॒हः । पि॒तुः । ज॒नि॒तुः । जा॒मि । तत् । न॒ः ।

दे॒वास॑: । यत्र॑ । प॒नि॒तार॑: । एवै॑: । उ॒रौ । प॒थि । विऽउं॑ते । त॒स्थुः । अ॒न्तरिति॑ ॥९

सना । पुराणम् । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्थुः । अन्तरिति ॥९

हे द्यौः "महः महत्याः “पितुः सर्वस्य पालयित्र्याः “जनितुः जनयित्र्यास्तव “सना सनातनं “पुराणं पूर्वक्रमागतं “नः अस्माकं “तत् “जामि जामित्वम् । सर्वमेकस्मात् जातमिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तत् “आरात् अधुना “अध्येमि स्मरामि। दिवः पितृत्वे जनयितृत्वे च मन्त्रवर्णः---- ‘ द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र (ऋ. सं. १. १६४:३३) इति । “यत्र यस्यां दिवि “अन्तः मध्ये “उरौ विस्तीर्णे “व्युते विविक्ते “पथि नभसि

“पनितारः त्वां स्तुवन्तः “देवासः देवाः “एवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः “तस्थुः । तत्र स्थित देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणम् । पुराशब्दात् शैषिकार्थे ‘ सायंचिरम् । इति ट्युप्रत्ययः । ‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । ‘ इक् स्मरणे' । अदादिः । लटि रूपम् । निघातः । व्युते । ‘ वेञ् तन्तुसंताने ' । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः। तस्थुः । तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । यत्रयोगादनिघातः ।।

इ॒मं स्तोमं॑ रोदसी॒ प्र ब्र॑वीम्यृद॒ूदरा॑ः शृणवन्नग्निजि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः स॒म्राजो॒ वरु॑णो॒ युवा॑न आदि॒त्यास॑ः क॒वय॑ः पप्रथा॒नाः ॥१०

इ॒मम् । स्तोमं॑म् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । प्र । ब्र॒वी॒मि॒ । ऋ॒दू॒दराः॑ ।
शृ॒ण॒व॒न् । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः । स॒म्ऽराजः॑ । वरु॑णः । युवा॑नः । आ॒दि॒त्यासः॑ ।
क॒वयः॑ । प॒प्र॒था॒नाः ॥१०

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः ।
शृणवन् । अग्निऽजिह्वाः ।

मित्रः । सम्ऽराजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः ।
कवयः । पप्रथानाः ॥१०

हे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “इमं युष्मदीयं “स्तोम स्तोत्रं “प्र “ब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि । “ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः । “अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । “सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः “युवानः नित्यतरुणाः । यद्वा ।

यजमानान् अभिमतफलैर्मिश्रीकुर्वन्तः । “कवयः क्रान्तदर्शिनः “पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः “शृणवन् तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । ‘ श्रु श्रवणे ' इत्यस्य लेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । ‘ प्रथ प्रख्याने ' इत्यस्य कानचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ .॥ २५ ॥

हिरंण्यपाणिः सवि॒ता सुंजि॒ह्वस्त्रिरा दि॒वो वि॒दथे॒ पत्यंमानः ।

दे॒वेषुं च सवित॒ः श्लोक॒मश्रे॒रादस्मभ्य॒मा सुंव स॒र्वतांतिम् ॥११

हिरंण्यऽपाणिः । स॒वि॒ता । सु॒ऽजि॒ह्वः । त्रिः । आ । दि॒वः । वि॒दथें । पत्यंमानः ।

दे॒वेषु॑ । च॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । श्लोक॑म् । अश्रे᳚ः । आत् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । आ । सु॒व॒ । स॒र्वऽता॑तिम् ॥११

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः ।
विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् ।
अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वऽतातिम् ॥११

“हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्मयौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतकं -'सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजह्रुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिः' इति । “सुजिह्वः शोभनवाक् “सविता “विदथे यज्ञे “त्रिः त्रिषु सवनेषु “दिवः नभसः

सकाशात् “आ “पत्यमानः आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽधर्चः प्रत्यक्षः । हे “सवितः त्वं “देवेषु स्तोतृषु विद्यमानं च “श्लोकम् । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रम् । तत् "अश्रेः प्राप्नुहि च । “आत् अनन्तरं “सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलम् “अस्मभ्यम् “आ “सुव प्रेरय ॥

हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति-- हिरण्यं कस्मात् ह्रियते आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनम् ' (निरु. २:१०) इत्यादिना । पाणिशब्दं च निर्विवेच--- ‘ पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ' (निरु. २.२६ इति ॥ ‘ हर्य कान्तिगत्योः । ‘ हर्यतेः कन्यन् हिर च ' इति कन्यन्, हिर इत्ययमादेशो धातोः । नित्त्वदाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । ‘पद गतौ ' । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छान्दसः । अश्रेः । श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । 'चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । सुव । 'षू

प्रेरणे'। तुदादिः । सर्वतातिम् । सर्वदेवात्तातिल स्वार्थिकः । लित्स्वरः ॥

सु॒कृत्सुं॑पा॒णिः स्ववाँ॑ ऋ॒तावां॑ दे॒वस्त्वष्टाव॑से॒ तानिं॑ नो धात् ।

पू॒ष॒ण्वन्तं॑ ऋभवो मादयध्वमू॒र्ध्वग्रां॑वाणो अध्व॒रमं॑तष्ट ॥१२

सु॒ऽकृत् । सु॒ऽपा॒णिः । स्वऽवां॑न् । ऋ॒तऽवां॑ । दे॒वः । त्वष्टां॑ । अव॑से । तानिं॑ । नः॒ । धा॒त् ।

पू॒ष॒ण्ऽवन्तः॑ । ऋ॒भ॒वः॒ । मा॒द॒य॒ध्व॒म् । ऊ॒र्ध्वऽग्रां॑वाणः । अ॒ध्व॒रम् । अ॒त॒ष्ट॒ ॥१२

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्ऽवन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वऽग्रावाणः ।
अध्वरम् । अतष्ट ॥१२

"सुकृत् सुष्ठु जगतः कर्ता "सुपाणिः कल्याणपाणिः "स्ववान् धनवान् "ऋतावा सत्यसंकल्पः "त्वष्टा "देवः "तानि यान्यस्माकमपेक्षितानि "अवसे रक्षणाय "नः अस्मभ्यं "धात् ददातु । "ऋभवः । उरु भान्तीत्यृभवः । हे ऋभवः "पूषण्वन्तः पूष्णा सहिता यूयं "मादयध्वम् । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत। "ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः सन्तः ऋत्विज इममस्मदीयम् "अध्वरमतष्ट अकुर्वन् । अतप्त । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । ऊदित्त्वादत्रेडभावः । ' झलो झलि' इति सिलोपः । ' स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् ॥ विद्युथा मरुतं ऋष्टिमन्तौ दिवो मय ऋतजाता अयासः ।

वि॒द्युद्रं॑था म॒रुत॑ ऋष्टि॒मन्तो॑ दि॒वो मर्या॑ ऋ॒तजा॑ता अ॒यास॑ः
।

सर॑स्वती शृणवन्य॒ज्ञिया॑सो॒ धाता॑ र॒यिं स॒हवीरं॑ तुरासः ॥
१३

वि॒द्युत्ऽर॑थाः । म॒रुत॑ः । ऋ॒ष्टि॒ऽमन्त॑ः । दि॒वः । मर्या॑ः ।
ऋ॒तऽजा॑ताः । अ॒यास॑ः ।

सर॑स्वती । शृ॒ण॒व॒न् । य॒ज्ञिया॑सः । धात॑ । र॒यिम् ।
स॒हऽवीर॑म् । तु॒रा॒स॒ः ॥१३

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः ।
ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धात । रयिम् ।
सहऽवीरम् । तुरासः ॥१३

“विद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः “ऋष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । ऋष्टिरायुधविशेषः तद्वन्तो वा । “दिवः द्योतमानाः “मर्याः शत्रूणां मारयितारः “ऋतजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते ऋतजाताः । “अयासः सततगमनशीलाः "यज्ञियासः यज्ञार्हाः “मरुतः “सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिदं स्तोमं “शृणवन् शृण्वन्तु । “तुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः “सहवीरं पुत्रसहितं “रयिं धनं “धात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोटि ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । पादादित्वादनिघातः । तपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । ‘तुर त्वरणे'। इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमांसः पुरुदस्ममर्का भगंस्येव कारिणो यामंनि ग्मन् ।

उरुक्रमः कंकुहो यस्यं पूर्वीर्न मंर्धन्ति युवतयो जनिंत्रीः ॥ १४

विष्णुंम् । स्तोमांसः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगंस्यऽइव । कारिणः । यामंनि । ग्मन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्यं । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनिंत्रीः ॥१४

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । ग्मन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥१४

“स्तोमासः । स्तूयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । “अर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च "भगस्येव धनस्य “कारिणः कर्तॄणीव स्थितानि तानि “यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन् यज्ञे “पुरुदस्मं बहुकर्माणम् । यद्वा । बहून् दस्यत्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं “विष्णुं देवं “ग्मन् गच्छन्तु । “पूर्वीः बह्व्यः “जनित्रीः सर्वस्य जनयित्र्यः “युवतयः परस्परमसंकीर्णाः “ककुहः । कं स्कुभ्नन्ति विस्तारयन्तीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छ्रयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां न “मर्धन्ति न हिंसन्ति । सः विष्णुः “उरुक्रमः । उरुर्महान् क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥

ग्मन् । गमेर्लुङि • मन्त्रे घस ' इत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वाद्रूपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो॒ विश्वै॑र्वी॒र्यै॒३॑ः पत्य॑मान उ॒भे आ प॑प्रौ॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।

पु॒रं॒द॒रो वृ॑त्र॒हा धृ॒ष्णुषे॑णः सं॒गृभ्या॑ न॒ आ भ॑रा॒ भूरि॑ प॒श्वः ॥ १५

इन्द्रः॑ । विश्वैः॑ । वी॒र्यैः॑ । पत्य॑मानः । उ॒भे इति॑ । आ । प॒प्रौ॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ।

पु॒र॒म्ऽद॒रः । वृ॒त्र॒ऽहा । धृ॒ष्णुऽसे॑णः । स॒म्ऽगृभ्य॑ । नः॒ । आ । भ॒र॒ । भूरि॑ । प॒श्वः ॥१५

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेणः । सम्ऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥१५

“विश्वैः सर्वैः “वीर्यैः सामर्थ्यैः “पत्यमानः प्राप्यमाणः सः “इन्द्रः “उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “महित्वा स्वकीयेन महिम्ना “आ “पप्रौ पूरयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः। “पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता “वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता “धृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः स त्वं “पश्वः पशून् “संगृभ्य संगृह्य “नः अस्मभ्यं “भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा “आ “भर देहि । यद्वा । पश्वः पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूंश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । ‘ दॄ विदारणे' इत्यस्य पुरशब्द उपपदे ‘पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । ‘ वाचंयम पुरंदरौ च ' इति निपातनात् पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वात् अन्तोदात्तः । धृष्णुषेणः । ‘ पूर्वपदात्' इति संहितायां षत्वम् । यदा षत्वं तदा 'रषाभ्याम्°' इति णत्वम् । संगृभ्य । ग्रहेर्ल्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम् । ' हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् । ‘ लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः । पशुशब्दात् शसः ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति सवर्णदीर्घाभावः ॥

नासंत्या मे पि॒तरां बन्धु॒पृच्छां सजा॒त्यंम॒श्विनो॒श्चारु॒ नामं ।

यु॒वं हि स्थो रंयि॒दौ नों रयी॒णां दा॒त्रं रंक्षेथे॒ अकंवै॒रदंब्धा ॥
१६

नासंत्या । मे॒ । पि॒तरां । ब॒न्धु॒ऽपृच्छां । स॒ऽजा॒त्यंम् ।
अ॒श्विनोः॑ । चारुं । नामं ।

यु॒वम् । हि । स्थः । र॒यि॒ऽदौ । न॒ः । र॒यी॒णाम् । दा॒त्रम् ।
र॒क्षे॒थे॒ इतिं । अकंवैः । अदंब्धा ॥१६

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् ।
अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् ।
रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥१६

हे नासत्यावश्विनौ “बन्धुपृच्छा । हविष्प्रदातृत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः इति बन्धूनां प्रष्टारौ । युवां “मे "पितरा पालयितारौ भवतम् । युवयोः “अश्विनोः “सजात्यं सजाते भवं संगतं “चारु “नाम कमनीयं खलु । हे अश्विनौ “युवं युवां “नः अस्मभ्यं “रयीणां धनानां मध्ये “रयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ “स्थः “हि भवथः खलु । किंच “अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां “दात्रं हविषाँ दातारं माम् "अकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः “रक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या । ‘ नभ्राण्णपात्°' इत्यादिना निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्विप् । ‘सुपां सुलुक्° ' इति सुपो डादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । ‘भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः । स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

म॒हत्तद्वं॑ः कवय॒श्चारु॒ नाम॒ यद्धं देवा॒ भवं॑थ॒ विश्व॒ इन्द्रें ।

सखं ऋ॒भुभिं॒ः पुरुहूत प्रि॒येभिं॑रि॒मां धियं सा॒तयें तक्षता नः ॥१७

म॒हत् । तत् । व॒ः । क॒व॒य॒ः । चारुं । नामं । यत् । ह॒ । दे॒वा॒ः । भवंथ । विश्वें । इन्द्रें ।

सखां । ऋ॒भुऽभिः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । प्रि॒येभिः॑ । इ॒माम् । धियंम् । सा॒तयें । त॒क्ष॒त॒ । न॒ः ॥१७

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥१७

हे “कवयः मेधाविनो हे देवाः “वः युष्माकं “तत् तादृशं “महत् प्रभूतं “नाम कर्म नमनं वा “चारु मनोहरं खलु । “यत् येन कर्मणा “विश्वे सर्वे यूयम् “इन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते

लोके "देवाः “भवथ “ह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे “पुरुहूत बहुभिराहूत हे इन्द्र त्वं “प्रियेभिः प्रियतमैः “ऋभुभिः । ऋतेन भवन्त्यृतेन भान्तीति वा । ऋभुभिर्देवैः “सखा असि । इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् “इमाम् अस्मदीयां “धियं स्तुतिं “नः अस्माकं “सातये धनादिलाभार्थं “तक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् । ‘सुपां सुलुक्° ' इत्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिः इत्यत्र संहितायाम् ‘ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

अ॒र्य॒मा णो॒ अदि॑तिर्य॒ज्ञिया॒सोऽद॑ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।

यु॒योतं नो अनप॒त्यानि॒ गन्तोः॑ प्र॒जावां॒न्नः पशु॒माँ अ॑स्तु

गा॒तुः ॥१८

अ॒र्य॒मा । नः॒ । अदि॑तिः । य॒ज्ञिया॑सः । अद॑ब्धानि ।
वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।

यु॒योत॑ । नः॒ । अ॒न॒प॒त्यानि॑ । गन्तोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः॒ ।
प॒शु॒ऽमान् । अ॒स्तु॒ । गा॒तुः ॥१८

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि ।
वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजाऽवान् । नः ।
पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥१८

"अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । “अदितिः देवमाता “यज्ञियासः यज्ञार्हा देवा यस्य “वरुणस्य “व्रतानि कर्माणि “अदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स वरुणः ते चार्यमादयो देवाः “नः अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः । ते यूयं “नः अस्माकम् "अनपत्यानि

अपत्यानां पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम् । तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानि कर्माणि “गन्तोः सन्मार्गात् 'युयोत पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ “गातुः । गायन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीनत्रेति गातुर्गृहम् । “नः अस्मदीयं गृहं “पशुमान् पश्वादियुक्तं “प्रजावान् अपत्योपेतम् “अस्तु ॥ अर्यमा । ‘ऋ गतौ ' । ‘ श्वन्नुक्षन्प्लीहन्क्लेदन्' इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः। अदितिः । ‘दीङ् क्षये' इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नञा समासः। अदितिरदीना' (निरु. ४. २२) इति यास्कः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । नञः स्वरः । युयोत । यौतेः अमिश्रीभावकर्मणो लोटि ‘बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ‘तप्तनप् । इति तप्रत्ययस्य तबादेशः । गन्तोः । ‘ गम्लृ गतौ । ‘सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यः" इति तुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । गातुः । ‘ °गायाहिभ्यश्च' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः ॥

दे॒वानां॑ दू॒तः पुं॑रु॒ध प्रसू॒तोऽनां॑गान्नो वोचतु स॒र्वतां॑ता ।

शृ॒णोतुं॑ नः पृथि॒वी द्यौरु॒ताप॒ः सूर्यो॒ नक्षं॑त्रैरु॒र्व१॒न्तरिं॑क्षम् ॥
१९

दे॒वानां॑म् । दू॒तः । पु॒रु॒ध । प्रऽसूं॑तः । अनां॑गान् । न॒ः ।
वो॒च॒तु॒ । स॒र्वऽतां॑ता ।

शृ॒णोतुं॑ । न॒ः । पृ॒थि॒वी । द्यौः । उ॒त । आपः॑ । सूर्यः॑ ।
नक्षं॑त्रैः । उ॒रु । अ॒न्तरिं॑क्षम् ॥१९

देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रऽसूतः । अनागान् । नः ।
वोचतु । सर्वऽताता ।

शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः ।
नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥१९

“पुरुध पुरुषु बहुषु देशेषु “प्रसूतः अग्निहोत्रार्थं विहितः । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्टव्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितः “देवानां “दूतः । तथा च तैत्तिरीयकम् -‘अग्निर्देवानां दूत आसीत् इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान् “नः अस्मान् “अनागान् अनागसः “सर्वताता सर्वत्र “वोचतु ब्रवीतु । किंच “पृथिवी “द्यौः च “उत अपि च “आपः “सूर्यः च नक्षत्रैरुरु विस्तीर्णम् “अन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवाः “नः अस्मदीयां स्तुतिं “शृणोतु शृण्वन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसूतः । “षू प्रेरणे'। कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घे कृते “ तस्माच्छसो नः' इति नत्वम् । वोचतु । ‘वच परिभाषणे'। ‘ व्यत्ययो बहुलम्' इति शपोऽङादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । ‘ नक्ष गतौ ' । ' अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽत्रन्' इत्यत्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा

नक्षत्रम् । ‘ नभ्राण्नपात्' इति नञः प्रकृतिभावः । नञः स्वरः॥

शृ॒ण्वन्तुं नो॒ वृषं॑ण॒ः पर्व॑तासो ध्रु॒वक्षें॑मास॒ इळं॑या॒ मदं॑न्तः ।

आ॒दि॒त्यैर्नो॒ अदिं॑तिः शृणोतु॒ यच्छं॑न्तु नो म॒रुत॒ः शर्म॑ भ॒द्रम् ॥२०

शृ॒ण्वन्तुं । न॒ः । वृषं॑णः । पर्व॑तासः । ध्रु॒वऽक्षें॑मासः । इळं॑या । मदं॑न्तः ।

आ॒दि॒त्यैः । न॒ः । अदिं॑तिः । शृ॒णो॒तु॒ । यच्छं॑न्तु । न॒ः । म॒रुतः॑ । शर्म॑ । भ॒द्रम् ॥२०

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥२०

“वृषणः अभिमतफलसेचका मरुतः “पर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यर्थिनां कामानिति पर्वता ग्रावाभिमानिनो देवाः “ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः “इळया हविर्लक्षणेनान्नेन “मदन्तः माद्यन्तः सन्तः “नः अस्मदीयां स्तुतिं “शृण्वन्तु । किंच "आदित्यैः अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता “अदितिः “नः अस्मदीयां स्तुतिं “शृणोतु । “मरुतः च “नः अस्मभ्यं “भद्रं कल्याणकरं "शर्म सुखं “यच्छन्तु ददतु॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे ' दित्यदिति° ' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्यजमानः सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् ।

सूत्रितं च -- सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुह्य ' (आश्व. श्रौ. २. ५) इति ॥

सदा॑ सु॒गः पि॑तु॒माँ अ॑स्तु॒ पन्था॒ मध्वा॑ दे॒वा॒ ओष॑धी॒ः सं पि॑पृक्त ।

भगो॑ मे अग्ने स॒ख्ये न मृ॑ध्या॒ उद्रा॒यो अ॑श्या॒ं सद॑नं पुरु॒क्षोः ॥२१

सदा॑ । सु॒ऽगः । पि॒तु॒ऽमान् । अ॒स्तु॒ । पन्थाः॑ । मध्वा॑ । दे॒वाः॒ । ओष॑धीः । सम् । पि॒पृ॒क्त॒ ।

भगः॑ । मे॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ख्ये । न । मृ॒ध्याः॒ । उत् । रा॒यः । अ॒श्या॒म् । सद॑नम् । पु॒रु॒ऽक्षोः ॥२१

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्याम् । सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥२१

हे अग्ने अस्माकं “पन्थाः मार्गः “सदा सर्वदा “सुगः सुखेन गन्तुं शक्यः “पितुमान् अन्नवांश्च “अस्तु । हे “देवाः “मध्वा माधुर्योपेतेनोदकेन “ओषधीः "सं “पिपृक्त संपर्चयत । सेचयतेत्यर्थः । हे “अग्ने त्वया “सख्ये संजाते सति “मे मम “भगः धनं “न “मृध्याः न विनश्यतु । किंच “रायः धनस्य “पुरुक्षोः बह्वन्नस्य च “सदनं स्थानम् "उत् “अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सदा । स्वरादिवाद्युदात्तत्वेन पाठादाद्युदात्तः। पिपृक्त।' पृची संपर्के'। लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । मृध्याः। मृधिर्हिंसार्थः । लिङि • तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः ‘ स्वदस्व हव्या' इति याज्या ।
सूत्रितं च - स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति
पुरोडाशस्विष्टकृतः ' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ।

स्वदंस्व हुव्या समिषों दिदीह्यस्मुद्र्य१ुक्सं मिंमीहि श्रवांसि
।

विश्वाँ अग्ने पृत्सु ताञ्जेंषि शत्रूनहा विश्वां सुमनां दीदिही
नः ॥२२

स्वदंस्व । हुव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मुद्र्यंक् ।
सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वांन् । अग्ने । पृत्ऽसु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहां ।
विश्वां । सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥२२

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्र्यक् ।
सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्ऽसु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा ।
विश्वा । सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥२२

हे "अग्ने "हव्या हवनयोग्यानि हवींषि "स्वदस्व स्वादय । अस्माकम् "इषः अन्नानि "सं "दिदीहि सम्यक् प्रकाशय। दीपितानि तानि "श्रवांसि अन्नानि "अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखानि "सं "मिमीहि संमानय । कुरु इत्यर्थः । ततः "पृत्सु संग्रामेषु "तान् बाधकानू "विश्वान् सर्वान् "शत्रून् "जेषि जय । अथ "सुमनाः शोभनमनस्कः सन् "नः अस्माकं "विश्वा "अहा सर्वाण्यहानि "दीदिहि अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व। 'स्वद आस्वादने'। लोटि रूपम् । थासो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दिदीहि । 'दिवु क्रीडादौ ' इत्यस्य लोटि 'बहुलं

छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वे कृते पश्चात् वलि लोपः । निघातः । अस्मद्र्यक् । अस्मानञ्चति इति अञ्चतेः क्विप् । ' विष्वग्देवयोश्च टेः' इति" टेरद्र्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । अद्र्यादेशस्यान्तोदात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोः० ' इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि । 'माङ् माने शब्दे च'। जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः । ' सोर्मनसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवेर्यङ्लुकि लोटि तुजादित्वाभ्यासस्य दीर्घः । वलि लोपः ॥ ॥ २७ ॥

टिप्पणी

प्रजापतिरुपरि संक्षिप्त टिप्पणी

वाजपेयप्रकरणम् -- तत्र पुरस्तादानोभद्रीयस्य(ऋ. १.८९.१) मधुनाड्यौ विहरेदिति पैङ्ग्यम् । इमं महे विदथ्याय (ऋ. ३.५४.१) उषसः पूर्वा(ऋ. ३.५५.१) इत्यृक्छः - शांश्रौसू. १५.३.२

मण्डल ३

सूक्तं ३.११ सूक्तं ३.३१ सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२ सूक्तं ३.३२ सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३ सूक्तं ३.३३ सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४ सूक्तं ३.३४ सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५ सूक्तं ३.३५ सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६ सूक्तं ३.३६ सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७ सूक्तं ३.३७ सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८ सूक्तं ३.३८ सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९ सूक्तं ३.३९ सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२० सूक्तं ३.४० सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५५

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्

उषसः पूर्वा अध यद्व्यूषुर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१॥

मो षू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्मनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्व्याणि ।

समिद्धे अग्नावृतमिद्वदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥३॥

समानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥४॥

आक्षित्पूर्वास्वपरा अनूरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥५॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥६॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राळन्वग्रं चरति क्षेति बुध्नः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥७॥

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निष्षिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥८॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महाँश्चरति रोचनेन ।

वपूंषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥९॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१०॥

नाना चक्राते यम्या वपूंषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥११॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुघे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१२॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ।

ऋतस्य सा पयसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१३॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंष्यूर्ध्वा तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा ।

ऋतस्य सद्म वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१४॥

पदे इव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्या सा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१५॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१६॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१७॥

वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१८॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१९॥

मही समैरच्चम्वा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।

शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२०॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२१॥

निष्षिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इन्द्र पृथिवी बिभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२२॥

सायणभाष्यम्

‘ उषसः पूर्वाः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । 'उषसः' इत्यनुक्रमणिका । प्रजापतेरार्षं वैश्वदेवं ‘ प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह” इति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात्।

सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवर्चोऽग्न्यादिदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पञ्चदशी द्युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका ततः षड़ृचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेति मन्यन्ते ॥

उ॒षस॒॑ः पू॒र्वा॒ अध॒ यद्व्यू॒षुर्म॒हद्वि ज॑ज्ञे अ॒क्षर॑ं प॒दे गोः ।

व्र॒ता दे॒वाना॒मुप॒ नु प्र॒भूष॑न्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥१

उ॒षसः॑ । पूर्वाः॑ । अध॑ । यत् । वि॒ऽऊ॒षुः । म॒हत् । वि ।
ज॒ज्ञे । अ॒क्षर॑म् । प॒दे । गोः ।

व्र॒ता । दे॒वाना॑म् । उप॑ । नु । प्र॒ऽभूष॑न् । म॒हत् । दे॒वाना॑म् ।
अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥१

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१

“पूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः “उषसः “यत् यदा “व्यूषुः व्युच्छन्ति "अध तदानीम् “अक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं “महत् प्रभूतं ज्योतिः “गोः उदकस्य “पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा “वि “जज्ञे उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये “प्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः “व्रता कर्माणि "देवानां “नु क्षिप्रम् “उप समीपं नेष्यति । योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं “देवानाम् “एकं मुख्यम् “असुरत्वम्। अस्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् । महदैश्वर्यम् ॥ व्यूषुः । 'उष प्लुष दाहे' इत्यस्य विपूर्वस्य

लिट्युसि रूपम् । 'सह' इति योगविभागात् समासः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र द्विर्वचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

मो षू णो॒ अत्र॑ जुहुरन्त दे॒वा मा पूर्वे॑ अग्ने पि॒तर॑ः पद॒ज्ञाः ।

पु॒रा॒ण्योः सद्म॑नोः के॒तुर॒न्तर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥२

मो इति॑ । सु । नः॒ । अत्र॑ । जु॒हु॒र॒न्त॒ । दे॒वाः । मा । पूर्वे॑ । अ॒ग्ने॒ । पि॒तरः॑ । प॒द॒ऽज्ञाः ।

पु॒रा॒ण्योः । सद्म॑नोः । के॒तुः । अ॒न्तः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥२

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्मनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥२

हे “अग्ने “अत्र अस्मिन् काले “देवाः “नः अस्मान् "सु सुष्ठु “मो “जुहुरन्त मा हिंस्युः । तथा “पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः “पूर्वे पुरातनाः “पितरः “मा हिंसिषुः । यस्मात् “केतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः “पुराण्योः पुरातनयोः “सद्मनोः । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्मनी रोदसी । तयोः “अन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्त्वित्यर्थः । “महद्देवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । ‘हृ प्रसह्यकरणे' । लुङि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि ' इत्युत्वम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ।।

वि मे॑ पुरु॒त्रा प॑तयन्ति॒ कामा॒ः शम्यच्छा॑ दीद्ये पू॒र्व्याणि॑ ।

समि॑द्धे अ॒ग्नावृ॒तमिद्व॑देम म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒रत्वमेक॑म् ॥३

वि । मे॒ । पु॒रु॒ऽत्रा । प॒त॒य॒न्ति॒ । कामाः॑ । शमि॑ । अच्छ॑ ।
दी॒द्ये॒ । पू॒र्व्याणि॑ ।

सम्ऽइ॑द्धे । अ॒ग्नौ । ऋ॒तम् । इत् । व॒दे॒म॒ । म॒हत् ।
दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥३

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ ।
दीद्ये । पूर्व्याणि ।

सम्ऽइद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् ।
देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥३

हे अग्ने “मे मम “पुरुत्रा बहवः “कामाः अभिलाषाः “वि “पतयन्ति विविधं गच्छन्ति । “शमि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म “अच्छ अभिलक्ष्याहं “पूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं “दीद्ये दीपयामि। पश्चात् यज्ञार्थम् “अग्नौ “समिद्धे दीप्यमाने सति “ऋतमित् सत्यमेव “वदेम । अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुष°' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति । पत्लृ गतौ '। स्वार्थिको णिच् ॥

स॒मा॒नो राजा॒ विभृ॑तः पुरु॒त्रा शये॑ श॒यासु॒ प्रयु॑तो॒ वनानु॑ ।

अ॒न्या व॒त्सं भर॑ति॒ क्षेति॑ मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ४

स॒मा॒नः । राजा॑ । विऽभृ॑तः । पु॒रु॒ऽत्रा । शये॑ । श॒यासु॑ । प्रऽयु॑तः । वना॑ । अनु॑ ।

अ॒न्या । व॒त्सम् । भर॑ति । क्षेति॑ । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥४

समानः । राजा । विऽभृतः । पुरुऽत्रा । शये । शयासु । प्रऽयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥४

“समानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । राजा दीप्यमानोऽग्निः “पुरुत्रा बहुषु देशेषु “विभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चाग्निः सोमो वा “शयासु वेदिषु । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु “शये शेते निवसति । “वनानु अनुवनं वनेश्वरणिरूपेषु काष्ठेषु “प्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेत् वनेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ।

तयोः “अन्या द्यौः अस्याः भूमेः जायमानतया “वत्सं वत्सभूतमग्निं सोमं वा “भरति वृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । "माता वसुधा “क्षेति केवलं निवासयति ॥

विभृतः । ‘ हृञ् हरणे ' । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुत्रा। अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । ‘शीङ् स्वप्ने । लोपस्तः' इति तकारलोपः । ‘शीङः सार्वधातुके गुणः । शयासु । ‘शीङ् स्वप्ने । “एरच् ' इत्यधिकरणेऽच् । भरति । भृञ् भरणे । भूवादिः । ‘ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।।

आ॒क्षित्पूर्वा॒स्वप॑रा अनू॒रुत्स॒द्यो जा॒तासु॒ तरु॑णीष्व॒न्तः ।

अ॒न्तर्व॑तीः सुवते॒ अप्र॑वीता म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥५

आ॒ऽक्षित् । पूर्वा॑सु । अप॑राः । अ॒नू॒रुत् । स॒द्यः । जा॒तासु॑ । तरु॑णीषु । अ॒न्तरिति॑ ।

अ॒न्तःऽव॑तीः । सु॒व॒ते॒ । अप्र॑ऽवीताः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥५

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अन्तरिति ।

अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥५

“पूर्वासु जीर्णास्वोषधीषु “आक्षित् आवर्तमानः तथा “अपराः नव्या ओषधीः "अनूरुत् अनुरुन्धन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा “सद्यो “जातासु तदानीमुत्पन्नासु “तरुणीषु पल्लवितास्वोपधीषु “अन्तः वर्तते । ता ओषधयः “अप्रवीताः केनापि

पुरुषेणानिषिक्तरेतस्काः अनभ्यक्ता वा “अन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा “सुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ आक्षित् । ‘क्षि निवासगत्योः' । क्विप् । अनूरुत् । ‘ अनो रुध कामे ' । अस्मात् क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः। कृत्स्वरः। तरुणीषु ।' नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरणतलुनानामुपसंख्यानम् ' (पा. म. ४.१:१५.६) इति डीप् । अन्तर्वतीः। ‘ झयः' इति मतुपो वत्वम् । सुवते । ‘ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥ ॥ २८॥

श॒युः प॒रस्ता॒दध॒ नु द्विमा॒ताबन्ध॒नश्चरति व॒त्स एकः॑ ।

मि॒त्रस्य॒ ता वरुणस्य व्र॒तानि म॒हद्दे॒वानामसु॒र॒त्वमेकम् ॥६

श॒युः । प॒रस्तात् । अध । नु । द्वि॒ऽमा॒ता । अ॒ब॒न्ध॒नः । च॒र॒ति॒ । व॒त्सः । एकः॑ ।

मि॒त्रस्यं । ता । वरुंणस्य । व्र॒तानिं । म॒हत् । दे॒वानांम् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकंम् ॥६

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥६

“द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । सूर्यः “परस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां “शयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । “अध “नु अथोदयवेलायाम् “एकः द्यावापृथिव्योः साधारणः तयो रसादानात् “वत्सः पुत्रः “अबन्धनः अप्रतिबद्धगतिः अनालम्बनः एकः सन् “चरति नभसि गच्छति । “ता तानीमानि "मित्रस्य “वरुणस्य मित्रावरुणयोः "व्रतानि कर्माणि ॥ शयुः । ‘शीङ् स्वप्ने '।

भृमृशीतृचरि' इत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । ‘नद्यृतश्च ' इति प्राप्तस्य कपः ‘ ऋतश्छन्दसि' इति प्रतिषेधः ॥

द्वि॒मा॒ता होतां वि॒दथेंषु स॒म्राळन्वग्रं चरंति॒ क्षेतिं बु॒ध्नः ।

प्र रण्यांनि रण्य॒वाचों भरन्ते म॒हद्दे॒वानांमसु॒र॒त्वमेकंम् ॥७

द्वि॒ऽमा॒ता । होतां । वि॒दथेंषु । स॒म्ऽराट् । अनुं । अग्रंम् । चरंति । क्षेतिं । बु॒ध्नः ।

प्र । रण्यांनि । र॒ण्य॒ऽवाचः॑ । भ॒र॒न्ते॒ । म॒हत् । दे॒वानांम् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकंम् ॥७

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । सम्ऽराट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुध्नः ।

प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥७

“द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता “विदथेषु यज्ञेषु “होता देवानामाह्वाता “सम्राट् यज्ञेषु सम्यक् राजमानोऽग्निः “अन्वग्रम् अग्रे दिवि “चरति सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । “बुध्नः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् “क्षेति भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति। क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्रूपेण । ‘ प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत्' इति श्रुतेः । किंच “रण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः “रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि “प्र “भरन्ते प्रकर्षेण कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । 'वादिलोपे° ' इति न निघातः ॥

शूरस्येव युध्यंतो अन्तमस्यं प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अ॒न्तर्म॒तिश्चंरति नि॒ष्षिधं॒ गोर्म॒हद्दे॒वानां॑मसु॒र॒त्वमे॑कं॑म् ॥८

शूरं॑स्यऽइव । युध्यं॑तः । अ॒न्त॒मस्यं॑ । प्र॒ती॒चीनं॑म् । द॒दृ॒शे॒ । विश्वं॑म् । आ॒ऽयत् ।

अ॒न्तः । म॒तिः । च॒र॒ति॒ । नि॒ःऽसिधं॑म् । गोः । म॒हत् । दे॒वानां॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकं॑म् ॥८

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् । आऽयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निःऽसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥८

“अन्तमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेः "आयत् अभिमुखमागच्छत् “विश्वं भूतजातं "प्रतीचीनं पराङ्मुखं “ददृशे दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । “शूरस्येव । यथा “युध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत्

परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । “मतिः सर्वैर्ज्ञायमानः सोऽग्निः “गोः उदकस्य “निष्षिधं हिंसिकां दीप्तिम् “अन्तः “चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । ‘ युध संप्रहारे'। दिवादिः । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दात् ‘ अत इनिठनौ ' इति ठन् । अतिशयेनान्तिकः इत्यर्थे तमप् । ‘ तमे तादेश्च' इति तादिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्चतेः क्विन् । तस्मात् “ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । “या प्रापणे ' इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम् ; आङ्पूर्वस्य • अय पय गतौ ' इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेंवेति पलि॒तो दू॒त आं॒स्व॒न्तर्म॒हाँश्च॑रति रोच॒नेनं ।

वपूं॑षि॒ बिभ्रं॑द॒भि नो॒ वि चं॑ष्टे म॒हद्दे॒वानां॑मसु॒र॒त्वमेकं॑म् ॥९

नि । वे॒वे॒ति॒ । प॒लि॒तः । दू॒तः । आ॒सु॒ । अ॒न्तः । म॒हान् । च॒र॒ति॒ । रो॒च॒नेन॑ ।

वपूं॑षि । बिभ्र॑त् । अ॒भि । नः॒ । वि । च॒ष्टे॒ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥९

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूंषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥९

“पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां “दूतः अग्निः “आसु ओषधीषु “नि “वेवेति नितरां व्याप्य वर्तते । 'महान् सोऽग्निः “रोंचनेन सूर्येण सह “अन्तः रोदस्योर्मध्ये “चरति । “वपूंषि नानाविधानि रूपाणि "बिभ्रत् सोऽग्निः “नः अस्मान् यष्टॄन् “अभि “वि “चष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या

पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपम् । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । बिभ्रत् ।। डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य शतरि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुंर्गोपाः पंरमं पांति पाथंः प्रिया धामांन्यमृता दधांनः ।

अग्निष्टा विश्वा भुवंनानि वेद महद्देवानांमसुरत्वमेकंम् ॥ १०

विष्णुंः । गोपाः । परमम् । पाति । पाथंः । प्रिया । धामांनि । अमृतां । दधांनः ।

अग्निः । ता । विश्वां । भुवंनानि । वेद । महत् । देवानांम् । असुरऽत्वम् । एकंम् ॥१०

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१०

“विष्णुः व्याप्तः “गोपाः सर्वस्य गोपायिता “प्रिया प्रियतमानि “अमृता क्षयरहितानि “धामानि तेजांसि “दधानः सोऽग्निः “परमं “पाथः स्थानं “पाति रक्षति । यद्वा । धामानि लोकधारकाणि अमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति । सः “अग्निः “ता तानि “विश्वा सर्वाणि “भुवनानि भूतजातानि “वेद जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्विपि अतोलोपयलोपौ । अग्निष्टा इत्यत्र सहितायां ‘ युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नानां चक्राते य॒म्या॒३॒ वपूंषि॒ तयों॒र॒न्यद्रोचंते कृ॒ष्णम॒न्यत् ।

श्यावीं च॒ यदरुंषी च॒ स्वसांरौ म॒हद्दे॒वानांमसु॒र॒त्वमेकंम् ॥
११

नानां । च॒क्रा॒ते॒ इतिं । य॒म्यां । वपूंषि । तयोः । अ॒न्यत् ।
रोचंते । कृ॒ष्णम् । अ॒न्यत् ।

श्यावीं । च॒ । यत् । अरुंषी । च॒ । स्वसांरौ । म॒हत् ।
दे॒वानांम् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकंम् ॥११

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूंषि । तयोः । अन्यत् ।
रोचते । कृष्णम् । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् ।
देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥११

"यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते “नाना नानाविधानि "वपूंषि शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि "चक्राते कुरुतः । “श्यावी कृष्णवर्णा “अरुषी शुक्लतया आरोचमाना “यत् ये परस्परं “स्वसारौ भवतः “तयोः मध्ये “अन्यत् अर्जुनमहः “रोचते किरणसंबन्धाद्दीप्यते । “अन्यत् रात्रिलक्षणं “कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । ‘ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति न निघातः ॥

मा॒ता च॒ यत्र॑ दुहि॒ता च॑ धे॒नू सं॑ब॒र्दुघे॑ धा॒पये॑ते समी॒ची ।

ऋ॒तस्य॒ ते सद॑सीळे अ॒न्तर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥१२

मा॒ता । च॒ । यत्र॑ । दु॒हि॒ता । च॒ । धे॒नू इति॑ । स॒ब॒र्दुघे॒ इति॑ स॒बः॒ऽदुघे॑ । धा॒पये॑ते॒ इति॑ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची ।

ऋ॒तस्यं । ते इतिं । सदंसि । ई॒ळे॒ । अ॒न्तः । म॒हत् ।
दे॒वानांम् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकंम् ॥१२

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुघे इति
सबःऽदुघे । धापयेते इति । समीची इति सम्ऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अन्तः । महत् ।
देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१२

"माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी “च “दुहिता दूरे निहिता द्यौः च । 'दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा ' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते "सबर्दुघे सबरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य दोग्ध्र्यौ अत एव “धेनू जगतः प्रीणयित्र्यौ ते द्यावापृथिव्यौ “यत्र अन्तरिक्षे “समीची परस्परं संगते सत्यौ “धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते “ऋतस्य उदकस्य “सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे “अन्तः स्थिते द्यावापृथिव्यौ “ईळे अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं

द्यौः पृथिवीं धापयते आहुतिलक्षणं रसं द्यां पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुघे । “ सबःशब्दः क्षीरवाची' इति संप्रदायविद आहुः । तस्मिन्नुपपदे ‘ दुह प्रपूरणे' इत्यस्माद्धातोः ‘ दुहः कब्घश्च ' इति कप्प्रत्ययो घश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । धेट् पाने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदे प्राप्ते ‘पादिषु धेट उपसंख्यानम् ' इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ।

अ॒न्यस्यां॑ व॒त्सं रिं॑ह॒ती मिं॑माय॒ कया॑ भु॒वा नि द॑धे धे॒नुरूध॒ः ।

ऋ॒तस्य॒ सा पयं॑सापिन्व॒तेळा॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑म् ॥ १३

अ॒न्यस्याः॑ । व॒त्सम् । रि॒ह॒ती । मि॒मा॒य॒ । कया॑ । भु॒वा । नि । द॒धे॒ । धे॒नुः । ऊधः॑ ।

ऋ॒तस्य॑ । सा । पय॑सा । अ॒पि॒न्व॒त॒ । इळा॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥१३

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पयसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१३

“अन्यस्याः पृथिव्याः “वत्सम् अग्निं “रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः “मिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । “धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः "कया जलवर्जितया “भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयम् “ऊधः मेघरूपं “नि “दधे उदकेन निहितमकरोत् । “सा

जलवर्जिता “इळा पृथिवी “ऋतस्य सत्यभूतस्यादिस्यस्य “पयसा उदकेन "अपिन्वत वर्षकाले सिक्ता भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । ‘ लिह आस्वादने' इत्यस्य शतरि रूपम् । ‘शतुरनुमः' इति ङीप उदात्तत्वम् । अपिन्वत । ' पिवि सेचने' । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्यां वस्ते पुरु॒रूपा॒ वपूंष्यू॒र्ध्वा तंस्थौ॒ त्र्यवि॒ं रेरिंहाणा ।

ऋ॒तस्य॒ सद्म॒ वि चंरामि वि॒द्वान्म॒हद्दे॒वानां॑मसुर॒त्वमेकंम् ॥
१४

पद्यां । व॒स्ते॒ । पु॒रु॒ऽरूपां । वपूंषि । ऊ॒र्ध्वा । त॒स्थौ॒ ।
त्रि॒ऽअविंम् । रेरिंहाणा ।

ऋ॒तस्यं । सद्मं । वि । च॒रा॒मि॒ । वि॒द्वान् । म॒हत् । दे॒वानां॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकं॑म् ॥१४

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्म । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१४

"पद्या । जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य पद्भ्यां जातत्वात् पद्या भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः -- 'पद्यांया भूमिः' (ऋ. सं. १०.९०.१४) इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः "पुरुरूपा नानाविधस्वरूपाणि "वपूंषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि "वस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः "ऊर्ध्वा उत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा "त्र्यविम् । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्त्र्यविरित्युच्यते । तस्प्रमाणमादित्यम्। त्रीन् लोकान्

अवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति त्र्यविरिति वा । “रेरिहाणा लिहती “तस्थौ । “ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य "सद्म स्थानं “विद्वान् जानानोऽहं “वि “चरामि हविर्भिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दात् ' भवे छन्दसि' इति यत् । “पद्यत्यतदर्थे ' (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पद्भावः । यद्वा । तत्र साधुः' इति यत् । यतोऽनावः' इति

प॒दे इ॑व॒ निहि॑ते द॒स्मे अ॒न्तस्तयो॑र॒न्यद्गुह्य॑मा॒विर॒न्यत् ।

स॒ध्री॒ची॒ना प॒थ्या॒३॒ सा विषू॑ची म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥
१५

प॒दे इ॒वेति॑ प॒देऽइ॑व । निहि॑त॒ इति॒ निऽहि॑ते । द॒स्मे । अ॒न्तरिति॑ । तयोः॑ । अ॒न्यत् । गुह्य॑म् । आ॒विः । अ॒न्यत् ।

स॒ध्री॒ची॒ना । प॒थ्यां । सा । विषूंची । म॒हत् । दे॒वानां॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकं॑म् ॥१५

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति । तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१५

"पदेइव । पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते "दस्मे सर्वैर्दर्शनीये ते उभे "अन्तः नभसि मध्ये "निहिते स्थापिते इव वर्तेते । "तयोः अहोरात्रयोः "अन्यत् रात्रिलक्षणं "गुह्यम् अप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । "अन्यत् अहः "आविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । "सधीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा "पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः। "सा "विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची

भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदेइव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तेते । तयोरन्यत् अन्या द्यौः गुह्यमस्माभिः अदृश्यमानतया गूढा वर्तते । अन्या पृथिवी आविः सर्वैः दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति। सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादञ्चतेः क्विन् । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः । ‘विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति स्वः(स्वरः) ॥ ॥ ३० ॥

आ धे॒नवो॑ धुनयन्ता॒मशि॑श्वीः सब॒र्दुघाः॑ शश॒या अप्र॑दुग्धाः ।

नव्या॑नव्या युव॒तयो॒ भव॑न्तीर्म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥१६

आ । धे॒नवः॑ । धु॒न॒य॒न्ता॒म् । अशि॑श्वीः । स॒ब॒ःऽदुघाः॑ । श॒श॒याः । अप्र॑ऽदुग्धाः ।

नव्याः॑ऽनव्याः । यु॒व॒तयः॑ । भव॑न्तीः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् ।
अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥१६

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबःऽदुघाः ।
शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याःऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् ।
असुरऽत्वम् । एकम् ॥१६

“धेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयित्र्यः “अशिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिश्वीः । “शशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनापि "अप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः "सबर्दुघाः उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्र्यः “युवतयः परस्परमिश्रणोपेताः “नव्यानव्याः अतिशयेन नूतनाः “भवन्तीः दिशो मेघा वा “आ “धुनयन्ताम् आदुहन्तु । मेघपक्षे अशिश्वीर्भवन्तीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

यद॒न्यासु॑ वृष॒भो रोर॑वीति॒ सो अ॒न्यस्मि॑न्यू॒थे नि द॑धाति॒ रेत॑ः ।

स हि क्षपा॑वा॒न्स भग॒ः स राजा॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥१७

यत् । अ॒न्यासु॑ । वृ॒ष॒भः । रोर॑वीति । सः । अ॒न्यस्मि॑न् । यू॒थे । नि । द॒धा॒ति॒ । रेत॑ः ।

सः । हि । क्षपा॑ऽवान् । सः । भग॑ः । सः । राजा॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥१७

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१७

“वृषभः अपां वर्षकः “यत् यः पर्जन्यात्मेन्द्रः “अन्यासु दिक्षु “रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति “सः पर्जन्य इन्द्रः "अन्यस्मिन् “यूथे दिशां वृन्दे “रेतः उदकं “नि “दधाति तत्र वर्षति । लोके' हि वृषभः कासुचिद्गोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । “सः इन्द्रः “क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः ।' तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । “सः “भगः सर्वैर्भजनीयः । “सः "राजा “हि तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । ‘रु शब्दे' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लटि रूपम् । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । ‘यु मिश्रणे'। ‘ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । ‘रीङ् क्षरणे' इत्यस्मात् ‘स्रुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वी॒रस्य॒ नु स्वश्व्यं॑ जनास॒ः प्र नु वो॑चाम वि॒दुर॑स्य दे॒वाः ।

षो॒ळ्हा यु॒क्ताः पञ्च॑प॒ञ्चा व॑हन्ति
म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥१८

वी॒रस्य॑ । नु । सु॒ऽअश्व्य॑म् । ज॒ना॒स॒ः । प्र । नु । वो॒चा॒म॒ ।
वि॒दुः । अ॒स्य॒ । दे॒वाः ।

षो॒ळ्हा । यु॒क्ताः । पञ्च॑ऽपञ्च । आ । व॒ह॒न्ति॒ । म॒हत् ।
दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥१८

वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासः । प्र । नु । वोचाम ।
विदुः । अस्य । देवाः ।

षोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् ।
देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१८

हे “जनासः जनाः “वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य “स्वश्व्यं शोभनाश्वोपेतत्वं “नु क्षिप्रं “प्र “वोचाम प्रकर्षेण वदाम । तथा “देवाः अपि “अस्य इन्द्रस्य स्वश्वत्वं “नु क्षिप्रं “विदुः जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वम् । तदुच्यते । “षोळ्हा मासाना द्वन्द्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन “पञ्चपञ्च “युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् “आ “वहन्ति । तदिदम् इन्द्रस्य स्वश्वत्वं यदृतुभिरूढत्वम् ॥ षोळ्हा । षष्शब्दात् ‘संख्याया विधार्थे धा ' इति धाप्रत्ययः । षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च' (पा.सू. ६.३. १०९. ३-४) इत्युत्वं ष्टुत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्टा ' इत्येषा । सूत्रितं च- देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानट् ' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

दे॒वस्त्वष्टा॑ सवि॒ता वि॒श्वरू॑पः पु॒पोष॑ प्र॒जाः पु॑रु॒धा जं॑जान ।

इ॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नान्यस्य म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥१९

दे॒वः । त्वष्टा॑ । स॒वि॒ता । वि॒श्वऽरू॑पः । पु॒पोष॑ । प्र॒ऽजाः ।
पु॒रु॒धा । ज॒जा॒न॒ ।

इ॒मा । च॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । अ॒स्य॒ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् ।
अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥१९

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रऽजाः ।
पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् ।
असुरऽत्वम् । एकम् ॥१९

“सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः “विश्वरूपः
नानाविधरूपः “त्वष्टा त्वष्टृनामकः “देवः “प्रजाः “पुरुधा

बहुधा “जजान जनयति । ताश्च “पुपोष पोषयति । “इमा इमानि “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “भुवनानि भूतजातानि “च "अस्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्वरूपः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

म॒ही समैॆरच्च॒म्वा॑ समी॒ची उ॒भे ते अ॑स्य॒ वसु॑ना॒ न्यृ॑ष्टे ।

शृ॒ण्वे वी॒रो वि॒न्दमा॑नो॒ वसू॑नि म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥ २०

म॒ही इति॑ । सम् । ऐ॒र॒त् । च॒म्वा॑ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची । उ॒भे इति॑ । ते इति॑ । अ॒स्य॒ । वसु॑ना । न्यृ॑ष्टे॒ इति॒ निऽऋ॑ष्टे ।

शृ॒ण्वे । वी॒रः । वि॒न्दमा॑नः । वसू॑नि । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥२०

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वा । समीची इति सम्ऽईची ।
उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽऋष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् ।
असुरऽत्वम् । एकम् ॥२०

“मही महत्यौ "समीची परस्परं संगते “चम्वा ।
चमन्त्यदन्त्यनयोः देवमनुष्याः इति चम्वौ। यद्वा । चम्येते
अद्येते भूतजातैरिति चम्वौ द्यावापृथिव्यौ । “समैरत् इन्द्रः
प्रजापश्वादिभिः सम्यगयोजयत् । “ते “उभे द्यावापृथिव्यौ
“अस्य इन्द्रस्य “वसुना तेजसा धनेन वा “न्यृष्टे नितरां
व्याप्ते भवतः । “वीरः समर्थः स इन्द्रः “वसूनि
शत्रूनभिभूय तदीयानि धनानि "विन्दमानः लभमानः सन्
“शृण्वे सर्वैः श्रूयते । ‘तवेदिदमभितश्चेकिते वसु' (ऋ. सं.
१.५३.३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ‘ ईर गतौ '
इत्यस्य लङि रूपम् । न्यृष्टे । 'ऋषी गतौ ' । कर्मणि क्तः ।

‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । शृण्वे । ‘ श्रु श्रवणे' इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्नुः । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । विन्दमानः । ' विद्लृ लाभे ' इत्यस्य लटि शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

इ॒मां चं नः पृथि॒वीं वि॒श्वधांया॒ उपं क्षेति हि॒तमिंत्रो॒ न राजां ।

पु॒र॒ःसदं॒ः शर्म॒सदो॒ न वी॒रा म॒हद्दे॒वानांमसु॒र॒त्वमेकंम् ॥ २१

इ॒माम् । च॒ । न॒ः । पृ॒थि॒वीम् । वि॒श्वऽधांयाः । उपं । क्षे॒ति॒ । हि॒तऽमिंत्रः । न । राजां ।

पु॒र॒ःऽसदंः । श॒र्म॒ऽसदंः । न । वी॒राः । म॒हत् । दे॒वानांम् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एकंम् ॥२१

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥२१

“विश्वधायाः विश्वस्य धाता सर्वान्नो वा “नः अस्माकं “राजा इन्द्रः “इमां “पृथिवीम् अन्तरिक्षं “च “उप तयोः समीपे “क्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । “हितमित्रो “न । यथा कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । “वीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः “पुरःसदः युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य “शर्मसदो “न । नश्चार्थे । शर्मणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति। ' क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

नि॒ष्षिध्व॑रीस्त॒ ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं त॑ इन्द्र पृथि॒वी बि॑भर्ति
।

सखा॑यस्ते वाम॒भाज॑ः स्याम म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥
२२

नि॒ःऽसिध्व॑रीः । ते॒ । ओष॑धीः । उ॒त । आप॑ः । र॒यिम् । ते॒ ।
इ॒न्द्र॒ । पृ॒थि॒वी । बि॒भ॒र्ति॒ ।

सखा॑यः । ते॒ । वा॒म॒ऽभाज॑ः । स्या॒म॒ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् ।
अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥२२

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते ।
इन्द्र । पृथिवी । बिभर्ति ।

सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् ।
असुरऽत्वम् । एकम् ॥२२

हे पर्जन्यात्मक “इन्द्र “ओषधीः ओषधयः “ते
“निष्षिध्वरीः निष्षिध्वर्यो नितरां त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यः ।
"उत अपि च “आपः त्वत्तो निःसृताः । “पृथिवी “ते तव
भोगयोग्यं “रयिं धनं “बिभर्ति । पुरू वसूनि पृथिवी
बिभर्ति' (ऋ. सं. ३.५१.५) इति हि निगमः । ततः “ते तव
“सखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः स्तोतारः वयं
“वामभाजः "स्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम ।
तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्षिध्वरीः । ‘ षिधु संराद्धौ ।
संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तदस्यास्ति इत्यर्थे
'छन्दसीवनिपौ° ' इति वनिप् । वनो र च' इति ङीप् रेफश्च
। निसा सह समासः । निसः सकारं छान्दसत्वादनादृत्य •
उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । डीपः
पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बिभर्ति । ‘ डुभृञ्
धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि ‘ भृञामित्'
इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । वामभाजः । ‘ भज

सेवायाम्' । 'भजो ण्विः' (पा. सू. ३:२:६२) इति ण्विः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

टिप्पणी

वाजपेयप्रकरणम् -- तत्र पुरस्तादानोभद्रीयस्य(ऋ. १.८९.१) मधुनाड्यौ विहरेदिति पैङ्ग्यम् । इमं महे विदथ्याय (ऋ. ३.५४.१) उषसः पूर्वा(ऋ. ३.५५.१) इत्यृक्छः - शांश्रौसू. १५.३.२

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५६

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.५५ | सूक्तं ३.५६ | सूक्तं ३.५७ →

प्रजापतिर्वैश्वामित्रः, प्रजापतिर्वाच्यो वा।

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥१॥

षड्भाराँ एको अचरन्बिभर्त्यृतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका ॥२॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान् ।

त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥३॥

अभीक आसां पदवीरबोध्यादित्यानामह्वे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्व्रजन्तीः परि षीमवृञ्जन् ॥४॥

त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीर्योषणास्तिस्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥

त्रिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नो अह्नः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥६॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥७॥

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥८॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

'न ता मिनन्ति' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिका- न ताष्टौ ' इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिंनन्ति मा॒यिनो॒ न धीरां व्र॒ता दे॒वानां प्रथ॒मा ध्रु॒वाणिं ।

न रोदंसी अ॒द्रुहां वे॒द्याभि॒र्न पर्वंता नि॒नमें तस्थि॒वांसंः ॥१

न । ता । मि॒न॒न्ति॒ । मा॒यिनः॑ । न । धीराः॑ । व्र॒ता ।
दे॒वानां॑म् । प्र॒थ॒मा । ध्रु॒वाणि॑ ।

न । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒द्रुहा॑ । वे॒द्याभिः॑ । न । पर्व॑ताः ।
नि॒ऽनमे॑ । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ ॥१

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता ।
देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः ।
निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥१

“मायिनः कपटबुद्ध्युपेता असुराः “देवानाम् इन्द्रादीनां “प्रथमा प्रथमानि सृष्ट्यनन्तरभावीनि “ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि "ता तानि लोके प्रसिद्धानि “व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि “न “मिनन्ति न हिंसन्ति । तथा “धीराः विद्वांसोऽपि “न हिंसन्ति । तथा

“अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्वेदनीयाभिः प्रजाभिः सहिते तानि कर्माणि “न मिनीतः । तदेतदुपपादयति । “तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः “पर्वताः “न “निनमे निनमनीयाः न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यद्देवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतया अवस्थापनं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं तदिदं देवानां कर्म । तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । ' मीङ् हिंसायाम्' इत्यस्य लटि ' मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । ‘छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । निनमे । ' णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

षड्भा॒राँ एको॒ अचं॑रन्बिभर्त्यृ॒तं वर्षि॑ष्ठ॒मुप॒ गाव॒ आगुं॑ः ।

ति॒स्रो म॒हीरुप॑रास्तस्थु॒रत्या॒ गुहा॒ द्वे निहि॑ते॒ दर्श्येका॑ ॥२

षट् । भा॒रान् । एकः॑ । अच॑रन् । बि॒भ॒र्ति॒ । ऋ॒तम् ।
वर्षि॑ष्ठम् । उप॑ । गावः॑ । आ । अ॒गु॒ः ।

ति॒स्रः । म॒हीः । उप॑राः । त॒स्थु॒ः । अत्याः॑ । गुहा॑ । द्वे इति॑ ।
निहि॑ते॒ इति॒ निऽहि॑ते । दर्शि॑ । एका॑ ॥२

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । बिभर्ति । ऋतम् ।
वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति ।
निहिते इति निऽहिते । दर्शि । एका ॥२

“अचरन् स्थायी “एकः संवत्सरः “षट् षट्संख्याकान्
"भारान् ।भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा ऋतवः ।
तान् वसन्तादीन् “बिभर्ति अवयवत्वेन धारयति । तथा
“ऋतं सत्यभूतं “वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव

संवत्सरं “गावः रश्मयः “उप “आगुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरे “अत्याः अतनशीला आगमापायिधर्मोपेताः “तिस्रो “महीः त्रयो लोकाः “उपराः उपर्युपरि वर्तमानाः “तस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । "गुहा गुहायां स्वात्मनि “द्वे द्यौश्चान्तरिक्षं चेत्येते “निहिते न दृश्येते । “एका भूमिः “दर्शि सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् ।' कर्षात्वतो घञः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः कर्मणि निष्ठा ।' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शि । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि लुङि चिणि ' चिणो लुक्' इति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रि॒पा॒ज॒स्यो वृ॑ष॒भो वि॒श्वरू॑प उ॒त त्र्यु॒धा पु॑रु॒ध प्र॒जावा॑न् ।

त्र्य॒नी॒कः पंत्यते॒ माहिंनावा॒न्स रेंतो॒धा वृंष॒भः शश्वंतीनाम्
॥३

त्रि॒ऽपा॒ज॒स्यः । वृ॒ष॒भः । वि॒श्वऽरूंपः । उ॒त । त्रि॒ऽउ॒धा ।
पु॒रु॒ध । प्र॒जाऽवांन् ।

त्रि॒ऽअ॒नी॒कः । प॒त्य॒ते॒ । माहिंनऽवान् । सः । रे॒त॒ःऽधाः ।
वृ॒ष॒भः । शश्वंतीनाम् ॥३

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । त्रिऽउधा ।
पुरुध । प्रजाऽवान् ।

त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिनऽवान् । सः । रेतःऽधाः ।
वृषभः । शश्वतीनाम् ॥३

“त्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः
पाजस्यमुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्क इत्यर्थः ।
उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । ‘इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै

पाजस्यम्' (वा. सं. २५. ८) इति अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाम्नानात् , पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च सर्वेषामङ्गानां मध्ये उरसो बलवत्त्वात् । “वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तौ अपां वर्षकः “विश्वरूपः तत्तदृत्वसाधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूपः “उत अपि च “त्र्युधा । वसंतशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स त्र्युधा । “प्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयः प्रजाः । “पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहियवादिरूपप्रजावान्। किंच “त्र्यनीकः त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैः अनीकैः गुणैरुपेतः “माहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सराभिमानी देवः “पत्यते आगच्छति। “वृषभः सेचनसमर्थः “सः संवत्सरः “शश्वतीनां बह्वीनाम् ओषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये "रेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ ‘ ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छान्दसः

। ‘उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒भीकं आसां पद॒वीरंबोध्यादि॒त्यानांमह्वे॒ चारु॒ नामं ।

आपंश्चिदस्मा अरमन्त दे॒वीः पृथ॒ग्व्रजंन्ती॒ः परिं षीमवृञ्जन् ॥४

अ॒भीकें । आ॒सा॒म् । प॒द॒ऽवीः । अ॒बो॒धि॒ । आ॒दि॒त्यानां॒म् । अ॒ह्वे॒ । चारुं । नामं ।

आपः॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । अ॒र॒म॒न्त॒ । दे॒वीः । पृथंक् । व्रजंन्तीः । परिं । सी॒म् । अ॒वृ॒ञ्ज॒न् ॥४

अभीके । आसाम् । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अह्वे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् ।
व्रजन्तीः । परि । सीम् । अवृञ्जन् ॥४

संवत्सरः “आसाम् ओषधीनाम् “अभीके समीपे “पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् "अबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते । तथा “आदित्यानाम् । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा । आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । ‘ मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स ज्ञेयः' इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां “चारु “नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् अह्वे आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच “देवीः द्योतनशीलाः “पृथक् इतस्ततः “व्रजन्तीः गच्छन्त्यः “आपश्चित् आपोऽपि “अस्मै संवत्सराय “अरमन्त संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ताः आपः “सीम् एनं संवत्सरं “परि “अवृञ्जन् अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति ॥ पदवीः । वी

गत्यादिषु । क्विप् । अबोधि । बुध अवगमने' इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति कर्तरि चिण् । ' चिणो लुक्'। निघातः । आदित्यानाम् । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अह्वे । ह्वयतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति अङादेशः । गुणः । निघातः । अवृञ्जन् । वृजी वर्जने' इत्यस्य लङि श्नमि रूपम् । निघातः ॥

त्री ष॒धस्था॑ सिन्धव॒स्त्रिः क॑वी॒नामु॒त त्रि॑मा॒ता वि॒दथे॑षु स॒म्राट् ।

ऋ॒तावं॑री॒र्योषं॑णास्ति॒स्रो अप्या॒स्त्रिरा दि॒वो वि॒दथे॒ पत्यं॑मानाः ॥५

त्री । स॒धऽस्थां । सि॒न्धु॒व॒ः । त्रिः । क॒वी॒नाम् । उ॒त ।
त्रि॒ऽमा॒ता । वि॒दथे॑षु । स॒म्ऽराट् ।

ऋ॒तऽवं॑रीः । योषं॑णाः । ति॒स्रः । अप्याः॑ । त्रिः । आ ।
दि॒वः । वि॒दथे॑ । पत्यं॑मानाः ॥५

त्री । सधऽस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत ।
त्रिऽमाता । विदथेषु । सम्ऽराट् ।

ऋतऽवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ ।
दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥५

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति । हे “सिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम् । “त्री “षधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं “त्रिः भवन्ति । तथा ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' इति श्रुतिः । ‘ न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विव्यचन्त भूमयः ' (ऋ. सं. ८.६.१५) इति

प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं च कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम् । ते च लोकाः “कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । “उत अपि च “त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा “विदथेषु यज्ञेषु “सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा “ऋतावरीः उदकवत्यः “अप्याः नभस्या आप्तव्या वा “तिस्रः “योषणाः त्रिसंख्याका इला सरस्वती भारती इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः ”विदथे यज्ञे "दिवः दिवसस्य “त्रिः त्रिषु सवनेषु "आ “पत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । पूर्वपदात्' इति संहितायां षत्वम् । योषणाः । युष इति सौत्रो धातुः । ल्युटि रूपम् । लित्स्वरः । तिस्रः । ‘ तिसृभ्यो जसः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः। अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवाः । ‘ भवे छन्दसि' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्रिरा दि॒वः सं॑वित॒र्वार्या॑णि दि॒वेदि॑व॒ आ सु॑व॒ त्रिर्नो॒ अह्न॑ः ।

त्रि॒धातु॑ रा॒य आ सु॑वा॒ वसू॑नि॒ भग॑ त्रातर्धिषणे सा॒तये॑ धाः ॥ ६

त्रिः । आ । दि॒वः । स॒वि॒त॒ः । वार्या॑णि । दि॒वेऽदि॑वे । आ । सु॒व॒ । त्रिः । न॒ः । अह्न॑ः ।

त्रि॒ऽधातु॑ । रा॒यः । आ । सु॒व॒ । वसू॑नि । भग॑ । त्रा॒त॒ः । धि॒ष॒णे॒ । सा॒तये॑ । धा॒ः ॥६

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अह्नः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥६

“सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य “दिवः द्युलोकादागत्य त्वं “वार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि "दिवेदिवे प्रतिदिनं “त्रिः “आ "सुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । “भग सर्वैर्भजनीय “त्रातः अस्माकं रक्षक हे आदित्य “त्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि “वसूनि धनानि “रायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च “नः अस्मभ्यम् “अह्नः संबन्धिषु “त्रिः त्रिषु सवनेषु “आ “सुव प्रयच्छ । “धिषणे माध्यमिके हे वाक् “सातये धनलाभाय “धाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ' (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुच् । चित्स्वरः । सुव ।' षू प्रेरणे '। तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु ।' डुधाञ् धारणपोषणयोः । इत्यस्मात् ' सितनिगमिमसि' इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रिततत्वात् निघातः ॥

त्रिरा दि॒वः स॑वि॒ता सो॑षवीति॒ राजा॑ना मि॒त्रावरु॑णा सुपा॒णी ।

आप॑श्चिदस्य॒ रोद॑सी चिदु॒र्वी रत्नं॑ भिक्षन्त सवि॒तुः स॒वाय॑ ॥ ७

त्रिः । आ । दि॒वः । स॒वि॒ता । सो॒स॒वी॒ति॒ । राजा॑ना ।
मि॒त्रावरु॑णा । सु॒पा॒णी इति॑ सु॒ऽपा॒णी ।

आपः॑ । चि॒त् । अ॒स्य॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।
रत्न॑म् । भि॒क्ष॒न्त॒ । स॒वि॒तुः । स॒वाय॑ ॥७

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोसवीति । राजाना ।
मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।
रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥७

“सविता देवः “दिवः दिवसस्य “त्रिः त्रिषु कालेषु “आ “सोषवीति अस्मभ्यं धनान्यासुवतु। प्रेरयतु । किंच "राजाना राजानौ "सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ “आपः । आप्नोति सर्वं जगत् इत्यापः अन्तरिक्षम्। नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचनम् । "चित् अपि च "उर्वी विस्तीर्णे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ एता देवताः “सवितुः प्रेरकस्य “अस्य देवस्य "सवाय सवेन प्रेरणेन "रत्नम् अपेक्षितमर्थं “भिक्षन्त याचन्ते ॥ सोसवीति । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । ‘देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त । भिक्ष याञ्चायाम्' इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । ‘ जव सवौ च' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्रिरु॑त्त॒मा दू॒णशा॑ रोच॒नानि॒ त्रयो॑ राज॒न्त्यसु॑रस्य वी॒राः ।

ऋ॒तावा॑न इ॒षि॒रा दू॒ळभा॑स॒स्त्रिरा दि॒वो वि॒दथे॑ सन्तु दे॒वाः ॥
८

त्रिः । उ॒त्ऽत॒मा । दुः॒ऽनशा॑ । रो॒च॒नानि॑ । त्रयः॑ । रा॒ज॒न्ति॒ । असु॑रस्य । वी॒राः ।

ऋ॒तऽवा॑नः । इ॒षि॒राः । दुः॒ऽदभा॑सः । त्रिः । आ । दि॒वः । वि॒दथे॑ । स॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥८

त्रिः । उत्ऽतमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतऽवानः । इषिराः । दुःऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥८

"दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि “रोचनानि दीप्यमानानि “त्रिः त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु "असुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः

कालात्मा संवत्सरः । तस्य “वीराः पुत्राः “त्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः “राजन्ति शोभन्ते । तानेव विशिनष्टि। “ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । “इषिराः यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तः “दूळभासः दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे “देवाः “विदथे ,अस्मदीये यज्ञे "दिवः अह्नः संबन्धिषु “त्रिः त्रिषु सवनेषु “आ “सन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ‘ उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ' इत्युञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशेः कृच्छ्रार्थे खल्। ‘दुरो दाशनाशदभेषूत्वं वक्तव्यम्' इति रेफस्य उत्वम् । उत्तरपदादेः ष्टुत्वम् । लित्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्वष्टुत्वे ॥ ॥ १ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५७

← सूक्तं ३.५६

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.५७

गाथिनो विश्वामित्रः।

सूक्तं ३.५८ →

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

प्र मे विविक्वाँ अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगोपाम् ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥१॥

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुह्रे ।

विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुम्नमश्याम् ॥२॥

या जामयो वृष्ण इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वपूंषि ॥३॥

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥४॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥५॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासश्चन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

'प्र मे विविक्वान्' इति षड़ृचं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवाः देवता । अत्रानुक्रमणिका- प्र मे षट् ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे॑ विवि॒क्वाँ अ॑विदन्मनी॒षां धे॒नुं चर॑न्ती॒ं प्रयु॑ता॒मगो॑पाम् ।

स॒द्यश्चि॒द्या दु॑दु॒हे भूरि॑ धा॒सेरिन्द्र॒स्तद॒ग्निः प॑नि॒तारो॑ अस्याः ॥१

प्र । मे॒ । वि॒वि॒क्वान् । अ॒वि॒द॒त् । म॒नी॒षाम् । धे॒नुम् । चर॑न्तीम् । प्रऽयु॑ताम् । अगो॑पाम् ।

स॒द्यः । चि॒त् । या । दु॒दु॒हे । भूरि॑ । धा॒सेः । इन्द्रः॑ । तत् । अ॒ग्निः । प॒नि॒तारः॑ । अ॒स्या॒ः ॥१

प्र । मे । विविक्वान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्रऽयुताम् । अगोपाम् ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥१

“विविक्वान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वा “मे मम “मनीषां देवताविषयां स्तुतिं “प्र “अविदत् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । “चरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं “प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् "अगोपां गोप्तृरहितां यथाकामं चरन्तीं “धेनुं नवसूतिका गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं स्तुतिमविददित्यन्वयः । “या स्तुतिरूपा धेनुः “सद्यश्चित् तदानीमेव “धासेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयते अर्थिभ्यः इति वा धासिरन्नम् । कर्मणि षष्ठी । “भूरि बह्वन्नमपेक्षितं फलं “दुदुहे दुग्धे “इन्द्रः “अग्निः अन्ये च देवाः “अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः “तत् तस्यान्नभूतस्य पयसः "पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्वान् । ‘ विचिर् पृथग्भावे इत्यस्य क्वसौ रूपम् । अविदत् ।' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लङि • बहुलं छन्दसि ' इति शः । दुदुहे। ‘ दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।

प्रत्ययस्वरः । पनितारः। ‘पन स्तुतौ ' इत्यस्य तृचि रूपम्
॥

इन्द्र॒ः सु पू॒षा वृषं॑णा सु॒हस्तां॑ दि॒वो न प्री॒ताः शं॑श॒यं दुं॑दुह्रे
।

विश्वे॒ यदं॑स्यां र॒णयं॑न्त दे॒वाः प्र वोऽत्रं॑ वसवः सु॒म्नमं॑श्याम्
॥२

इन्द्रः॑ । सु । पू॒षा । वृषं॑णा । सु॒ऽहस्तां॑ । दि॒वः । न । प्री॒ताः
। श॒श॒यम् । दु॒दु॒ह्रे॒ ।

विश्वें॑ । यत् । अ॒स्या॒म् । र॒णयं॑न्त । दे॒वाः । प्र । व॒ः । अत्रं॑ ।
व॒स॒व॒ः । सु॒म्नम् । अ॒श्या॒म् ॥२

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुऽहस्ता । दिवः । न । प्रीताः
। शशयम् । दुदुह्रे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुम्नम् । अश्याम् ॥२

“वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः “इन्द्रः “पूषा च “वृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ "सुहस्ता कल्याणपाणी नासत्यौ मित्रावरुणौ वा । ‘राजाना मित्रावरुणा सुपाणी' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । “न इति संप्रत्यर्थे । इदानीं “प्रीताः सन्तः “शशयं नभसि शयानं मेघं “दिवः नभसः सकाशात् “सु “दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्ठु दुहन्ति । “यत् यस्मात् “विश्वे सर्वे "देवाः “अस्यां वेद्यां “रणयन्त रमयन्ते “वः युष्माकं संबन्धिनि "अत्र लोके "सुम्नं सुखकरमपेक्षितं फलं “प्र “अश्यां प्राप्नुयाम् ॥

सुहस्ता । हसेः ‘असिहसि°' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । ‘दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लिटि ‘इरयो रे । रणयन्त। ‘रमु क्रीडायाम्'। ण्यन्तस्य लङि

रूपम् । वर्णव्यापत्तिः । अश्याम् । 'अशू व्याप्तौ ' इत्यस्य लिङि • बहुल छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जा॒मयो॒ वृष्ण॑ इ॒च्छन्ति॑ श॒क्तिं न॑म॒स्यन्ती॑र्जानते॒ गर्भ॑मस्मिन् ।

अच्छा॑ पु॒त्रं धे॒नवो॑ वावशा॒ना म॒हश्च॑रन्ति॒ बिभ्र॑तं॒ वपूं॑षि ॥३

याः । जा॒मयः॑ । वृष्णे॑ । इ॒च्छन्ति॑ । श॒क्तिम् । न॒म॒स्यन्तीः॑ । जा॒न॒ते॒ । गर्भ॑म् । अ॒स्मि॒न् ।

अच्छ॑ । पु॒त्रम् । धे॒नवः॑ । वा॒व॒शा॒नाः । म॒हः । च॒र॒न्ति॒ । बिभ्र॑तम् । वपूं॑षि ॥३

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति ।
बिभ्रतम् । वपूंषि ॥३

“या “जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । "वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय “शक्तिं सेचनसामर्थ्यम् “इच्छन्ति । “नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयः “अस्मिन् इन्द्रे “गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं “जानते जानन्ति । “वावशानाः फलं कामयमानाः “धेनवः सर्वस्य प्रणयित्र्य ओषधयः "महः महान्ति नानाप्रकाराणि “वपूंषि रूपाणि “बिभ्रतं व्रीहियवनीवारादिफललक्षणं “पुत्रं तनयम् "अच्छ आभिमुख्येन “चरन्ति प्राप्नुवन्ति । लोके हि हम्भारवं कुर्वाणाः धेनवः वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमान् रसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । ‘ आदित्याज्जायते वृष्टिः ' इति

स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम् इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भम् अब्रूपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणः ‘ जनिघसिभ्यामिण् ' इति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् इति क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । जानते । ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य लटि रूपम् । अच्छ। 'निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा॑ विवक्मि॒ रोद॑सी सु॒मेके॒ ग्राव्णो॑ युजा॒नो अ॑ध्व॒रे म॑नी॒षा ।

इ॒मा उ॑ ते॒ मन॑वे॒ भूरि॑वारा ऊ॒र्ध्वा भ॑वन्ति दर्श॒ता यज॑त्राः ॥ ४

अच्छ॑ । वि॒व॒क्मि॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।
ग्राव्णः॑ । यु॒जा॒नः । अ॒ध्व॒रे । म॒नी॒षा ।

इ॒माः । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । मन॑वे । भूरि॑ऽवाराः । ऊ॒र्ध्वाः ।
भ॒व॒न्ति॒ । द॒र्श॒ताः । यज॑त्राः ॥४

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।
ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । ऊं इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्ध्वाः ।
भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥४

“अध्वरे यज्ञे “ग्राव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् "युजानः प्रयुञ्जानोऽहं “सुमेके सुरूपे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचा “अच्छ “विवक्मि आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने “ते तव “भूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः “दर्शताः

कमनीयतया दर्शनीयाः “यजत्राः पूज्याः “इमाः दीप्तयः “मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम् “ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः “भवन्ति ॥ विवक्मि। ‘वच परिभाषणे ' । लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च, बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । चकारस्य कुत्वं व्यत्ययेन । युजानः । ‘युजिबुधिदृशः किच्च' इति आनच् । कित्त्वात् अगुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

या तें जि॒ह्वा मधुंमती सुमे॒धा अग्नें दे॒वेषू॒च्यतं उरू॒ची ।

तये॒ह विश्वाँ॒ अवंसे॒ यजंत्रा॒ना सांदय पा॒ययां चा॒ मधूंनि ॥५

या । ते॒ । जि॒ह्वा । मधुंऽमती । सु॒ऽमे॒धाः । अग्नें । दे॒वेषुं । उ॒च्यतें । उ॒रू॒ची ।

तयां । इ॒ह । विश्वां॑न् । अवं॑से । यजं॑त्रान् । आ । सा॒द॒य॒ । पा॒ययं॑ । च॒ । मधूं॑नि ॥५

या । ते । जिह्वा । मधुऽमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥५

हे “अग्ने “ते तव "मधुमती उदकवती “सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य ज्ञापयित्री “या “जिह्वा ज्वाला “उरूची बहुव्याप्तिः सती "देवेषु मध्ये आह्वानार्थम् "उच्यते प्रेर्यते “तया जिह्वया “यजत्रान् यजनीयान् विश्वान् देवान् “इह कर्मण्यस्माकम् “अवसे रक्षणाय “आ “सादय उपवेशय । किंच तान् विश्वान् देवान् “मधूनि मदकरान् सोमान् "पायय ॥ सुमेधाः । नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति असिच् । उच्यते । ‘वच

परिभाषणे ' । कर्मणि यकि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । उरूची । अञ्चतेः क्विन् । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप उदात्तत्वम् । पायय । ‘पा पाने ' इत्यस्य णौ परतः ‘शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति युक् । तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥

या ते॑ अग्ने॒ पर्व॑तस्येव॒ धारास॑श्चन्ती पी॒पय॑द्देव चि॒त्रा ।

ताम॒स्मभ्यं॒ प्रम॑तिं जातवेदो॒ वसो॒ रास्व॑ सुम॒तिं वि॒श्वज॑न्याम् ॥६

या । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । पर्व॑तस्यऽइव । धारा॑ । अस॑श्चन्ती । पी॒पय॑त् । दे॒व॒ । चि॒त्रा ।

ताम् । अ॒स्मभ्य॑म् । प्रऽम॑तिम् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । वसो॒ इति॑ ।
रास्व॑ । सु॒ऽम॒तिम् । वि॒श्वऽज॑न्याम् ॥६

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असश्चन्ती ।
पीपयत् । देव । चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रऽमतिम् । जातऽवेदः । वसो इति ।
रास्व । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् ॥६

“देव दीप्यमान हे "अग्ने “चित्रा नानारूपा “असश्चन्ती अस्मादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा “या “ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः “पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः। “पर्वतस्येव ”धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान् वर्धयति तद्वत् । “वसो सर्वस्य वासयितः "जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने “तां “प्रमतिं परहितकरणसमर्थां बुद्धिम् “अस्मभ्यं “रास्व दत्स्व । तथा “विश्वजन्यां सर्वजनहितां

“सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असश्चन्ती । सश्चतिर्गतिकर्मा । शतरि • उगितश्च' इति ङीप् । नञा समासे नञ्स्वरः । पीपयत् । “पा पाने'। ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ‘चङयन्यतरस्याम्' इति चङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिम् । तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व । ‘रा दाने ' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥

मण्डल ३

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५८

ऋग्वेदः - मण्डल ३
← सूक्तं ३.५७
सूक्तं ३.५८
गाथिनो विश्वामित्रः
सूक्तं ३.५९ →

दे. अश्विनौ । त्रिष्टुप् ।

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषस स्तोमो अश्विनावजीगः ॥१॥

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥२॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥३॥

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुस्रो अग्रे ॥४॥

तिरः पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दस्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥५॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम् ।

पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥६॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिष्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोअह्न्यं जुषाणा सोमं पिबतमस्रिधा सुदानू ॥७॥

अश्विना परि वामिषः पुरूचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृध्राः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥८॥

अश्विना मधुषुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्पः करिक्रत्सुतावतो निष्कृतमागमिष्ठः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘धेनुः प्रत्नस्य ' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तं --- ‘ धेनुर्नवाश्विनम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनक्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च - ‘ धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवदिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं वः' इति खण्डे सूत्रितं ‘ धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान् ' (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

धे॒नुः प्र॒त्नस्य॒ काम्यं॒ दुहा॑ना॒न्तः पु॒त्रश्च॑रति॒ दक्षि॑णायाः ।

आ द्यो॑त॒निं व॑हति शु॒भ्रया॑मो॒षस॒ः स्तोमो॑ अ॒श्विना॑वजीगः

॥१

धे॒नुः । प्र॒त्नस्यं । काम्यंम् । दुहांना । अ॒न्तरितिं । पु॒त्रः । च॒र॒ति॒ । दक्षिंणायाः ।

आ । द्यो॒त॒निम् । व॒ह॒ति॒ । शु॒भ्रऽयांमा । उ॒षसः॑ । स्तोमः॑ । अ॒श्विनौं । अ॒जी॒ग॒रितिं ॥१

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥१

“धेनुः प्रीणयित्र्युषाः “प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः “काम्यं कमनीयं पयः “दुहाना दोग्ध्री भवति । “दक्षिणायाः उषसः “पुत्रः सूर्यस्तस्याः “अन्तः "चरति । उषसोऽनन्तरं “शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्कात् शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः। “द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम्, “आ

"वहति बिभर्ति । अतः “उषसः पुरा “अश्विनौ स्तोतुं “स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिः "अजीगः जागर्ति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । ' या प्रापणे ' । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। अजीगः । ‘जागृ निद्राक्षये'। लङि तिपि अदादित्वात् शपो लुक् । आकारस्य ईकारश्छान्दसः । गुणे कृते हल्यङ्यादिना तिपो लोपः ॥

सुयुग्वंहन्ति प्रतिं वामृतेनोर्ध्वा भंवन्ति पितरेंव मेधांः ।

जरेंथामस्मद्वि पणेर्मंनीषां युवोरवंश्चकृमा यांतमर्वाक् ॥२

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रतिं । वाम् । ऋतेनं । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितरांऽइव । मेधाः ।

जरेंथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥२

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥२

हे अश्विनौ “सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वाः “ऋतेन सत्यभूतेन रथेन “वां युवां “प्रति “वहन्ति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । “मेधाः यज्ञाश्च “ऊर्ध्वाः युष्मदभिमुखम् ऊर्ध्वाः “भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । “अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् "पणेर्मनीषां आसुरी बुद्धिं "वि “जरेथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु “युवोः युवयोः “अवः हविर्लक्षणमन्नं “चकृम कुर्मः । युवाम् “अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन “आ “यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्विप् । ‘सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । पितरेव । पिता मात्रा' इति

पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथाम् । जॄष् वयोहानौ'।
ण्यन्तस्य 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वात्
वृद्ध्यभावः । ' छन्दस्युभयथा' इति आथाम
आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः ॥

सु॒युग्भि॒रश्वैः॑ सु॒वृता॒ रथे॑न॒ दस्रा॑वि॒मं शृ॑णुतं॒ श्लोक॒मद्रेः॑ ।

किम॒ङ्ग वा॒ं प्रत्यव॑र्तिं॒ गमि॑ष्ठा॒हुर्विप्रा॑सो अश्विना पुरा॒जाः ॥
३

सु॒युक्ऽभिः॑ । अश्वैः॑ । सु॒ऽवृता॑ । रथे॑न । दस्रौ॑ । इ॒मम् ।
शृ॒णु॒त॒म् । श्लोक॑म् । अद्रेः॑ ।

किम् । अ॒ङ्ग । वा॒म् । प्रति॑ । अव॑र्तिम् । गमि॑ष्ठा । आ॒हुः ।
विप्रा॑सः । अ॒श्वि॒ना॒ । पु॒रा॒ऽजाः ॥३

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्रौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥३

हे अश्विनौ “सुयुग्भिः सुष्ठु योजितैः “अश्वैः “सुवृता । पुनःपुनरावर्तते इति वृच्चक्रम् । शोभनचक्रोपेतेन “रथेन आगत्य “दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवाम् “अद्रेः । अद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्य “इमं “श्लोकं स्तोत्रं “शृणुतम् । “अङ्ग हे अश्विनौ “विप्रासः मेधाविनः “पुराजाः पुरातना ऋषयः “वां युवाम् “अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं "प्रति “गमिष्ठा अतिशयेन गन्ताराविति “किम् “आहुः किं कथयन्ति। न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये ‘ सुवृता रथेन' (ऋ. सं. १. ११८.३) इत्यादि गतम् ॥

गमिष्ठा । गन्तृशब्दादिष्ठनि रूपम् ॥

आ मं॑न्येथा॒मा गं॑तं॒ कच्चि॒देवै॒र्विश्वे॒ जना॑सो अ॒श्विनां॑ हवन्ते ।

इ॒मा हि वां॒ गोऋ॑जीका॒ मधू॑नि॒ प्र मि॒त्रासो॒ न द॒दुरु॒स्रो अग्रें॑ ॥४

आ । म॒न्ये॒था॒म् । आ । ग॒त॒म् । कत् । चि॒त् । एवैः॑ । विश्वें॑ । जना॑सः । अ॒श्विना॑ । ह॒व॒न्ते॒ ।

इ॒मा । हि । वा॒म् । गोऽऋ॑जीका । मधू॑नि । प्र । मि॒त्रासः॑ । न । द॒दुः । उ॒स्रः । अग्रें॑ ॥४

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उस्रः । अग्रे ॥४

“कच्चित् इति प्रश्ने । हे अश्विनौ “आ “मन्येथाम् इमां मदीयां स्तुतिं जानीतम् । किंच “एवैः गमनसाधनैरश्वैः “आ “गतं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । “विश्वे सर्वे “जनासः स्तोतारः “अश्विना अश्विनौ “वां युवां “हवन्ते स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच “गोऋजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि “मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणि “इमा इमानि हवींषि युवाभ्यां “प्र “ददुः' अध्वर्य्वादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "मित्रासो “न । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । “उस्रः । वसति नभसीत्युस्रः सूर्यः । “अग्रे उषसोऽग्र उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः॥ मन्येथाम् । ‘ मन ज्ञाने' । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा। सुपो डादेशः । गोऋजीका । ‘ प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्येङः प्रकृतिभावः । ददुः । दाण् दाने ' इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । हियोगादनिघातः । उस्रः । ‘ वस निवासे '। 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ।

कित्त्वात् संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च ' इति
षत्वाभावश्छान्दसः ॥

ति॒रः पु॒रू चि॑दश्विना॒ रजां॑स्याङ्गू॒षो वां॑ मघवाना॒ जने॑षु ।

एह या॑तं प॒थिभि॑र्दे॑व॒याने॒र्दस्रा॑वि॒मे वां॑ नि॒धयो॒ मधू॑नाम् ॥५

ति॒रः । पु॒रु । चि॒त् । अ॒श्वि॒ना॒ । रजां॑सि । आ॒ङ्गू॒षः । वा॒म् । म॒घ॒ऽवा॒ना॒ । जने॑षु ।

आ । इ॒ह । या॒त॒म् । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ । दस्रौ॑ । इ॒मे । वा॒म् । नि॒ऽधयः॑ । मधू॑नाम् ॥५

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गूषः । वाम् । मघऽवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥५

हे अश्विनौ “पुरू “चित् बहून्यपि "रजांसि स्थानानि “तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् “इह कर्मणि “देवयानैः “पथिभिः मार्गैः “आ “यातम् आगच्छतम् । “मघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ “जनेषु स्तोतृषु "वां युवयोः आङ्गूषः आ समन्तात् घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । "दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ “वां युवयोः “मधूनां मदकराणां सोमानाम् “इमे “निधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आङ्गूषः । आङ्पूर्वात् घुषेः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः। घो इस्यस्य पृषोदरादित्वात् गू इत्यादेशः ।' आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ' इति अनच्यप्यनुनासिकश्छान्दसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मात् ‘अङ्गूषः' इति सूत्रेण उषच्प्रत्ययान्तो निपातितः ।

अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गूषः स्तोत्रम् । अङ्गूषः एव आङ्गूषः। प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । ‘एह यातम् ' इत्यर्धर्चो गतः ॥ ॥ ३ ॥

अप्तोर्यामेऽतिरिक्तोक्थ्ये अच्छावाकशस्त्रे ‘ पुराणमोकः' इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च - ‘यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः' (आश्व. श्रौ.९. ११) इति ॥

पु॒रा॒णमोक॑ः स॒ख्यं शि॒वं वां॑ यु॒वोर्न॑रा॒ द्रवि॑णं ज॒ह्नाव्या॑म् ।

पुन॑ः कृ॒ण्वा॒नाः स॒ख्या शि॒वानि॒ मध्वा॑ मदेम स॒ह नू स॑मा॒नाः ॥६

पु॒रा॒णम् । ओक॑ः । स॒ख्यम् । शि॒वम् । वा॒म् । यु॒वोः । न॒रा॒ । द्रवि॑णम् । ज॒ह्नाव्या॑म् ।

पुन॒रिति॑ । कृ॒ण्वा॒नाः । स॒ख्या । शि॒वानि॑ । मध्वा॑ । म॒दे॒म॒ । स॒ह । नु । स॒मा॒नाः ॥६

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जह्नाव्याम् ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥६

हे अश्विनौ “वां युवयोः "पुराणं पुरातनं “सख्यम् "ओकः सेव्यं “शिवं कल्याणकरं भवति । किंच “नरा नरावस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ "युवोः युवयोः “द्रविणं धनं “जह्नाव्यां जह्नुकुलजायां भवति । “शिवानि सुखकराणि युवयोः “सख्या सख्यानि “पुनः “कृण्वानाः कुर्वन्तः “समानाः हविष्प्रदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं “मध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां “सह युगपत् “नु क्षिप्रं "मदेम हर्षयेम ॥ सख्यम् । सख्युर्भाव इत्यर्थे

‘सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । जह्नाव्याम् । जह्नोः संबन्धिनीत्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यण । “ओर्गुणः' । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । ‘ मदी हर्षे ' इत्यस्य आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्प्रत्ययः । निघातः॥

अश्विं॑ना वा॒युनां॑ यु॒वं सुं॑दक्षा नि॒युद्भिं॑ष्च स॒जोषं॑सा युवाना ।

नासं॑त्या ति॒रोअं॑ह्न्यं जुषा॒णा सोमं॑ पिबतम॒स्त्रिधां॑ सुदानू ॥
७

अश्विं॑ना । वा॒युनां॑ । यु॒वम् । सु॒ऽद॒क्षा॒ । नि॒युत्ऽभिः॑ । च॒ । स॒ऽजोषं॑सा । यु॒वा॒ना॒ ।

नासं॑त्या । ति॒रः॒ऽअं॑ह्न्यम् । जु॒षा॒णा । सोमं॑म् । पि॒ब॒त॒म् । अ॒स्त्रिधां॑ । सु॒दा॒नू॒ इतिं॑ सु॒ऽदानू ॥७

अश्विना । वायुना । युवम् । सुऽदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सऽजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरःऽअह्न्यम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्रिधा । सुदानू इति सुऽदानू ॥७

“सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ "युवाना नित्यतरुणौ “नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ। “सुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनी “वायुना “नियुद्भिः अश्वैः “च “सजोषसा संगतौ "जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ "अस्रिधा अनुपक्षीणौ "युवं युवां “तिरोअह्नयम् अह्नि तिरोहिते हूयमानमिमं “सोमं “पिबतम् ॥ नियुद्भिः । यौतेः क्विप् । तिरोअह्न्यम् । अह्नि भवमह्न्यम् ।' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिरोभूतमह्न्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्न्यः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः१ ॥

अश्वि॑ना॒ परि॑ वा॒मिष॑ः पुरू॒चीरी॒युर्गी॒र्भिर्यत॑माना॒ अमृ॑ध्राः ।

रथो॑ ह वामृत॒जा अद्रि॑जूत॒ः परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी या॑ति स॒द्यः ॥८

अश्वि॑ना । परि॑ । वा॒म् । इष॑ः । पु॒रू॒चीः । ई॒युः । गी॒ःऽभिः । यत॑मानाः । अमृ॑ध्राः ।

रथ॑ः । ह॒ । वा॒म् । ऋ॒त॒ऽजाः । अद्रि॑ऽजूतः । परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । या॒ति॒ । स॒द्यः ॥८

अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरूचीः । ईयुः । गीःऽभिः । यतमानाः । अमृध्राः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतऽजाः । अद्रिऽजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥८

हे अश्विनौ “पुरूचीः । पुरु अञ्चन्ति गच्छन्ति इति पुरूचीः। बहूनि “इषः हविर्लक्षणान्यन्नानि “वां युवा “परि “ईयुः परितो गच्छन्ति । तथा "अमृध्राः केनाप्यतिरस्कृताः "यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारः "गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परिचरन्ति । "ऋतजाः ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । "अद्रिजूतः स्तोतृभिराकृष्टः “वां युवयोः “रथः “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “सद्यः तदानीमेव “परि “याति “ह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मन्त्रवर्ण: -- ‘ यो वामश्विना मनसो जवीयान्रथः स्वश्वो विश आजिगाति ' (ऋ. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । ‘ इण् गतौ ' इत्यस्य लिटि ‘दीर्घ इण: किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वादनिघातः । यतमानाः । ‘ यती प्रयत्ने ' इत्यस्य शानचि रूपम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः ।

जनेर्विट् । ‘विड्वनोः' इत्यात्वम् । अद्रिजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विंना मधुषुत्तंमो युवाकुः सोमस्तं पांतमा गंतं दुरोणे ।

रथों ह वां भूरि वर्पः करिंक्रत्सुतावंतो निष्कृतमागंमिष्ठः ॥९

अश्विंना । मधुसुत्ऽतंमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वाम् । भूरिं । वर्पः । करिंक्रत् । सुतऽवंतः । निःऽकृतम् । आऽगंमिष्ठः ॥९

अश्विना । मधुसुत्ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वाम् । भूरि । वर्पः । करिक्रत् । सुतऽवतः । निःऽकृतम् । आऽगमिष्ठः ॥९

हे अश्विनौ यः “सोमः “मधुषुत्तमः मधुरसमत्यन्तं प्रेरयन् “युवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । “तम् इमं सोमं “पातं पिबतम् । “दुरोणे अस्माकं गृहे “आ “गतम् आगच्छतम् । “भूरि प्रभूतं “वर्पः वारकं तेजः रूपं वा सर्वेर्वरणीयं धनं वा “करिक्रत् पुनःपुनः कुर्वन् "वां युवयोः “रथः “सुतवतः सोमम् अभिषुतवतः यजमानस्य “निष्कृतम्। ' निरित्येष समित्येतस्य स्थाने' (निरु. १२.७) इति यास्कः। संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् "आगमिष्ठः अतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः ‘ कटिकुषिभ्यां ' काकुः' इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिक्रत् । करोतेर्यङ्लुकि शतरि ‘ दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि° ' इत्यादिना चुत्वाभावे

यणादेशे कृतेऽङ्गस्यानृकारान्तत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः। निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मणि क्तः। संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ।
थथादिस्वरः ॥४॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.५९

अवाङ्कपाठ्यांशः

← सूक्तं ३.५८	**ऋग्वेदः - मण्डल ३** सूक्तं ३.५९ गाथिनो विश्वामित्रः	सूक्तं ३.६० →

दे. मित्रः। त्रिष्टुप्, ६-९ गायत्री।

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥१॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥२॥

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥३॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥४॥

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥५॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि ।

द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥६॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः ।

अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥७॥

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे ।

स देवान्विश्वान्बिभर्ति ॥८॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे ।

इष इष्टव्रता अकः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ मित्रो जनान् ' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम् । ‘ मित्रो मैत्रं चतुर्गायित्र्यन्तम् ' इत्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता । अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षबिन्दुपतने मित्रो जनान् ' इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च - ‘ मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

मि॒त्रो जनां॑न्यातयति ब्रुवा॒णो मि॒त्रो दा॑धार पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।

मि॒त्रः कृ॒ष्टीरनिं॑मिषा॒भि चं॑ष्टे मि॒त्राय॑ ह॒व्यं घृ॒तव॑ज्जुहोत ॥ १

मि॒त्रः । जना॑न् । या॒त॒य॒ति॒ । ब्रु॒वा॒णः । मि॒त्रः । दा॒धा॒र॒ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ।

मि॒त्रः । कृ॒ष्टीः । अनि॑ऽमिषा । अ॒भि । च॒ष्टे॒ । मि॒त्राय॑ । ह॒व्यम् । घृ॒तऽव॑त् । जु॒हो॒त॒ ॥१

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥१

“ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा “मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मीयते ज्ञायते तथा सर्वान् वृष्टिप्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । “जनान् कर्षकादिजनान् “यातयति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा “मित्रः एव “पृथिवीमुत अपि च “द्याम् एतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं

यागांश्च जनयन् “दाधार धारयति । तथा सति “मित्रः “अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या "कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान् “अभि “चष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजः “घृतवत् उपस्तरणाभिघारणयुक्तं "हव्यं हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै “मित्राय देवाय “जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति -- ‘ मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ' (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ‘ यती प्रयत्ने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । ‘तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य तबादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य ‘प्र स मित्र' इति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूत्रितं च--- ‘प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । तत इष्टिर्मित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मिंत्र॒ मर्तो॑ अस्तु॒ प्रयं॑स्वा॒न्यस्तं॑ आदित्य॒ शिक्षं॑ति व्र॒तेनं॑ ।

न हं॑न्यते॒ न जीं॑यते॒ त्वोतो॒ नैन॒मंहो॑ अश्नो॒त्यन्तिं॑तो॒ न दू॒रात् ॥२

प्र । सः । मि॒त्र॒ । मर्तः॑ । अ॒स्तु॒ । प्रयं॑स्वान् । यः । ते॒ । आ॒दि॒त्य॒ । शिक्षं॑ति । व्र॒तेनं॑ ।

न । ह॒न्य॒ते॒ । न । जी॒य॒ते॒ । त्वाऽऊंतः । न । ए॒न॒म् । अंहः॑ । अ॒श्नो॒ति॒ । अन्तिंतः । न । दू॒रात् ॥२

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनम् । अंहः । अश्नोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥२

हे “आदित्य “व्रतेन यज्ञेन युक्तः “यः मनुष्यः "ते तुभ्यं “शिक्षति हविर्लक्षणमन्नं ददाति हे “मित्र “सः “मर्तः मनुष्यः “प्रयस्वान् अन्नवान् “प्र “अस्तु प्रभवतु । “त्वोतः त्वया रक्षितः सः मनुष्यः केनापि “न “हन्यते न बाध्यते । “न “जीयते नाभिभूयते च । “एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषम् “अंहः पापम् "अन्तितः समीपात् "न “अश्नोति न प्राप्नोति । “दूरात् अपि “न प्राप्नोति ।। शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जीयते ।

जयतेः कर्मणि यकि ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । त्वोतः । तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । अश्नोति । अशू व्याप्तौ । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ' अनमीवास इळया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम् ॥

अ॒न॒मी॒वास॒ इळ॑या॒ मद॑न्तो मि॒तज्ञ॑वो॒ वरि॑म॒न्ना पृ॑थि॒व्याः ।

आ॒दि॒त्यस्य॑ व्र॒तमु॑पक्षि॒यन्तो॑ व॒यं मि॒त्रस्य॑ सुम॒तौ स्या॑म ॥३

अ॒न॒मी॒वासः॑ । इळ॑या । मद॑न्तः । मि॒तऽज्ञ॑वः । वरि॑मन् । आ । पृ॒थि॒व्याः ।

आ॒दि॒त्यस्य॑ । व्र॒तम् । उ॒प॒ऽक्षि॒यन्तः॑ । व॒यम् । मि॒त्रस्य॑ । सु॒ऽम॒तौ । स्या॒म॒ ॥३

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतम् । उपऽक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥३

हे मित्र “अनमीवासः रोगवर्जिताः “इळया अन्नेन “मदन्तः माद्यन्तः “पृथिव्याः “वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे “मितज्ञवः मितजानुकाः “आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः “आदित्यस्य संबन्धि “व्रतं कर्म “उपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः “वयं “मित्रस्य आदित्यस्य “सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां “स्याम वर्तेमहि ॥ मदन्तः । मदी हर्षे ' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य ज्ञुश्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिच् । ' प्रियस्थिर'

इत्यादिना वरादेशः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अ॒यं मि॒त्रो नंम॒स्यं॑ः सु॒शेवो॒ राजां सुक्ष॒त्रो अंजनिष्ट वे॒धाः ।

तस्यं व॒यं सुं॑म॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापिं भ॒द्रे सौंमन॒से स्यां॑म ॥४

अ॒यम् । मि॒त्रः । न॒म॒स्यः॑ । सु॒ऽशेवः॑ । राजां । सु॒ऽक्ष॒त्रः । अ॒ज॒नि॒ष्ट । वे॒धाः ।

तस्यं । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञियंस्य । अपिं । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥४

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे ।
सौमनसे । स्याम ॥४

“अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः “मित्रः सूर्यः “नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः “सुशेवः शोभनसुखः ।। सुखेन सेव्य इत्यर्थः। “राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी “सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतः “वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः “अजनिष्ट प्रादुरभूत् । “तस्य एवंविधगुणोपेतस्य “यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य “सुमतौ शोभनायां बुद्धौ “भद्रे कल्याणकारिणि “सौमनसे सौमनस्ये "अपि यजमानाः “वयं “स्याम भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तत्र साधुः इति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । ‘ जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे ' तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

म॒हाँ आ॑दि॒त्यो नम॑सोप॒सद्यो॑ यात॒यज्ज॑नो गृण॒ते सु॒शेव॑ः
।

तस्मा॑ ए॒तत्पन्य॑तमाय॒ जुष्ट॑म॒ग्नौ मि॒त्राय॑ ह॒विरा जु॑होत ॥५

म॒हान् । आ॒दि॒त्यः । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ । या॒त॒यत्ऽज॑नः ।
गृ॒ण॒ते । सु॒ऽशेवः॑ ।

तस्मै॑ । ए॒तत् । पन्य॑ऽतमाय । जुष्ट॑म् । अ॒ग्नौ । मि॒त्राय॑ ।
ह॒विः । आ । जु॒हो॒त॒ ॥५

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः ।
गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय ।
हविः । आ । जुहोत ॥५

योऽयम् “आदित्यः “महान् अत एव “नमसा नमस्कारेण “उपसद्य सर्वैरुपसदनीयः “यातयज्जनः । प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । “गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय “सुशेवः च भवति “तस्मै “पन्यतमाय स्तुत्यतमाय “मित्राय आदित्याय “जुष्टं प्रीतिविषयम् “एतत् "हविः “अग्नौ “आ “जुहोत जुहुत ॥ यातयज्जनः । ‘ यती प्रयत्ने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । ‘गॄ शब्दे'। ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरघ्न्यादित्वात् यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् । ‘ नित्यं मन्त्रे 'इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्वावापस्थाने पञ्चसप्तादि संख्याका ऋच

आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ मित्रस्य चर्षणीधृतः' इत्याद्याश्चतस्र अवापार्थाः। सूत्रितं च--- मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः ' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ।

मि॒त्रस्य॑ चर्षणी॒धृतोऽवो॑ दे॒वस्य॑ सान॒सि ।

द्यु॒म्नं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् ॥६

मि॒त्रस्य॑ । च॒र्ष॒णि॒ऽधृतः॑ । अवः॑ । दे॒वस्य॑ । सा॒न॒सि ।

द्यु॒म्नम् । चि॒त्रश्र॑वःऽतमम् ॥६

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि ।

द्युम्नम् । चित्रश्रवःऽतमम् ॥६

“चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य “मित्रस्य “देवस्य संबन्धि “अवः अन्नं “सानसि सर्वैः संभजनीयं

“द्युम्नं तदीयं धनं च “चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि । सनोतेः “ सानसिपर्णसि' इत्यादिना असिच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः। चित्त्वादन्तोदात्तः । ‘ स्वमोः०' इति स्वमोर्लुक् ।।

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् ' अभि यो महिना ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च -- ‘ अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति ॥

अ॒भि यो म॑हि॒ना दिवं॑ मि॒त्रो ब॒भूव॑ स॒प्रथाः॑ ।

अ॒भि श्रवो॑भिः पृथि॒वीम् ॥७

अ॒भि । यः । म॒हि॒ना । दिव॑म् । मि॒त्रः । ब॒भूव॑ । स॒ऽप्रथाः॑ ।

अ॒भि । श्रव॑ःऽभिः । पृ॒थि॒वीम् ॥७

अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव । सऽप्रथाः ।

अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीम् ॥७

“यः “मित्रः “महिना स्वकीयेन महिम्ना “दिवम् अन्तरिक्षम् “अभि “बभूव अभिभवति स मित्रः “सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः “श्रवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः “पृथिवीम् अपि अभिभवति । बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । ‘ प्रथ प्रख्याने '। असुन्। ‘ वोपसर्जनस्य । इति सहस्य सभावः ॥

मि॒त्राय॒ पञ्च॑ येमिरे॒ जना॑ अ॒भिष्टि॑शवसे ।

स दे॒वान्विश्वा॑न्बिभर्ति ॥८

मि॒त्राय॑ । पञ्च॑ । ये॒मि॒रे॒ । जना॑ः । अ॒भिष्टि॑ऽशवसे ।

सः । दे॒वान् । विश्वा॑न् । बि॒भ॒र्ति॒ ॥८

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिऽशवसे ।

सः । देवान् । विश्वान् । बिभर्ति ॥८

“पञ्च “जना निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः “अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तृबलयुक्ताय “मित्राय "येमिरे हवींष्युद्यच्छन्ति । “सः तादृशो मित्रः “विश्वान् सर्वान् "देवान् “बिभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति ॥
अभिष्टिशवसे । इषेः ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन् ।' तादौ च निति' इत्यभेः अन्तोदात्तत्वम् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मि॒त्रो दे॒वेष्वा॒युषु॒ जना॑य वृ॒क्तब॑र्हिषे ।

इषं इ॒ष्टव्रं॑ता अकः ॥९

मि॒त्रः । दे॒वेषुं । आ॒युषुं । जनां॑य । वृ॒क्तऽबं॑र्हिषे ।

इषः॑ । इ॒ष्टऽव्रं॑ताः । अ॒क॒रित्यं॑कः ॥९

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे ।

इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥९

“मित्रः भगवानादित्यः “देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु "आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे “जनाय “इष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः “इषः तादृशान्यन्नानि “अकः करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे। 'ओव्रश्चू छेदने' । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः

। करोतेर्लुङि च्लेः ‘ मन्त्रे घस ' इत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङ्यादिलोपः । निघातः ॥ ॥ ६ ॥

मित्रीकृत्य जना विश्वे यदिमं पर्युपासते । मित्र इत्याह तेनैनं विश्वामित्र स्तुवन्स्वयम् ।। बृहद्देवता २.४९ ।।

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.६०

← सूक्तं ३.५९

ऋग्वेदः - मण्डल ३

सूक्तं ३.६०

गाथिनो विश्वामित्रः

सूक्तं ३.६१ →

दे. ऋभवः, ५-७ इन्द्र ऋभवश्च। जगती

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्पसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥१॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥२॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥३॥

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥४॥

इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥५॥

इन्द्र ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सवने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥६॥

इन्द्र ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियम् ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘इहेह वः' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकम् । अन्त्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च । तथा

चानुक्रान्तम् -- इहेह वः सप्तार्भवं जागतं तृचोऽन्त्य ऐन्द्रश्च ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्याश्चतस्रः पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयाः । सूत्रितं च -- ' इहेह व इति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इ॒हेहं वो॒ मनंसा ब॒न्धुतां नर उ॒शिजों जग्मुर॒भि तानि॒ वेदंसा ।

याभिंर्मा॒याभि॒ः प्रतिंजूतिवर्पस॒ः सौधंन्वना य॒ज्ञियं भा॒गमांन॒श ॥१

इ॒हऽइंह । व॒ः । मनंसा । ब॒न्धुतां । न॒र॒ः । उ॒शिजः । ज॒ग्मु॒ः । अ॒भि । तानिं । वेदंसा ।

याभिः॑ । मा॒याभिः॑ । प्रति॑जूतिऽवर्पसः । सौध॑न्वनाः ।
य॒ज्ञियं॑म् । भ॒गम् । आ॒न॒श ॥१

इहऽइह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः
। अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्पसः । सौधन्वनाः ।
यज्ञियम् । भगम् । आनश ॥१

हे ऋभवः “वः युष्माकं “बन्धुता । बध्नन्ति फलेन
संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां समूहः बन्धुता ।
"इहेह सर्वत्र “मनसा सर्वैर्ज्ञायते । “नरः हे मनुष्या ऋभवः
"उशिजः यज्ञभागं कामयमाना भवन्तः “वेदसा
यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन “तानि तादृशानि कर्माणि
“अभि “जग्मुः। प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । “मायाभिः ।
मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । “याभिः मायाभिर्यैः
कर्मभिः “प्रतिजूतिवर्पसः

प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः "सौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः कश्चिदृषिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं “यज्ञियं यज्ञार्हं “भागं सोमपानादिलक्षणम् “आनश प्राप्ताः स्थ । तथा च मन्त्रवर्णः- ‘ ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि ‘ ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः। यद्वा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सख्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति । कानि इत्याशङ्कायामाह। यैः चमसतक्षणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमाप्नुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह। ‘नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम्

। परस्याम्रेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता । ‘बन्ध बन्धने'। शृस्वृस्निहि° ' इत्यादिना कर्तरि उप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे ' ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ' (पा. सू. ४.२.४३) इति तल । लित्स्वरः ॥

याभि॒ः शचीं॑भिश्चम॒साँ अपिं॑शत॒ यया॑ धि॒या गामरिं॑णीत॒ चर्मं॑णः ।

येन॒ हरी॒ मनं॑सा नि॒रतं॑क्षत॒ तेनं॑ देव॒त्वमृं॑भव॒ः समा॑नश ॥२

याभिः॑ । शचीं॑भिः । च॒म॒सान् । अपिं॑शत । यया॑ । धि॒या । गाम् । अरिं॑णीत । चर्मं॑णः ।

येनं॑ । हरी॒ इतिं॑ । मनं॑सा । नि॒ःऽअतं॑क्षत । तेनं॑ । दे॒व॒ऽत्वम् । ऋ॒भ॒व॒ः । सम् । आ॒न॒श॒ ॥२

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥२

हे “ऋभवः “याभिः “शचीभिः “शक्तिभिः “चमसान् चतुरः “अपिंशत विभक्तवन्तः स्थ। “यया “धिया प्रज्ञया “गां मृताम् “अरिणीत "चर्मणः चर्मणा योजनात् प्रापितवन्तः स्थ । “येन “मनसा प्रज्ञानेन “हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ “निरतक्षत नितरामकुरुत । तथा च मन्त्रवर्णः- ‘ य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ' (ऋ. सं. १.२०.२) इति । “तेन सर्वेणानेन कर्मणा “देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं “समानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिंशत ।' पिश अवयवे'। तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । ‘ री गतिरेषणयोः ।

क्र्यादिः । तस्य लङि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ।
निरतक्षत । ‘ तक्षु त्वक्षू तनूकरणे ' । लङि रूपम् ।
पूर्ववत् अनिघाते ‘तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ।
अडुदात्तः । आनश । अश्नोतेर्लिटि रूपम् । निघातः।

इन्द्रं॑स्य स॒ख्यमृ॒भव॒ः समा॑नशु॒र्मनो॒र्नपा॑तो अ॒पसो॑ दधन्विरे ।

सौ॒ध॒न्व॒नासो॑ अमृत॒त्वमेरि॑रे वि॒ष्ट्वी शमी॑भिः सु॒कृत॑ः सुकृ॒त्यया॑ ॥३

इन्द्रं॑स्य । स॒ख्यम् । ऋ॒भव॑ः । सम् । आ॒न॒शु॒ः । मनो॑ः । नपा॑तः । अ॒पस॑ः । द॒ध॒न्वि॒रे॒ ।

सौ॒ध॒न्व॒नास॑ः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ । ई॒रि॒रे॒ । वि॒ष्ट्वी । शमी॑भिः । सु॒ऽकृत॑ः । सु॒ऽकृ॒त्यया॑ ॥३

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे । विष्ट्वी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥३

“मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः पुत्राः "अपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः “ऋभवः “इन्द्रस्य “सख्यं समानख्यानत्वं “समानशुः सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः “दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान् धारयन्ति । तथा च मन्त्रः - अधारयन्त वह्नयः ' (ऋ. सं. १. २०. ८) इति । "सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः “सुकृतः शोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतैः “शमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च "विष्ट्वी व्याप्य “अमृतत्वमेरिरे देवत्वं

प्रापुः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते -- ‘ मर्तासः सन्तो अमृतवमानशुः ' (ऋ. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । नभ्राण्नपात ! इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे । ‘ ईर गतौ ' । मन्त्रत्वात् आम् न भवति । निघातः। सुकृत्यया । करोतेर्भावे ‘कृञः श च ' इति क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रेंण याथ स॒रथं सु॒ते सचाँ॒ अथो॒ वशांनां भवथा स॒ह श्रि॒या ।

न वंः प्रति॒मै सुंकृ॒तानिं वाघत॒ः सौधंन्वना ऋभवो वी॒र्याणि च ॥४

इन्द्रेंण । या॒थ॒ । स॒ऽरथंम् । सु॒ते । सचां । अथो॒ इतिं । वशांनाम् । भ॒व॒थ॒ । स॒ह । श्रि॒या ।

न । व॒ः । प्र॒ति॒ऽमै । सु॒ऽकृ॒तानि॑ । वा॒घ॒त॒ः । सौध॑न्वनाः ।
ऋ॒भ॒व॒ः । वी॒र्या॑णि । च॒ ॥४

इन्द्रेण । याथ । सऽरथम् । सुते । सचा । अथो इति ।
वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिऽमै । सुऽकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः ।
ऋभवः । वीर्याणि । च ॥४

हे ऋभवो यूयम् “इन्द्रेण "सचा सह "सरथं समानमेकं रथमारुह्य "सुते अभिषुतसोमवति यज्ञे “याथ गच्छथ। “अथो अनन्तरमिन्द्रेण सह एकरथमारूढा यूयं "वशानाम् । उश्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलम् एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां “श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया “सह “भवथ । हे “सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः “वाघतः । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वा इति यास्कः । तादृशा हे “ऋभवः

“वः युष्माकं “सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि “न “प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा “वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि “च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । ‘वश कान्तौ ।' वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इति करणे अप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वन्ध्यावचनश्चेत् अन्तोदात्तः भवति । ' वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः' (ऋ. सं. १०.९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । माङ् माने '। विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् । तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । एकादेशस्वरः ॥

आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘इन्द्र ऋभुभिः' इत्यार्भवस्तृचः । सूत्रितं च- घृतवती भुवनानामभिश्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ७.) इति ।

आद्या तृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च - ' इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम् ' (आश्व. श्रौ. ५.५) इति ॥

इन्द्रं ऋ॒भुभि॒र्वाजंवद्भि॒ः समुंक्षितं सु॒तं सोम॒मा वृंषस्वा॒ गभंस्त्योः ।

धि॒येषि॒तो मंघवन्दा॒शुषों गृ॒हे सौंधन्व॒नेभिंः स॒ह मंत्स्वा॒ नृभिंः ॥५

इन्द्रं । ऋ॒भुऽभिः॑ । वाजंवत्ऽभिः । सम्ऽउंक्षितम् । सु॒तम् । सोमंम् । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । गभंस्त्योः ।

धि॒या । इ॒षि॒तः । म॒घ॒ऽव॒न् । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे । सौ॒ध॒न्व॒नेभिः॑ । स॒ह । म॒त्स्व॒ । नृऽभिः॑ ॥५

इन्द्र । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । सम्ऽउक्षितम् । सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥५

हे “इन्द्र “वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नम् । तत्सहितैः “ऋभुभिः सहितस्त्वं “समुक्षितं सम्यगद्भिः सिक्तं ग्रावभिः “सुतं “सोमं “गभस्त्योः। बप्सत्यदन्त्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः "आ “वृषस्व आक्षारय । ग्रहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे “मघवन् इन्द्र “धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा “इषितः प्रेरितस्त्वं “दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य “गृहे "सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः "नृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः “सह साकं “मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् ।' उक्ष सेचने ' । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । गभस्त्योः । ‘भस भर्त्सनदीप्त्योः' इत्यस्मात् ' भसेर्गट्च ' इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोः गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातेः

पृषोदरादित्वादेवं नेयम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजंवान्मत्स्वे॒ह नो॒ऽस्मिन्सवं॑ने॒ शच्यां पुरुष्टुत ।

इ॒मानि॒ तुभ्यं॒ स्वसंराणि येमिरे व्र॒ता दे॒वाना॒ं मनुंषश्च॒ धर्मंभिः ॥६

इन्द्रं । ऋ॒भु॒ऽमान् । वाजंऽवान् । म॒त्स्व॒ । इ॒ह । न॒ः । अ॒स्मिन् । सवंने । शच्यां । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ ।

इ॒मानिं । तुभ्यंम् । स्वसंराणि । ये॒मि॒रे॒ । व्र॒ता । दे॒वानांम् । मनुंषः । च॒ । धर्मंऽभिः ॥६

इन्द्र । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सवने । शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥६

“पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे “इन्द्र “ऋभुमान् ऋभुणा तद्वान् “वाजवान् वाजेन ऋभोर्भ्रात्रा युक्तः “शच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् "नः अस्माकम् “इह कर्मणि “अस्मिन् तृतीयसवने “मत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्र “तुभ्यं त्वदर्थम् “इमानि “स्वसराणि अहानि “येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच “देवानाम् अग्न्यादीनां “व्रता व्रतानि कर्माणि “च "मनुषः मनुष्यस्य “धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इन्द्रं ऋ॒भुभिं॒र्वा॒जिभिं॒र्वा॒जयंन्नि॒ह स्तोमं जरि॒तुरुपं याहि य॒ज्ञियंम् ।

श॒तं केतेंभिरिषि॒रेभिं॑रा॒यवें स॒हस्त्रंणीथो अध्व॒रस्य॒ होमंनि ॥७

इन्द्रं । ऋ॒भुऽभिः॑ । वा॒जिऽभिः॑ । वा॒जयंन् । इ॒ह । स्तोमंम् । ज॒रि॒तुः । उपं । या॒हि॒ । य॒ज्ञियंम् ।

श॒तम् । केतेंभिः । इ॒षि॒रेभिः॑ । आ॒यवें । स॒हस्त्रंऽनीथः । अ॒ध्व॒रस्यं । होमंनि ॥७

इन्द्र । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्त्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥७

हे "इन्द्र "वाजिभिः वाजयुक्तैः "ऋभुभिः सहितस्त्वं "वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाणः "इह यज्ञे "यज्ञियं यज्ञार्हं "जरितुः स्तोतुः "स्तोमं स्तोत्रम् "उप "याहि आगच्छ ।

पुनः किंविशिष्टः । “केतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः मरुतः । तैः “शतं शतसंख्याकैः "इषिरेभिः इषिरैर्गमनकुशलैः अश्वैः सहितः “आयवे मनुष्याय यजमानाय “सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः “अध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य “होमनि होमे आगच्छेति शेषः॥ वाजयन्। वाजं करोतीति णिच् । ‘णाविष्ठवत्' इतीष्ठवद्भावात् “ तुरिष्ठेमेयःसु' इति टिलोपः । केतेभिः । ‘कित ज्ञाने' । घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.६१

दे. उषाः। त्रिष्टुप्

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेता स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥१॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णां पृथुपाजसो ये ॥२॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥३॥

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा आन्ताद्दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥४॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प्र रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥५॥

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग्न उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥६॥

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ उषो वाजेन' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्- उष उषस्यम्'

इति । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च- 'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उषो॒ वाजें॑न वाजिनि॒ प्रचें॑ता॒ः स्तोमं॑ जुषस्व गृण॒तो मं॑घोनि ।

पुरा॒णी दें॑वि युव॒तिः पुरं॑धि॒रनुं व्र॒तं चं॑रसि विश्ववारे ॥१

उषः॑ । वाजें॑न । वा॒जि॒नि॒ । प्रऽचें॑ताः । स्तोमं॑म् । जु॒ष॒स्व॒ । गृ॒ण॒तः । म॒घो॒नि॒ ।

पु॒रा॒णी । दे॒वि॒ । यु॒व॒तिः । पुरं॑म्ऽधिः । अनुं॑ । व्र॒तम् । च॒र॒सि॒ । वि॒श्व॒ऽवा॒रे॒ ॥१

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरम्ऽधिः । अनु । व्रतम् ।
चरसि । विश्वऽवारे ॥१

“वाजेन “वाजिनि अन्नेनान्नवति । तथा च मन्त्रः - 'सं वाजैर्वाजिनीवति' (ऋ. सं. १. ४८. १६) इति । “मघोनि धनवति हे “उषः “प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वं “गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः “स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व सेवरव। यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनान्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः । “विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषः “देवि “पुराणी पुरातनी । "युवतिः इत्युपमा । तद्वच्छोभमाना । ‘ सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा' (ऋ. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । “पुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती। ' पुरंधिर्बहुधीः' इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वम् “अनु “व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य “चरसि यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि। मघशब्दात् मतुबर्थे ' छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । स्त्रियाम्

‘ऋन्नेभ्यो ङीप्' । ‘श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धौ ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः'। निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः ‘पुराणप्रोक्तेषु°' इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः । ‘ टिड्ढाणञ्° ' इति ङीप् ।' अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः । पृषोदरादित्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । ‘ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् ।।

उषों दे॒व्यमंर्त्या॒ वि भांहि च॒न्द्ररंथा सू॒नृतां ई॒रयंन्ती ।

आ त्वां वहन्तु सु॒यमांसो॒ अश्वा॒ हिरंण्यवर्णां पृथु॒पाजंसो॒ ये ॥२

उषः॑ । दे॒वि॒ । अमंर्त्या । वि । भा॒हि॒ । च॒न्द्रऽरंथा । सू॒नृताः॑ । ई॒रयंन्ती ।

आ । त्वा॒ । व॒ह॒न्तु॒ । सु॒ऽयमा॑सः । अश्वाः॑ । हिर॑ण्यऽवर्णाम् । पृ॒थु॒ऽपाज॑सः । ये ॥२

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्रऽरथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।

आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमासः । अश्वाः । हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजसः । ये ॥२

हे "उषो देवि "अमर्त्या मरणधर्मरहिता "चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता "सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाचः “ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः - सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती' (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं “वि “भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व' । "पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः "ये "अश्वाः विद्यन्ते "सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे

योजितास्तेऽश्वाः "हिरण्यवर्णा “त्वा त्वाम् "आ "वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः ॥

उषं॑ः प्रती॒ची भुवं॑नानि॒ विश्वो॒र्ध्वा तिं॑ष्ठस्य॒मृतं॑स्य के॒तुः ।

स॒मा॒नमर्थं॑ चरणी॒यमां॑ना च॒क्रमिं॑व नव्य॒स्या वं॑वृत्स्व ॥३

उषः॑ । प्र॒ती॒ची । भुवं॑नानि । विश्वां॑ । ऊ॒र्ध्वा । ति॒ष्ठ॒सि॒ । अ॒मृतं॑स्य । के॒तुः ।

स॒मा॒नम् । अर्थं॑म् । च॒र॒णी॒यमां॑ना । च॒क्रम्ऽइं॑व । न॒व्य॒सि॒ । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ ॥३

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥३

हे "उषः देवि “विश्वा सर्वाणि "भुवनानि "प्रतीची । प्रति आभिमुख्येनाञ्चति प्राप्नोतीति प्रतीची । “अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य "केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् "ऊर्ध्वा नभस्युन्नता “तिष्ठसि । "नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि "अर्थम्। अर्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । "समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं "चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वम् "आ “ववृत्स्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । "चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन् । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' अचः' इत्यकारलोपे ‘चौ इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः । ‘ चायृ पूजानिशामनयोः' इत्यस्मात् ‘चायः की च ' इति तुः ।

की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तेस्थन्प्रत्ययः । नव्यसि । नवशब्दात् ईयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व ।' वृतु वर्तने' । 'बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ॥

अव॒ स्यूमे॑व चिन्व॒ती म॒घोन्यु॒षा या॑ति॒ स्वस॑रस्य॒ पत्नी॑ ।

स्व१॒॑र्जन॑न्ती सु॒भगा॑ सु॒दंसा॒ आन्ता॑द्दि॒वः प॑प्रथ॒ आ पृ॑थि॒व्याः ॥४

अव॑ । स्यूम॑ऽइव । चि॒न्व॒ती । म॒घोनी॑ । उ॒षाः । या॒ति॒ । स्वस॑रस्य । पत्नी॑ ।

स्वः॑ । जन॑न्ती । सु॒ऽभगा॑ । सु॒ऽदंसाः॑ । आ । अन्ता॑त् । दि॒वः । प॒प्र॒थे॒ । आ । पृ॒थि॒व्याः ॥४

अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।

स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अन्तात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥४

येयम् "उषाः "स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः "अव "चिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती “मघोनी धनवती "स्वसरस्य । सुष्ठ्वस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य "पत्नी सती "याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजः "जनन्ती जनयन्ती “सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा "सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा सेयमुषाः “दिवः द्युलोकस्य "आ "अन्तात् "पृथिव्याः च “आ अन्तात् आवसानात् "पप्रथे प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । ‘ षिवु तन्तुसंताने ' । ' अविषिविशुषिभ्यः कित्' इति मन्प्रत्ययः । ‘छ्वोः शूडनुनासिके च' इति ऊठ् । यणादेशः

। ‘ सुपां सुलुक्' इति सोर्लुक् । नित्त्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । ‘शतुरनुमः' इति ङीप उदात्तत्वम् । जनन्ती । “जन जनने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छां वो दे॒वीमु॒षसं॑ विभा॒तीं प्र वो॑ भरध्वं॒ नमं॑सा सुवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वं मं॑धु॒धा दि॒वि पाजो॑ अश्रे॒त्प्र रो॑च॒ना रु॑रुचे र॒ण्वसं॑दृक् ॥५

अच्छं । व॒ः । दे॒वीम् । उ॒षसं॑म् । वि॒ऽभा॒तीम् । प्र । व॒ः । भ॒र॒ध्व॒म् । नमं॑सा । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वम् । म॒धु॒धा । दि॒वि । पाज॑ः । अ॒श्रे॒त् । प्र । रो॒च॒ना । रु॒रु॒चे॒ । र॒ण्वऽसं॑न्दृक् ॥५

अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभातीम् । प्र । वः । भरध्वम् । नमसा । सुऽवृक्तिम् ।

ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसन्दृक् ॥५

हे स्तोतारः "वः युष्मान् "अच्छ अभिलक्ष्य "विभातीं शोभमानाम् "उषसं “देवीं प्रति "वः युष्माकं संबन्धिना "नमसा नमस्कारेण सह "सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं “प्र “भरध्वं यूयं कुरुत । “मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधु सोमः। तं धारयतीति वा । यद्वा । मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं पदम् उषोनाम । सेयमुषाः “दिवि नभसि “ऊर्ध्वं “पाजः ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः "अश्रेत् श्रयति । तथा "रोचना रोचनशीला “रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः “प्र “रुरुचे

प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान् प्र रुरुचे प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः -- ‘ व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ' (ऋ. सं. १. ४९. ४) इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्यर्थस्य अच्प्रत्ययः । इदित्वाच त् नुमागमः । संपूर्वात् दृशेः क्विन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऋ॒तावं॑री दि॒वो अ॒र्कैरं॑बो॒ध्या रे॒वती॒ रोदं॑सी चि॒त्रमं॑स्थात् ।

आ॒यु॒तीमं॑ग्न उ॒षसं॑ विभा॒तीं वा॒ममें॑षि॒ द्रविं॑णं॒ भिक्षं॑माणः ॥ ६

ऋ॒तऽवं॑री । दि॒वः । अ॒र्कैः । अ॒बो॒धि॒ । आ । रे॒वतीं॑ । रोदं॑सी॒ इतिं॑ । चि॒त्रम् । अ॒स्था॒त् ।

आ॒ऽय॒तीम् । अ॒ग्ने॒ । उ॒षसं॑म् । वि॒ऽभा॒तीम् । वा॒मम् । ए॒षि॒ । द्रविं॑णम् । भिक्षं॑माणः ॥६

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कैः । अबोधि । आ । रेवती ।
रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥६

“ऋतावरी सत्यवती येयमुषाः "दिवः द्युलोकात् "अर्कैः तेजोभिः "अबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततः “रेवती धनवती येयं "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा “आ “अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे "अग्ने "आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं “विभातीं भासमानाम् “उषसम् उषोदेवीं “भिक्षमाणः हवींषि याचमानस्त्वं “वामं वननीयं "द्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् “एषि प्राप्नोषि ॥ अबोधि । ‘ बुध अवगमने'। कर्मणि लुङि ‘

चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । ‘ चिणो लुक्' । रेवती । रयिशब्दात् मतुप् । छन्दसीरः' इति वत्वम् । ‘ रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । ‘ उगितश्च ' इति ङीप् । ' रेशब्दाच्चोपसंख्यानम् ' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

ऋ॒तस्यं बु॒ध्न उ॒षसा॑मिष॒ण्यन्वृषा॑ म॒ही रोदं॑सी॒ आ विं॑वेश ।

म॒ही मि॒त्रस्य॒ वरुं॑णस्य मा॒या च॒न्द्रेवं॑ भा॒नुं वि दं॑धे पुरु॒त्रा ॥ ७

ऋ॒तस्यं । बु॒ध्ने । उ॒षसा॑म् । इ॒ष॒ण्यन् । वृषा॑ । म॒ही इतिं । रोदं॑सी॒ इतिं । आ । वि॒वे॒श॒ ।

म॒ही । मि॒त्रस्यं । वरुं॑णस्य । मा॒या । च॒न्द्राऽइंव । भा॒नुम् । वि । द॒धे॒ । पुरु॒ऽत्रा ॥७

ऋतस्य । बुध्ने । उषसाम् । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥७

"वृषा वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक आदित्यः “ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याह्नः "बुध्ने मूले “उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् "मही महत्यौ "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “आ "विवेश स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्षितेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उषाः “मही महती “मित्रस्य "वरुणस्य मित्रावरुणयोः "माया प्रभारूपा सती "चन्द्रेव सुवर्णानीव "भानुं स्वप्रभां “पुरुत्रा बहुषु देशेषु वि “दधे विदधाति

सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही। अल्लोपश्छान्दसः । पुरुत्रा ।' देवमनुष्य° ' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ३

सूक्तं ३.११सूक्तं ३.३१सूक्तं ३.५१

सूक्तं ३.१२सूक्तं ३.३२सूक्तं ३.५२

सूक्तं ३.१३सूक्तं ३.३३सूक्तं ३.५३

सूक्तं ३.१४सूक्तं ३.३४सूक्तं ३.५४

सूक्तं ३.१५सूक्तं ३.३५सूक्तं ३.५५

सूक्तं ३.१६सूक्तं ३.३६सूक्तं ३.५६

सूक्तं ३.१७सूक्तं ३.३७सूक्तं ३.५७

सूक्तं ३.१८सूक्तं ३.३८सूक्तं ३.५८

सूक्तं ३.१९सूक्तं ३.३९सूक्तं ३.५९

सूक्तं ३.२०सूक्तं ३.४०सूक्तं ३.६०

ऋग्वेदः सूक्तं ३.६२

दे. १-३ इन्द्रावरुणौ, ४-६ बृहस्पतिः, ७-९ पूषा, १०-१२ सविता, १३-१५ सोमः, १६-१८ मित्रावरुणौ। गायत्री, १-३ त्रिष्टुप्

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

क्व त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥१॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छश्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हवं मे ॥२॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु ष्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरूत्रीः शरणैरवन्त्वस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥३॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य ।

रास्व रत्नानि दाशुषे ॥४॥

शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत ।

अनाम्योज आ चके ॥५॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् ।

बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥६॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी ।

अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥७॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् ।

वधूयुरिव योषणाम् ॥८॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति ।

स नः पूषाविता भुवत् ॥९॥

गायत्रीदेव्याः मूर्तिः

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥१०॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या ।

भगस्य रातिमीमहे ॥११॥

देवं नरः सवितारं विप्रा यज्ञैः सुवृक्तिभिः ।

नमस्यन्ति धियेषिताः ॥१२॥

सोमो जिगाति गातुविद्देवानामेति निष्कृतम् ।

ऋतस्य योनिमासदम् ॥१३॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे ।

अनमीवा इषस्करत् ॥१४॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः ।

सोमः सधस्थमासदत् ॥१५॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ।

मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥१६॥

उरुशंसा नमोवृधा मह्ना दक्षस्य राजथः ।

द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥१७॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ।

पातं सोममृतावृधा ॥१८॥

सायणभाष्यम्

‘इमा उ वाम्' इत्यष्टादशर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रणिका-'इमा उ द्व्यूनैन्द्रावरुणबार्हस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृ

चा अन्त्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः' इति ।
कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरन्त्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा ।
आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः ।
प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृतीयस्य
पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य
मित्रावरुणौ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने
स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्त्यसूक्तमवशेष्य
स्तोमाभिशंसनार्थं तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र
मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूत्रितं च -- ‘ इमा उ वां
भृमयो मन्यमाना इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति ॥

इ॒मा उं वां भृ॒मयो॒ मन्यं॑माना यु॒वाव॑ते॒ न तुज्यां॑ अभूवन् ।

क्व१॒॑ त्यदिं॑न्द्रावरुणा॒ यशो॑ वा॒ं येनं॑ स्मा॒ सिनं॒ भरं॑थ॒ः
सखिं॑भ्यः ॥१

इ॒माः । ऊ॒ँ इति॑ । वा॒म् । भृ॒मयः॑ । मन्य॑मानाः । यु॒वाऽव॑ते ।
न । तुज्याः॑ । अ॒भू॒व॒न् ।

क्व॑ । त्यत् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । यशः॑ । वा॒म् । येन॑ । स्म॒ ।
सिन॑म् । भर॑थः । सखि॑ऽभ्यः ॥१

इमाः । ऊं इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवाऽवते ।
न । तुज्याः । अभूवन् ।

क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म ।
सिनम् । भरथः । सखिऽभ्यः ॥१

हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ "वां युवयोः संबन्धिन्यः "मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्यमानाः । अत एव "भृमयः भ्रमणशीलाः “इमाः प्रजाः । “उ पूरणः। "युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी । यौवनवता बलिना शत्रुणा “तुज्याः हिंस्याः "न "अभूवन् न भवन्तु । अपि च "वां युवयोः

“त्यत् तादृशं "यशः "क्व कुत्रास्ते । "येन यशसा "सखिभ्यः अस्मभ्यं “सिनम् अन्नं "भरथः "स्म प्रदातुं संपादयथः । तत् क्वास्ति इत्यन्वयः। यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवाम् अर्चन्त्यस्ताः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायान्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानम् ॥

भृमयः । ‘ भ्रमु अनवस्थाने '। भ्रमेः ‘संप्रसारणं च ' इति इन्प्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । युष्मदस्मद्यांवन छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु ।' अघ्न्यादयश्च ' इति यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । ‘षिञ् बन्धने '। ‘इण्षिञ्दीङुष्यविभ्यो नक्' इति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अ॒यमु॑ वां पुरु॒तमो॑ रयी॒यञ्छ॑श्वत्त॒ममव॑से जोहवीति ।

स॒जोषा॑विन्द्रावरुणा म॒रुद्भि॑र्दि॒वा पृ॑थि॒व्या शृ॑णुत॒ं हवं॑ मे ॥
२

अ॒यम् । उ॒ं इति॑ । वा॒म् । पु॒रु॒ऽतमः॑ । र॒यि॒ऽयन् ।
श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । अव॑से । जो॒ह॒वी॒ति॒ ।

स॒ऽजोषौ॑ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । म॒रुत्ऽभिः॑ । दि॒वा । पृ॒थि॒व्या ।
शृ॒णु॒त॒म् । हव॑म् । मे॒ ॥२

अयम् । ऊं इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् ।
शश्वत्ऽतमम् । अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या ।
शृणुतम् । हवम् । मे ॥२

हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ "रयीयन् रयिमात्मन इच्छन् "अयमु “पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्ततयातिशयेन पुनर्महानयं यजमानः “अवसे रक्षणायायान्नाय वा "वां युवां "शश्वत्तमं सर्वदा "जोहवीति भृशमाह्वयति । "मरुद्भिः देवविशेषैः “दिवा “पृथिव्या च "सजोषौ संगतौ युवां “मे मम "हवं युष्मदीयमाह्वानं “शृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्यङ्लुकि ‘ अभ्यस्तस्य च ' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । दिवा । ' ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः ‘ भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् ॥

अ॒स्मे तदिं॑न्द्रावरुणा॒ वसुं॑ ष्याद॒स्मे र॒यिर्मं॑रुत॒ः सर्वं॑वीरः ।

अ॒स्मान्वरू॑त्रीः शर॒णैर॑वन्त्व॒स्मान्होत्रा॒ भार॑ती॒ दक्षि॑णाभिः ॥३

अ॒स्मे इति॑ । तत् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । वसु॑ । स्या॒त् । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिः । म॒रु॒तः॒ । सर्व॑ऽवीरः ।

अ॒स्मान् । वरू॑त्रीः । श॒र॒णैः । अ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् । होत्रा॑ । भार॑ती । दक्षि॑णाभिः ॥३

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरूत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥३

“इन्द्रावरुणा' हे इन्द्रावरुणौ “अस्मे अस्मासु “तत् अभिलषितं तादृशं “वसु धनं “स्यात् भवतु । हे "मरुतः "सर्ववीरः सर्वेषुः कर्मसु वीरः समर्थः "रयिः पुत्रपौत्रयुक्तः

पशुसंघः । ‘ पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः "अस्मे अस्माकं भवतु । “वरूत्रीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः "शरणैः । शृणन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः "अस्मान् "अवन्तु । "होत्रा । हूयन्तेऽस्यां हवींषीति । यद्वा । हूयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः - ‘ वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । हूयते अत्र हविरिति । यज्ञश्च वागुच्यते । ‘वाचं यच्छन्ति वाग्वै यज्ञः ' (ऐ. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तादृशी "भारती सरस्वती "दक्षिणाभिः गोरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा उदाराभिर्वाग्भिः "अस्मान् पालयतु ॥ वसु ष्यात् इत्यत्र संहितायां पूर्वपदात् ' इति षत्वम् । वरूत्रीः । ‘ ग्रसितस्कभित°' इत्यादिना ङीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा ।' हु दानादनयोः । “हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इत्यधिकरणे त्रन्प्रत्ययः ॥

बृहंस्पते जुषस्वं नो हव्यानिं विश्वदेव्य ।

रास्व रत्नांनि दाशुषें ॥४

बृहंस्पते । जुषस्वं । नः । हव्यानिं । विश्वऽदेव्य ।

रास्वं । रत्नांनि । दाशुषें ॥४

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य ।

रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥४

“विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे "बृहस्पते "नः अस्मत्संबन्धीनि "हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि "जुषस्व सेवस्व । ततस्त्वं "दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं "रत्नानि उत्तमानि धनानि “रास्व देहि ॥ रास्व । ‘रा दाने '। व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

शुचिंम॒र्कैर्बृह॒स्पतिंमध्व॒रेषुं नमस्यत ।

अना॒म्योज॒ आ चंके ॥५

शुचिंम् । अ॒र्कैः । बृह॒स्पतिंम् । अ॒ध्व॒रेषुं । न॒म॒स्य॒त॒ ।

अनांमि । ओजः॑ । आ । च॒के॒ ॥५

शुचिम् । अर्कैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत ।

अनामि । ओजः । आ । चके ॥५

हे ऋत्विजो यूयम् "अध्वरेषु “शुचिं शुद्धं "बृहस्पतिम् "अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः "नमस्यत परिचरत । “अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् “ओजः तस्य बलम् “आ “चके सर्वतो याचे ॥ बृहस्पतिम् ।

वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके ।
कमेर्लिट्युत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ ॥ ९ ॥

वृ॒ष॒भं चं॑र्षणी॒नां वि॒श्वरू॑प॒मदा॑भ्यम् ।

बृह॒स्पतिं॒ वरे॑ण्यम् ॥६

वृ॒ष॒भम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् । वि॒श्वऽरू॑पम् । अदा॑भ्यम् ।

बृह॒स्पति॑म् । वरे॑ण्यम् ॥६

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वऽरूपम् । अदाभ्यम् ।

बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥६

“चर्षणीनां मनुष्याणां "वृषभम् अभिमतफलवर्षकं
“विश्वरूपं व्याप्तरूपम् । यद्वा ।

विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः -- बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ' (ऋ. सं. १. १६१. ६ इति । "अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं "वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं "बृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे ' इति पूर्वेणान्वयः ॥ विश्वरूपम् । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । विश्वरूपास्य अस्तीति अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् । ' दभेश्चेति वक्तव्यम्' इति ण्यत्प्रत्ययः ॥

इ॒यं तें पूषन्नाघृणे सुष्टु॒तिर्दे॑व॒ नव्यं॑सी ।

अ॒स्माभि॒स्तुभ्यं॑ शस्यते ॥७

इ॒यम् । ते॒ । पू॒ष॒न् । आ॒घृ॒णे॒ । सु॒ऽस्तु॒तिः । दे॒व॒ । नव्यं॑सी ।

अ॒स्माभिः॑ । तुभ्यं॑म् । श॒स्य॒ते॒ ॥७

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥७

“आघृणे दीप्तिमन् हे "पूषन् "देव "नव्यसी नवतरा “इयं "सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा वाक् “ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिः "अस्माभिः स्तोतृभिः “तुभ्यं त्वदर्थं “शस्यते क्रियते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुं॑षस्व॒ गिरं॒ ममं॑ वाज॒यन्तीं॑मवा॒ धियं॑म् ।

व॒धू॒युरिं॑व॒ योषं॑णाम् ॥८

ताम् । जु॒ष॒स्व॒ । गिरं॑म् । ममं॑ । वा॒ज॒ऽयन्तीं॑म् । अ॒व॒ । धियं॑म् ।

व॒धू॒युःऽइ॑व । योषं॑णाम् ॥८

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजऽयन्तीम् । अव । धियम् ।

वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥८

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य “मम “तां तादृशीं "गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं "जुषस्व सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं "वाजयन्तीं वाजमन्नमिच्छन्तीं हर्षकारिणीं “धियम् इमां स्तुतिं प्रति “अव अभिगच्छ। तत्र दृष्टान्तः । "वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामः “योषणं स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयन्तीम् । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीपि रूपम् । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । अव । अव रक्षणादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वा॒भि वि॒पश्यं॑ति॒ भुवं॑ना॒ सं च॒ पश्यं॑ति ।

स नं॑ः पू॒षावि॒ता भुंवत् ॥९

यः । विश्वां॑ । अ॒भि । वि॒ऽपश्यं॑ति । भुवं॑ना । सम् । च॒ । पश्यं॑ति ।

सः । न॒ः । पू॒षा । अ॒वि॒ता । भु॒व॒त् ॥९

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥९

"यः पूषा "विश्वा "भुवना सर्वान् लोकान् "अभि आभिमुख्येन "विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि “सं "पश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं सम्यक् जानाति । "सः

तादृशः "पूषा देवः “नः अस्माकम् "अविता रक्षकः "भुवत् भवतु ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगदनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । ‘ भूसुवोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधे उबङादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुः' इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च -- ‘ तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ' (आश्व. श्रौ. ८. १.१८) इति । अभिप्लवपृष्ठ्यषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च- ‘ तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७.६.६) इति ॥

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।

धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥१०

तत् । स॒वि॒तुः । वरे॑ण्यम् । भर्गः॑ । दे॒वस्य॑ । धी॒म॒हि॒ ।

धियः॑ । यः । नः॒ । प्र॒ऽचो॒दया॑त् ॥१०

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ।

धियः । यः । नः । प्रऽचोदयात् ॥१०

“यः सविता देवः "नः अस्माकं "धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः "प्रचोदयात् प्रेरयेत् “तत् तस्य “देवस्य "सवितुः सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य "वरेण्यं सर्वैः उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं "भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाद्भर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजः “धीमहि वयं ध्यायामः ।

यद्वा । तत् इति भर्गोविशेषणम् । सवितुः “देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि। किं तदित्यपेक्षायामाह । यः इति लिङ्गव्यत्ययः। यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तत् ध्यायेमेति समन्वयः। यद्वा । यः सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैः दृश्यमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा ।

भर्गःशब्देनान्नमभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽन्नादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः ।

भर्गःशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं - ‘ वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः । कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयत्सविता याभिरेति' (गो. ब्रा. १. ३२) इति ॥ भर्गः । ‘ भ्रस्ज पाके'। असुन् । ‘ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ६. ४. ४७)

इति रोपधयोर्लोपो रमागमः । न्यङ्वांरसदिपाठात् कुत्वम् । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि • बहुलं छन्दसि ' इति 'संप्रसारणम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ‘धीङ् आधारे । लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात् । चोदयतेर्लेट्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः ॥ ॥ १० ॥

दे॒वस्यं सवि॒तुर्व॒यं वा॑ज॒यन्त॒ः पुरंध्या ।

भगंस्य रा॒तिमींमहे ॥११

दे॒वस्यं । स॒वि॒तुः । व॒यम् । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । पुरंम्ऽध्या ।

भगंस्य । रा॒तिम् । ई॒म॒हे॒ ॥११

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजऽयन्तः । पुरम्ऽध्या ।

भगस्य । रातिम् । ईमहे ॥११

“वाजयन्तः वाजमन्नमात्मन इच्छन्तः "वयं "देवस्य द्योतमानस्य "सवितुः “पुरंध्या तद्विषयस्तुत्या प्रज्ञया वा “भगस्य भजनीयस्य धनस्य "रातिं दानम् "ईमहे याचामहे ॥ रातिम् ।' मन्त्रे वृष° इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

दे॒वं नर॑ः सवि॒तारं॒ विप्रा॑ य॒ज्ञैः सु॑वृ॒क्तिभि॑ः ।

न॒म॒स्यन्ति॑ धि॒येषि॒ताः ॥१२

दे॒वम् । नर॑ः । स॒वि॒तार॑म् । विप्रा॑ः । य॒ज्ञैः । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः ।

न॒म॒स्यन्ति॑ । धि॒या । इ॒षि॒ताः ॥१२

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिऽभिः ।

नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥१२

"नरः कर्मणां नेतारः "विप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः "धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः सन्तः "सवितारं "देवं त्वां "यज्ञैः यजनीयैर्हविर्भिः "सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च "नमस्यन्ति परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ' इति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ' सोमो जिगाति' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च -- सोमो जिगाति गातुविद्देवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्चं आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

सोमों जिगाति गातुविद्देवानांमेति निष्कृतम् ।

ऋतस्य योनिंमासदंम् ॥१३

सोम॑: । जि॒गा॒ति॒ । गा॒तु॒ऽवित् । दे॒वाना॑म् । ए॒ति॒ ।
नि॒:ऽकृ॒तम् ।

ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥१३

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति ।
निःऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥१३

“गातुवित्। गातुः वेदिमार्गः । तं जानानः "सोमो "जिगाति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । “देवानां संबन्धि "निष्कृतं संस्कृतम् "आसदं सर्वैरासदनीयम् “ऋतस्य यज्ञस्य “योनिं स्थानं हविर्धानाख्यम् "एति प्राप्नोति ॥ जिगाति । • गा स्तुतौ ' । जुहोत्यादिः ॥

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे च प॒शवे॑ ।

अ॒न॒मी॒वा इषंस्करत् ॥१४

सोमः॑ । अ॒स्मभ्यं॑म् । द्वि॒ऽपदें॑ । चतुः॑ऽपदे । च॒ । प॒शवें॑ ।

अ॒न॒मी॒वाः । इषः॑ । क॒र॒त् ॥१४

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । च । पशवे ।

अनमीवाः । इषः । करत् ॥१४

“सोमः स्तोतृभ्यः "अस्मभ्यं तथा “द्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यः "चतुष्पदे “पशवे चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः "च "अनमीवाः रोगवर्जितानि “इषः अन्नानि "करत् करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्भावः । ‘ इसुसोः सामर्थ्ये ' इति संहितायां सत्वम् ।' आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेट्यडागमः । इषस्करत् इत्यत्र संहितायां ' कः करत्करति° ' इत्यादिना सत्वम् ॥

अ॒स्माक॒मायु॑र्व॒र्धयं॑न्न॒भिमा॑ती॒ः सह॑मानः ।

सोमः॑ स॒धस्थ॒मासं॑दत् ॥१५

अ॒स्माकं॑म् । आयुः॑ । व॒र्धयं॑न् । अ॒भिऽमा॑तीः । सह॑मानः ।

सोमः॑ । स॒धऽस्थं॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥१५

अस्माकम् । आयुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥१५

सः "सोमः देवः "अस्माकमायुः अन्नं जीवनं वा "वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् "अभिमातीः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् "सहमानः अभिभवन्नस्माकं "सधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् "आसदत् आसीदतु ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘आ नो मित्रावरुणा ' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च -- ‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।
चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ' इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च -- ‘ आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूत्रितं च - ‘ आ नो मित्रावरुणेति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ।
दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये।
तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणे ‘ आ नो मित्रावरुणा ' इति तस्यानुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू ' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति ॥

आ नों मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूंतिमुक्षतम् ।

मध्वा॒ रजाँसि सुक्रतू ॥१६

आ । न॒ः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । घृ॒तैः । गव्यूंतिम् । उ॒क्ष॒त॒म् ।

मध्वां । रजाँसि । सु॒क्र॒तू॒ इतिं सुऽक्रतू ॥१६

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ।

मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥१६

"सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ "नः अस्माकं "गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं “घृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिः “आ “उक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः। "रजांसि अस्मदावासस्थानानि "मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । गोर्यूतौ छन्दसि ' इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र नुमागमाभावः ॥

उ॒रु॒शंसा॑ नमो॒वृधा॑ म॒ह्ना दक्ष॑स्य राजथः ।

द्राघि॑ष्ठाभिः शुचिव्रता ॥१७

उ॒रु॒ऽशंसा॑ । न॒म॒ःऽवृधा॑ । म॒ह्ना । दक्ष॑स्य । रा॒ज॒थ॒ः ।

द्राघि॑ष्ठाभिः । शु॒चि॒ऽव्र॒ता॒ ॥१७

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मह्ना । दक्षस्य । राजथः ।

द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥१७

“शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणौ "उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत् शंसः शस्त्रं ययोस्तौ । "नमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ "द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां "दक्षस्य । दक्षं धनं

बलं वा । तस्य "मह्ना महत्त्वेन "राजथः ईशाथे ॥ उरुशंसा । ' शंसु स्तुतौ ' । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्ठनि ‘ प्रियस्थिर 'इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निना' इत्येषा। सूत्रितं च - ‘ होता यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तहोमे गृणाना जमदग्निना' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा ॥

गृ॒णा॒ना ज॒मद॑ग्निना॒ योना॑वृ॒तस्य॑ सीदतम् ।

पा॒तं सोम॑मृतावृधा ॥१८

गृ॒णा॒ना । ज॒मत्ऽअ॑ग्निना । योनौ॑ । ऋ॒तस्य॑ । सी॒द॒त॒म् ।

पा॒तम् । सोमं॑म् । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा॒ ॥१८

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् ।

पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥१८

हे मित्रावरुणौ "जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा "गृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् “ऋतस्य यज्ञस्य "योनौ देवयजनाख्ये देशे "सीदतम् उपविशतम् । “ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां "सोमं "पातं पिबतम् ।। गृणाना । ‘गॄ शब्दे'। व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतम् । सदेर्लोटि • पाघ्रा° ' इत्यादिना सीदादेशः । पातम् । ‘पा पाने'। बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दाशतय्यां तृतीये मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तं च तृतीयं मण्डलम् ॥

टिप्पणी

विश्वामित्रोपरि टिप्पणी

३.६२.१० तत् सवितुर्वरेण्यम् इति

गायत्री उपरि पौराणिक-वैदिक संदर्भाः

सावित्र्युपरि पौराणिकसंदर्भाः

सावित्र्युपरि टिप्पणी

छन्दानां विवेचनम्

भगोपरि टिप्पणी

सामवेदे गायत्रंसाम

मण्डल ३